

W

H

M

A

T

N

E

E

T

T

T

T

T

T

T

T

T

T

T

T

T

T

P. Incepsent

ВАСИЛЬ СТЕФАНІК

ТВОРИ

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ „ДНІПРО“
Київ — 1964

У2
С79

*Упорядкування,
підготовка текстів та примітки*
В. М. ЛЕСИНА І Ф. П. ПОГРЕБЕННИКА

Вступна стаття
В. М. ЛЕСИНА

*Портрет Василя Стефаника
роботи художника*
В. С. КРАВЧЕНКА

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА ім. ФРУНЗЕ

ВЕЛИКИЙ МАЙСТЕР РЕАЛІСТИЧНОЇ НОВЕЛИ

В українській демократичній літературі кінця XIX — початку XX ст. значне місце посів жанр короткої реалістичної соціально-психологічної новели, в якій автори прагнули розкрити соціальні конфлікти епохи і складні душевні переживання свого сучасника. Найвизначнішим майстром такої новели був Василь Стефаник. Написав він тільки шість десятків новел, але ці твори настільки життєво правдиві, художньо досконалі й оригінальні, що поставили його ім'я поруч з іменами найвидатніших новелістів світу. Письменник створив потрясаючі за силою впливу на читачів картини з життя сільської бідноти та наймитів. Пишучи у 1909 р. про Стефаника і Верхарна, А. В. Луначарський відзначав, що ці письменники, «малюючи муки села, що розшаровується, прямо або посередньо, інколи самі того не знаючи, перебували під впливом великої пролетарської ідеології... У всякому разі творчість їх струмками тече у широку ріку пролетарського розуміння грізної кризи, яка відбувається»¹. З новел Стефаника постає життя широких мас селянства і в тяжкий період панування на землях Західної України цісарської Австро-Угорщини, і в ті страшні роки, коли там точилися кровопролитні бої першої світової війни, і нарешті, в ті чорні дні, коли польські пани, спираючись на підтримку імперіалістів Заходу, встановили на західноукраїнських землях жорстокий колоніальний режим.

Вже після появи перших новел Стефаника Франко в статті «З останніх десятиліть XIX в.» особливо виділив його серед тогочасних молодих прозаїків Галичини. Він писав: «Але найбільшим талантом серед тої групи визначається Василь Стефаник, може, найбільший артист, який появився у нас від часу Шевченка...

¹ Збірник «Литературный распад», книга II, СПб., 1909, стор. 86.

Стефаник — абсолютний пан форми... Стефаник ніде не скаже зайвого слова... В малюванні він уміє бути і реалістом, і чистим ліриком,— і проте ніде ані тіні пересади, переладовання, бомбасти, неприродності. Се правдивий артист із божої ласки, яким уже нині можемо повеличатися перед світом...»¹. Високо цінували й популяризували твори Стефаника Максим Горький, Леся Українка, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, Марко Черемшина, І. Труш та ін.

Надихані широю любов'ю до убогого сільського люду, новели Стефаника збуджували у читачів дух протесту, мрії про інший, справедливий суспільний лад.

Василь Семенович Стефаник народився 14 травня 1871 р. в с. Русові, неподалік від старовинного міста Снятина на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.), в родині заможного селянина. Батько його, засліплений жадобою до збагачення, жорстоко визискував наймитів і навіть членів родини. Дитинство Василя минуло серед бідняцької дівтори, з якою він пас худобу.

Влітку хлопець допомагав у роботі дорослим, а коли кінчалася польові роботи, ходив до сільської школи. У 1880 р. батько віддав його до другого класу Снятинської школи. «Тут уже,-- писав Стефаник у автобіографії 1926 р.— я почув велику погорду для мене і для всього селянського від учителів. Тут зачали мене бити...» Вчителі навіть радили йому залишити навчання і повернутися на село пасти свиней. Ще більше відчув Стефаник соціальну нерівність, коли 1883 р. вступив до Коломийської гімназії. І вчителі, і панички-учні глузували, знущалися з тих небагатьох селянських снів, що потрапляли до гімназії. Їх місце було на останній лаві. Між ними і гімназистами-паничами не раз доходило до бійки.

У Коломиї Стефаника зацікавила жінка, «що не вірить ані в бога, ані в церкву, що ніколи не молиться, що хоче панів вирізати...» (Автобіографія, 1929). Це була Анна Павлик, яка разом із братом М. Павліком та І. Франком притягалась до судової відповідальності «за соціалізм». Стефаник познайомився з нею і почув від неї багато цікавого про діяльність і творчість Івана Франка. У цей же час зав'язалася щира дружба з Лесею Мартовичем, який теж учився в Коломийській гімназії.

Передові гімназисти утворили свій гурток; потай від учителів збиралися за містом, щоб прослухати доповідь, обговорити про-

¹ «Літературно-науковий вісник», 1901, т. XV, кн. 9, стор. 129.

читану книгу чи власні літературні спроби. Той, хто вступав до гуртка, перед портретом великого Кобзаря присягався чесно працювати для щастя народу. В роботу цього гуртка включився і Стефаник. На зібрані гроші гуртківці створили свою бібліотеку. В ній були твори Шевченка, Федьковича, Франка, Марка Вовчка, П. Мирного, Гоголя, Герцена, Чернишевського, Добролюбова, Салтикова-Щедріна, Некрасова, Гл. Успенського, Чехова, Л. Толстого, а також політична література. «Найкраще читали ми,— згадував Стефаник в автобіографії 1929 р.,— твори Франка, соціалістичну літературу, українську і польську з Женеві, Герцена, Чернишевського, загалом те, що заказане»¹. Довго Стефаник не розлучався з творами Гл. Успенського, які зробили на нього «безоглядний і рішучий вплив». В окремий зошит Стефаник переписував ліричні вірші та поеми з празького видання Шевченкового «Кобзаря», Франкові «Тюремні сонети» та інші твори. Стефаник і Мартович виявляли великий інтерес до марксистської літератури. Є свідчення, що вони перекладали на українську мову працю Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг».

У вільний час гуртківці розходилися по селах для просвітньої й агітаційної роботи та запису народної творчості. За «політику», за підбурювання селян проти попів, багатіїв і влади таких гімназистів почали виключати з гімназії. Виключений 1890 р. з Коломийської гімназії Стефаник, слідом за Лесем Мартовичем, переходить до Дрогобицької гімназії. Там він продовжує брати участь у таємному гуртку і в агітаційній роботі на селі.

Серед гімназистів ходили цілі легенди про І. Франка. Стефаник спеціально пішов до Нагуєвич, де жив тоді Каменяр, щоб познайомитися з ним. Відтоді почалася шира дружба двох письменників. Разом із Мартовичем Стефаник активно включився в розгорнутий Фраңком та Павликом радикальний рух, брав участь у створенні першої програми радикальної партії, в журналі «Народ» вміщував свої статті. За це його мало не виключили також і з Дрогобицької гімназії.

Закінчивши гімназію і виконуючи волю батька, восени 1892 р. Стефаник вступив на медичний факультет Краківського університету. Тут він налагоджує зв'язки із прогресивно настроєними студентами («найліпшими радикалами»), активно включається в роботу студентського товариства «Академічна громада», зближується з польськими культурними діячами, знайомиться з польським мистецтвом. У Кракові майбутній письменник познайомився з ві-

¹ З а к а з а н е — заборонене.

домим польським ученим Вацлавом Морачевським та його дружиною-українкою Софією Окуневською. Між ними виникає щира багаторічна дружба.

Коли влітку 1895 р. в Галичині проводилися вибори до сейму, Стефаник з головою поринув в агітаційну роботу серед селян. «Пантрую,— писав він Морачевському 26 липня,— аби мужицька правда стала на верхи, а панська пішла на присподне». За це Стефаника заарештували. Звільнившись, 16 серпня він повідомляв Морачевському: «Від вчора я на світі (тобто на волі.— В. Л.). Кажали, що процесу не можна зробити, а мені 13 днів криміналу стане на то, аби вже носа не показати на той терен агітаційний, відки мене прогнали. Помилілися, бо я вже вчора був на зборах і ще нині піду, аби мужикам показати, що за «бунтацію» не гниється довго в криміналі, а так — трошки».

Участь сина в революційному русі дуже не подобалася багатієві батьку, і він з осені 1895 р. припиняє йому допомогу. Але Стефаник підтримує й далі тісні зв'язки з сільською біднотою. На початку 1897 р. він тижнями ходив від села до села і виголошував промови на користь кандидатури «мужицького посла» Франка. Масові арешти змусили його втекти до Кракова. Та через деякий час він знову в горах, знову виголошує промови, вписує селянам у виборчі бюлетені ім'я Франка. Його знову заарештували.

Намісник Галичини граф К. Бадені потопив у крові народний протест у час виборів; селян силою змушували голосувати за панських ставлеників, а непокірних били, заарештовували. Про наслідки цих кривавих баденівських виборів Стефаник писав у листі до Морачевського в березні 1897 р.: «У нас весна — шість мужиків руських погибло від багнетів, а тисяча сидить у криміналі. То вибори з загальної курії...»

З осені 1897 р. в буковинській і галицькій періодиці починають з'являтися його новели. На початку 1899 р. в Чернівцях вийшла збірка новел «Синя книжечка», яка одразу привернула до себе увагу. Морачевський перекладає новели на польську, а О. Кобилянська — на німецьку мови. Переклади трьох новел Стефаника, здійснені сестрою Лесі Українки Ольгою Косач, вміщує прогресивний російський журнал «Жизнь». 1900 р. у Львові з'являється друга збірка — «Камінний хрест», а 1901 р. — збірка «Дорога». 1905 р. в Петербурзі вийшли новели Стефаника українською мовою, а 1907 р. — в перекладі на російську мову.

1 січня 1900 р. померла мати Стефаника. Письменник тяжко переживав втрату найдорожчої людини і сам занедужав. Коли трохи покращало, він пише новели «Палій» і «Кленові листки». Та величезне напруження знову привело до загострення хвороби. Через

хворобу, а в основному через те, що медицина не подобалась Стефаникові, він наприкінці 1900 р. залишає університет і зовсім виїздить із Кракова. Починаються трирічні мандри по друзях і знайомих. То він у Мартовича в Городку, то в Шухевича чи Заячківського у Львові, то в Даниловичів у Тернополі, то в с. Трійці у Калитовських, то в Сторожинці на Буковині в батька С. Морачевської — Окуневського, то в горах у Довгополі у Попеля... Було багато творчих задумів, але не було душевного спокою, щоб здійснити їх.

У вересні 1903 р. Стефаник у складі делегації Галичини поїхав у Київ, а звідти в Полтаву на відкриття пам'ятника І. Котляревському. Тут він зустрівся з Лесею Українкою, М. Коцюбинським, М. Старицьким, М. Лисенком, В. Самійленком та іншими діячами української культури. Потім відвідав Канів. Мав також намір з'їздити у Петербург, щоб зустрітися з М. Горьким, але довідався, що його там уже не було. Поїздка на Наддніпрянську Україну дала йому заспокоєння і душевну рівновагу.

В січні 1904 р. він одружився з давньою приятелькою Ольгою Гаморак і оселився в тестя в с. Стцеві (неподалік від Русова), взявши на себе всі господарські турботи. При цьому багато часу і сил віддавав захисту сільської бідноти в урядових установах, виступав із промовами на селянських вічах, закликав бідноту до єднання.

Під впливом революції в Росії та могутнього руху трудящих в самій Австро-Угорській імперії цісарський уряд змушений був проголосити в січні 1907 р. загальне виборче право. Скориставшись ним, селяни Покуття обрали Стефаника депутатом парламенту. З 1908 і до 1918 року — аж до розвалу Австро-Угорської імперії — він виконував ці обов'язки, але в парламенті з промовами не виступав. Він, як міг, захищав селян у суді й старостві. Велику допомогу в цьому подав йому Марко Черемшина, який 1912 р. відкрив адвокатську контору в Снятині. В 1910 р. Стефаник знову оселився у рідному селі Русові.

Влітку 1914 р. розпочалася перша світова війна, яка перетворила західноукраїнські землі в арену кровопролитних боїв і принесла трудящим дуже багато горя. Люди гинули від куль, голоду та епідемій. Колонізатори люто карали населення за симпатії до росіян. Австрійські військові власті заарештували Стефаника, звинувативши його у зв'язках з російськими солдатами, але як депутат парламенту змушені були звільнити. Після цього він деякий час переховувався у Марка Черемшини, а потім виїхав до Відня. І тут у 1916 р., після п'ятнадцятилітньої перерви, знову взявся за перо.

Революційні події 1917 р. в Росії породили у Стефаніка сподівання на шкоре соціальне і національне визволення всього українського народу. Він знову повертається в рідне село Русів. На зборах Стефанік виступав проти приєднання Східної Галичини до Польщі й висловлював упевненість, що вона возз'єднається з братами на Сході, де «в найбільшій величі встає новий світ».

Після розвалу Австро-Угорської імперії Покуття захопили румунські війська. На зміну їм восени 1919 р. прийшли війська панської Польщі. Коли загони Червоної Армії, громлячи білополяків, просувались до Львова і Варшави, Стефанік говорив близьким людям: «Нарешті пропадуть наші пани». Але молода Радянська держава тоді не змогла ще визволити західноукраїнські землі.

У цей час з'являються новели Стефаніка «Пістунка», «Сини», «Вона — земля», пізніше — «Воєнні шкоди», «Morituri», «Дід Гриць», «Нитка» та ін., в яких письменник показав страхіття війни та її трагічні наслідки для трудящих, змалював життя народу в новому колоніальному ярмі.

Хоч стан здоров'я Стефаніка погіршав, та його надихали на творчість приємні вісті з Радянської України, де вільні люди будували нове життя, де видавались і перевидались його твори. Уже наприкінці 1919 р. в Києві вийшли його «Оповідання», 1924 р. в Харкові виходить збірка майже всіх його опублікованих творів під назвою «Кленові листки». Гонорари, які йому присилають з Радянської України, допомагають переборювати матеріальну скруту. Зміцнюються зв'язки письменника з радянськими діячами культури. До нього надходять твори радянських письменників, теплі листи читачів. А з далескої Канади письменник-комуїст Мирослав Ірчан пише, що «люди не можуть відірватися» від його творів, «високо цінять автора». У присланому Ірчаном нарисі «Камінний хрест» розповідалося, як в убогій хатині переселенця Ірчан читав новелу Стефаніка під цією назвою, а «придавлений плач хвилями налітав на білі стіни хатини...». В іншому листі Ірчан повідомляє, що готує виступ про творчість Стефаніка перед «двотисячною робітничою публікою».

У травні 1926 р. минало 55 років з дня народження Стефаніка, а на початку 1927 р.— 30-річчя літературної праці. В зв'язку з цим з'являється друге видання його «Кленових листків» під назвою «Твори» у Харкові й нова збірка «Земля» у Львові. Громадськість широко відзначила ювілей письменника. Наркомос УРСР запросив Стефаніка відвідати Україну. Він готувався до поїздки, але польсько-шляхетські власті не дали закордонного паспорта, а у вересні 1927 р. заарештували синів Стефаніка і звинуватили їх у

приналежності до організації, що хотіла приєднати Галичину до Радянського Союзу. Синів звільнили лише через 7 місяців, але без права навчатися в державних середніх школах.

Матеріальні умови життя письменника, який все частіше став хворіти, були тяжкими. І його друг Марко Черемшина в колядці «Під осінь» 1926 р. писав:

Та що Василь за господар? Де його достатки?
Нема дітям на кулешу, нема на податки!
Співав весну, співав літо й під осінь співає —
За мужицьку лиху долю світ свій коротає...¹

Марку Черемшині, що був адвокатом, не раз доводилося захищати Стефаника, коли на нього за несплачені борги надходили скарги до суду. Тому в автобіографічному нарисі «Серце» про свого друга Стефаник з гіркою писав: «Іван Семанюк каже: «Доки буду тебе боронити за довги перед судом і ще свої стемплі додавати?!»

Велику радість принесла Стефаникові звістка, що 1 жовтня 1928 р. уряд Радянської України за заслуги в розвитку літератури призначив йому пенсію. Це була велика матеріальна і моральна підтримка для письменника.

В січні 1930 р. трапилося нове лихо — частковий параліч надовго прикував письменника до ліжка. В цей час по галицьких селах шаленіли криваві «пацифікації» підсудчиків, які прагнули в крові потопити зростаючий протест трудящих. Вісті про розправу карателів над цілими селами дуже вражали хворого Стефаника, хоч тішило те, що селяни все рішучіше виступали проти гнобителів. Про це він розповів у новелах «Червоний вексель», «У нас все свято» та ін.

7 грудня 1936 р. Стефаник помер і був похований на горбі недалеко від дому.

Коли західноукраїнські землі у вересні 1939 р. були возз'єднані з Радянським Союзом, у хаті Стефаника відкрився літературно-меморіальний музей письменника.

* * *

Формування Стефаника як письменника-реаліста почалося ще в роки навчання в Коломийській та Дрогобицькій гімназіях. Його дружба з Мартовичем привела до створення «літературної спілки». Юнаки вирішують писати свої твори разом. З активною

¹ Марко Черемшина, Твори, К., Держлітвидав України, 1960, стор. 301.

участю Стефаника Мартович написав оповідання «Нечитальник» (1888) та «Јумера» (1890). Власний образок «Форналь Антін», що пізніше був перероблений у новелу «Синя книжечка», Стефаник опублікував 1890 р. в гімназійному журналі «Поступ», виданому на гектографі у Тернополі. 1889 р. він пише пародійну «Думу про вибори в Снягинській повіті».

Восени і взимку 1897 р. в чернівецькій газеті «Праця» з'являються перші новели В. Стефаника, які привернули до себе увагу й викликали захоплення. Створилося враження, що Стефаник якось раптом, без особливих зусиль і труднощів, почав писати — і зразу ж зайняв одне з почесних місць у літературі. «Ему,— писала Леся Українка в статті «Малорусские писатели на Буковине»,— не пришлось ощупью искать дороги, подобно Федьковичу, или борются за свое литературное существование, подобно г-же Кобылянской»¹.

Листи ж Стефаника до друзів та інші матеріали, які в 1900 р. не могли бути відомі Лесі Українці, говорять протилежне: були й тривалі шукання дороги, й напружена боротьба за своє літературне існування. Тільки той процес поступового зростання і подолання труднощів на шляху до успіху, який у багатьох письменників проходив на очах у читачів, у Стефаника був прихованим. Про нього знали навіть не всі друзі. «Писати я почав дуже рано, ще в гімназії,— говориться в автобіографії Стефаника 1926 р.,— та... я ніколи не признавался, що я також письменник». Минуло майже десятиріччя напруженої праці, шукань, навчання у інших письменників і одночасно проби свого власного голосу перед тим, як уже 26-річний Стефаник надрукував свої перші реалістичні новели, що чарували правдивістю і мистецькою досконалістю.

Для простеження процесу творчого формування Стефаника багато дає його листування. Епістолярна спадщина Стефаника, яка за обсягом більша новелістичної, має велике історико-літературне, пізнавальне і художнє значення. Кілька десятків листів — це своєрідні художні «образки», ескізи майбутніх творів, зарисовки з натури, в яких уже вгадується майбутній автор «Камінного хреста». Крім того, ці листи знайомлять нас і з суспільно-політичними подіями кінця минулого століття, і з процесом згуртування демократичних літературних сил Галичини, і з суспільно-політичними поглядами та літературними смаками автора, і з його творчою лабораторією. Переважна більшість відомих зараз листів Стефаника припадає на 90-і роки, тобто на період його творчих шукань.

¹ Леся Українка, Твори в п'яти томах, том IV, К., Держлітвидав України, 1954, стор. 348.

Приїзд Стефаніка до Кракова співпав із посиленням занепадницьких тенденцій у буржуазній літературі. Молодий письменник багато читає, прагне розібратися в боротьбі напрямів, іноді підпадає під вплив декадентських творів і не завжди розуміє, на чиему ж боці правда.

В листі до О. Гаморак, писаному 29 лютого 1896 р., Стефанік говорить про боротьбу літературних шкіл та напрямів і, виявляючи велику начитаність, називає Л. Толстого, П. Верлена, Дж. Байрона, М. Лермонтова, Е. Золя, Ш. Бодлера, А. Мюссе, братів Гонкурів і Г. Ібсена. Він розуміє, що між реалізмом і модернізмом загострюється протиріччя, але осуду декадентства в листі не знаходимо. Навпаки, Стефанік із зневагою говорить про загалом реалістичний роман Е. Золя «Гроші» і пророкує довговічність творам предтечі декадентів Ш. Бодлера.

Вплив декадентських поглядів на молодого письменника виявився в його задумі видавати газету, в якій «політики і духом не мало пахнути», газета повинна була стояти «на висоті штуки», щоб «людям зробити дорогу з зізд краси», як зазначав він у листі до Морачевського в листопаді 1896 р. Ні грошей, ні редактора для видання такої газети Стефанік не знайшов. Коли ж весною 1899 р. до нього звернувся С. Яричевський, «аби ж старався у Чернівцях о модерну газету для молодих», він уже скептично поставився до такого задуму.

На початку 1897 р. Стефанік написав чимало поезій у прозі, які збирався опублікувати окремою книжечкою. Та до виходу книжки не дійшло. «Ті,— писав Стефанік у квітні 1897 р. до Морачевського,— що мали дати гроші, сказали: «Талант є, та нема у сих творах служби громаді, нема науки для теперішнього покоління, таке можуть собі багаті німці друкувати». Ображений автор знищив рукописи.

Збереглося лише кілька поезій у прозі, які автор раніше надіслав Морачевському. Три з них — «З хорім надвір», «Над його головою голуб» і «Йшов з поля» — Стефанік пізніше доробив, і вони відомі як реалістичні новели «Виводили з села», «Портрет» і «Діти». Твір «Раненько чесала волосся» — це поетична розповідь-спогад про стосунки з приятелькою Євгенією Бачинською. Письменник лірично передав тугу дівчини за коханим. «Городчик до бога ридав» присвячений долі бідняцьких дітей, які ще малими гинули від соціального «морозу». «У воздухах плавають діси» — пейзажна картина, що перегукувалась із написаною тоді ж поезією в прозі Марка Черемшина «Щоб не тії гори». Але у Черемшини яскравіше виступає соціальний мотив і нема тої незвичайності й символіки, що в Стефаніка («закований голос сопілки».

«закляті слова коханки» тощо). А вже поезія в прозі «Під горою коло ліса» була зовсім оповита характерною для декадентів містичною таємничістю.

Автор хоч і болісно реагував на критичні зауваження про його першу рукописну збірку, та скоро зробив з них вірні висновки. Вже у поезії в прозі «Амбіції» («Самому собі») Стефаник так визначав завдання своєї творчості («бесіди»): вона повинна бути чистою, як плуг, що оре; ніжною, як мати, що піснею вночі присипляє дитину; красивою, як дівчина, що йде на побачення з милим. «Грими, як грім, що найбільшого дуба коле і палить. Плач як ті міліони плачуть, що тінею ходять по світі». Автор хотів, щоб його думи і почуття, втілені в твори, проникали у «невинні душі» так, як краплина роси всмоктується землею. Мініатюра «Амбіції» — дуже цікавий літературний маніфест молодого письменника.

В листах Стефаника часто патрапляємо на яскраві ескізи, короткі начерки майбутніх новел. То він розповідає, як під великоднє свято на Краківському вокзалі під залізною піччю побачив жінку-смігрантку, жовту, як віск, в якій на колінах сиділа «дитина буракової барви, в грубій батьковій сорочці». То подасть опис похорону дитини вбогої жінки-зарібниці. То спробує уявити, що думав російський мужик, який ішов до царя в час коронації, щоб попросити землі, але був роздавлений жандармським конем. То яскраво змалює якийсь епізод із боротьби селян проти жандармів і панів у час виборів до австрійського парламенту. То відтворює розмову селян про те, що земля родить лише три колоски: для царя, для шинкаря і для пана та попа, а четвертого — для мужика — вже немає. В листах Стефаник все частіше виявляє бажання бути ближче до сільської бідноти, жити її життям, переживати її болі та радощі, слухати її пісні й розповіді, а потім описати все це у своїх творах. Листи Стефаника були для нього школою творчих шукань і відточування майстерності.

Пізніше критики не раз пов'язували вироблення літературних уподобань і стилю Стефаника з впливом польського письменника С. Пшибишевського та інших представників «Молодої Польщі», що видавали журнал «Życie». Але для цього немає ніяких підстав. Дуже відмінні їх творчі манери. Як відомо, на час знайомства з Пшибишевським Стефаник уже видав збірку новел «Синя книжечка», засвідчивши нею оригінальність і цілковиту письменницьку зрілість. Для своїх творів український новеліст черпав матеріал і натхнення не в писаннях занепадників з «Молодої Польщі», а в гуші народу.

Стефаник не поділяв занепадницьких поглядів Пшибишевського, засуджував пройняті містикою й еротикою твори, що з'яв-

лялися в редагованому ним журналі «Życie», у листах Ідко висміював «світових пройдох «літературних», які купчилися навколо цього письменника і вели богемне життя. В період зближення з Пшибишевським він писав до О. Гаморак, що «єго все боявся, аби він на мене не мав якогось впливу», і вступав з ним у гострі дискусії, «битви». Ближче знайомство і дружба з Пшибишевським переконали Стефаника, що трагедія цієї людини — в розриві з народом, що сила справжнього митця — в його міцних зв'язках із широкими трудовими масами. Характерно, що в листі до О. Гаморак у лютому 1900 р. Стефаник протиставляє себе Пшибишевському: «Я маю то щасте, що багато людей йдуть до мене зі своїми ранами, аби я їх, як пес, облизував».

Стефаник уважно придивлявся до життя селян. Мандруючи по селах, він збирав матеріал для своїх майбутніх новел. Сільські злидарі йшли до нього з розповідями про свої страждання і мрії. «Часом,— писав він у червні 1898 р.,— з мужиками поза північ балакаю, часом чую, що всі мене дуже люблять, часом чую силу, що-м середина усіх утіх і болів мого села...» Під час зустрічей селяни буквально засипали письменника скаргами й запитаннями. «Мої мужики,— сповіщав Стефаник 12 вересня 1899 р.,— заболочують хату і не можуть свої біди навповідатися. За кілька місяців набралося у них стілько нових скарг і турбот, що всіх стямити не годен». І ось ці мужицькі думи та турботи він відтворював у своїх новелах.

З польських письменників, може, чи не найближче за ідейно-творчими засадами до Стефаника був у той час не Пшибишевський, а Владислав Оркан, який теж щойно почав виходити на літературну арену із своїми новелами про халупників, а незабаром виступив одним із перекладачів на польську мову новел свого українського друга.

* * *

У творчості Стефаника-новеліста було два чітко окреслених періоди: перший, що припадав на 1897—1900 рр., і другий, що почався після тривалої перерви у 1916 р. і продовжувався до 1933 р.

Наскрізною темою творчості Стефаника було важке життя західноукраїнської сільської бідноти. Коли Стефаник прийшов у літературу, в поневоленій царською Австро-Угорщиною Галичині відбувалося швидке проникнення капіталістичних відносин на село, зубожіння і пролетаризація широких мас. Молодий письменник найперше взявся відображати болісний процес «розселення» (Ленін) у галицькому селі і породжені ним душевні трагедії

Селянський демократ Стефаник не знав робітничого міста. А урядове, чиновницьке місто, з якого, немов сніг, сипалися податки та приїздили езекутори, він ненавидів, як і герої його творів. Багато напоених сарказмом слів сказав письменник у листах про буржуазно-націоналістичну інтелігенцію й урядовців, що прислужували цісарському урядові та шляхті. Але викриття цих «доробкевичів» було стихією сатирика Мартовича. Стефаник же як новеліст переважно залишався у сфері життя селянства. За висловом Марка Черемшини, «приріс він до села серцем і душею». А чорні, як рілля, села «всі свої рани розкривають, всі свої сльози норами виливають, ввесь свій біль на сонце видобувають, всю свою тугу ріками розливають, всю свою розпуку чорними хмарами перед ним розкладають». І вражений стражданнями трударів, Стефаник у «виплакані очі блискавиці кладе, тоті простягнені ручки до серця завертає. І сонце до них прихилює»¹.

Першим друкованим твором Стефаника була новела «Виводили з села». Приблизно через місяць з'явилася в друкові новела «Стратився», в якій було дано розв'язку змальованих у першому творі подій. В обох новелах розкривалися трагедії, зумовлені непавною народом цісарською рекрутчиною. Ця тема не була новою. Вона займала помітне місце в народній творчості, була провідною у віршах і поемах Ю. Федьковича, її висвітлювали Є. Ярошинська, О. Маковей та ін. О. Маковей записав із уст народу чималий цикл пісень — «Руські вояцькі пісні з Австрії» і на їх матеріалі 1895 р. в газеті «Буковина» опублікував велику статтю «Рекрут...». У ній він доводив, що «рекрутчина і досі противна гуцулам, а надто буковинцям». Коли Стефаник надрукував свої новели про рекрутчину, Кобилянська писала вже повість «Земля», у якій відтворювала нелюдські муки селянського сина Михайла Федорчука у цісарській армії.

‡ У новелі «Виводили з села» змальована картина проводів сусідами й старими батьками одинака сина у цісарське військо. У всіх тяжкий настрій, наче на похороні. Цьому тяжкому настроєві імponує й природа: осіннє сонце із заходу крізь хмару посилає червоне проміння. В його освітленні хмара нагадує закривавлену голову, а обстрижена голова молоденького парубка теж здається закривавленою. Проводжачі сприймають це як віщування загибелі рекрута на війні. Тому похоронним голосінням звучать слова батька і матері: «А ти ж на кого нас покидаєш?», «А мені хто, небоже, кукурудзки вісапає?», «Мене не застанеш уже, і, відай,

¹ Марко Черемшина, Твори, К., Держлітвидав України, 1960, стор. 295.

сам не прийдеш», «Відки тебе візирати, де тебе шукати?!» Мати в горі билась головою об одвірок, батько в плачі трусився як лист, сестри заломали руки, заливались сльозами сусіди.

Письменник не дає докладних описів зовнішності людей, він обмежується вказівками на окремі, але характерні деталі: стрижена голова рекрута, бліде як крейда обличчя матері...

Пейзажні штрихи, що підсилюють горе розлуки, такі ж лаконічні. Коли проводжаючі переходили ліс, дорога була встелена опалим листям, що «позагиналося у мідяні човенця, аби з водою осінньою поплисти у ту дорогу за рекрутом». Доля селянського сина асоціюється з отим опалим листям, що його рознесуть невідомо куди осінні потоки.

В новелі «Стратився» розповідається, як бідняцький син Миколай, не витримавши знущань у війську, повісився. Стефаник не показує, як дійшов до загибелі вояк, як жили батьки, коли цісар забрав їх єдиного сина. Він зображує тільки, як старий сивоголовий дід, їдучи до міста ховати сина, пригадає свої зловіщі сни, розмовляє сам із собою. І з цих розмов дізнаємося, що батьки Миколая дуже бідували, що коли старий їхав до міста, жінка босоніж бігла за ним, і «ноги ї посніпили від снігу».

Занапастила рекрутчина міцного як дуб і до всякої роботи зугарного хлопця. Страшна доля чекає і його рідних. Старий батько, не сподіваючись застати дома живою свою жінку, ладен лягти з сином у могилу. «Най би-м гнили разом, як вкупі не можемо жити...» — говорить він. І новела звучить прокляттям тому ладові, який не дає змоги жити трудовій людині.

В новелі «З міста йдучи» через розмови трьох селян, що поверталися з міста, Стефаник показує, як убожіють люди, як їхні господарства спродуються за не сплачені в банку векселі. «А ніби так не пішли усі господарства?.. Аді, ваш тато ще мав ґрунт і воли, а ви вже зарібний чоловік», — говорить один із них. А потім з'ясовується, що наступного дня вони підуть на роботу один до пана, другий до шинкаря, а третій до ксьондза.

Часто причиною розорення бідняцького господарства ставала загибель останньої худобини, завдяки якій члени родини мали кусень хліба, якимось жили. Про це розповів Марко Черемшина в новелі «Чічка», а Стефаник у новелі «Шкода». У вдови Романихи, син якої помер у війську, заслабла корова. Стара жінка, голосячи над коровою, згадує, як вона цілий свій вік тяжко працювала, щоб придбати годувальницю, як «грішила», здобуваючи для неї корм... «Як її не буде, та й мене не треба...» — говорить вона. Твір закінчується трагічно: в агонії корова била ногами й роздирала бабу на кавалки.

Особливо скрутною для бідняків була весняна пора, коли все, що можна було з'їсти, сім'я з'їла. В новелі «Май» Стефаник розповідає про переживання «зарібного чоловіка» Данила, що весною прийшов до пана просити роботи й позички для голодних дітей та жінки. Він не наслідуюється зайти у панський двір і довго чекає біля брами появи пана. Чекаючи, уявляє, як при зустрічі він принижуватиметься перед паном, як той обзиватиме його і злодієм, і лайдаком, і пияком, і кримінальником, і радикалом...

Письменник дає лаконічний, але виразний портрет Данила: чорне нечесане волосся, «чорні ноги й чорні руки», що виглядали приробленими до цеглястого тіла. Основне для новеліста — переживання персонажа. Він не змалював і самої зустрічі з паном, та в переживаннях Данила вона показана дуже переконливо.

Головною темою першого періоду творчості Стефаника був складний і болісний процес розорення селян, перетворення їх у пролетарів. В одному з листів до В. Морачевського, автор назвав свою новелу «Синя книжечка» «малесенькою трагедією усіх хлопців на світі». В ній він показав страждання бідняка Антона в час повного розриву із селом. Антону «все йшло з рук, а нічо в руки». З горя почав пити, позбувся господарства. Війт дав синю книжечку (паспорт), і Антонові треба десь шукати роботи. Велика туга гнітить його при розставанні з хатою, здається, що й призьба не пускає, і вікна за ним плачуть, і ліс запрошує вернутись. Але вороття нема.

Галичина тоді була економічно відсталою провінцією Австро-Угорської імперії, місцем видобування сировини й ринком збуту готової промислової продукції. І хоч капіталізм розвивався, особливо в нафтовій і лісопильній промисловості, — колоніальна відсталість видна була у всьому. Ремісники не могли конкурувати з промисловою продукцією й розорялись. Зростали маси пролетарів на селі, які не мали де прикласти руки. Тому пошестю ширилася «еміграційна гарячка», яку, до того ж, підігрівали спеціальні агенти. Десятки і сотні тисяч людей, рятуючись від голоду, кидалися на пошуки роботи в сусідні країни та за океан. Там їх чекала страшна доля паріїв.

Тема еміграції західноукраїнських трудящих за океан хвилювала Франка. Йй він присвятив багато статей і ряд віршів. Кращим твором Т. Бордуляка є його славнозвісне оповідання «Іван-бразілієць». Зачіпали цю тему Лесь Мартович і Марко Черемшина. Не лишив її поза увагою й Стефаник. У кінці січня 1899 р. він писав до О. Кобилянської: «Нині досвіта на дворці краковськїм було 800 душ емігрантів. Коби-сте їх бачили... виділи би-сте, як мамі бігають з плачем за пропавшими дітьми, як їх

пани штуркують, як вони ридають... Поїзд рушає, жінки і чоловіки чіпляються его, поліція і жандарми відкидають їх, як галушки... На пероні лишаються жінки без чоловіків, діти самі без родичів і чоловіки без жінок. Шалений плач, ломання рук і прокльони...» В іншому листі до Кобилянської розповідь про муки емігрантів, від яких «аж серце моє мужицьке кривавиться», закінчується зауваженням: «Чую їх біль, всі ті нитки, що рвуться між їх серцем і селом, і мені рвуться, чую їх жаль і муку. І виджу банду опришків, що виганяють їх з землі. Бачу наших руських (українських.— В. Л.) панів, що жалують «селянина» і слизькі сльози проливають...»

Тема еміграції зачіпається у ряді творів Стефаника. Бідняк Іван із новели «Кленові листки» ладен зібрати своїх малих діток у міх і пішки нести їх до далекої Канади, та дорогу до неї заступили моря. В розмовах про Канаду відводить зболілу душу Митро («Осінь»). Про мандри до далекої Канади усім розповідає трирічний Андрійко з новели «Мамин синок». А новела з символічною назвою «Камінний хрест» цілком присвячена темі еміграції. В ній письменник розкрив ті причини, що гнали бідняків у чужі невідомі краї.

Іван Дідух спочатку наймигував, потім десять років відбув у війську, а коли повернувся на село, батько й мати вже померли, лишивши йому завалену хатину та букатку горба щонайвищого і щонайгіршого над усе сільське поле. Він почав господарювати на цьому горбі. Запрягався у візок разом з конем і возив гній. Вік свій збув бідняк на тім горбі, а не вибився з нужди. Сини не хотіли лишатися після нього наймитами, вимагали «завезти» їх до землі та дати хліба. «Два роки нічо в хаті не говорили, лиш Канада та й Канада...» Нарешті старий Іван здався: спровад усе і поїхав шукати землі й хліба, а жінці сказав, що везе її в далеку могилу, що вже на горбі поставив собі і їй кам'яний хрест. Не зазнавши щастя тут, Дідух не сподівався знайти його і на чужині.

Велика бідність була причиною страшних сімейних трагедій: не тільки черствості, але й жорстокості чоловіка до жінки, батьків до дітей, до старих, що неспроможні вже працювати, а потребують їжі, одежі й теплого кутка. Гриць Летючий («Новина») не зміг прогледувати й зігріти двох дітей. Він веде їх до річки, щоб утопити, а сам ладен «на шибеницю», бо іншого виходу він не бачить. Другий бідняк («Катруся») везе тяжко хвору доньку до лікаря і кляне та погрожує зробити їй «амінь» (вбити). У новелі «Кленові листки» дитина тільки-но криком сповістила про своє народження, а змучений працею батько бажає їй смерті. Про своїх

дітей він говорить: «Аді, саранча, лиш хліба, та хліба, та й хліба! А відки ж я тобі того хліба наберу?!»

В новелі «Осінь» інша картина. Наближається зима, а жінчини чоботи, куплені чотири роки тому, зовсім розлізлися, одіж порвалася. Митро ніяк не може стягнути дратвою шкіру, бо рветься. А нових чобіт купити нема за що. «І латав, і бісився, і сто разів хотів кидати у піч або на гній». Жінка його в цей час латала дранки, що «порозпадалися на січку». Не міг Митро полатати чоботи, почав бити дитину. За неї заступилася жінка. Чоловік б'є її чоботом і погрожує всіх порізати...

Від новели до новели одна картина людських страждань змінюється іншою. Особливо гірка доля старих людей, які вже не здатні до роботи. Ці «зайві роти» були тягарем в убогих сім'ях. Стара Тимчиха («Ангел») обурена ставленням до неї дітей: «Старого лиш озми та закопай! Шкода тої ложки страви, що з'їсть, та того кута печі, що залежить... Таки не варт старому жити, та й решта!» Старий, сивий дід («Діти») на все поле лає дітей, яким віддав корівку, овечок і плуг. Вони мучать старого роботою, мало дають їсти, зігнали спати на підлогу. Про життя таких старих Стефаник розповів і в новелах «Святий вечір», «Вістуни», «Озмнина», «Сама-саміська» та ін. За змістом ці повелі близькі до оповідання М. Коцюбинського «Що записано в книгу життя», до творів Марка Черемшини «Дід» і «Бабин хід».

Письменник майже ніколи не подає зіткнень персонажів і формування їх характерів у причинно-часовій, тобто фабульній, послідовності. Наприклад, у новелі «Новина» він відкидає фабульний виклад подій, хоч у листі до Кобилянської від 14 жовтня 1898 р. і подає фабулу цього твору. Починається новела «з кінця», з розв'язки: «У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася». Письменник з перших слів твору ставить читача перед страшною подією, а потім уже переходить до розкриття її причин, до зав'язки: «Відколи Гричиха вмерла, то він бідував. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки» і т. д. Кульмінаційний пункт новели — усвідомлення Грицем Летючим, що його діти — ходячі «мерці». Він «напудився так, що аж его піт обсіпав». З цього часу почав дуже журитися, в мріях шукати виходу — і не знайшов. Тоді зважився на злочин — веде дітей топити, хоч дуже їх любить.

Основну увагу автор приділяв не розгортанню дії, а розкриттю складних переживань персонажів у тяжкій хвилині їхнього життя. В невеликій новелі «Катруся» Стефаник майстерно передав складні переживання хворої дівчини — наймички, глибоко вмо-

тивував зміну її настроїв під впливом обставин. Це дійсно один із гідних подиву зразків «бачення світу крізь призму чуття і серця... героїв» (Франко). Душевний стан героїв, різкі зміни в настроях і переживаннях, різючі контрасти (розпач Катрусі — надія на одужання — знову безнадія і т. д.) глибоко вмотивовані обставинами сімейного життя й соціальними причинами. Стефаник в автобіографічній новелі «Дорога» писав, що він з «їх (бідняків.— В. Л.) губів злизав слова, з голів вичитав мислі, а з серць виссав чувства». Ці думки і почуття найбільш важливих шарів села з великою силою розкривав він у своїх творах.

Персонажі багатьох новел Стефаника першого періоду творчості не бачать виходу з тяжкого становища, страждають і гинуть, не підносячись до боротьби. Та все ж у кількох творах знайшли відображення спроби бідняків і наймитів постояти за себе, стихійні вибухи їхнього гніву проти гнобителів. З цього боку значний інтерес становлять твори «Палій», «Суд», «Лист» та «Комісар староства і дідич». До речі, останній твір через його революційне звучання за життя письменника ніде не друкувався.

Найбільшим за розміром і, може, найцікавішим за змістом та художньою довершеністю є оповідання Стефаника «Палій», написане під впливом дійсних фактів. В ньому правдиво розкрито глибоке класове розшарування селян та непримиримі протиріччя й зіткнення між біднотою та наймитами, з одного боку, й сільськими глиталями — куркулями, з другого.

Наймит Федір, що ціле життя своєю працею збільшував багатство куркуля Курочки, вирішив спалити його і став на старість палієм. Побудова цього оповідання дуже своєрідна. В ньому, порівняно з іншими творами, дано докладний розвиток подій. Але виклад їх не хронологічний. Уже в першому розділі твору Стефаник подає зав'язку подій, показує виникнення гострого класового конфлікту між сільським глитаєм Андрієм Курочкою і його наймитом Федором. Старий наймит пізньої осені прийшов до хазяїна позичити на відробіток трохи грошей, щоб купити чоботи. «Зима йде, а я босіський»,— говорить він. А багач йому відповідає: «А ви ж годні робити? Вже ваша робота скінчилася, Федоре... ваша робота ніпочому». Курочка ще обіцяє позичити два леви («що буду з вами робити, може, якось відтрутите»), але попереджає Федора, щоб він більше до нього за позичками не приходив, що йому такий старий робітник не потрібний, і радить пошукати роботи в шинкаря чи пана. І в Федора, який всю свою силу залишив на подвір'ї цього куркуля, спалахує великий гнів. Поступово Стефаник розкриває, в яких обставинах формувался характер героя, як визрівало гостре протиріччя між наймитом і багатієм, як

у Федора виникло прагнення вогнем помститися багачеві і як він не наважується нищити працю своїх рук. З великою силою психологічної мотивації автор показує, як чесна трудова людина в процесі складної і тривалої внутрішньої боротьби вирішує все ж таки підпалити куркуля Курочку.

Федір не самотній у своїй ненависті до багатіїв. Між наймитами існує класова солідарність. Впившись із горя, Федір прийшов до стайні, щоб наймитам висловити свої кривди. «Коли мене лишчим виділи та тим били!.. А ти ж би любив, якби я з твого хліба всю мнекушку вів, а тобі лишив саму згорену шкірку? — говорив Федір, роздираючи сорочку. — Тепер дивиси, яку мені шкірочку багаті лишили. Та чим тут жити?» Наймити з великим співчуттям ставляться до Федора. Вони заспокоюють діда, обіцяють у час виборів «нам'яти» багачиків. А коли голий Федір лежав на землі, «наймити його прикривали, чим мали найліпшим».

Під час виборів «коло громадської канцелярії стояли дві купи. Одна обдерта, чужа на селі, апатична, друга чиста, біла, охоча — наймити і газди». Між ними спочатку спалахує словесний двобій. Багаті не згоджуються навіть сісти з наймитами за один стіл, презирливо називають їх жебраками, панською худобою, злодюгами, голодниками, французатими і т. д. З такою ж ненавистю і презирством відповідають багачам і наймити. Федір відчитував Курочку: «Мой, ти, Курочко, то ти також за людьми?.. А нагадай собі, як я служив у тебе, та мене від твоєї роботи хвороба нагріла. А чи ти мені за цілий тиждень вініс букаточку хліба або води напийти? Та ти з людьми тримаєш? Я в тебе всю силу лишив, а ти мене вігнав босого на зиму!..» І глтай «розплатився» з наймитом за його довгорічну працю: «Курочка гримнув Федора в лице, та так, що його обілляла кров, і він упав». Інші наймити не лишлись байдужими до розправи над Федором. «Хлопці, ану багача трохи намнецаймо! — Ймили наймити Курочку, постояли за Курочкою газди, потекла кров..»

Те, що довго визрівало в свідомості тяжко скривдженого наймита Федора, було прискорене кулачною розправою багатія, — і Федір підпалив його маєток. Старий наймит торжествував перемогу: «скавав, танцював, реготався». Він помстився ворогові: «Я чужого не хочу, лиш най мое вігорить!» Федір, що став на шлях стихійної помсти гнобителям, подібний до Хоми Гудзя з повісті М. Коцюбинського «*Fata morgana*».

Із статті-спогаду «Під вражінням вистави «Землі» Стефаніка відомий і епілог тої події, яка покладена ним в основу оповідання «Палій»: «Курочка зараз побудувався, а Федір пішов жебрати селом».

Кількома штрихами, але дуже виразно змальований у творі образ зажерливого і деспотичного куркуля Курочки, єдиною пристрастю якого було прагнення до збагачення. Він не обідає, а давиться кожним куснем, аж очі вилазять, бо боїться, що в цей час діти і наймити перестали робити. Наймита Федора зневажливо називає «воно», «жебрак»... Його діти, як і наймити, брудні й змучені працею.

Зріст політичної свідомості бідноти відбився також у новелі «Лист», що мала посвяту: «Політичним арештованим мужикам на святий вечір». Прототипом ув'язненого Федора був приятель автора селянин Федір Костюк, про якого він розповів у одному листі до Морачевського. Але історія убивства Костюком своєї жінки послужила лише поштовхом для створення узагальненого образу селянина, який за свою революційну діяльність потрапив до в'язниці.

Стефаник змалював цілу галерею бідняків і наймитів. Багато між ними спільного, але вони мають також індивідуальні риси. Кажучи словами Лесі Українки, «они так схожи между собой, как живые листья с одного дерева, а не как искусственные, выбитые по шаблону в одном размере»¹.

Новели Стефаника здобули палку любов читачів і високу оцінку багатьох видатних українських, російських, польських, болгарських та інших діячів літератури. І коли він як письменник на півтора десятиліття замовк, друзі по перу всіляко спонукали його до відновлення творчої праці. 30 січня 1909 р. М. Коцюбинський писав Стефаникові: «Я ніяк не міг помиритися з таким довгим антрактом у Вашій літературній роботі. Не може бути, щоб Стефаник — наш, а особливо мій, любий письменник, краса нашої анемічної літератури, щаслива оаза,— замовк назавжди»². Та взявся знову за перо Стефаник тільки в 1916 р., в час першої світової війни, й продовжував писати майже до смерті.

І в цей — другий — період творчості він змальовував страждання трудящих, породжені імперіалістичною війною, зумовлені нею сімейні трагедії. Коли західноукраїнські землі захопила буржуазно-поміщицька Польща, письменник показав життя селянських мас у новому колоніальному ярмі і спроби боротьби проти соціального й національного гніту.

Ті лиха, що принесла на західноукраїнські землі імперіалістична бійня, знайшли відображення у новелах Стефаника «Діточа

¹ Л е с я У к р а ї н к а, Твори в п'яти томах, том IV, К., Держлітвидав України, 1954, стор. 349.

² М и х а й л о К о ц ю б и н с ь к и й, Твори в шести томах, том VI, К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 87.

пригода», «Вона — земля», «Марія», «Сини», «Пістунка», «Гріх» і «Вовчиця».

В новелі «Діточа пригода», якою розпочався другий період творчості, страхіття війни особливо вражають читача тому, що письменник передав їх через призму сприймання дитини з її найвищими уявленнями. Стефаник виявив себе чудовим знавцем дитячої психології. Майже вся новела — це монолог малого Василька, звернений до ще меншої Настки. Він її лає за те, що вона ревіла, коли жовнір хотів обійняти маму, шкодує, що й набити її не можна, бо сирота, що вона не вміє голосити над мертвою матір'ю, як голосили сусідські дівчата над своєю ненею. Йому ж, хлопцеві, не пасує голосити. Над головою свистять кулі,— і хлопчик роздумує, кого ліпше їм вбити: його чи Настю? «Овва, як мене куля трафить, то я ляжу коло мами та й умру, а ти сама не трафиш до вуйка. Ліпше най тебе куля вб'є, бо я трафлю сам і дам знати, та вас обоє вуйко поховає». Під громи гармат і свист куль у небі спалахують освітлювальні ракети. І Василькові війна здається красивою, він любить нею. А потім, щоб не з'їв вовк, діти лягають біля мертвої матері й засинають. Контраст між страшною трагедією, що сталася в житті малих дітей, і тим, як наївно вони її сприймають, ще з більшою силою відтіняє антинародний характер імпералістичної війни, викликає гострий протест проти неї.

Для українського народу перша світова війна була братовбивством у прямому значенні цього слова. Сини роз'єднаної України були в складі двох воюючих армій. Марія з однойменної новели великі надії поклала на синів, вчила у школах. Але їх невідомо де розвіяла війна. «Її стодоли пусті, комора без дверей, порожня, хата — гола...» Жінка вороже зустріла козаків із царського війська, але побачила в них братів із Східної України, які тяжко вболівають, що вони «самі один одного ріжуть». У творі відбилася прагнення роз'єднаного кордонами українського народу до возз'єднання: «Народ зривається на ноги. Понапереді її сини, і вона з ними йде на тую Україну, бо вона, тая Україна, плаче й голосить за своїми дітьми; хоче, щоби були всі вкупі».

Горе старих батьків, сини яких загинули у вирі першої світової війни, особливо сильно передано в новелі «Сини».

«Обдертий і обгризений дід» Максим, що втратив на війні обох синів, згадує своє минуле, радість праці з дітьми і шле прокляття богам: «Господи, брешуть золоті книги по церквах, що ти мав сина, брешуть, що-с мав!» Цей твір — майже суцільний монолог старої людини з її невимовним горем.

У новелах «Пістунка» і «Гріх» показано родинні трагедії, зумовлені війною. В час перебування чоловіків на війні в сім'ях

з'явилися «чужі» діти. В новелі «Пістунка» змальовано дитячу гру — похорон дитини, бо Парася почула, як батько вимагав від матері, щоб вона вбила й закопала байстрюка або забиралася з ним із хати. А в новелі «Гріх» Касіяниха, щоб врятувати чоловіка від насмішок і уникнути зневаги сусідів, з байстрам іде з села світ за очі.

В тяжких умовах окупації західноукраїнських земель панською Польщею письменники-демократи Марко Черемшина і Стефаник продовжували виражати настрої й прагнення трудящих Західної України, з великим інтересом стежили за успіхами радянських братів, цікавилися революційною періодикою. Їх радували звістки про видання їхніх творів на Радянській Україні. У новелі Стефаника на зміну темним і забитим сільським пролетарям кінця минулого століття, що часто не бачили виходу з свого становища, вдавалися в розпач і навіть гинули, приходять люди, які не тільки відчують шкоре визволення і не знають зневіри, а й виступають на боротьбу проти гніту пілсудчиків, за возз'єднання з радянськими братами. На зміну трагічному звучанню творів приходять гумористичне забарвлення розповіді. Цікаві в цьому відношенні повілі «Воєнні школи», «Mogituri», «Дурні баби», «Червоний вексель» і «У нас все свято».

У першій з них письменник з гумором розповідає, як селяни реагують на приїзд урядового комісара, що прибув ніби списувати втрати у війні з метою відшкодування, а насправді, щоб попіячити й запастися продуктами. Багатші, що мають коней, поховалися, бо їм остобісіло «оту саранчу возити». Навіть вийт бідкається: «Нема спокою ні вдень ні вночі. Давай їм їсти, давай горівки; ходи з ними по селі за бунтівниками; шукай гверів, шукай листів з Відні, розкопуй землю та шукай зради на Польщу».

Урядовець говорить селянам: «Тепер ми ваші, а ви наші». А ті йому сміливо відповідають: «О, то ще хто знає, як буде!» Коли ж п'яний комісар повертався до міста на підводі, обложений курми, яйцями й горілкою, парубки його побили, а награбоване добро забрали.

Старі діди з новели «Mogituri» лають панську Польщу з її численними податками, яких ніхто не годен витримати, і висловлюють захоплення молоддю, що «Польщі ані-ані не хоче, а панські ґрунти хоче розділити».

У новелі з іронічною назвою «Дурні баби» Стефаник показує, що колись темні, забиті та покірні жінки теж змінилися; не страшні їм ні жандарми, ні поліцаї. Стецівська жінка, повернувшись з Коломиї, де її син сидить в арешті «за газети», зібрала біля себе багато жінок і влаштувала мітинг протесту проти пілсудчиків.

Жандарми безсилі розігнати їх і арештувати найактивніших, бо жінки вдягли червоні хустки й мінялися ними. «Чоловіки вже пробувають успокоювати жандармів, що це дурні баби, що вони не знають припису». А жінки лають власті, що ті гноять їх дітей у арешті, змушують їх тікати за кордон.

В новелі «У нас все свято» старий учитель Палата, в якого з «білих вусів курилася іронія», розповідає, що «такої зажертості між властями і мужиками» він не пам'ятає: «Селяни всі ненавидять від маленького урядничка аж до великого, я такого, що тепер, ніколи не бачив. Йде боротьба безпощадна...» Ця боротьба закінчилася повною перемогою трудящих, коли їм на допомогу в 1939 р. прийшла Червона Армія.

* * *

Стефаник створив в українській літературі жанр короткої реалістично-психологічної новели, для якої характерний винятковий лаконізм, зовні прихований, але глибокий внутрішній ліризм і драматизм, зосередження основної уваги не на описі зовнішніх подій з життя сільських пролетарів, а на відтворенні їх душевних трагедій, породжених соціальними та іншими причинами.

Стислості творів була підпорядкована й побудова їх. Автор не вдавався до етнографічних описів сільських звичаїв і обрядів, не подавав широких пейзажних картин. В його новелах майже немає історій формування характеру персонажів.

Автор мало говорить від себе, більше говорять чи роздумують його персонажі. Тому в його новелах велику роль відіграють діалоги й монологи. А є новели, в яких авторська мова зовсім відсутня («З міста йдучи») або зведена до коротеньких ремарок, немов у драматичному творі («Злодій», «Вона — земля», «Діточа пригода», «Сини», «Межа», «Гріх», «Шкільник» та ін.). Деякі новели Стефаника є, по суті, «сценками». Стефаник тяжів до драматургії, а оповідання «Палій» ним спершу було написане як драматичний твір. Коли один із видавців «Літературно-наукового вісника» О. Маковей зробив письменникові зауваження про нехудожність його «сценки» «З міста йдучи», він здивовано відповів: «Чи доконечно тут голос автора або опису тих ротів, що балакають?» Цим Стефаник був близький до Чехова, який теж рішуче засуджував надмірні авторські роз'яснення. «Коротко, сильно і страшно пише ця людина»¹, — зазначав М. Горький у листі до І. Касаткіна.

¹ Журнал «Новый мир», 1937, кн. 6, стор. 14.

Стефаник засуджував багатослів'я, ефектне «декламаторство». У його новелах нема довгих періодів, ускладнених синтаксичних конструкцій, зокрема з дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами. Речення в нього короткі, уривчасті, в них багато дієслів і порівняно мало епітетів та означень.

Радячи І. Касаткіну читати Стефаника, Максим Горький писав: «Майте на увазі — для художника важливі не слова, а факти, не міркування, а образи»¹. І саме таким письменником, який звертався до читачів не з набором слів та міркуваннями, а з яскравими фактами і образами, був для Горького новеліст Стефаник.

Лаконізм Стефаникових новел захоплював багатьох сучасників. Лесі Українці імпонувало те, що Стефаник «двумя-тремя быстрыми штрихами... необычайно ярко изображает нам целые драмы...»². Художник І. Труш відзначав, що «ніхто із наших письменників не уміє так економічно обходитися своїм талантом, як він»³.

Лаконізм Стефаникових новел досягався величезною працею. В час ювілею 1926 р. письменник сказав: «Щоб дати піваркуша друку, я мушу написати тисячу аркушів. Не одна постать моїх образків коштувала мені багато праці й паперу». Є в Стефанника новели, що в рукописах збереглися в багатьох варіантах. Так, опубліковано 8 варіантів початку новели «Суд», 6 незакінчених редакцій новели «Богатир» і т. д. В одному з листів до С. Морачевської Стефаник зауважує: «І сьогодні я своїх синів (образи, перенесені на папір.— В. Л.) покарав страшно, порізав, покатував, порозривав». Він постійно був невдоволений наслідками роботи, свої новели здавалися йому художньо недосконалими, а образи блідими і невиразними. В листах він скаржився на те, що «такі файні» образи, створені в уяві, виглядають «нуждарями», коли перенесе їх на папір.

Новели Стефаника глибоко ліричні. Автор зовсім уникає ліричних відступів, не декларує свого ставлення до зображуваного, прямо не виявляє своїх симпатій і антипатій, виступає як людина нібито безстороння — і все ж ліризм пронизує кожне його слово. Новели хвилюють читача, як майстерні ліричні поезії, як народні пісні. Уже в ранньому творі «Амбіції» Стефаник висловив бажання, щоб його «бесіда» була мамою, яка «нічков темнов дитину хитає та тихонько-тихонько приспівує до сну», щоб вона плакала,

¹ Журнал «Новый мир», 1937, кн. 6, стор. 14.

² Леся Українка, Твори в п'яти томах, том IV, К., Держлітвидав України, 1954, стор. 350.

³ Іван Труш про мистецтво і літературу. Збірник статей. К., 1958, стор. 66.

як плачуть бідні люди. І зовнішня об'єктивність розповіді новеліста про сільські «новини» не в силі приховати гіркі почуття автора, який близько до серця сприймає горе персонажів.

Коцюбинський писав Стефаникові, що він і Максим Горький мало не плакали, читаючи його твори. «Все наброски Стефаника,— зазначала Леся Українка,— проникнуты тем животворящим духом участия автора к своим персонажам, который придает непреодолимое обаяние художественным произведениям и которого не может скрыть даже самая объективная форма...»¹. Кобилянська, прочитавши «Камінний хрест», 4 червня 1899 р. писала Стефаникові: «Між слова Ваші там... тиснулись великі сльози, мов перли. Страшно сильно пишете Ви... Плакала-м, та й вже»². Франко висловлював думку, що найхарактернішою рисою творів Стефаника є «сильне, як океан, глибоке чуття, що тремтить в кожному слові, чується в кожній рисочці», що «всі його твори пронизані глибоко зворушливим ліризмом, який міцно хвилює людське серце та зразу, першим реченням, переносить читача в своєрідний ніжний настрій. Його нариси як найкращі народні пісні...»³.

І дійсно, своїм корінням ліризм Стефаникових новел сягає в народнописемну творчість. Письменник любив народні пісні й багато їх знав. Про це свідчать його листи і новели, в яких він часто чи стилізує, чи цитує, чи вільно переповідає відомі народні пісні. Чимало від народної пісні в його поезіях у прозі (наприклад, «Городчик до бога ридав»).

Новели В. Стефаника часто називають своєрідними «психологічними студіями». З великою силою він передає думи й переживання наймитів та бідняків. Прагнення письменника розкрити переживання бідняків та їхні думи знайшло відображення і в листуванні. 16 грудня 1898 р. він писав до Кобилянської: «З гори виджу ціле село. Жадна хата, як смеркаєся, не має світла, хіба то, що в печі. Той вогонь, червоний, великий, палає півгодини, і всі вікна потім чорні стають. Мені тогди стає страшно за душу мужицьку. Як вона видержує у тій темноті довгих ночей зимових? Що гадає, чим тішиться, чим живе?» І в своїх новелах Стефаник зумів показати, «що гадає, чим тішиться, чим живе» душа мужицька. Письменник переймався долею своїх героїв, переживав їх болі. Працюючи над оповіданням «Палій», він повідомляв О. Гаморак:

¹ Леся Українка, Твори в п'яти томах, том IV, К., Держлітвидав України, 1954, стор. 349.

² Див.: В. К о с т а ш у к, Володар дум селянських, Львів, 1959, стор. 76.

³ І. Ф р а н к о, Русько-українська література, журнал «Aus fremden Zunge», 1901, кн. 8, стор. 383.

«Хто знає, чи я буду годен сю річ довершити так, як хочу. Я не можу цілими днями дрожати в горячці, ані не можу мозгом так обертати, аби видіти все і найменшу гримасу пролетаря. Я такий дуже змучений...»

Стефаник учився розкривати душу свого сучасника в російських і українських реалістів, зокрема у Шевченка. Він був захоплений тим, що великий Кобзар умів «показати душу мужицьку в цілій єї красі і невинності». Цьому ж присвятив свою творчість і Стефаник. В листі до прогресивної української робітничої організації в Торонто (Канада) 10 вересня 1924 р. він писав: «В моїй письменницькій діяльності я, оскільки міг, старався тканину найделікатнішу, яка є на світі, робітничої душі розпростерти перед людськими очима так, щоби вона блистіла, як чисте небо, і щоби блискавки гніву ударили громом із робітничої душі...»

У новелах Стефаника мають місце події драматичні й навіть трагічні. Трагізм новел Стефаника впливав зовсім не з нахилу митця до вибирування трагічного в житті, як твердили окремі критики, а був відтворенням трагізму життя широких мас галицького села в кінці минулого століття, криком болю і страждання. «Серед мужиків усього світу,— писав Черемшина,— наш мужик у найгіршім положенню... Його трагічність знайшла у творах Стефаника свій величний вислів»¹. Леся Українка підкреслювала, що «Стефаник зображає крест'ян, стоящих на порозі к полной пролетаризации или уже переступивших этот порог; впрочем, переходное, самое болезненное состояние почти исключительно занимает молодого писателя»². Горе трудівника, який «годує увесь світ, а сам гине з голоду», з потрясаючою силою заговорило з похмурих новел Стефаника. Його герої першого періоду творчості здебільшого не знаходили виходу з становища, в яке потрапляли. Багато персонажів Стефаникових новел гинуло. Їхня доля вкрай сумна. Не випадково збірка творів письменника, видана 1911 р. в Петербурзі, мала промовисту назву «Капли крови».

Реакційні критики, зокрема Б. Лепкий і В. Дорошенко, трактували автора як безнадійного песиміста, співця темних сторін людської душі тощо. Проти таких закидів новелістові зразу ж підніс голос Франко. Сам Стефаник не раз доводив, що він не песиміст, а оптиміст, хоч і писав про страшне життя. В листі до В. Дорошенка Стефаник зазначав: «Я вам ніколи не дарую того,

¹ Марко Черемшина, Твори, К., Держлітвидав України, 1960, стор. 302.

² Леся Українка, Твори в п'яти томах, том IV, К., Держлітвидав України, 1954, стор. 348.

що ви мене зробили поетом трупа — «умираючого села»... Критики, які прийдуть після Вас, назвуть мене здоровлям України».

Звинувачення Стефаника в песимізмі ще більш безпідставні, коли мова йде про новели другого періоду його творчості. В них письменник відбив не тільки страждання, але й виступи трудящих проти гнобителів, їхню віру в скоре звільнення від гніту.

В ранніх новелах Стефаника майже не виявлявся гумористичний чи сатиричний підхід автора до зображення життєвих явищ. Виняток становлять хіба що твори «Мамин синок», «Такий панок» та «Побожна». І багатьом здавалося, що новелістові не властива ця риса, яка так яскраво виявилася у творчості його друга і однодумця Мартовича. Іноді «трагік» Стефаник протиставлявся «гумористові» Мартовичеві. А коли в творах Стефаника після 1916 р. з'явилися досить виразні сатиричні нотки, це розглядалося як щось нове в творчій манері новеліста.

Трапилось це тому, що до недавнього часу публіцистика й листування письменника були невідомі. Видання ж їх показало, що з перших кроків у літературі Стефаник виявив і значний сатиричний талант.

Уже в статтях, написаних у гімназії, Стефаник висміює буржуазно-націоналістичну інтелігенцію та різні реакційні партії того часу. І в новелах, і в статтях, і в листах він викривав поширювані тоді націоналістами «теорії» про «безкласовість» української нації, показував непримиренність інтересів трудящих і гнобителів, до якої б вони пації не належали.

Високо цінуючи демократичну інтелігенцію, Стефаник в націоналістичній інтелігенції та буржуазних партіях бачив замаскованих, але лютих ворогів трудящих і гостро висміював їх, зривав з них маску «народолюбства» її «патріотизму». Уже в першій відомій статті «Жолудки наших робітних людей і читальні» (1890) Стефаник доводив, що буржуазні націоналісти не знають життя народу і ворожі йому: «Ті патріоти ледве чи були коли в життю голодні... Їм здається, що всі наші мужики святочно убрані, веселі та неголодні...»

Письменник викривав прислужництво «плачучих патріотів» перед австрійським цісарським урядом, їх прагнення вислужитись. «Львівські партії і кружки...— писав він у статті «Для дітей»,— аркана танцюють довкола намісництва, аби на котру-будь з них намісник глянув добрим оком...» А в той час «жалують селянина: беруть від нього по курочці, по крейцарикові, по колачикові і плачуть над ним. Ой плачуть!»

Ще гострішою була сатира Стефаника на буржуазних націоналістів у листах до друзів і знайомих. Він раз у раз пише про

запроданство, кар'єризм і показне «народолюбство» націоналістів, називає їх «синьо-жовтими лайдаками», «синьо-жовтими мозгами», «дерев'яними душами», «гурмою щенюків», «спекулянтами на почесі і кар'єру», готовими шохвилі втекти до того, хто би дав більше», «трупями», «блідими, спіяченими, чорними патріотами», що «скавулять, сараки, як мужицькі пси голодного року». Націоналістичних панків він називає людьми без «дрібки серця і сумління», лицемірами і брехунами.

В червні 1898 р. в листі до В. Морачевського Стефаник розповідає, як у Коломиї після концерту відомої української співачки Соломії Крушельницької пані влаштували банкет з тостами і на словах розпиналися за «менших братів». А ці «менші брати» в той час на дощі стояли під мурами з парасолями для панів. «Перший пан як став говорити, то ціла публіка здригнулася... бо пан мав позу на собі, як брехун на ярмарку, в роті слова солоденькі, як ті Омеляна Огоновського¹, а плаксиві, як того попа, що звіщає про упадок кандидата руського до сойму. Як сей пан рот розтворив, то правда і сила втекла від публіки, а вона лишилася, як коли би «Діло»² читаючи. А другий пан говорив за меншого брата і заплакав».

Як і Франко та Леся Українка, Стефаник показав, що буржуазна інтелігенція лише грається в народолюбство, «декламує любов до народу, а властиво его не любить. Ні, не любить!» Тому письменник приходять до висновку, що «отим панкам руським треба по-капральськи — бити в зуби», бо вони — «то є банда маціньких доробкевичів», «погань, що закрила ціле наше жите хмарою сліз ошуканчих і потоками декламації з Шевченка». Стефаника обурювало те, що націоналістичні видавці та літературознавці фальсифікували твори великого Кобзаря. Вони, «як русалки, зацілували батька, і тепер наново треба би віднаходити й прояснювати Шевченка», бо видавці перетворили його в «декламацію». Стефаник висловлював упевненість, що «наш люд має в собі багато сили, щоби родити Шевченків, Федьковичів і Франків», які не дозволять буржуазній інтелігенції «проярмаркувати інтересів того люду». Одним із вірних синів народу і співців його долі був сам Стефаник.

Близько трьох років видатний новеліст не дожив до возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській

¹ Огоновський Омелян (1833—1894) — буржуазно-націоналістичний історик літератури. З 1871 р. був професором української мови і літератури Львівського університету.

² «Діло» — буржуазно-націоналістична газета, що почала виходити у Львові в 1880 р. як орган «народовців».

державі. Але він вірив у прихід скорого визволення. Його погляд був звернений на радянський Схід, звідки разом із ранковими сонячними променями лінули вісті про будівництво нового життя. Після возз'єднання твори письменника здобули широку популярність. Вони дають читачам правдиву картину страшного лихоліття, виховують ненависть до гніту й експлуатації. Їх пізнавальне і виховне значення дуже велике. Саме тому В. Стефанік став одним з найбільш улюблених письменників народу.

В. Лесин

НОВЕЛИ

СИНЯ КНИЖЕЧКА

СИНЯ КНИЖЕЧКА

Отой Антін, що онде п'яний викрикує на толоці, був все якийсь нещасливий. Все йшло йому з рук, а ніщо в руки. Купить корову, та й здохне, купить свиню, та й решетину дістане. За кожний раз отак.

Але як умерла йому жінка, а за нею і два хлопці, та й Антін як не той став. Пив, а пив, а пив; пропив букату поля, пропив город, а тепер хату продав. Продав хату, взяв собі від війта синю книжку службову та й має йти десь найматися, служби собі шукати.

Сидить отам п'яний та й рахує, аби село чуло, кому продав поле, кому город, а кому хату.

— Продав — та й авус! Не мое — та й решта! Не мо-о-е! Ей, коби дід мій та підвінсь із гроба! Моспане, штири воли як слимузи, двацять штири морги поля, хати на ціле село! Все мав. А онука, аді!

Показував селові синю книжечку.

— Ой, п'ю та ще буду. За своє п'ю, ніхто до того рихту не має. А він мені каже: мой, грунт прісцев-ес! Печетку прибиває та й картає! Е, я ще не таких вітів видів.

— Аби тобі так умирати легко, як мені гезди легко!

— Йду я з хати, геть цалком вже виходжу, та й поцілував-сми поріг, та й іду. Не мое — та й решта! Бий, як пса від чужої хати! Можна — проши. Було мое, а тепер чуже. Виходжу надвір, а ліс шумить, словами говорять: верниси, Антоне, до хати, верниси, мой!

Антін б'ється обидвома кулаками в груди, аж гомін селом іде.

— Знаєте, туск такий прішов, що раз туск! Входжу назад до хати. Посидів, посидів, та й виходжу — не мое, що маю казати, коли не мое...

— Аби так моїм ворогам конати, як мені було із свої хати віступати!

— Виходжу я надвір та й ні, таки обмарило. Дзеле-ний мох на хаті, треба би її пошивати. Камінь, вода — не я тебе буду, небого, пошивати. Камінь,— аби камінь, та й розпук би си із желю!

Антін по цім слові гатить руками у землю, як у камінь.

— Сів я на приспу. Ще небіжка мастила, а я глину тачками возив. Лиш хочу встати, а приспа не пускає, ступаю — не пускає. А мені жель, не жель, ні! Але таки гину... Сиджу я та реву, так реву, якби з ні хто паси дер. Люди ззираютьси на покаяніе.

— Аді, отам коло воріт та піп прощі казав. Увес мир плакав. Поредна, каже, жона була, працювата...

— Перевертайтеси в гробі, небожета, бо-м лайдак. Пропив-ем усе що до питки. І полотно пропив. Чуеш, Маріе, та й ти, Васильку, та й ти, Юрчику, тепер деда ме у рантухових сорочках ходити та жидам води доно-сувати...

Антін тепер показує на війтову хату.

— Але вітиха — добра жінка. Вінесла ми хліб на до-рогу, аби віт не видів. Най пан бог твоїм дітем годить, де си поступ'ють. Най вам бог усім дає ліпше, як мені...

— На який гатунок я маю на чужі приспі сидіти? Іду. Лиш поступив-ем си, а вікна в плач. Заплакали, як маленькі діти. Ліс їм наповідає, а вони сльозу за сльо-зов просікають. Заплакала за мнов хата. Як дитина за мамов — так заплакала.

— Обтер-ем полов вікна, аби за мнов не плакали, бо дурно, та й віступив-ем цалком.

— Ой легко, як каміня гризти. Темний світ навперед мене...

Антін обводить рукою довкола себе.

— Є ще гезди гроші, але буду пити. З нашими людь-ми нап'юси, з ними пустю. Най знають, як із села-м ві-ходив.

— Аді, в пазусі маю синю книжечку. Оце моя хата, і мое поле, і мої городи. Іду собі з нев на край світа! Книжечка від цісаря, усюда маю двері втворені. Усюда. І по панах, і по жидах, і по всекі вірі!

ВИВОДИЛИ З СЕЛА

Над заходом червона хмара закаменіла. Довкола неї зоря обкинула свої біляві пасма, і подобала та хмара на закервавлену голову якогось святого. Із-за тої голови промикалися проміні сонця.

На подвір'ї стояла гурма людей. Від заходу било на них світло, як від червонного каменя,— тверде і стале. З хорім іще сипалося багато народу. Як від умерлого — такі смутні виходили.

За людьми вийшов молоденький парубок із обстриженою головою. Всі на нього дивилися. Здавалося їм, що та голова, що тепер буяла у кервавім світлі, та має впасти з пліч — десь далеко на цісарську дорогу. В чужих краях, десь аж під сонцем, впаде на дорогу та буде валятися. Мама стояла на порозі.

— Ти вже йдеш, синку?

— Йду, мамо.

— А ти ж на кого нас покидаєш?

Жінки заплакали, сестри руки заломали, а мама біла головою до одвірка.

Підійшов до сина тато.

— Сідаймо, синку, на фіру, бо колію спізнимо.

— Ще цу ніч переначуй у мене, синку. Я тебе так гірко пістувала, дула-м на ті, як на рану... Я тебе разом з сонцем вірідю і плакати не буду. Переначуй, переначуй, дитинко!

Взяла сина за рукави та повела до хати.

Мир подався д воротям. Незабавки вийшла мама з сином. Твар мала бліду як крейда.

— Синку,— питався тато,— а мені хто, небоже, кукурудзки вісапає?

Хлопи заревіли. Тато впав головою на віз і трясся, як лист.

— Гай, ходім.

Мама не пускала.

— Миколайку, та не йди-бо! Та заки ти обернешся, то пороги в хаті поскривлюються, то вугли погниють. Мене не застанеш уже, і, відай, сам не прийдеш.

Ймила сина за ноги.

— Воліла бих ті на лаву лагодити!

Пішли.

Хто стояв коло воріт, то йшов рекрута відводити.

Переходили ліс.

Листя встелило дорогу. Позагиналося у мідяні човенця, аби з водою осінньою поплисти у ту дорогу за рекрутом. Ліс переймав голос мамин, ніс його у поле, клав на межі, аби знало, що як весна утвориться, то Миколай на нім вже не буде орати.

За лісом стали в полі. Рекрут взявся прощати з селом:

— Бувайте здорові і свої і чужі. Як чим докорив-ем, то забудьте, але благословіть у далеку дорогу.

Всі покидали капелюхи.

— Повертайси здоровий назад та не забавлейси.

Син з татом сіли на фіру. Мама ймилася руками за колесо.

— Синку, озми мене з собов. А ні, то буду полем бічи направці та й тебе згоню.

— Люди добрі, озміть-ко жінку, бо руки собі поломить.

Люди спломіць відтягли від воза і держали. Фіра рушила.

— Йди здоров, Миколаю! — кричала громада.

Тої ночі сиділа на підвір'ї стара мама та захриплим гелосом заводила:

— Відки тебе візирати, де тебе шукати?!

Доньки, як зазулі, до неї говорили.

Над ними розстелилося осіннє склепіння небесне. Звізди мерехтіли, як золоті чічки на гладкім залізнім тоці.

СТРАТИВСЯ

Колія летіла у світи. У кутику на лавці сидів мужик та плакав. Аби його ніхто не бачив, що плаче, то ховав голову у писану тайстру. Сльози падали, як дощ. Як раптовий, падали, що нараз пуститься, та й незабавки уймається.

Твердий такт залізниці гатив у мужицьку душу як молотом.

— Та ще снів ми си недавно. Десь я беру воду з керниці, а він десь на самім споді у такі подерті кожушині, що господи! Тут-тут утопиться. «Миколайку, синку,— десь я ему кажу,— а ти ж тут що дієш?» А він мені вповідає: «Ой дедю, не годен я у воську вібути». Кажу я ему: «Терпи, та науки бериси, та чисто коло себе ходи. Та й, аді, вже навчивси...»

Одна велика сльоза покотилася долів лицем та й впа-ла на тайстру.

— Іду до него, та знаю, що вже го не застану. Але ци буде до кого вернутиси? Бігла за мнов полем, кєрва-вими сльозами просила, аби ї взети. Ноги ї посиніли від снігу, верещила як несповна розуму. Але-м нагнав коні та й прімкнув. Може, де там серед поля вже домерзає... Було стару взети. А нам же тепер чого треба? Най гро-ші йдуть, най худоба з голоду гине! Таким трупам, як ми, та нащо нам? Торби най пошиє, та підемо просючи межи люди у то місто, що Миколаєва могила у нїм буде.

Притулив лице до шибки, та й сльози по вікні спли-вали.

— Ой стара, тото-м діждалиси на сивий волос вінка! Тото, небого, десь б'єш головов у стіни, тото до бога ридаш!

Старий схлипав, як мала дитина. Плач і колія відкидали сивою головою, як гарбузом. Сльози плили, як вода з нори. Мужикові причувся голос його старої, як вона біжить боса та просить, аби її взяв з собою. Але він коні батогом та батогом. Лиш зойк чути по полю, але далеко.

— Небезпечно вже ї не застану. Коби ще мене спрєтали разом з Миколов у могилу. Най би-м гнили разом, як вкупі не можемо жити. Най би над нами і пес не гавкнув на чужі стороні, але най бих укупі були! Де ж він сам буде в чужі чужиниці!

Колія бігла світами.

— А шкода, що-с був уріс, як дуб. Бувало, що озме в руки, та й горить му у тих руках. Було одну втети ще малому...

Колія добігала до великого міста.

Виходив із людьми. На вулиці лишився сам. Мури, мури, а між мурами дороги, а дорогами тисячі світил в один шнур понасилювані. Світло у пільмі потопало, дрожало. Ось-ось впаде, і чорне пекло зробиться.

Але світила пускали коріння у пільму і не падали.

— Ой Миколайку, кобих ті хоть умерлого видів. Вже і мені, синку, туг буде амінь!

Сів під мур. Тайстру поклав на коліна. Сльози вже на неї не падали. Мури подавалися один д одному, світила сходилися всі докупи і грали барвою, як веселка. Замкнули мужика, аби його добре оглянути, бо він з дуже далеких країв сюда завандрував. Став дощ накрапати. Ще гірше скулився та й взявся молити:

— Матінко Христова, усім добрим людем стаеш на поратунок. Николаю светий...— та й бився в груди.

Поліцей надійшов та й справив до касарні.

— Пане вояк, а то тутечка умер Миколай Чорний?

— Він повісився у вільхах за містом. Тепер лежить у трупарні. Йдїть тією вулицею в долину, а там хтось вам покаже.

Вояк пішов дальше вартувати. Мужик лежав на вулиці та й стогнав. Як пролежався, то пішов вулицею в долину. Ноги делькотіли, як підвіяні, і шпоталися.

— Синку, синку, та й ти стративси!.. Скажи мені, синку, що тебе у грїб загнало? Нащо ти душу стратив?! Ой привезу я розрадочку мамі від тебе. Марне пропадем.

У трупарні на великій білій плиті лежав Миколай. Гарне волосся плавало у крові. Вершок голови відпав, як лупина. На животі був хрест, бо навхрест пороли та позшивали.

Тато припав на коліна у ногах Миколая та молився. Цілував ноги сина, бив головою у плиту.

— Ой дитинко, ми тобі з мамов весіле лагодили та музики наймали, а ти собі геть від нас пішов...

Потім підніс трупа, обіймив за шию та й питався, як коли би радився:

— Скажи ж мені, кілька служб наймати, кілька на бідні роздати, аби тобі бог гріха не писав?..

Сльози падали на трупа та на білу студену плиту. Плачучи, убрав сина на смерть. У біленьку мережану сорочку, у пояс вишиваний та в капелюх із павами його убрав. Писану тайстру поклав під голови, в головах поклав свічку, аби горіла за страчену душу.

Такий годен та гарний парубок у павах! Лежав на студеній мармуровій плиті та гейби усміхався до свого тата.

У КОРЧМІ

Коло довгого стола сидів Іван та й Проць. Котили по столі завзяті слова і, схилившись, слухали, що стіл говорить. Нарікали та й пили. Проця жінка біла, а Іван його вчив бути паном жінці.

— Ого, вже най того вола шлях трафить, що го корова б'є! — казав Іван. — Якби ні жінка мізинним пальцем кинула, та й бих капурець зробив, на винне яблуко бих розпосочив! Мой, та же це покояніе на увесь світ, аби жінка лупила чоловіка, як коня! Але я би її борзо спамнетав, так бих спамнетав, що би не памнетала, куда ходить. Віострив би-м сокиру на точилі, та й бих руки по лікті обрубав. Лиш раз, два — та й руки гаравус!

Сказав оце Іван та й здохнув руки вгору, як коли би мав гадку злетіти. Подав голову взад, очі вп'ялив у Проця та чекав, що Проць йому скаже.

Проць помахував головою та й нічого, сирота, не казав, бо що мав казати, коли все правда.

— Мой, ти, паршеку, не телепайси над книжков, як шибеник на грабку, але давай, бре, горівки. Я платю, а ти давай, бо мій кременал, а твоя смерть! Не гиндлюй зо мнов, але сип тої браги... — казав Проць та й бив кулаком у стіл.

Жид сміявся, наливаючи горівку. Газди стали пити. Нахиливалися до себе і відхиливалися, як би дві галузці, що ними легенький вітер колише.

— Та гадаеш, — казав Іван, — що бих чекав на шандарів, аби ні брали? Лиш бих руки обрубав, та й сардак на себе, та й на мелдунок. Встид за встид, але би-м сказав панам, що ні жінка біла, а я руки обтев. Може би-м, яку днину посидів, а може бих, і годину не пацив...

По цім слові пили горівку. Так гірко пили, як кров, кров свою — так кривилися.

— Процю, брате... видиш, п'ємо горівку, ти мене че-
стуеш, але п'ємо свою працу, свою кервавицу. Кров свою
п'ємо, жидам бенькарти годуємо. Але радю тобі, щире
тебе наказую, припри собі жінку, най вона до тебе руки
не протегает. Мой, таже ти сміхом став по селу, жінка б'е
та духу наслухает, а ти газдов маеш бути?! Я би таку
жінку дзумбелав, та в ступу бих запрегав, та канчук
дротений з клинка бих до неї стегав!

Іван виймив гроші і хотів заплатити горівки, але
Проць змів гроші на землю, бо дуже розсердився.

— Іванку, чьо мене, бре, пореш без ножа? Я маю
охоту тебе зачестувати, бо ти мене, як якийсь казав, як
мама рідна на добре радиш. Не тич мені гроший, але
пий.

Та й знов пили.

— Або говори з нев по добру! Як прийдеш додому,
та й кажи жінці так: «Мой, жінко, де ти мені прицегала?
Ци на смітю, ци в церкові? Ци рабін нас вінчев, ци
ксьондз слюб давав? Ти до мене руки протегает, а я
ручки втну. Аді, внеси столець та й сокиру, та й мемо ра-
хуватиси...» Так ти її заповідай, та, може, папудиш...

— Іванку! Ти, небоже, мої жінки не знаєш. Таже
вона така тверда на серце, що би ката не збояласи.
Я чесом хочу ї дати огрозу, але вона, що має під рука-
ми, та як ні впоре! Аби ї дохторі так по смерті пороли!
«Ти марпотрате,— каже,— ти що видиш та до коршми
тегнеш, та ще мене хоч збиткувати?!» Але кажу ти, що
я такий від неї битий, такий парений, що прийде ми си
від хати йти. Але кажу, може, ї бог руки без мене усу-
шить, може, я допросюси цего у бога...

— Чекай на бога, чекай, дурний, а вона ме бити, аж
на вітер здоймати. О, вже ти такий газда свої жінці, як
вербовий заніз у ярмі. Плюнути не варт на такого газду!

Проць закашлявся, аж посинів. Іван поклав оба кула-
ки в зуби та й гриз. Потім скреготав зубами на всю
коршму.

— А суда ж, арендарю. Мой, жиде, ти вчена голова
та тому з нас шкіру лупиш; скажи мені, ци є такий па-
руграф, аби жінка чоловіка била? Ци є такий рихт? Ти
читаєш у книжках, аж скаправів-єс, то десь там воно
повинно найтиси. Як цісар такий паруграф написав, най

я знаю. Бо як цісар таке право відав, то най моя також мене б'є. Руки складу навхрест, а вона най бучкуе. Як право цісарське, то має бути цісарське.

Жид казав, що такого права не дочитався. А Процеві казав, що повинен йти додому, бо жінка буде сварити.

Проць плюнув, пролупив очі й довго дивився на жида. Хотів сварити, але обміркувався та й встав з лави.

Ідучи додому, горланив на ціле село:

— Коли ж бо не боїться, що сине за ніхтем, не боїться...

— Але я руки обітну, як вербу підчїмхаю! А це ж куда? Як прийшла, то був бузьок на хаті, а тепер? Де, де тому край?

Чути було, як Проць приспівував: «Де, де-е, та де тому край?..»

Як доходив до хати, то замовкав, а на воротах геть зати.

ЛЕСЕВА ФАМІЛІЯ

Лесь своїм звичаєм украв від жінки трохи ячменю і ніс до коршми. Не ніс, але біг до жида і все обзирався.

— Ого, вже біжить з бахурами, бодай же сте голови поломили! Коби забічи до коршми, бо як допаде, та й знов буде рейвах на ціле село.

І побіг з мішком на плечах. Але жінка з хлопцями доганяла. Вже перед самою коршмою хапнула за мішок.

— Ой не тікай, ой не біжи, не розноси мою працю з-межи дітей!

— А ти, мерзбó, знов хочеш робити веймір на всі люди! Лице би-с мала!

— Лица я із-за такого газди не мала, та й не буду мати! Давай мішок та пропадай. А ні, то будем ті бити, буду ті бити з дітьми насеред села! Най буде покаяніє на увесь світ! Давай!

— Ти, стара лерво, та ци ти здуріла? Та я тебе і бахурів твоїх повішію!

— Андрійку, синку, лиш по ногах, лиш по ногах, най вам хлібець по жидах не розносить! Так бийте, аби-сте ноги поломили. На каліку то ще заробимо, але на піяка ми не годні наробити!

Вона говорила до своїх хлопців, що стояли з бучками і несміло дивилися на тата. Андрійко мав, може, десять років, а Іванко з вісім. Вони не сміли приступити і бити тата.

— Бий, Андрійку, я буду тримати за руки. Лиш по ногах, лиш по ногах!

І вдарила Леся по лиці. Він поправив її ще ліпше, аж кров потекла. Тепер хлопці підбігли і почали валити бучками по ногах.

— Ліпше, синку. Уваліть му ноги, як псові, аби те гав за собов!

І плювала кров'ю, і синіла, але тримала за руки.

Хлопці вже зважилися, і підбігали, як щенюки, і били по ногах, і відбігали, і знов били. Майже бавилися, майже сміялися.

З коршми вибігло кілька людей.

— Мой, та же цього ще ніхто не видів, відколи світ! Аді, як б'ють, ще щцка коло рота не обісхла. Покаяніе на увесь мир!

Хлопці били як скажені, а Лесь і Лесиха стояли за-каменілі, покервавлені і не рушались з місця.

— Мой-ня, хлопці, таже ви півретеси коло деді...

— Було брати довші буки, аби-сте ліпше доцегали...

— Бийте по голові дедю, у розум, у тімнє...

Отак викрикував якийсь п'яний з-перед коршми.

Лесь кинув мішок на землю і став як дурний. Він такого нападу ніколи не сподівався і не знав, що робити. Врешті ляг на землю і скинув китпар.

— Андрійку, та й ти, Іванку, йдіть тепер бийте, я ані кинуси. Ви ще малі, та вам тежко підбігати. Гай, бийте...

Хлопці стояли подалік і дивно дивилися на тата. Поволеньки покидали бучки і дивилися на маму.

— Та чому їх не заставляеш, аби били, аді-м ліг — бийте!

Лесиха заревіла на все село.

— Що я, люди, винна? Я б'юси по ланах з дітьми на сухім хлібці, та що я уторгаю, то він все до коршми віносить. Я, люди, не можу нічо заробити через него, бо не можу хати лишити. Таже він лишив нас без драночки у хаті. Що залямить та й до жидів за горівку несе. Я не годна наробити і на діти, і на жидів. Най си діе, що хоче, але я вже не годна...

— Та ж бийте, і пальцем не кину!

— Най тебе, чоловіче, бог піб'є, де ти нам вік пустив марне і діти осиротив! Та ти нас тільки набивси, що ми ніколи з синців не віходимо, як воли з ярма. Таже я не можу горшечка у хаті затримати, бо все вібиваеш. А кілько я з дітьми ночувала на морозі, а кілько ти лишень вікон набивси? Нічо ти не кажу, най ті бог скарає за мене та й за діти! Ото-м собі долю в бога вімолила... Люди, люди, не дивуйтеси, бо не знаете.

Взяла мішок на плечі та й поволілася додому з дітьми, як пришиблена курка.

Лесь лежав на землі і не рушився.

— Але піду до кременалу, на вічний кременал піду. Раз! Такого ніхто не чув та й не буде чути. Таке вістрою, що земля здрігнесь!

І лежав, і свистав завзято.

Лесиха повиносила все з хати до сусідів. На ніч лягла з дітьми спати в городі, у бур'янах. Боялася п'яного Лесь, що вночі прийде. Дітям постелила мішок і накрила кожухом. Сама чипіла над ними у сердачині.

— Діти, діти, що мемо робити? Тото-м вам постелила сьогодні на увесь вік! І пімрете, та слави не збудетеси! Не годна я цього за вас відмолити...

І плакала, і наслухала, чи Лесь не вертає.

Небо дрожало разом зі звіздами. Одна впала з неба. Лесиха перехрестилася.

МАМИН СИНОК

В суботу рано вибігла Михайлиха за поріг хати і заговорила до себе дзвінким голосом:

— Ба, не знав, де бахур подівси? Десь воно ландає, десь воно нишпорить по дворі, як курка. Ану, ци би ти его вдержела у хаті? Зчесала бих бахура, та й нема.

За хвилю пішла до стодоли подивитися, чи коло Михайла нема бахура.

— Ото, в тебе також розум?! Не наженеш хлопця до хати, але коло себе тримаєш на студені. Ходи, Андрійку, до хати, та дам яблуко таке червоне, що аж!

— Не йди, дурний, бо мама бреше, мама хоче чесати, та й гулить тебе,— сказав і зареготався Михайло.

— Цес чоловік, бігме, вістарів розум! Таже дитина отут замерзне коло тебе. Не слухай, Андрійку, деді, бо дедя дурний, але ходи до хати, а я тебе зчешу та й дам булку та й яблуко. Ая!

— Коли ви не дасте.

— Ходи, ходи, бігме, дам.

Та й взяла за руку та й повела до хати.

— Я тебе файно вімію, вічешу, а завтра підеш зо мнов до церкви. Мама таку файну сорочечку і поясок дасть. Всі будуть дивитиси та й муть казати: аді, який Андрійко красний!

— А яблуко дасте, ма?

— Дам, дам, богато.

— А булку?

— Та й булку...

— А до церкви озмете?

— Озму, озму...

— То чешіть.

І мама взяла мити голову Андрійкові. Цятки води спадали поза ковнір, і Андрійко ледви витримував, аби не плакати.

— Тихонько, тихонько, мама так файно віміє, віміє! Личко буде, як папірчек, а волосє таке, як лен. Над усі хлопці будеш найкращий!

— Коли-бо кусає...

— Мама геть вічеше, нічо не буде кусати. Так легонько буде, шо ей, де!

— А як вічешете та й дасте булку та й яблуко, то пустите надвір?

— А шо ж, уберу тебе, та й підеш геть далеко, геть, геть...

— Добре, я піду до вуйниного Івана.

Мама Андрійка вимила, та й взяла на коліна, та й чесала.

— Ма, а коло деді є кіт, та й таких миший ловить та й душить.

— Бо миші зерно трубять та шкоду робля...

— Нащо шкоду?

— Аби не було шо молотити та й молоти.

— А шо ж вони їде?

— Таже зерно...

— Як?

— Е, з тобов не договорив би си... Треба, аби ті дедя увечір підстриг, бо, аді, яке патлате волосє.

— По-парубоцьки, ма?

— Аякже, таже ти у мене парубок.

— Та й видиш, шо вже, а ти не хочеш ніколи давати чесатиси. Ану-ко подивиси в дзеркало, як файно?

Андрійко виглядав як скупаний, волосся спало маленькими білими нивками на чоло і шию. Очі були сині, а губи червоні. Мама дала йому яблуко і булку, він сховав у пазуху.

— Я хочу до вуйни.

— Уперед з'їж яблуко, та потім підеш, бо хлопці відоймуть.

— Я не покажу. Хочу до вуйни.

— То йди про мене.

Вбрала його в чобітки, в свою кожушинку, в татів капелюх та й пустила надвір.

— А дивиси, аби-с упав, а то буду бити...

Сіла в хаті шити.

— Не біси, такий мудрий, як старий. Не мав би си в кого вдати! Вікапаний Міхайло. А зараз упоминаєси заплати за чесане.

І мама всміхнулася і шила далі.

— Коби здоров ріс та чемний. Має три роки та й геть очинашу береси. Такий старогрецький, а такий пустек, що хату догори ногами здоймає. Так не раз допече, що мус бити. Якби не бив, то нічо би з него не було.

Підняла голову, глянула у вікно.

— Це вже вполудне, а Міхайло ще не входить полуднувати. А бахура нема. Десь, певне, чипить на снігу та й ме кашлати...

Вечором сидів Міхайло на лаві та й держав на колінах Андрія. Воголь палахкотів у печі і освітлював хату червоним світлом. Михайлиха сиділа перед печею та варила вечерю.

— Ти зійшов, старигане, на діточий розум, та лиш дитину в супокою, не підкидай ним, як гарбузом. Йди, Андрійку, до мамі.

— Коли я не хочу.

— А ти чий, дедів чи мамин? — питає Міхайло.

— Дедів...

— А кого меш бити?

— Маму.

— А ти, підвіяний, та я тобі яблука та булки даю, а ти меш мене бити!

— Дея тобі купить багато яблук, бо ти дедів.

— Ой, ци ни цес дея тобі купить? Ти би ніколи не видів нічо.

— Ану-ко покажи, як ти меш їхати у воську на коні? Хлопець сів на поривач і брикав по хаті.

— Доста, доста, Андрійку, на тобі солімку та пінку з молока збирай.

Андрій опинився коло печі і збирав пінку.

— Мо, Андрі, а ти що купиш мамі?

— Червоні чоботи.

— А дедиві?

— Дедиві нічо не хочу.

— Файний синок мамин.

Міхайло взяв його знов на коліна.

- Ти як називаєшся?
- Андрій Косминка.
- А хто ти є?
- Луский радикал.
- Добре. А куди ти поїдеш?
- До Канади.
- На чім поїдеш?
- На такі шіфі, як хата, великі, таким морем широким, широким, геть, геть...
- А дедю озмеш з собов?
- Озму дедю, та й маму, та й Івана вуйного, та й геть поїдемо...
- Йди, йди, не зіціруй хлопця та не бери на акзамент, бо ще всне без вечері.
- Але поміркуй, який бахур мудрий, геть все знає!

МАЙСТЕР

То як часом майстер напився в саму міру: ні замало, ні забагато, то розказував одну подію зі свого життя. Всі, що були у коршмі, слухали його з увагою, навіть і жид слухав.

— Та я вам, мой-ня, не буду ні цеї, ні тої городити. Був-ем майстер, був-ем газда — ціле село прикаже. Тепер я лайдак, най і це село прикаже... марного слова не скажу. Не скажу, бо що правда, то не гріх. Але як то воно на мене впало? За оце ви питаєте...

— Прийду до газди, обдивлюси по матріяні, по пляцові, приб'ю торг, могорич віп'ємо — та й до роботи! Плюну у жмені, сокиру в руки, та й дивиси, а будинок, як дзигарок, віріс на подвір'ю. З котрого хоч боку заходи — дзигарок.

— Віду в неділю з церкви, йду додому та й нютую собі в голові, що най лиш пожию з десіть років, та й село геть перебудую. Так перебудую, що не жель буде у него зайти...

— Дома пообідаю та й йду в поле на жито подивитиси. На биті горі обернуси, глипну на село, а мої, моспане, будинки, як та птаха легка, що ледве землі доторкаеси. Як стану, як глипну, то так мені весело, як мамі, що дивитись на свої діти. А так мені легко, що сто миль перелетів бих...

— А так мені бог годив, що що загадаю, та й маю. Я собі нивку купив одну, ба й другу, я собі коровку, овечки. Годило, у руки йшло, як з води йшло.

— А мама, бувало, припадають коло мене та приповідають:

«Ой, синку, тото ті бог файний талан дав у руки, нема такої днини і години, аби-м богові світому не декувала за тебе». Кажуть: «Старий, старий, а встань-ко та подивиси на нашого Івана, який він газда?» А жінка слухає того та, як скрипочка, увихаєси по хаті...

На цьому місці Іван випростовувався, лице його пашило великою радістю. Ті, що його слухали, дивилися на нього якось смутно, але мовчали. Іван їх завойовував своєю бесідою. Робив із коршми церкву.

— Але потім, братя, пішло все коміть головою. Якби взев на долоню пір'є та й подув, то так пішло все. Не лишилося нічо навкруг пальця обвити...

— Прийшов одної неділі чоловік з Луговиськ та й каже: так і так, ксьондз наш закликає вас до себе. Зібрав я си та й іду. То не далека україна, та й приходжу до лугівського ксьондза.

— А щось мені вже дорогов на душі потенькувало. Приходжу, поцулував ксьондза в руку, а він мені каже, що так і так, у нашім селі треба нову церкву класти. Ми,— каже,— не погодилися з тим гуцулом, що кладе церкви, а чули-м, що ти добрий майстер, та й порадили-м си, аби ти нам клав церкву.

— Як я, знаєте, це вчув, та й на мене піт збив, як коли на слабу худобину. Аді, сьогодні ще не помнетаю, що я на то сказав ксьондзові, як я із хати вішов? Щось ні обмарило...

— Вертаюси додому, а мені то чорно, то жовто перед очима, вітер ні із ніг згонить. А в голові — як коли би цигани клеуцями гатили. Але гадка гадку рівно пошибає. Десь я собі думаю: мой, таже це не стодола, таже тут, бре, тисічі дають на свої руки, таже церкву люди виде ізо всіх селів. Такий я страх дістав, що най бог боронить! Отак як би ні хто сокиров зарубав у голуву...

— Приходжу я додому, та й ані жінка, ані діти мені не милі. Нічо я нікому не кажу — мну в собі.

— Ліг я спати. Сплю як камінь, спю — не вісипліюси. А мені сниться, що я десь у вишневім саду лежу та на сопівку граю. Вишні зацвіли, аж молоко капає, а я лежу та на сопівку граю. Але десь коло того саду вчиниласи церква, я її десь вже поклав, а вона коло саду вчиниласи. Як нараз десь не заgrimить, як коли би гора зава-

лилася! А то церква розлетілася на порох. Тот дзвінок, що на самі горі стоїть, десь так дзвонить, але так же-лісливо, що аж! Сам дзвонить. Десь я хочу підвестися, а то мене церква геть привалила. Десь вода велика вчинилася, десь по воді ворін, ворін таких пливає, що вода черніська. А дзвінок на горі форт дзвонить, і церкви нема, а дзвінок на горі все дзвонить...

— Десь я кричу ратунку, та й мене збудили та трохи спамнетали.

— Дальше нічо не тем'ю. Доста того, що-м вілежев три місіці, та й потім нічо з мене не зробилоси...

— Гуцул поклав-таки церкву в Луговиськах, а мене світа збавив, збавив навіки...

Далі майстер не розповідав своєї історії, бо всі знали, що потім сталося.

Врешті і не міг розповідати, бо, дійшовши до цього місця в оповіданні, клав наперед себе пляшку горівки і пив понад міру. Зате ті, що дотепер слухали його і мовчки сиділи, розбалакувалися і жалували майстра.

— То, видите, чоловік ба сеї, ба тої собі загадує, а то все божа мінь. У бога нема, що цес файний, а цес старий, а цес бідний, у бога всі однакі; що має бог дати, то дасть і найбіднішому і найбогатшому...

— Та вже воно правда, що від божої моці ніхто не сховаєси, але бо десь такі люди є, що чоловіка збавляють. Аді, гуцул поробив му якусь біду, ци підсипав, ци розум зав'езав, та й що з чоловіка зробилоси? Ніц, болото зрбилоси. Та оце є, що чоловік чоловіка так зупсує...

— Та то гуцульська віра, бодай го шлях трафив! Аді, генди паршек лиш звис на нашу працу, але він ліпший від гуцула. Бо він озме гроші, маєток зарбає, але розуму не відбере. А гуцул поробить таке, що чоловік ó світі си забуває. Гуцула гони від хати, як пса!..

— Правду кажете, ой, бігме, правду. Таже Іван потім вдурів. Загнав жінку в гріб, діти повідгонив від хати, пустив де що є. Має хатчину, але таку страшну та облупану, що лечно до неї увіти. Аді, не за довгий час піде відци додому, та й віб'є вікна, та й леже на піч та ме співати. Та ніби він тепер має добрий розум? Таже розумний не бив би вікна у свої хаті та не купував би

їх щомісяця два рази. То лиш так здаєси, що він добре говорить, але ему в голові рівно хіба...

— Пустив го; невіра, марне. Так го зсукав, що до смерті ніхто го не розсуче. Зломив му волю, его ні робота не береси, ні нічо, а що заробить трошки, то й все посідає в коршмі...

— Най пан біг хоронить кожного доброго чоловіка...

ПОБОЖНА

Семен та Семениха прийшли з церкви та й обідали — мачали студену кулешу в сметану. Чоловік їв, аж очі вилазили, а жінка почтиво їла. Раз по раз втиралася рукавом, бо чоловік кидав на неї цяточками слини. Таку мав натуру, що цьмакав і пускав слиною, як піском, в очі.

— Не можеш ту башту трохи приперти, не мож хліба з'їсти...

Семен їв і не припірав башти. Трохи його жінка вколола отим словом, але він возив далі сметану з миски.

— Чмакає, як штири свині. Боже, боже, таку маєш гямбу нехарапутну, як у старої конини.

Семен іще мовчав. Трохи був і винен, а по-друге, хотів добре попоїсти. Врешті встав і перехрестився. Виїшов надвір, дав свиням пити і вернувся, аби лягати.

— Аді, насадивси та й лігає, як колода, ану-ко, ци він вікаже де носа? Гние отак кожного света та й неділі.

— Чьо ти собі гудза зо мнов шукаєш? Як я тобі за-в'єжу гудз, то ти його не роз'єжиш, я тобі дам гудза!

— Я би тебе щонеділі живого кусала.

— Коби-то свиня мала роги...

— Стоїть у церкві як баран недорізаний. Інші газди як газди; а він такий зателепаний, як колера. Мені аж лице лупаєси за такого газду.

— Ото, бідна головко, та й втратю царство небесне! Нагаруйси цілий тиждень, та ще у церкові гаптах стій! Стій уже ти за мене, а я і так божого слова віслухаю.

— Ой, вже ти слухаєш слова божого. Одного лумера не знаєш, що ксьондз казав на казаню. Станеш насеред

церкви, як сновида. Дивиси, а очі вже пішли у стовбір, дивиси, а рот вже розхиливси, як ворота, дивиси, а слина тече вже з рота. А я дивлюси, та й земля підо мнов горить зі встиду!

— Уступиси від мене ти, побожна, най я трохи очі прижмурю. Тобі однако молоти, а я ледви тлінний.

— Бо не стій у церкві, як слуп. Лиш ксьондз стане з книжки читати, а ти вже очі віпулиш, як цибулі. Та й махаєш головов, як конина на сонце, та й пускаєш нитки слини, як павук, такі тоненькі,— лиш що не захарко тиш у церкві. А моя мама казали, що то нечисте закрадаєси та чоловіка на сон ломить, аби божого слова не слухав. А коло тебе нема бога, ой, бігме, нема!

— Агій на тебе, таже най твої голови дідько причепитьси, не мої! Ото побожна?! Мой, та ти написаласи в якесь архириимське браство та гадаєш, що-с вже света? Та я тобі так шкіру спишу, як у книжці, такими синіми редами... Зійшлиси газдині у браство! Ніхто такого не чув та й не видів. Одна мала дитину дівков, друга одовов, трета найшла собі без чоловіка — самі поредні газдині зійшлиси. Та якби вас тоті черці знали, що ви за чилединка, та вони би вас буком з церкви! Аді, які мені побожні, лиш фоста на заді хибую! Книжки читають, образи купують, таки живі до раю!

Семениха аж заплакала, аж затремтіла.

— То було ні не брати, як мала-м дитину! Ото-м собі долю напирала. Таже за тебе була би й сука не пішла, за такого вола невмиваного! Ще молиси богу, що-м собі світ з тобов зав'езала, бо був би-с ходив отак до гробної дошки.

— Бо-м був дурний, злакомивси на поле, та й відьму взев до хати. Я би тепер і свого додав, коби си відчепити!

— Ой не відчепишси! Я знаю, ти би хотів ще другу взети з полем, але, не біси, мене не доїш і не діб'єш. Я таки буду жити, таки мусиш на ні дивитиси — та й решта!

— Та жий, поки світа та сонца...

— Та й до браства буду ходити, та й що ми зробиш!

— О, вже ти в тім брастві не будеш, хіба би мене не було! Я ті книжки пошпурею, а тебе прив'єжу. Вже ти мені не будеш приносити розуму від черців...

— Ой буду, буду — та й вже!

— А відчеписи від мене, бо як озму яке лихо та й перевалю!

— Мамко, мамко, то-с ні дала за кальвіна, тото-с ми світ зав'езала! Аді, в неділю береси бити!

— Аді, аді, мой, а то ж я розчинав сварку? Та міркуйте собі, що це за побожна? Ей, небого, коли ти так, то я тобі трохи прикоротаю, я тобі писочок трохи припру. Таже через цу побожну треба би хату покидати! Спи біда, але буду бити!

Семениха втікала надвір, але чоловік імив у сінях і бив. Мусив бити.

КАТРУСЯ

Як Катруся приходила до пам'яті, то мама сідала коло неї і жалібно говорила:

— Катрусе, доки ти, небого, меш слабувати? Гроші минулиси, других заробити не заробиш, хоть би-с і підвеласи. А я повідносявала гроші по ворожках. Та й з того нема ніякої користі. Правда, ворожка угадала за все, як дома дієси, яка тобі біль, але коріне нічо не помагає. Відай, тобі таки нема виходу...

Катруся лежала нерухомо. Водила сухонькою рукою по тварі. Сині нігті були, як її сині очі, і здавалося, що по лиці вандрує багато синіх очей, дивних, блискучих. Всіма тими очима Катруся гляділа на маму і потакувала на її жалібну мову.

— Ой нема, бідний світе, нема. А дедя геть зжуривси. Заходить у голову, чим тебе поховати, як умреш? Коли на ті подівитьси, та й чорніє з жури. Ми, Катрусю, геть з усеґо вішли. Муки на дні лиш трошки, зерна одного нема коло хати, та й зламаного грейціра нема. Якби-с умерла, та й би-м стали як серед води. Коби ті бог хоть до осені додержев... Ей, дівко, дівко, тото-с себе та й нас зневолила!

Мама взяла Катрусю чесати.

— Ти так страшно гориш та так кашляєш, що най бог сохраниць! Ані дранку натегнути на тебе, ані розчесати, ані вмити. Боже, боже, як ми гіренько мучимоси. Просю бога, аби-м половину тої муки на себе перебрала, та й не можу допроситиси.

Сльози мамині капали на Катрусине волосся і пропадали, як вода у піску.

— Що то з тебе зробилоси? Така-с була годна, така

робітниця, що на все село! Аж нам си душа радувала, гадали-м, що нам легше стане із-за тебе, а то, аді, яке легше! Коби хоть що їстки доброго, а то ми зав'еаємо на барабулі, а ти таки гинеш. А трудно ходити вже по хатах за молоком, вже-м си кільки находила, що тепер нема як лица вказувати.

Мама заплітала косу.

— Не знати, нащо я квіток тобі накупувала? Увалила-м два леви, як у болото. Вже, відай, я тебе у ті квітки на смерть уберу...

Заплакали.

— Ану-ко, дайте, я подивлюси на них.

Мама дала Катрусі квітки сині, білі, зелені, червоні. Катруся презирала їх, лице її слабо усміхалося, а сині, білі, зелені, червоні блески блукали по обличчю.

— Дай суда борзенько, аді, дедя йде та скаже, що тобі ще у голові дівоцтво.

* * *

Катрусю поклали на віз, аби везти до лікаря. Мама, плачучи, підкладала їй подушку під голову.

— Бодай я вже не дочекав вас дохторувати! Кобисте поздыхали, то би-м раз поховав та й збувси!

Держав віжки від однокінки і аж чупер собі микав зі злості.

— А ти, розпаднице, памнетай, що як я гроші задурно по дохторях розсію, та й ти амінь зроблю! Я тебе без дохтора поховаю, я тобі буду дохтор. А відки ж я наберу на вас, на дохторі, на аптики та на дідька рогатого?! Та мій мозиль не годен цему вітримати, ой не годен. Наймив-ем фіру, та ліпше вже відвезти на могилу, та вівернути, та й збутиси. Боже, боже, що це мене найшло цієї днини! Ну, ганциго, кіпай тими безклубими боками!

Потяг конину батогом та й виїхав за ворота.

На вулиці Катруся цікаво розглядалася. Від осені багато новин настало. Вуйко Семен загородив пліт, старий Миколай пошив наново стодолу. Катруся забула і за сварку татову, так роздивлювалася на всі боки.

По полю люди орали, сіяли. Жайворонки над ними співали. Чорна рілля розсипалася під сонцем.

Катруся почервоніла і все собі гадала:

«Маю в бозі надію, що підведуси, що ще весни не

стратю. Зараз-таки найду собі роботу... Боже, боже, найди мені лік!»

Певна була, що весни не стратить. Тато сидів напереді і довго мовчав. Врешті почав говорити.

— Аді, днинка, як золото, а ти ходи по дохторях!

Звернувся до Катрусі.

— Скажи ти мені, дівко, що я маю з тобов робити? Лежиш та лежиш, та й ні життя, ні смерті. Я гроший набираю та набираю, та й все задурно! Коби-м знав, де тобі лік, то би-м шукав, а так що я знаю? Коби-с вже або суда, або тудя! І тобі ліпше, і нам ліпше...

Катруся плакала.

— То, небого, нема що плакати, лиш таки, що правда! Ти собі вмреш і гадки не маєш, нібито не однако в землі гнити? Яке сьогодні легке жите, то ліпше вмрети та не капарити цілий вік по чужім полі! Вже-м гроший набрав, та ще наберу на похорон, та й на старість жиди з хати віженуть. Ех, коби-м знав, що не буде тобі ліку, та й бих зараз завертавси додому. Добро що то лишило би си на погріб.

Катруся заходилася від плачу і кашляла на все поле.

Тато витягнув з пазухи яблуко та й якомсь несміливо подав доньці. Ніколи він ще не давав їй ніяких лакітків.

— Не плач, небого, я тобі не воріг. Я лиш кажу, аби задурно гроші не віднести, аби себе не скалічити та й аби тобі не допомгло. Таже ти сама, дитинко, видиш, що нема відки. Я би тобі мізинного пальця врубав та й би-м не жалував. Я за тебе маю у людий честь як за хлопця, бо-с робітница на все село. Синку, я на тебе дув як на пінку та й виджу, що вмреш. То видко очима, що тобі нема віходу. Ой небого, небого, тото мемо бідити без тебе... Ой, будем та будем...

Старий замовк.

— Ой, умру, умру, вже виджу, що мені нема віходу,— шепотіла Катруся.

В'їжджали в місто.

* * *

Вертали додому. Сусід Микола також з ними.

— Він мені таке напіяв, що де, де, де-е-е! Мужикові до дохторів не здало ходити. Коби, каже, багато молока пила та мнеса якогось легкого аби поїдала, аби трунок собі вілагодила, аби хліба білого — де що на світі є, то

загадав. Може, воно у панстві помогло би, але у наших стані то не допоможе. Доста того, що як він зачев почітувати, то я таки не дослухував до кінца. Ніби було би що з того, що я би віслухав? Най умирає так, як є. Най віп'є тоті медицини, що-м узев з аптиці, та най або віхоруси, або як сама хоче...

— А ви ж гадаєте,— почав сусід,— що дохторі дають мужикові такий лік, як панові або жидові? Бодай так здорові! Мужикові що вткне, вткне, та й спасайси. Ніби ему хочеси мужикові доброго ліку пошукати? З паном що день, то добрий день, а з мужиком що?

— Коби то, уважете, кому порадити, а то наше яке? Поцулував у руку та й чекай, аж скажуть гроші дати...

— Найліпше було візнати у старої Іванихи. Вона, бачу, пішла до дохтора, та й як він зачев її шукати, то вона ему навропці: «Ой,— каже,— пані дохтор, дайте мені послідний лік. Я,— каже,— бідна баба, не маю із-за кого дохторуватиси, та дайте мені послідний лік». Дохтор, бачу, відививси на бабу та й каже: «А ти відки знаєш?» — «Ой,— каже баба,— відки знаю, то знаю, але дайти мені таку риципку на послідний лік». Як зачела, як зачела, та й дав, і до сьогодні ходить...

— Коли ж бо не стало розуму запитатиси. Ви гадаєте, що то з паном так говорити, як вам си здає? Кажі раз, два, та й забирайси, шуруй!

— Пішла баба з тов риципков до аптиці. Дала аптикареві, а сама, не біси, мудра, дивиться, як він ме тот лік вілагоджувати. То вповідала, що як собі капнув того ліку на долоню, та й наскрізь руку перейшов. Але то лиш десь сотому удасться такого ліку дістати. А мужикам лиш такий лік здалний, що або суда, або туду!

— Ей, бідний світе, що я не розпитав баби, як воно треба того ліку просити! А так і гроші загубив, і нічо не допоможе... Тото-м гідно зробив.

— Та, відай, нема ваші дівці віходу. Адіт, як вона горить? Нема з неї так нічо, як з отого листка, що відчімхнувси від дерева...

— Ой, нема, нема, і гроші пішли. Коби-м був хоть Іванихи запитав...

— Та то, видите, від чоґо лік. Аптикар має свою аптику, та вмирає...

АНГЕЛ

Стара Тимчиха грілася на приспі проти сонця. Поперед ворота проходили люди, і ніхто з бабою слова не заговорив. «Славайсу» — «Навіки слава», — лиш тільки бесіди і розмови.

— Старого лиш озми та закопай! Шкода тої лижки страви, що з'їсть, та того кута печі, що залежить. Всім великий у очах, ніхто слова не заговорить, ци бісе, ци чорте. Таки не варт старому жити — та й решта!

Прийшли їй на гадку слова старого Тимка.

— То, стара, так є, що моя голова напереді, а твоя зараз за моєв. А як мої не стане, то твоя ніц не вартує. Лиш аби-с мене одного дня поховала, а другого ти вже не газдиня, меш сидіти, як у комірне, у свої хаті...

— Ей, старий, старий, того-с ні лишив, як коли би-с утік від сльобу. Був-єс плохий, куда-м ті потрутила, туда подавав-єс си, але все я із-за твої голови була газдиня. Була-м та й була-м.

Смутно бабі Тимчисі було, хоч сонце, як рідна мама, розгрівало старі кості.

— Та ти гадаєш, старий, що хтось за тебе нагадує? Якби мене не було, та й би ніхто і не гавкнув за тобов. Ой, сьогодні діти, такі діти, що аж у п'єтах постиває! Але-с дурний, бігме-с, дурний! Було понабирати банків та векслів, та добре поїдати та попивати, та жити попанцьки. А то запобігали-м обое, ячка желували на яешницу, а сьогодні і обїду за тебе ніхто не зробиць.

Баба Тимчиха закрила лице долонями та й шепотіла до старого Тимка:

— Коби-с, мамо, вішолопала послїдний феник, то

би обідець був. А як не зможеш підвестиси, то здихай на барабулі! Ніби діти купили би тобі яблучко або булочку? Тогди би-с їла!

Встала з приспи та пішла подивитися до курей.

— То в старого, бігме, такий розум, як у дитини. Таке-м понаплітала, що встид перед сонцем світим! Вони, сараки, мають свої діти та мусі за них дбати. А ти, стара, мовчи та дихай. Недурно якісь вігадав, що в старого дитинячий розум...

З оцим словом Тимчиха увійшла до великої хати. Розімкнула свою скриню і вибирала одержу. Придивлялася, чи не сплісніла, або чи міль не наплодилася.

— Все ще нашого стараня, нитки діточої нема. Все-го-м собі налагодила д смерті. Як старий умер, то лиш дошок на деревище купили. Ей, де, коби і мене так файно ховали. Були люди, та було і для людей. Вже-м ті, старий, поховала, як газду! Ніхто не писнув, аби-м чогось жілувала.

Виймала червоні чоботи.

— Лиш раз убувані. Небіщик вже перед смертев був на ярмарку та й купив. На, каже, Насте, аби-с мала на смерть, хто знає, як ті діти муть шінувати? Все ліпше мати своє. Аби-с мала поредний чобіт на нозі, бо то бог знає, ци я вперед умру, ци ти!

Баба заплакала.

— Не журітьси, дітоньки, я вам кошту не нароблю, ще й вам лишу. Мене старий добре постарав. Коби так усіх. Лиш не дайте бабі без свічки умерти. Я так коло старого страждувала ночами, що лиш один бог знає, але таки не вмер без свічки.

На споді скрині найшла баба вузлик із грішми. Взяла в руки і сіла на землі, аби рахувати.

— Ой діти, діти, тото-м си вас набавила та напістувала! Бувало, біжу з міста на-голову, а все мені на гадці, що вони там діють самі у хаті? Добігаю до ліса, а вони йдуть протів мене, ледве землев котеси. Підомнов аж ноги джожуть, аби борше додому, а вони зіпруть, та й мус сидати та роздавати дарунки. Понабирають — та й далі! Лиш небіжка Доця зо мнов ішла, а бахурі полетіли, як вітер...

Обличчя бабине подобріло і прояснилося. Глянула на образи. Там був голий ангел, що тримав у товстих руках дві червоні рожі.

— Ой, ти, голаку, все ще смієши з старої баби. А як, баба постарілася, а ти все молоденький, все бабі хату звеселеєш. Ой, дитинко божа, минув вік, як у батіг трас-нув!

Баба сперлася обома руками на землю та й нагадала давні часи.

— Ще Юрчика, відай, на світі не було, як я его купила. Якись панок поначіплював на підсіню таких образів, що на фіру не забрав би. Людий таких обзираю богато, як на ярмарку. Якась там була така люта звір змальована, що в казці би не склав. А якісь царі такі страшні, московські та турецькі, та всекого дива. Межи ними був ангелик, та й я его купила. То так він приязно дививси та так ружі кождому наставлев, лиш бери. Де, де, то вже вік минув відтогди...

— Бувало, зимовими вечорами то понароблею з паперю голубів. Головки позолотю, крильця посріблю, та як приберу его у ті голубчики, то він як коли би з ними гравси.

Тимчиха забула гроші рахувати, розгадуючи. Тримала їх у жмені і далеко гадками літала.

— Ой, розумремеси, небоже, мене вже давно не буде, а ти все меш хату веселити. Хоть кілько буде зна-ку по бабі, що жила...

САМА-САМІСЬКА

У тій хатині, що лізе під горб, як перевалений хрущик, лежала баба. Мішок під боком, а чорна, тверда подушка під головами. Коло баби стояв на землі кусень хліба та й збанятко з водою. Діти, як ішли на роботу, та лишили бабі, аби мала що їсти й пити. Бідно діялося, та не було що ліпшенького бабі добирати. А сидіти коло слабої у горячий час, то, бог видів, не було як.

У хатині бриніли мухи. Сідали на хліб та й їли, залізли в збаня та й воду пили. Як понаїдалися, то сідали на бабу. Лізли в очі, в рот. Баба постогнувала, але мух не могла відгонити.

Лежала на землі та дивилася блудними очима на хрест, що був у сволоці вирізаний. Спалені губи з трудом розривала та білим язиком їх зволожувала.

Крізь шибки падало світло сонячне. Краски веселки грали по зморщенім лиці. Страшно було глянути на бабу у таким освітленні. Мухи зумкотіли, ріжнобарві світла волочилися разом із мухами по бабі, а вона мляскала губами та білий язик показувала. Подобала хатина на якусь закляту печеру з великою грішницею, що каралася від початку світа та до суду-віку каратися буде.

Як сонце вже злізло бабі у ноги, як уже стануло коло того мстужка, що ним міх зав'язувався, то баба почала качатися по землі та збаняти шукати.

— Аді, аді, ого!

Баба тихонько стала. Лиш рукою відганяла мари.

З-під печі виліз чорт із довгим хвостом та й сів коло баби. Баба з трудом обернулася від нього. Чорт сів знов наперед баби. Взяв хвіст у руки та гладив ним бабу по лиці. Баба лиш кліпала очима, затиснувши зуби.

Нараз вилетіла з печі хмара малих чортенят. Зависли над бабою, як саранча над сонцем або як турма ворон над лісом. Впали потім на бабу. Залізали у вуха, у рот, сідали на голову. Баба боронилася. Великим пальцем тикала до середнього і хотіла так донести до чола, аби перехреститися. Але малі чортики сідали всіма на руку та їй не допускали хрест на собі зробити. Старий шезник намахував, аби баба пусте не робила.

Баба довго змагалася, але перехреститися не була годна. Врешті чорт обіймив бабу за шию та їй зареготався, але так, що баба зірвалася на коліна і впала лицем до вікна.

Відси летіли на бабу їздці. У зелених кабатах, із люльками в зубах, на червоних конях. Вже наступали, вже бабі амінь!

Замкнула очі. Земля у хаті розпукалася, а баба в розколібину сточувалася і падала удолину. Летіла все у спід та у спід. Деся у споді чорт їмив її, завдав на себе та їй почав летіти з нею, як вітер. Баба рвонулася та їй головою грянула до стола.

Кров потекла, баба схлипала та їй умерла. Голову перешила коло ніжки від стола і широкими, мертвими очима дивилася зукоса на хату. Чорти перестали гарцювати, лише мухи з розкошею лизали кров. Позакервавлювали собі крильця, і щораз більше їх було у хаті червоних.

Сідали на чорні горшки під печею та на миски на миснику, що на них були змальовані їздці у зелених кабатах, із люльками у зубах. Всюди розносили бабину кров.

ОСІНЬ

Митро латав жіночі чоботи. Не латав, а зчіплював до купи. Гріх би було давати таке дрантя до шевця, та й за грейцір скупю. А жінка боса-босіська, води внести до хати не було в чім. Тому Митро вже від ранку взявся до чобіт. Сидів коло лави проти вікна, обклався старим шкураттям, воскував нитки на дратву і бісився, як пес.

— Бігме, кину в піч, шпурну у вогонь та й збудуси! Шкіра здривіла, нитки не прімкнеш, бо прірвеси — вікинй на гній та й плюнь — та й вже!

Приговорюючи до чобіт, Митро все-таки з великою старанністю їх латав. Що провів нитку крізь шкіру, то все неспокійно оглядав, чи не прірвалася. Через те робота йшла пиняво, і Митро сердився.

— Залізо не шкіра, та й зшуровуєси, що то говорити? Вже штири роки як куплені, бо штири вже цієї осені, та вже їм час. Але ще цю зиму мусі служити, хоть би там не знати що.

І латав, і бісився, і сто разів хотів кидати у піч або на гній.

Митриха сиділа на припічку і латала дранки.

— Порозпадалися на січку. Колопеньок не посієш, бо треба їсти, полотенца не купиш, бо грейціря нема,— прийде до такого, що мемо голі ходити. Залатай в однім місці, то просічеси в другім. Якби ще не прав, то, може би, не так дерлиси. Вже я їх і не перу як варт, але павутина все павутинов! Бог знає, як їх латати, з котрого боку братиси до них?

З отакими гадками сиділа Митриха над купюю дрантя. Мізерне її лице пильно вдивлювалося в подерті со-

рочки і було безрадне. Грубе, пороздиране полотно із затертими червоними вишивками подобало на одіж жовнярів із війни. А вона, як бідна милосердна сестра, з сумом і резигнацією хоч чим-тим хотіла допомогти нещасливим раненим.

— Та ще зиму якось переходимо, але літо, то вже бог знає.

І водила сивою ниткою довкола латок і думала над сірим життям своїм.

На печі лежала Митрова мама. Дрібка жінки — завбільшки десятилітньої дитини. Кашляла, не переставала.

— Божечку, божечку, найди мені смерті, най я так гіренько не валеюси! Вже-м, відай, спокутувала усі гріхи, що-м нагрішила... Десь умирають такі, що лиш би їм бути, покидають добро і маетки, а я як отот твердий камінь, що го ніхто не годен роздавити. Боже, боже, ба за що ні так тежко караєш?

І розпукáлася від кашлю.

Коло баби сиділи діти. Як баба сишла і заходилася від кашлю, то вони всі дивилися на бабу цікавими очима і все показували пальцями на бабу та говорили: «Аді, аді, баба вже умирають». А як баба відкашлялася, то всі говорили до них: «Де, де, дітоньки, моя смерть забула за мене».

Але Митрові вже остогидло борикатися із здривілими чобітьми. Шпурнув під лаву та й почав сваритися.

— Коби-м вам на смерть лагодив, то би ми легше було. Ані вбути, ані вгорнути, ані нагодувати — таки нічо не мож настарчити. Ходіть-ко трохи босі, та, може, вас борше повіхаплює.

Сів коло стола.

— Та, може би-с, дала ми що їсти, газдине моя. Таже знаєш, що-м ще сьогодні нічо у роті не мав.

Митриха встала з припічка і подала йому бараболю. Була застрашена, як вівця.

Митро лупив бараболю, мачав у сіль і гриз хліб.

— Вже ти мене годуєш... Але я тебе так нагодную, що здохнеш, так я тебе нагодную. Коби якого борщику, або бевки, або дідька рогатого абощо... Тицьне тобі барабулю — та й дависи! Я вже не годен ноги за собов волочити!

— А що ж вона тобі, синку, зварить? Олію нема, муки нема, та що вона тобі зварить?

— Ваше, мамо, говорене скінчилося. Сидить собі на печі та кашляйте. Маєтків від вас не посів-єм, волів і коров не забрав-єм, та й сидить собі тихонько. Або ліпше собі погадайте, чим я вас буду ховати? Чекаєте тої смерті, як каня дощу, все: «Божечку, божечку, найди мені смерть»,— а то все на мою голову...

Баба хотіла заплакати, але закашлялася.

— Бігме, оглухну,— казав Митро.

— Мой, ти, шибенику, чого ти чіпаєшси гредок, хочеш горшки побити? Та коби-с вже зачепивси навіки...

І почав бити хлопця.

Діти заверещали, баба не переставала кашляти.

— Та на цу хату птах би не сів,— говорив Митро.

— Але чого ти до дітей прискіпавси, а вони що винні, що чоботи здривіли?

— Ти, суко, поналіплювала-с їх та поначинювала, та ще гавкаєш за ними? Я вас усіх поріжу...

Підняв чобіт з-під лави і почав ним жінку бити. Врешті затагнув на себе кожушину та й виходив із хати.

— Аби я не діждав вертатиси до цеї хати,— сказав уже на порозі.

— Йди, йди, слухай за Канаду; гадаєш, що я піду з дітьми десь на край світа?..— навздогін сказала йому жінка.

* * *

Митриха топила в печі. Диму напхалося повна хата, і вона все втирала сльози. Дим очі виїдав.

Баба на печі стогнала.

— Коби-то літо. Порозходили би си по роботі та й би не гризлиси накупі. Сонечко би порозводило геть по полю. А так пекло у хаті. Боже, боже, не тримай ні білше на світі, бо видиш, що нема як жити...

Діти бігали по хаті. Але як хто здубонів у снігах, то вони тікали на піч д бабі. Тоді тварі їх робилися помучені і пригноблені. Все удавали спокійних, бо боялися, аби тато не бив. Але як до хати не входив тато, то вони знов зізали з печі, аби гирцювати по землі.

Так голуби спускаються цілим стадом на тік. А як мужик рипне хатніми дверми, то вони покидають зерно і, перепуджені, злітають під небо.

ШКОДА

У Романихи заслабла корова. Лежала на соломі і сумно дивилася великими сивими очима. Ніздря дрожали, шкіра морщилася — дрожала ціла у горячці. Пахло від неї слабістю і болем страшним, але німим. В таких випадках найбільше жаль, чому худобина не може заговорити і поскаржитися.

— То очі виде, що вона не буде. Може би, й поміг що, якби то кров, а то хтось кинув оком на ню, бодай му повілізали, та й тепер нема ради. Здайтеся на бога — може, вас потішить...

Так казав Ілаш, що знав до худоби.

— Ой Ілашку, видко, що не буде, але як її не буде, та й мене не треба. Я цілий свій вік змарнувала, аби коровки дочекатися. Від чоловіка лишила-м си, син умер у воську, а я кривала та робила і ніч і день. Такі зимові ночі довгі, а я до днини преду, аж ми пушки спухають, аж пісок у очах стає. Лиш один бог знає, як я тот грейцір гірко претала, заки напратала...

— То, видите, бідному то все так, а хоть би-с руки зробив по лікті, та й нічо з того не буде! Уже так є, та й що діяти? Треба якось так жити...

— Та й не знати, що свої голові робити та й що діяти, та й хто би мені раду дав?

— Ще кличтеся на яку днинку, аби-сте службу наймили та й обідець зробили. Або дайтеся на відпуст Івана Сучавського; кажуть, що богато помагає.

— Ой, вже я си покликкала і на днинку, і на Зарваницьку матір божу і кличуси на Івана Сучавського.

— Може, кажу, бог вам поможе, як здастеси на него. Най вам бог дасть якнайліпше.

І Ілаш пішов.

Романиха сіла коло корови і пильнувала її, аби не згубила. Давала їй, що мала найліпше, але вона не хотіла нічого їсти. Лиш дивилася на бабу і жалю їй завдавала.

— Маленька, маленька, що тебе болить? Не лишей стару бабу без ложки молока. Потіш ні хоть трошки.

І гладила корову по чолі і попід горло і голосила над нею.

— Де, де я годна стегнутися на другу?! Ані пушок зложити, ані гли прімкнути вже-м не годна; де мені на старість за корову дбати?

Корова дрожала, а Романиха її накрила своїм кожухом і чипіла над нею, розгорнена, на морозі. Сама дзвонила зубами, але не відступала.

— А може, це за гріхи так мене бог карає? Бо не раз я через тебе, небого, нагрішила! Десь межі трошки підпасла, десь гарбузик урвала, десь пасиночок уломила. Але я ніколи нікому молока не желувала. Десь дитина занеможе, десь жінка у злогах, а я йду з горнетком та й несу молочка. Та й сирця я роздавала людям до кулешки. Господи, не карай ні тежко — бідчу одову. Нічо вже чужого не порунтаю, лиш даруй ми корову!

Отак до пізньої ночі Романиха голосила над коровою. Кропила її свяченою водою, але ніщо не помагало. Вона розтягла ноги на цілу стаєнку і гонила боками, аж рикала. Баба гладила, обіймала, приговорювала, але таки нічого не могла вдіяти.

Місяць освічував стаєнку через двері, і баба виділа кожний рух корови. Вона врешті піднялася. Ледво держалася на ногах. Розглядалася по стаєнці, як би прощалася з кожним кутом.

Потім упала на соломі і розтяглася, як струнва. Романиха прилякла коло неї і шурувала її віхтем. Сама не знала, що з нею діється. Потім корова зарикала голосно і почала бити ногами. Романисі зробилося горячо, жовто в очах, і закервавлена впала. Корова біла ногами і роздирала бабу на кавалки.

Обі боролися зі смертю.

НОВИНА

У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася. Відколи Грициха вмерла, то він бідував. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки. Ніхто за нього не хотів піти заміж, бо коби-то лишень діти, але то ще й біда і нестатки. Мучився Гриць цілі два роки сам із дрібними дітьми. Ніхто за нього не знав, як він жиє, що діє, хіба найближчі сусіди. Оповідали вони, що Гриць цілу зиму майже не палив у хаті, а зимував разом із дівчатами на печі.

А тепер усе село про нього заговорило.

То прийшов він вечором додому та й застав дівчата на печі.

— Дедю, ми хочемо їсти,— сказала старша, Гандзуня.

— То їжте мене, а що ж я дам вам їсти? Аді, є хліб, та й начинейтеси!

Та й дав їм кусень хліба, а вони, як щенята коло голої кістки, коло того хліба заходилися.

— Начинила вас та й лишила на мою голову, бодай і земля вікінула! А чума десь ходить, бодай голову зломила, а до вас не поверне. Цеї хати і чума збояла би си!

Дівчата не слухали татової бесіди, бо таке було щоднини і щогодини, і вони привикли. Їли хліб на печі, і дивитися на них було страшно і жаль. Бог знає, як ті дрібонькі кісточки держалися вкупі? Лише четверо чорних очей, що були живі і що мали вагу. Здавалося, що ті очі важили би так, як олово, а решта тіла, якби не очі, то полетіла би з вітром, як пір'я. Та й тепер, як вони їли сухий хліб, то здавалося, що кістки в лиці потріскають.

Гриць глянув на них із лави і погадав: «Мерці» — і напудився так, що аж його піт обсипав. Чогось йому так стало, як коли би йому хто тяжкий камінь поклав на груди. Дівчата глемедали хліб, а він припав до землі і молився, але щось його тягнуло все глядіти на них і гадати: «Мерці!»

Через кілька день Гриць боявся сидіти в хаті, все ходив по сусідах, а вони казали, що він дуже журився. Почорнів, і очі запали всередину так, що майже не дивилися на світ, лиш на той камінь, що давив груди.

Одного вечора прийшов Гриць до хати, зварив дітям бараболі, посоловив та й кинув на піч, аби їли. Як попоїли, то він сказав:

— Злізайте з печі та підемо десь у гості.

Дівчата злізли з печі. Гриць натягнув на них драпочки, взяв меншу, Доцьку, на руки, а Гандзуню за руку та й вийшов із ними. Йшов довго лугами та став на горі. У місячнім світлі розстелилася на долині ріка, як велика струя живого срібла. Гриць здригнувся, бо блискача ріка заморозила його, а той камінь на грудях став ще тяжчий. Задихався і ледви міг нести маленьку Доцьку.

Пускалися в долину до ріки. Гриць стреготав зубами, аж гомін лугом розходився, і чув на грудях довгий огневий пас, що його пік у серце і в голову. Над самою рікою не міг поволі йти, але побіг і лишив Гандзуню. Вона бігла за ним. Гриць борзенько взяв Доцьку і з усієї сили кинув у воду.

Йому стало легше, і він заговорив скоро:

— Скажу панам, що не було ніякої ради: ані їсти що, ані в хаті затопити, ані віпрати, ані голову змити, ані ніц! Я си карі приймаю, бо-м завинив, та й на шибеницу!

Коло нього стояла Гандзуня і говорила так само скоро:

— Дедику, не топіть мене, не топіть, не топіть!

— Та як си просиш, то не буду, але тобі би ліпше, а мені однако пацити, ци за одну, ци за дві. Будеш біднiti змалку, а потім підеши у мамки жидам та й знов меш бідити. Як собі хочеш.

— Не топіть мене, не топіть!..

— Ні, ні, не буду, але Доці вже ліпше буде, як тобі. То вертайси до села, а я йду мелдуватиси. Аді, оцев сте-

жечков йди, геть, геть аж угору, а там прийдеш до першої хати, та й увійди, та й кажи, що так і так, дедя хотіли мене утопити, але я си віпросила та й прийшла, аби сте мене переночували. А завтра, кажи, може би, ви мене де наймили до дитини бавити. Гай, іди, бо то ніч.

І Гандзуня пішла.

— Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як ті пес надибає, та й роздере, а з бучком май безпешніше.

Гандзя взяла бучок і пішла лугами.

Гриць закочував штани, аби перейти ріку, бо туди була дорога до міста. Вступив уже у воду по кістки та й задеревів.

— Мнеоца і сина і світого духа амінь. Очинаш і жиєс на небесі і на землі...

Вернувся і пішов до моста.

ПОРТРЕТ

Як коли би голуб над його головою білі крила розхилив, як коли би з-поза білих крил синє небо прозирало...

Великий фотель тулив у собі старого пана. Голова його хиталася, як галузка від вітру,— раз по раз без упину. Губи все щось жували. Руки дрожали — не хотіли нічого держатися.

— Моці нема ні жодної... загіртку ніякого, студинь у кістках. Час вже, ой, ча-ас! Тіло землев пахне, до землі важить...

Загасла люлька. Всі сили зібрав докупи, аби наново запалити. Відхилювалася, як жива, виминала пальці, тікала, як би дровичлася. Та цибух розігрався — все вимикався з губів.

Як осінній листок на рвучій воді.

Один фотель стояв твердо, як молодий дужий птах, що тримав старого на крилах.

— Вічна пам'ять, господи помилуй, га й ямка, та й гур, гур! Та й по всім...

Червоні промені сонця вбігли через вікно, як на ратунок, аби зв'язати всі сили докупи.

Портрет і фортеп'ян зачервонілися. Глянув на них і цілий заделькотів, як у лихорадці. Фотель скрипів, ледве видержував.

— Далеко, далеко... Одна-однісінька... Вже не побачу, ой, ні. Коби хоть раз на минутку... Яка пещена була... Старече знесилення термосило ним, як би конче хотіло викинути з фотелю, аби панувати безгранично.

Ймився за поруччя і не давався, як той, що топиться, та хвилям не дається.

Дивився на чорний, довгий фортеп'ян.

— Я, татку, буду на нім грати, як з львом бавитися. Доведу його до встеклості, і люди будуть умирати зі страху. Зимний піт їм на чолі виступить. Або погладжу його по голові, і він ляже мені під ноги, як вірний пес. А публіці, татку, буде здаватися, що вона свого льва під ноги взяла...

— А на кінець заграю їм пісеньку. Буде їм здаватися, що походжають по різнобарвних квітах і по шовковім зілю. Аж спотикатися будуть. Та й будуть видіти, як дівчина рве барвінок, як злотить його і сріблом посрібляє, і почують її пісню. Така то буде пісня, що всі стануть добрі і веселі. Ой татку, татку, як я буду грати, грати!

— Отак казала, а я, Україна, нарід, Міклошич... Пещена була... Та й далеко... Коби хоть на мінутку побачити...

Пробував знов люльку запалити.

КАМІННИЙ ХРЕСТ

КАМІННИЙ ХРЕСТ

I

Відколи Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, відтоді він мав усе лиш одного коня і малий візок із дубовим дишлем. Коня запрягав у підруку, сам себе в борозну; на коня мав ремінну шлею і нашильник, а на себе Іван накладав малу мотузяну шлею. Нашильника не потребував, бо лівою рукою спирав, може, ліпше, як нашильником.

То як тягнули снопи з поля або гній у поле, то однако і на коні, і на Івані жили виступали, однако їм обом під гору посторожки моцувалися, як струнви, і однако з гори волочилися по землі. Догори ліз кінь як по леду, а Івана як коли би хто буком по чолі тріснув, така велика жила напухала йому на чолі. Згори кінь виглядав, як би Іван його повісив на нашильнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивалася сітею синіх жил, як ланцюгом із синьої сталі.

Не раз ранком, іще перед сходом сонця, їхав Іван у поле пільною доріжкою. Шлеї не мав на собі, лише йшов із правого боку і тримав дишель як би під пахою. І кінь, і Іван держалися крепко, бо оба відпочали через ніч. То як їм траплялося сходити з горба, то бігли. Бігли в долину і лишали за собою сліди коліс, копит і широчезних п'ят Іванових. Придорожнє зілля і бадилля гойдалося, вихолітувалося на всі боки за возом і скидало росу на ті сліди. Але часом серед найбільшого розгону, на самій середині гори Іван починав налягати на ногу і спирав коня. Сідав коло дороги, брав ногу в руки і слинив, аби найти те місце, де бодяк забився.

— Та цу ногу сапов шкребчи, не ти її слинов промивай,— говорив Іван ісперсердя.

— Діду Іване, а батюгов того борозного, най біжить, коли овес поїдає...

Це хтось так брав на сміх Івана, що видів його патороч зі свого поля. Але Іван здавна привик до таких сміхованців і спокійно тягнув бодяк дальше. Як не міг бодяка витягнути, то кулаком його вгонив далі в ногу і, встаючи, казав:

— Не біси, вігниеш та й сам віпадеш, а я не маю чесу з тобов панькатиси...

А ще Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений, як би два залізні краки стягали тулуб до ніг. То його вітер підвіяв.

Як прийшов із війська додому, то не застав ні тата, ані мами, лише хатчину завалену. А всього маєтку лишив йому тато букату горба щонайвищого і щонайгіршого над усе сільське поле. На тім горбі копали жінки пісок, і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велетень. Ніхто не орав його і не сів, і межі пійкої на нім не було. Лиш один Іван узяв свою пайку копати і сіяти. Оба з конем довозили гною під горб, а сам уже Іван носив його мішком наверх. Часом на долішні ниви спадав із горба його голосний крик:

— Е-ех, мой, як тобов грону, та й по нитці розлетиш-си, який же-с тяжкий!

Але, відай, ніколи не гримнув, бо шкодував міха, і поволі його спускав із плечей на землю. А раз вечором оповідав жінці і дітям таку пригоду:

— Сонце пражить, але не пражить, аж вогнем сипле, а я колінкую з гноем наверх, аж шкіра з колін обскакує. Піт із-за кожного волоска просік, та й так ми солоно в роті, аж гірко. Ледви я добивси на гору. А на горі такий вітрець дунув на мене, але такий легонький, що аж! А підіть же, як мене за мінуту в попереці зачело ножами шпикати — гадав-сми, що минуси!

Від цієї пригоди Іван ходив усе зібганий у поясі, а люди прозвали його Переломаний.

Але хоч той горб його переломив, то політки давав добрі. Іван бив палі, бив кілля, виносив на нього тверді кицки трави і обкладав свою частку довкола, аби осінні і весняні дощі не сполікували гною і не заносили його в яруги. Вік свій збув на тім горбі.

Чим старівся, тим тяжче було йому, поломаному, сходити з горба.

— Такий песій горб, що стрімголов удолину тручеє!

Не раз, як заходяче сонце застало Івана наверху, то несло його тіль із горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягала тіль Іванова, як велетня, схиленого в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тіль і говорив горбові:

— Ото-с ні, небоже, зібгав у дугу! Але доки ні ноги носе, то мус родити хліб!

На інших нивах, що Іван собі купив за гроші, принесені з войська, робили сини і жінка. Іван найбільше коло горба заходився.

Ще Івана знали в селі з того, що до церкви ходив лиш раз у рік, на великдень, і що курей зіцірував. То так він їх паучував, що жадна не важилася поступити на подвір'я і порпати гній. Котра раз лапкою драпнула, то вже згинула від лопати або від бука. Хоч би Іваниха хрестом стелилася, то не допомгло.

Та й хіба ще то, що Іван ніколи не їв коло стола. Все на лаві.

— Був-сми наймитом, а потім вібув-сми десіть рік у воську, та я стола не знав, та й коло стола мені їда не йде до трунку.

Отакій був Іван, дивний і з натурою, і з роботою.

II

Гостей у Івана повна хата, газди і газдині. Іван продав усе, що мав, бо сини з жінкою наважилися до Канади, а старий мусив укінці податися.

Спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горівки у правій руці і, видко, каменів, бо слова не годен був заговорити.

— Декую вам файно, газди і газдині, що-сте ні мали за газду, а мою за газдиню...

Не договорював і не пив до нікого, лиш тупо глядів навперед себе і хитав головою, як би молитву говорив і на кожне її слово головою потакував.

То як часом якась долішня хвиля викарбутить великий камінь із води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з ньо-

го черепочки давнього намулу і малює по ній маленькі фосфоричні звізди. Блимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу і заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя.

Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду. Потряс сивим волоссям, як гривую, кованою зі сталевих ниток, і договориював:

— Та декую вам красно, та най вам бог дасть, що собі в него жадаєте. Дай вам боже здоров'є, діду Міхайле...

Подав Михайлові порцію і цілувалися в руки.

— Куме Іване, дай вам боже прожити ще на цім світі, та най господь милосердний щасливо запровадить вас на місце та й допоможе ласков своєм паново газдов стати!

— Коби бог позволив... Газди, апроше, а доцегніть же... Гадав-сми, що вас за стів пообсаджую, як прийдете на весіле синове, але інакше зробилоси. То вже таке настало, що за що наші діди та й тати не знали, то ми мусимо знати. Господа воля! А законтентуйте ж си, газди, та й вібачейте за решту.

Взяв порцію горівки та й підійшов д жінкам, що сиділи на другім кінці стола від постелі.

— Тимофіхо, кумо, я хочу до вас напитиси. Дивюси на вас, та й ми, як якісь казав, молоді літа нагадуютьси. Де, де, де-е? Ото-сте були хлопенна дівка, годна-сте були! То-сми за вами не одну нічку збавив, то-сте в данці ходили, як сновавка — так рівно! Ба, де, кумо, тоті роки наші! Ану-ко пережийте та й вібачейте, що-м на старість данець нагадав. А проше...

Глянув на свою стару, що плакала між жінками, і виймив із пазухи хустину.

— Стара, ня, на-ко тобі платину та файно обітриси, аби я тут ніяких плачів не видів! Гостий собі пилнуй, а плакати ще доста чесу, ще так си наплачеш, що очі ти витечуть.

Відійшов до газдів і крутив головою.

— Щось би-м сказав, та най мовчу, най шіную образи в хаті і вас яко грешних. Але рівно не дай боже нікому доброму на жіночий розум перейти! Аді, видите, як плаче, та на кого, на мене? На мене, газдине моя? То я

тебе викорінував на старість із твоєї хати? Мовчи, не хлипай, бо ти сиві кіски зараз обмичу, та й підеш у ту Гамерику, як жидівка.

— Куме Іване, а лишть же ви собі жінку, таже вона вам не воріг, та й дітем своїм не воріг, та її баншо за родом та й за своїм селом.

— Тимофіхо, як не знаєте, то не говоріть анідзелень! То її банно, а я туда з віскоком іду?!

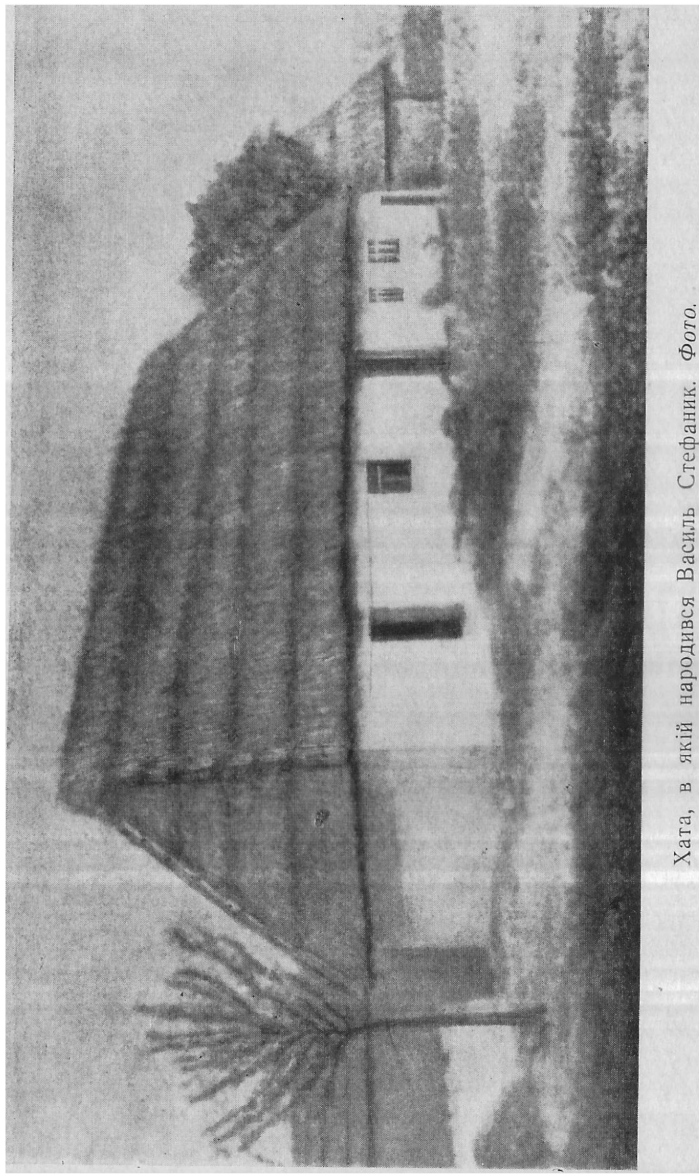
Заскреготав зубами, як жорнами, погрозив жінці кулаком, як довбнею, і бився в груди.

— Озмій та вгатій ми сокиру отут у печінки, та, може, той жовч пукне, бо не вітримаю! Люди, такий туск, такий туск, що не памнетаю, що си зо мнов робить!

III

— А проше, газди, а озміть же без царамонії та будьте вібачні, бо ми вже подорожні. Та й мені, старому, не дивуйтеси, що трохи втираю на жінку, але то не задурно, ой, не задурно. Цего би ніколи не було, якби не вона з синами. Сини, уважаєте, письменні, так як дістали якийсь письмо до рук, як дістали якусь напу, та як підійшли під стару, та й пилили, пилили, аж перерубали. Два роки нічо в хаті не говорилося, лиш Канада та й Канада. А як ні дотиснули, як-єм видів, що однако ні муть отут на старість гризти, як не піду, та й єм продав щодо крішки. Сини не хоте бути наймитами після моєї голови та й кажуть: «Ти наш тато, та й заведи нас до землі, та дай нам хліба, бо як нас розділиш, та й не буде з чим киватиси». Най їм бог помагає їсти тот хліб, а мені однако гинути. Але, газди, де мені, переломаному, до ходів? Я зробок — ціле тіло мозиль, кості дрихлаві, що заки їх рано зведеш до купи, то десіть раз йойкнеш!

— То вже, Іване, пропало, а ви собі туск до голови не припускайте. А може, як нам дорогу покажете, та й усі за вами підемо. За цим краєм не варт собі туск до серця брати! Ця земля не годна кілько народа здержіти та й кількі біді вітримати. Мужик не годен, і вона не годна, обоє вже не годні. І саранчі нема, і пшениці нема. А податки накипають: що-с платив лева, то тепер п'еть, що-с їв солонину, то тепер барабулю. Ой, ззолили нас, так нас ймили в руки, що з тих рук ніхто нас не годен ві-

Хага, в якій народився Василь Стефаник. Фото.

Школа в селі Русові, в якій вчився В. Стефаник. *Фото.*

рвати, хіба лиш тікати. Але колись на ці землі буде покаяніє, бо нарід поріжеси! Не маєте ви за чим банувати!..

— Декую вам за це слово, але его не приймаю. Певне, що нарід поріжеси. А тож бог не гніваеси на таких, що землю на гиндель пускають? Тепер нікому не треба землі, лиш виклів та банків. Тепер молоді газди мудрі настали, такі фаєрмани, що за землев не згоріли. А дивіть-ко си на ту стару скрипку, та пускати її на гиндель?! Таже то дуплава верба, кини пальцем, та й маком седе! Та гадаєте, що вона зайде на місце? От, перевернеси десь у окіп та й пси розтегнуть, а нас поженуть далі і подивитиси не дадуть! Відки таким дітем має бог благословити? Стара, а суди ж!

Прийшла Іваниха, старенька і сухонька.

— Катерино, що ти собі, небого, у свої голові гадаеш? Де ті покладу в могилу? Ци риба ті має з'їсти? Та тут поредні риби нема що на один зуб узети. Аді!

І натягав шкіру на жінчиній руці і показував людям.

— Лиш шкіра та кості. Кудя цему, газди, йти з печі? Була-с поредна газдиня, тежко-с працювала, не гайнувала-с, але на старість у далеку дорогу вібраласи. Аді, видиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

— Не хотіла-с іти на цу Канаду, то підемо світами і розвіємоси на старість, як лист по полі. Бог знає, як з нами буде... а я хочу з тобов перед цими нашими людьми віпроцитиси. Так, як слюб-сми перед ними брали, та так хочу перед ними віпроцитиси з тобов на смерть. Може, тебе так кинуть у море, що я не буду видіти, а може, мене кинуть, що ти не меш видіти, та прости ми, стара, що-м ти не раз догорив, що-м, може, ті коли скривдив, прости мені і перший раз, і другий раз, і третій раз.

Цілувалися. Стара впала Іванові на руки, а він казав:

— А то ті, небого, в далеку могилу везу...

Але сих слів уже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбіг плач, як вітер, що з-поміж острих мечів повіяв та всі голови мужиків на груди похилив.

IV

— А тепер ступай собі, стара, межи газдині та пильнуй, аби кожду свое дійшло, та напийси раз, аби-м ті на віку видів п'єну.

— А вас, газди, я ще маю на два гатунки просити. Десь, може, сини пуге в село на пошту, що нас із старов уже нема. Та би-м просив вас, аби-сте за нас наймили служебку та й аби-сте си так, як сегодні, зійшли на обідець та віказали очинаш за нас. Може, пан бог менше гріха припише. Я гроші лишу Яковові, бо він молодий та й слухний чоловік та не сховає дідів грейцір.

— Наймемо, наймемо і очинаш за вас вікажемо...

Іван задумався. На його тварі малювався якийсь стид.

— Ви старому не дивуйтеси та й не смійтеси з діда. Мені самому гей устид вам це казати, але здає ми си, що би-м гріх мав, якби-м цего вам не сказав. Ви знаєте, що я собі на своїм горбі хресток камінний поклав. Гірко-м го віз і гірко-м го наверх вісаджував, але-м поклав. Такий тежкий, що горб го не скине, мусить го на собі тримати так, як мене тримав. Хотів-ем кілька памнетки по собі лишити.

Стулив долоні в трубу і притискав до губів.

— Так баную за тим горбом, як дитина за цицков. Я на нім вік свій спендив і окалічив-ем. Коби-м міг, та й би-м го в пазуху сховав, та й взев з собов у світ. Банно ми за найменшов крішков у селі, за найменшов дитинов, але за тим горбом таки ніколи не перебаную.

Очі замиготіли великим жалем, а лице задрожало, як чорна рілля під сонцем дрожить.

— Оцеї ночі лежу в стодолі, та думаю, та думаю: господи милосердний, ба що-м так глібоко зогрішив, що жеш ні за світові води? Я ціле жите лиш роб, та й роб, та й роб! Не раз, як днинка кінчиласи, а я впаду на ниву та й ревно молюси до бога: господи, не покинь ні ніколи чорним кавалком хліба, а я буду все працювати, хіба бих не міг ні руков, ні ногов кинути...

— Потім мене такий туск напав, що-м чиколонки гриз і чупер собі микав, качев-ем си по соломі, як худобина. Та й нечисте цукнулося до мене! Не знаю і як, і коли вчинив-ем си під грушков з воловодом. За малу філю був би-м си затег. Але господь милосердний знає, що робить. Нагадав-ем собі за свій хрест та й мене геть відійшло. Йй, як не побіжу, як не побіжу на свій горб! За годинку вже-м сидів під хрестом. Посидів, посидів довгенько — та й якось ми легше стало.

— Аді, стою перед вами і говорю з вами, а тот горб не віходить ми з голови. Таки го виджу та й виджу, та й

умирати буду та й буду го видіти. Все забуду, а його не забуду. Співанки-м знав — та й на нім забув-єм, силу-м мав — та й на нім лишив-єм.

Одна сльоза котилася по лиці, як перла по скалі.

— Та я вас прошу, газди, аби ви, як мете на світу неділю поле світити, аби ви ніколи мого горба не минали. Будь котрий молодий най вібіжить та най покропить хрест свіченев водицев, бо знаєте, що ксьондз на гору не піде. Прошу я вас за це дуже грешно, аби-сте мені мого хреста ніколи не минали. Буду за вас бога на тім світі просити, лиш зробіть дідові его волю.

Як коли би хотів рядном простелитися, як коли би добрими, сивими очима хотів навіки закопати в серцях гостей свою просьбу.

— Іване, куме, а лишіть же ви туск на боці, геть его відкиньте. Ми вас усе будемо нагадувати, раз назавше. Були-сте поредний чоловік, не лізли-сте натарапом на нікого, нікому-сте не переорали, ані не пересіяли, чужого зеренця-сте не порунтали. Ой, ні! Муть вас люди нагадувати та й хреста вашого на світу неділю не минуть.

Отак Михайло розводив Івана.

v

— Вже-м вам, панове газди, все сказав, а тепер хто ні любить, та тот буде пити зо мнов. Сонечко вже над могилув, а ви ще порцію горівки зо мнов не віпили. Заки-м ще в свої хаті і маю гості за своїм столом, то буду з ними пити, а хто ні навидить, той буде також.

Почалася пиятика, та пиятика, що робить із мужиків подурілих хлопців. Незабавки п'яний уже Іван казав закликати музику, аби грав молодіжі, що заступила ціле подвір'я.

— Мой, маєте так танцювати, аби земля дудніла, аби одной травички на току не лишилося!

В хаті всі пили, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба її було конче сказати, мусили сказати, хоч би на вітер.

— Як-єм го віпуцував, то був віпуцований, котре чорний, то як сріблом посипав по чорну, а котре білий, то як маслом сніг помастив. Коні були в мене в ордунку, цісар міг сідати! Але-м гроший мав, ой, мав, мав!

— Коби-м учинивси серед такої пустині — лиш я та бог аби був! Аби-м ходив, як дика звір, лиш кобих не видів ні тих жидів, ні панів, ні ксьондзів. Отогди би називалоси, що-м пан! А ца земля най западаєси, най си і зараз западе, то-м не згорів. За чим? Били та катували наших татів, та в ярем запрегали, а нам уже кусня хліба не дають прожерти... Е, коби-то так по-мому...

— Ще не находивси такий секвертант, аби що з него стег за податок, ой, ні! Був чех, був німець, був поляк — г..., пробачейте, взели. Але як настав мадзур, та й найшов кожушину аж під вишнев. Кажу вам, мадзур біда, очі печи та й гріху за него нема...

Всякої бесіди було богато, але вона розліталася в найріжніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

В шум, гамір, і зойки, і в жалісну веселість скрипки вривувався спів Івана і старого Михайла. Той спів, що його не раз чути на весіллях, як старі хлопці доберуть охоти і заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли би не лиш на руках у них, але і в горлі мозилі понаростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерлій землі, а воно раз на раз зупиняється на кожному ярочку і дрожить подертими берегами, як перед смертю.

Іван та й Михайло отак співали за молодії літа, що їх на кедровім мості здогнали, а вони вже не хотіли назад вернутися до них навіть у гості.

Як де підтягали вгору яку ноту, то стискалися за руки, але так кріпко, аж сугави хрупотіли, а як подибували дуже жалісливе місце, то нахиливалися до себе і тулили чоло до чола і сумували. Ловилися за шию, цілувалися, били кулаками в груди і в стіл і такої собі своїм заржавілим голосом туги завдавали, що врешті не могли жадного слова вимовити, лиш: «Ой Іванку, брате!», «Ой Михайле, приятелю!»

VI

— Дедю, чуєте, то вже час віходити до колії, а ви розспівалися як за добро-миру.

Іван витріщив очі, але так дивно, що син побілів і подався назад, та й поклав голову в долоні і довго щось

собі нагадував. Устав із-за стола, підійшов до жінки і взяв її за рукав.

— Стара, гай, машір — інц, цвай, драй! Ходи, уберемоси' по-панцьки та й підемо панувати.

‘ Вийшли обое.

Як уходили назад до хати, то ціла хата заридала. Як би хмара плачу, що нависла над селом, прірвалася, як би горе людське дунайську загату розірвало — такий був плач. Жінки заломили руки і так сплетені держали над старою Іванихою, аби щось ізгори не впало і її на місці не роздавило. А Михайло ймив Івана за барки, і шалено термосив ним, і верещав як стеклий.

— Мой, як-ес газда, то фурни тото катране з себе, бо ті віполічкую як курву!

Але Іван не дивився в той бік. Ймив стару за шию і пустився з нею в танець.

— Польки мені грай, по-панцьки, мам гроші!

Люди задеревіли, а Іван термосив жінкою, як би не мав уже гадки пустити її живу з рук.

Вбігли сини і силоміць винесли обоїх із хати.

На подвір'ю Іван танцював даліше якоїсь польки, а Іваниха обчепилася руками порога і приповідала:

— Ото-сми ті віходила, ото-сми ті вігризла оцими ногами!

І все рукою показувала в повітря, як глибоко вона той поріг виходила.

VII

Плоти попри дороги тріщали і падали — всі люди впроваджували Івана. Він ішов зі старою, згорблений, в цайговім, сивім одінню і щохвиля танцював польки.

Аж як усі зупинилися перед хрестом, що Іван його поклав на горбі, то він трохи прочуняв і показував старій хрест:

— Видиш, стара, наш хрестик? Там є відбито і твоє намено. Не біси, є і мое, і твоє...

ЗАСІДАННЯ

Радні поволі стягалися до канцелярії. Кожний, заки входив до хати, висікався у сінях, обтирав ніс полою від кожуха і долонею ще доправляв. Отак кожний ішов між люди. «Славайсу» — «Навіки слава» — та й сідав на лаві, що стояла довкола хати.

Радних було вже з половина, старші сиділи ближче до стола, а молодші трохи подальше. В куті коло печі стояли сінники один на другім, а коло них чорна бляшана банька. То був шпиталь. То як раз або два рази до року написав лікар письмо до громади, що того а того дня буде в селі, то вїт кликав до себе поліціяна Тому:

— Вже, небоже, мусиш завтра прихарити канцелярію, бо, аді, прийшло письмо, що дохтор приїде. Обшуреш трохи підлогу, посиплеш піском, розкладеш сінники по підлозі, понакриваєш їх лантухами, поналиваєш тої смердячої води з баньки по кутах—та й очі заткаємо. Є припіс, що шпиталь має бути на холеру, та й мус бути!

Отак поліцай робив раз або два рази до року з канцелярії шпиталь. А як радні потім сходилися на раду, то всі пчихали і казали: «Але-бо паскудно смердить!» Ті, що були у війську, говорили, що, певно, лікар робив «реперацію» і обмертвлював, та від того так вертить у носі. А Павло Дзіньо то вже добре мався. Він усе дрімав на раді. То як радні пчихали від сопуху шпитального, то все казали:

— Павло мнєгий на голову, та ми лиш пчихаємо, а він таки спить. Треба дохтореві сказати, аби нам не обмертвлював радних, бо рада буде до нічого.

Павло не боронився, лише глядів перестрашеними очима на радних, а лице його ставало ще чорніше, як

було. Його поміркували в раді «намість дурного» — та й всі з нього сміялися.

Тепер радні сиділи на лаві та й балакали — поволі, ліниво. Кожний сидів, як йому було ліпше і як навик. Іван Павлюк, що сидів коло самого стола і був найстарший, схилився на черево, склав руки, як до молитви, всунув їх між коліна, та й плював, покручуючи люльку. Долоні, ніс і коліна сусідували з собою. Отак він сидів та вповідав за ярмарок:

— Дайте ми покій з такими ярмарками, як теперішні! Жиди з панами цілий світ займили. Хто продає — жид, а хто купує — пан! А люди десь-не-десь що грубшу яку штуку продають. Телетко, коровку — то ще, ще, але волів вже мало.

— Та бо тісно стало! А кождий собі гадає: куплю телетко, прикохаю, десь трохи полови запарю, гарбузів кину, та й, уважієте, щось приросте на обкидок. Тісні роки настали!

— Правда, що тісні. Десь давно то, бувало, ксьондзи гійкали на нарід, аби не пив, аби не гайнував, а тепер, видите, нарід і не п'є, і не гайнує, а грейціря рівно не видить. Геть нарід приперси, а на великдень таки рідко котрий солонину має. Так тежко, вам кажу, як з каміня, за той грейцір!

— Всьо перевеклювалоси. Таже давно і цеї худоби не було видко. Тепер худоба сама періста — тиролська, а давно була сама біла. Я ще не такий дуже давний газда, а по жінці взев-ем такі білі воли, як сніг, а роги мали такі, що в ворота не влізалиси. То, бувало, так бігли, як коні. А як їхав-ем до міста, то-м дзумбелав. Кажали, що то була венгерська худоба, як ніби за цу кажуть, що тиролська. Та й тогди була тана худоба, де-де-де-е!

— Тано продавалоси та й тано куповалоси, але ліпше було. Аді, таже то не лиш худоба інакша настала, а свині ж давно такі були? Були, видите, усіякої масті, і шерсть по них довга, і драганисті на ногах, а теперішні самі білі і гладкі. То як станеш на свинцькі торговиці, то так ними усіяно, як білим цвітом. Лиш мазурі помежи них з черевами походжають.

— То є, відай, усякий гатунок. А ніби люди всі однакі? Якось був-ем у Коломії та й дивлюси — йде якась таке, як дідько, господи мні прости! Чорне лице геть цілком і руки. Гадаю собі: та цес аби де став уночі на мості,

та й би кожному треба воду освітити. Та бо бігме! Якись жидок казав, що то такі люди є під сонцем.

— Та вже певне, що є усякий гапунок. Мій Василь, як був у Відні при воську, то казав, що видів такі свині, що ані вух, ані рийки, ані ніг не видко, лиш таки толуб.

— Є всього на світі, а біди найбільше...

Бесіда станула, бо вїт надійшов.

— Та що, май, чувати в місті, віте?

— Коби гроші, то в місті би добре... Виджу, пани лиш зайдуть на ресторацію та й п'ють та поїдають що найліпше і гроші мають. Коби хоть на тиждень перекинутиси в пана! — говорив вїт.

— Як у якого пана. Бо є такі, що на солomé сплюють, а зубами обіскаються. Зверхи камазелька, а сорочки нема. Лиш притулить на груди трошки полотенца — та й убравси! А не один такий голоден, що би макух їв, — казав Проць, що давно у дворі служив.

— Та ще був-ем у секретаря із-за тої толоки. Щось він мені там белендів та й каже, що коби, каже, у вашім селі менше люди тих казетів на пошті спроваджували. То, каже, ошуканство. Мужиків, каже, є щось дуже багато. То як лиш двацїта пайка дасть по левові за казету, та й си зробля тисічі тисіченні гроший задурно, запусто. Такий панок, каже, все сам понаписує, тумана пустить, замастить, загладить, а мужики дурні, каже, читають та аж облизуютьси, що панцьке поле на люди перейде.

— А ви, певне, стояли та потакували? — питав молодий радний Петро Антонів.

— Ні, брав-ем си з ним за барки за якогось там латюгу, що туманить людий! Добре ксьондз із Грушевої казав, що нарід даеси на підмову всяким кримінальникам, а потім, каже, прийде що до чого, а вони ізнирли, а дурний нарід сидить по арештах. А то ж мало попосочили та покалічили?! Я лиш не люблю, як мені хто під ніс підкидає. Ніби я громаду продав або зрадив? Ніби пхаюси у вібір? Вібираєте, кого хочете, а я стою на боці.

— Ви би си пхали, але ми кличимо: ацю! Ви би ще й дітем ковбаси принесли додому, — говорив Петро Антонів.

— Мовч, — закричав вїт, — мовч, бо ті скажу закувати, ги, шмаркачу! Та дивітьси, газди, ци я з ним свині пас?

— Ви мені носа не обтирали, а на мою бесіду можете так потакувати, як секретареві.

Сварка починала вже ставати бійкою, і старий Іван вмішався в діло:

— Ти, небоже Петре, не будь угурний, таже знаєш, що молодий мусить старшому змовчати. Один чоловік такий, що не боїться нічо, а другий та й боїться. Я сам, газди, все за громадов стояв-ем і стою, але, бігме, на ваш збір не пішов бих. Якось я з осені був у місті. Надибає мене злісний та й каже: ходіть на збір та хоть на старість подивитеси, як мужики до купи еднаються. Кажу я ему: бігме, бих не пішов! Воно добре, що еднаються, бо як то приповідають, що громада великий чоловік, але я не піду. Я, кажу, зріс і посивів, а ще в криминалі години не сидів. А тепер треба мені на старість нечесті? Таже здаєси ми, що би кожда маленька дитина в селі показувала: аді, вуйко Іван та в арешті сиділи! Не піду та й не піду! Мій Никола ходить, але я не піду.

Якось старий Іван цим та не тим та й улагодив сварку. Лиш гнів лишився однако.

— Але ми балакаємо та балакаємо, а ви, віте, не можете, чого ви нас поскликали? — питався Іван, аби сварка не обернулася.

— Вже я вас не буду скликати, коби-м добув своє та й плюю на уряд та най вам шмаркачі вітують.

— Але, але, ви гадаєте, що віта не найдемо, ми би з села на цілу околицю вітів настарчили,— не дарував Петро.

— Та щось старший брат має на раді казати,— говорив війт.

Старший брат церковний, Василь, почав говорити:

— От не знаю, ци то в четвер, ци в п'єтницу та прибїг до мене писарчин парубок. «Ой,— каже,— вуйку, я видів, як стара Романиха з-під церкви дошку несла». Пішов я на другий день під церкву та й якурат нема одної дошки. То ще з тих, що від дзвіниці лишилиси. Воно правда, що то вже здрихлавіли ті дошки, але як то з-під церкви рунтати? Та й, видите, така стара жінка та й киває тото, що не до неї. Пішов я до ксьондза та уповідаю, а ксьондз кажуть, що маєси на раду дати знати, бо, кажуть, як то церкву обкрадати! Я би, до пса, вже нічо не казав, якби воно мое, але церковне, та треба його боронити,— оскаржував Василь.

Всі радні мовчали, бо хто то надіявся би, що стара Романиха та злодійка. Ніколи по селі не було за неї чуток, аби вона крадала.

За хвилину ввійшла Романиха. Стара, обдерта, з синім лицем. Станула коло дверей та й почала борзо крізь плач говорити:

— Я, газдики, вкрала ту дошку, таки-м украла, аби-сте знали, як мене мій син на старість обсербує! Та я в хаті не маю віхтика солімки, аби хоть покурити! Я сиджу на печі та й замерзаю. Цілому селові шию та пре-ду, та й пальці ми деревіють. Очі ми вже скаправіли. Та ще кілька я зашию, аби душу погодувати—нема грей-ціря на топливце. Та я своmu синові всю свою крішку дала, лиш собі один кут лишила, а він навіть до мене раз на місяць не подивиться. Аби увійшов та: бісе ци чорте, що ти дієш? Ні та й ні!

— Але з-під церкви красти? Таже ваші гони, жінко, вже не довгі, та пам'ятайте і на тот бік, аби-сте що принесли. Ви стара жінка, та я кажу, аби вас не замикати, ані бити, лишень дасте лева на церкву та й йдіть собі з богом, а більше аби я не чув за ніяку крадіжку,—судив війт.

Романиха кинулася як опарена:

— Ой віточку, та я вмру, та не буду лева мати! Де мені лева, де, де, де?!

— Мус! — була відповідь.

Радні мовчали. Чули, що баба дуже бідує, і знали, що лева не має. Але вкрала, що правда, то правда, та й ще з-під церкви! Вже мали гадку сказати, аби потрошки давала, по шістьці, по дві, як почав говорити Петро Анто-нів:

— Я би, люди, казав, аби таку бідну одову не кара-ти. Церква, відай, си не загреє одовиним левом. Десь то вповідають, що давно церкви западалиси і робилоси на тім місці озеро безконешне. Якби таких кєрвавих лєвів одовиних набрати та покласти в скарбону церковну, та й, відай, би жадна церква не стримала сліз одовиних. Це, відай, би було не по правді. Та замість аби церква бабі дала, то ще ме від неї брати того студеного лева? Я якось був у баби за предивом. Входжу, а в хаті студеніше, як у газдівські стайні. На опецьку горить каганець такий, як зеренце пшениці, та й тільки всего вогню у хаті. Баба

сидить та мене пальці, як дерев'ені. Я би казав, газди, аби ви не казали їй платити того лева.

Війт злісно поглянув на Петра. Радним як коли би камінь із серця впав. Всі одним голосом заговорили, що не треба бабиного лева. І старий Іван сказав: а най бог сохраниць! Ще казали прикликати сина бабиного, і старий Іван взяв його картати.

— Мой, мой, таже вона тебе на лані під корчем ховала та холоду шукала. Мой, таже вона тебе обпирала, і облатувала, і плакала, як ти до бранки йшов, а ти ї віхтика соломи не кинеш? Ей, коби я був вітом, я би тебе на остатне вогниво скував! — показував Іван.

З МІСТА ЙДУЧИ

Перший:

— Лишень самого полотна зо п'ятдесят звоїв по смерті лишилося. Такого богатиря пошукати. Хліб стояв від десять років немолочений — там були маетки! А кілька сума? Таже небіщик рік від року продавав пару волів за штириста левів. Де та сума, де ті маетки? Та й не знати, хто тими грішми загрівси? — Прийшла смерть, та й мус усе покидати!

Бувало, прийдемо до него колідувати. Віколідуюем що виколідуюем, а він виходить із хати та й: проше, братя, до хати, най вам файно подекую за коледку. Входимо до хати, пообсаджує за стіл та й каже: прийматимете як є, бо якби я не одинокий, то жінка би якомсь прилагодила, а так най жінка з богом спочиває на могилі, а ви вібачейте. Та й сам нас приймав. Бувало, понакладає такі хліби, як точила, та такі білі, як з фунтової муки. А солонини як унесе, то така, як долоня, завгрубшки. Такої сьогодні і в різничок не видко. Горівки вже кілько було, щоби вужі мали доста. То, бувало, п'ємо та їмо, а він просить як на весілю: пийте, братя, як не стане, то ще принесу, напийтеси у старого! То п'ємо та колідуюемо старому:

...Будь же нам здоров, пане Максиме, в неділю,
В неділю рано дзелене вино саджене.
Вінчуем тебе щестем, здоров'єм в неділю,
В неділю рано дзелене вино саджене.
Чесний, велишний, а в бога вдешний, в неділю...

— То як вже віколідуюемо, а він п'є порцію до нас та й сльози обтирає. Як стара моя, каже, жила, то ви і її в ко-

ледку колідували, а тепер нема кому заколідувати та й старому сорочки віпрати. Я, каже, не знаю, у котрий кут головов ударити, де си притулити? То, знаєте, аж нам сльози стануть в очах, як він зачне за свою садинокість уповідати. Так ми сиділи не раз добрих три години у Максима. Бувало, вже зберемси, а він не пускає. Є, каже, в мене і їсти, і пити, як якийсь казав: і хліб і до хліба,— та ще забавтеси, бо безпешно, як умру, то в ці хаті не мете напиватиси. Лиш мене, каже, припорпають, а мій Тимофій все пустить — що до цинтля. Я, каже, старий, аби брехати, а ви, молоді, мете жити та мете видіти. Та й, аді, так сталоси, як небіщик вішував.

Другий:

— Якось паламариха на сапаню вповідала, що він, небіщик, не любив до коршми заходити. Лиш, каже, раз або два рази в рік вперізував черес, клав у «злодійку» п'єтку та й гайда до коршми! Правда, що не любив ходити до коршми, але вже як пішов, то сороки й ворони пили — пив, хто не хотів! А десь по опівночі вертавси додому вже добре горівчиний. То, каже, усі сусіди знали, що він іде додому. Стане, бувало, на воротях у себе та й кричить: на сироти на бідні запишу, а йому не дам що довкола мізинного пальця обмотати! Та й пішов собі на приспу. Як був п'ений, то ніколи не входив до хати, ци зима, ци літо — все на приспі спав. Та й, уповідають, що якесь нечисте присилювалоси до него та мордувало на приспі. Стогне, стогне, як худобина та й сфатиться з приспи та довкола хати біжить, біжить та кричить: рабівники, злодії, що мою працу розтегаєте?! Та й, бачу, хапав дручок та обгонив ціле господарство, як пес від якихось злодіїв. Дивиси, а він знов на приспі дримає. Ого, вже за мінуту та й верещить, аж крізь вуха промикаєси: паршеку, а ти ж, мой, що корову із колешні вводиш?! Та я тобі амінь зроблю! Та й знов літав як несповна розуму по тоці. То, казала паламариха, що так цілу ніч божу ним носило та мордувало. Спить на приспі та крізь сон гукає: аді, аді, вже ліцитують, вже б'ють печетки, вже на бубень вікликають! Відай, воно правда, що він ще із замолоду купив собі щезника. Він і до худоби знав, таже корови у него по дійниці молока давали.

Третій:

— Якось незабавки, як Максим умер, та в мене хлопець заслаб. Гадаю собі: таже треба якогось ліку

шукати! Умре, бідний світе, та й ховай не знати з чим та й у чім? Та й пішов-сми до нашої брехунки, до Касиянихи. Якурат вона надійшла, примовила хлопцеві та й, як то знаєте, пошта — сіла та й розповідає. Ходить по селі та все знає, що де дієси. Та й уповідає жінці, що, каже, тижнем перед смертев та був у мене Максим. Слухаю і я. Ще, відай, каже, і на день не займалоси, як прийшов. Вчула я, що хтось дверима рипнув та й сфатила-м си, кажу, певне, до родів. Дивлюси, а то старий Максим. Ти, бабо, десь, каже ї небіщик, ще спиш, а то вже днина. Ей де, каже, днина! Сів він на лаві та й такий обмінений сидить, що аж. Ти, каже небіщик, якась брехунка та дай мені розв'езок на сон. Саме, каже, вопівночі приснилось мені, що десь я виходжу з хати надвір, а то сполудня така чорна хмара, що аж синя краями! Гадаю собі: ото зараз упалить град, бадю, бадю, піде хліб унівець! Та й пішов-ем до хати, виніс кочергу та й лопату та й склав навхрест. Та лиш я склав навхрест, дивлюси, а то з-під вугла вода просікаєси. Став я та й дивуюси. Е, та бо то з-під другого, з-під третього, ба й з-під усіх нори пустили! Десь я збоаяси. Глипнув-ем на тік, а там такі нори грають, як на сіножетах. Десь я побіг за рускалем, десь я спускаю ту воду в став, десь та вода снопи підмулює, колешні підмиває. Відкидаю десь снопи та й аж упрів-ем — та й пробудив-ем си. Ти якась, каже, брехунка, та розв'єжи мені цес сон, що воно має бути з тими порами? Та й, каже Касияниха, що я ему сказала, то сказала, але він у тиждень та й умер. Тота відьма помогла таке Максимові, як мому хлопцеві. Але кобих її лице уздрів, та й бих перевалив, як суку! І гроші взяла, і горівку пила, а хлопцеь до трьох день та й на лаві!

Перший:

— Знак тому, що був віщун, бо все сповнилось, як віщував. На его подвір'ю якурат можуть тепер нори гра-ти! Ані хліба в оденках, ані худоби, все Тимофій поспро-дував. Пішло маєство як за водою.

Другий:

— Коли-бо, видите, за життя він не злюбив сина та й слова доброго ему не сказав, а син як дірвавси до маєт-ку та й таке понаплітував, що ніхто тому кінца не найде. Банки, якісь векслі, жиди і всека нужда. Пропадає на пні. Та й коби-сте знали, що Тимофій і не п'є, лиш так му все з рук паде якось. Бог знає...

Третій:

— Але ци-сте чули, яку Тимофій має патороч із жінков? Та, бачу, вже її добиває. Десь ще з осені з'їхала комісія з банку до него та й каже: або гроші, або пускаєм масток на вікликане. Звертівси, звертівси, та й до жіночої пайки. Дурна жінка бери та підпишиси у нотаруша, та дай свій ґрунт продати. Ніби дістала якись тот вексіль, вповідають люди, але тепер і тот вексіль боками лізе.

Перший:

— Ой, правда, що дурна! Друга жінка, та й дітей нема... Та най би чоловікові яка примха сталаси, та й шуруй, бабо, попід чужі плоти. Таже діти від першої зараз би нагнали. Та й шукай, бабо, права не знати де і з чим?

Другий:

— То вона, бачу, дала тот вексіль братові, а тепер приходить речинець платити та й дотискають. Та тепер там у хаті таке покаяніє, щоби птаха не сіла на хату. Як дізнавси, що вексіль вже у місті, та як прилетів з міста, то й коні не розпрегав, але влетів до хати та до жінки:

— А вексіль де? — каже.

— Ой, я дала братові.

— То в тебе брат чоловік ци я? — та, бачу, бив, бив, аж ребра поломив. Як учув, та й розум стратив.

— Клади, каже, голову на поріг, най рубаю: ти пінеш сиру землю їсти, я на шибеницу, а діти жидам воду носити!

А вона, бачу, молила та просила:

— Ой,— каже, — чоловіче, коби я з тобов мала хоть одну дитину, а най же тобі що станеси, та й я піду попід чужі вугли кукати?

— Меш,— каже,— кукати, як глуха зазуля, заки ті у гріб не зажену.

Та й легли отак спати, він з краю, а вона від стіни. Щогодини, бачу, вставав та бив. Кажуть, що болото зробив з жінки. А рано вона хотіла втечи, але ймив та прив'езав та місив обцасами, як у глину. Най бог боронить від такого!

Третій:

— Здурів чоловік, та й решта! Таже він рано відв'езав її та й казав, аби файно вбраласи, бо підуть на храм. Та й поволочив, кальвін, таку збиту на друге село. Але,

вповідали люди, що на храму вона скинула кіптар, а сорочка кервавівська! Обступили її жінки та питали, що то ї таке? А вона, бідна, в плач! Всі храмові іззираються як на чудо. А Тимофій, бачу, встав із-за стола та й: жінко, каже, марш додому! Та так вони похрамували. Як вертали додому, то лиш один бог знає!

Перший:

— Геть люди падуть удолину так, якби їх хто трутив у бульбону.

Другий:

— Таки небіщик Максим щось знав до себе. Аді, нори знорили і его маєство, і невістці нори по плечах просікають...

Третій:

— Таке знав, як і ми. А ніби так не пішли усі господарства? Лиш Максимове? Аді, ваш тато ще мав грунт і воли, а ви вже зарібний чоловік.

Другий:

— Та мав, але де тому кра-ай? Де, де, де-е?

— От якось ми добилися до села. Рот ба сеї, ба тої — балу та балу, а поги, сараки, йдуть. А ви завтра де йдете?

Перший:

— Та до двора!

Другий:

— А я до того паршивого Срулика, бодай его шлях графив. Ще від літа винен.

Третій:

— А я до ксьондза.

СВЯТИЙ ВЕЧІР

Синя як пуп сиділа на печі посеред купи дрантя і без упину біла головою в стіну. На припічку сидів син бабин.

— А хоть би-м продавси, то топлива нівідки вам не дістану, а хоть би-м украв, та й імуть. Сидіть на печі, обулюйтеся в лахмітя, як можете, та й тепла чекайте. У мене малі діти та в'енуть, сарачета, на морозі. Аді, приніс-сми вам хліб, та й горівки крішку, та й білу дранку, та обійдїть собі света по-божому. А може, ще люди вам шо внесуть. Та й головов у стіни не бийте, бо нічо з них не віб'ете.

— Коли ж бо я, сину, кількому морозові і такі студені не годна вітримати. То аж в самих кістках я мороз чую. А головов я в стіну б'ю, бо би-м на місці задеревіла, як би-м не біла.

— А ноги ніц не стухають?

— Ноги, синку, як коновки, набришїли: ані їх пігнути, ані їх зібгати.

Показала ноги сині і блискучі, як скляні бервена.

— Я не годна ночі зночувати, такі ночі довгі, довгі, як коли би десїть на одну склав. Всі очинаші зговорю, все поперегадую від найменшої дитини, та й дня діждатиси не можу. Та й так гірко сидїти самому у таким студенім вертепі.

— Та коби хоть бог змилувавси та муки вам довгої не дав та й лежі гнилої, аби вас борзо спретав.

— Ой синку, я так тої смерті, як мами рідної, чекаю. Вночі то в кождий кут пролуплюю очі, ци де з кута не

привидиться, бо як привидиться, та й незабавки таки приходять. Але не привиджуєси.

— Та смерть прийде, але коли. А коні стоя; гай, скиньте непранку та най на вас сорочку натягну.

— Я, дитинко, замерзну, як ти мене в білу сорочку вбереш. Я рада, що-м цу на собі загріла, та й, як якийсь казав, своїм нендзі рада, що-м заплодила, бо все вкусь, то от як тепліше в шкіру.

— Ви вже розум вістаріли,— таже не мете на різдво у такі нендзі сидіти!

Натягав на маму сорочку.

— Не далекі ваші гони, кості, як мечі, із шкіри вілазе,— коби борше.

— Та й я того, синку, кажу, коби борше.

— Та светкуйте здорові.

— Йди, йди, бо то панцька служба.

Дрожала на печі зі студені і головою в стіну била.

— Тото добру дитину маю, тото ходить коло мене та й не забуває. Ніколи не встидавси, що мама з торбов ходить. Благослов'ю ті, синку, на все добре.

І рукою благословила.

Легонечко ковтала головою в стіну, як би з радості, що сина доброго має.

— Славайсу.

— Навіки слава.

— Я вам, бабо, солодкої пшениці та й тіста принесла, аби-сте за мою Марію очинаш зговорили.

— Прости біг, небого, я зговорю очинаш за твою Марію.

Хрестилася синіми руками.

— Славайсу.

— Навіки слава.

— Надніс-сми гезди трохи пирогів, а ви за мою першу очинаш вікажіть.

— Бо да прости, Андрію, я вікажу за твою Катерину очинаш.

Шепотіла молитви.

— Славайсу.

— Навіки слава.

— Я вам, бабко, рибки принесла, а ви за нашу маму поклони вібийте. В людий свето, а в нас, як би тіло ще на лаві лежело, так плачемо. Ще того свет-вечера вони нам вечерю лагодили.

— Я, сирітки, віб'ю поклони за вашу маму.

Дівчина, плачучи, вийшла, а баба продувала порох із печі та цілувала землю і поклони біла.

Дуже багато мисочок люди поназносили.

Вечір ловив за очі, і баби вже не було видко, лише її молитви розходилися з печі по хаті.

Галуззя грушки шморгало у вікна, а шибки зделенькотіли.

— Колідуй мені, грушечко, колідуй, бо ніхто мені цього вечера не заколідує, такого великого вечера, лиш ти бабі колідуєш.

В руках держала плящину з горівкою.

— Я буду горівочку попивати, а ти мені файну коледочку колідуй та й мому синові, бо свої мами не скидаєси.

Пи́ла.

— Якби не він, та й би ні аж на весні найшли, якби сопуха з печі аж на дорогу вдарила.

Пи́ла.

— Аді, оцеї, грушечко, жіноцької, що каже:

Нова радість стала, яка не бувала:

Над вертепом звізда ясна світу засіяла...

Дрантивим голосом цілу коляду відколядувала.

— Тепер увесь мир, увесь рід колідує і веселиться, а я собі з грушечков, ми обі собі. А оцеї, грушечко, стародавньої мому Митрові:

Вінчую тебе щестем, здоров'єм, повій,

Повіяв вітер, похилив явір стихенька.

Верещала, як би з неї хто паси дер.

— Оцеї мій старий любив колідувати. Видиш, старий, а я собі без тебе п'ю, та гуляю, та й колідую. Твоя грушечка зо мнов колідує. Ой, я вже з тобов ні, ой, ні! Я не твоя вже газдиня...

Пи́ла.

— Ой, не твоя! Я собі без тебе раду дала, я собі торби пошила та й межи люди пішла. Як-ем з тобов за твій поріг переступила, та й я вже не твоя газдиня, нема рихту.

Пи́ла.

— Але як-сьми вішла, Міхайлику, перший раз з торбов на дорогу та й чула-м, що-с у гробі перевернувси, а мені від сонечка светого сором стало, та й вернула-м си до хати. Молитви старецькі говорила-сьми у твої хаті. Отаку-с газдиню лишив післі себе.

Пи́ла.

— А тепер мене, чоловіче, пси з усіх селів знають, а я їх твоев паличков відгоню. Але-м тим жебраним хлібом сина згодувала. Він мамі їстки внесе, він сорочечку мамі на плечі натегне, він мами не скидаєси. За него, старий, усі гріхи маєш мати прощені, за него одного. Бо за твою газдиню ти ласки в бога не вступиш.

Напи́лася.

— Але-м, старий, п'яна, але-м помийниця! Коби-с ні тепер уздрів, та й душа би ти си зрадувала. Але би-с парив, але би-с бив! Лиш за кіски та голову межі коліна — та й в'ези надвоє. Бий жебрачку, та вона твою памнеть з торбов світами рознесла! Бий, як суку, бий, най вона тобі д хаті дідівських куснів не волочить!

Випи́ла решту.

— А припри ж собі, мой, газдиню, лиш таки йми за кіски та отак оту старицу...

Га́тила головою в стіну, як скажена.

— Лиш таки отак, най креперує торба громацька.

ДІТИ

Поклав граблі коло себе, сів потім на межу, закурив люльку, та й гадка гадку пошибала. А далі говорив на четверо гонів заголосо.

— Най я трошки спочину супокоем, бо лиш дома вкажуси, та й зараз дідові роботу найдуть. Таки невістка, коби здорова, круть, верть та зараз запіворить: «Та бо ви не сидіть...»

— А то господь, що над нами, видить, що я лиш ногами перебираю. А руки, аді, як згребло, а вже-м місіць не голений, а до церкви вже-м дорогу загубив. У чім піду, коли все з плечей забрали?

По межі, по межі та й дідів голос цілим полем вандрував, та й усі оберталися в сторону за дідом. А він скаржився, не переставав.

— Ой, сьогодні такі діти. Але мене ще, богу декувати, з памнеті не вікинуло, я ще знаю, яку бесіду у нотаря мали-м. Сухенький був панок, з борідков, та й він так роз'езував сипові. Дідові, каже, допоки его живота, то має ему бути его постіль, він має спати, він має вілежуватиси, аби і до схід сонця. А вже як, каже, его на лаву покладете та землев припорпаєте, то ти тогди з лави на дідову постіль перебирайси. А бабі, каже, має бути бабина піч, вона най си вігріває, най си богу молить, а як вже ї обмиете та й руки навхрест складете, та тогди най невістка вже лізе на піч, бо вона її.

Осінній вітер грався сивим волоссям дідовим.

— Але коби нотар десь вечером подививси до хати. Син на постелі, невістка на печі, а я з старов на землі, на солімці валеємоси. А це ж по правді, а де бог є? У цих людей вже нема бога, ой, нема...

Ще й головою казав, що нема бога у молодих людей.

— Здохайте, старі, бо вам шкода лижки страви. Молочко поїдають, сирець поїдають, а ми як щенета на них дивимоси. А я їм коровку дав, овечки дав, плуг дав, усе дав. Як люди дають, та так і я дав. А сьогодні вони вповідають, що ви старенькі, слабенькі та й їжте маленько. Отак нам уповідають наші діти.

Голос дідів дрогонув, та й дід урвав бесіду.

— Та й поховають нас, як псів, бігме, чобота на ногу не покладуть...

Громада бузьків упала на очерет і злопотіла крильми над дідом, аж спудився. В теплі краї збиралися відлітати.

— Ого, вже осінь. Отак, отак та й різдво не забавиться...

— Але яке воно розумне, хоть птаха, лиш що не говорить. Єму зле, і воно собі шукає ліпшого. Взимі нема жеби та й студінь. А воно знає наперед. Не так, як чоловік, що мус свої три дні на місці коротати.

Встав з межі, сховав люльку, взяв граблі та пустився додому. Ще кілька разів обертався за бузьками. Та й станув.

— Ба, хто би мені, добрий, сказав, ци я ще з бабов дочикаю, аби їх назад видіти, як повернутись? Відай, вже котресь із нас бриздне, відай, уже бузьків не будемо видіти...

ПІД ПИС

Мала Доця ходила лавою поза плечі газдів, що писали коло довгого стола свої імена. Кожний зі взору. Грубими руками оті писарі обходили з кожного боку, відки би найліпше їм почати. Грудьми притискали так до стола, що аж скрипів. Наука йшла тихонько, лише чути було мляскання губів, як газди мочели луфко в роті. А білявенька Доця заглядала до кожного, чи добре пише.

— Доцю, ня, а подивиси, як воно виглядає?

— Ще чепірнате таке, як нечисане повісмо, ще пишіть.

І газда пхав олівце в рот і зачинав знов писати.

— Ану ж ко глипни на мое, бо я вже его чешу другий вечір, аж ні груди боле. Ану читай, що я написав.

— Павло Лазиренко.

— Якурат я. Так воно там стоїть, що кождий пізнаєть?

— Хто вчений, та й кождий.

І Павло почервонів із утіхи і оглядав карточку з усіх боків.

— Ану ж ко я ще раз его віпишу.

І нахилився і слинив олівце.

Доця якось дуже поважно ходила поза плечі газдів, її мама дивилася з печі і утихомиряла хлопців, аби не верещали, бо вуйки позмилюють нумера.

На лаві сидів старий Яків Яримів і з великим вдоволенням дивився на оту науку. Врешті не міг видержати, аби не заговорити. Дві години глядів із найбільшою увагою, а тепер не втерпів.

— Мой, газди, та лишіть трохи на завтра, таже груди вам потріскають.

Газди підняли голови і як пришиблені виглядали.

— Вішукав-ем вам добро, та й маєте мені подекувати, а Доці маєте дарунок купити.

— Та хто вас на таке вгараїв?

— Біда мене на це нарадила.

— Яка біда?

— Викслі.

І старий Яків став розповідати вже сотий раз, як то було.

— Та же всі знаєте, що-м на горівку не в'езав землю по банках, бо би ні бог скарвав. Але стара мене запхала.

— Як стара?

— Ви, мой, і молоді, і вчтієси, виджу, письма, та й нічо не знаєте. Уходить з комори та й каже: мой, старий, та же муки нема, лиш зо дві мисчині в міху. А я подумав, подумав та й гай до міста писатиси на сотку до заволічкового банку.

Прийшов я, знаєте, до того банку і кажу, що так і так: не стало хліба межи діти та й прошу, пане, вашої ласки та й божої позичити сотку.

— Грунт маєш?

— Є, пане, таже без ґрунту сьогодні ніхто не дасть.

— А стоїть на тобі?

— На мені.

— Табула чиста?

— Геть все чисто.

— Довги маєш?

— Та десь межи жидами є не такий-то довг, лиш струп. Та вже за цу сотку і хліба межи діти кину, і жидам рот заткаю.

— То принеси аркушок і аністрат та й підеш на посідзене.

— Та коли прийти на то посідзене?

— Говори до мужика, тебе на посідзене не треба, лиш паперів.

— Вібачейте мені, пане, бо я не порозумів, а папері аді гезди.— Та й вітег з пазухи, та й подав.— Там,— кажу,— десь є все, бо я то докупки все складаю, всі письма. Я, видите, тому не розумію нічо та все тото разом тримаю.— Перебрав він, найшов, що до него, та й каже: за тиждень прийди.

— Ходив я зо три рази, аж каже нарешті, що є гроші хвалені.

— А вмієш, старий, писати?

— Ей, де, пане! У школі мене не вчили, у воську не був-ем та й сми цалком сліпий.

— То мусиш підписуватиси у нотаря.

— Я, прошу, покладу знак своєв руков, аді хрестик, а ви підпишіть...

— Не можна,— каже,— на векслех хрестів класти...

— А я в гадках став. Це як озмуть упіс, як процент наперед відберуть, як нотареві заплачу, та й того капітану¹ мало що мені лишиться.

Звертів я си по місті за ручителями та й надібаю шевца, отого злодюгу Ляпчинцького. Воно, біда, все никає по місті. Став я та й розказую за свою біду.

— Хлоп,— каже,— все дурний, гние цілу зиму та й би не навчивси навіть свое порекло на письмі покласти.

«А хоть ти злодюга вічна і помийник жидівський, але слова добрі маєш»,— погадав-ем собі та й побіг далі.

Привів ручителів, підписали-м си у нотаря, але з сотки тринаціть левів обірвали.

— Несу я ті гроші додому, а тот швець мені з голови не вілазить. Злодій-то злодій, але слухні слова говорить. Аді, рвуть шкіру, здоймають як з вола. Сотку ніби-с узев, а додому що несеш?

На цім місці все Яків плював і тепер плюнув.

— Кождий хоче від руки, кождий хоче дурнички, а то бо вже так стало тісно, що раз тісно.

— Поклав-сми гроші у скриню, а сам до Доці: «Ти, Доцько, діда навчи підписати намено, най дід панам горло не напихає, бо воно напхане. Я волю тобі плахтиночку купити...»

— Та й навчила, та й сте по селі перечули, та й сте з діда насміхалиси. Але прийшло до крутого, треба викслі підписувати, а ви за дідом до Доці. Я вам дорогу показав, що вже не мете гроші утрачати.

— Та вже не мемо,— відповідали газди,— та маємо вам подекувати та й Доці, наші навчительці.

— Але маєте всі ї по дарункові принести.

— Таже певне...

Доцька сиділа на печі і дуже тішилася, і мама її усміхалася.

¹ Капіталу.

Л А Н

Довгий такий та широкий дуже, що оком зіздріти не мож. Пливе у вітрі, в сонцю потопає. Людські ниви заливає. Як широкий, довгий невід. Вилловить нивки, як дрібоньку рибу. Отой лан.

Зісхле бадилля бараболі шелестить на нім. Під корчем мала дитина. І хліб іще, і огірок та й мисчина. Чорний сверщок дотулився ніжки та й утік. Зелений коваль держиться подалеки. Мідяна жужелиця борзенько оббігає дитину.

А воно плаче за шелестом бадилля. Та й звернулося і впало. Впало ротом до корча. Б'є ніжками, дуже пручається і поволеньки синіє.

А посеред розкопаних корчів спить мама. Як рана, ноги, бо покалічені, посічені, поорані. Прив'язана чорним волоссям до чорної землі, як камінь.

Сонце радо би цілу міць свою на її лиці покласти. Не може її підвести та й за хмару заходить.

Чорний ворон знявся, облітає, облітає та й кранче. Врешті зірвалася. Наслухає, наслухає.

— Ото, я! Коло роботи спати!

Взяла рискаль і копає, раз попри раз корчі розриває.

— Добре, що спить. Така мука, така мука ему та й мені з ним. А заробити треба, бо взімі ніхто не дасть.

Нагнулася та й копає, борзо, хутко. А той корч обминає. Стільки спокою, доки спить...

Л И С Т

Політичним арештантам мужикам на святий вечір

У хаті було так ясно, що баба Грициха виділа кожний палець Іванків, де він до стіни притулився.

Сонце спускалося насамперед на ліс, що стояв на горі перед хатою, на його галуззю лишало всі свої дорогі каміні блискучі, а ліс бив проміннями у вікна хати.

І таких їх було багато в хаті, що баба виділа кожні-ський палець Іванів на стіні.

— Мой, Іване, аби я тебе не виділа більше на лаві! Аді, що ти із стін поробив. По землі собі бігай.

Іванко бігав від порога до стола та возив на нитці колісцятко від ниток та й казав бабі:

— Не бійтеси, я вже, бігме, не буду.

Коло баби на печі сиділа маленька Марійка з заплетеною кісочкою, як мишачий хвостик.

«Боже, боже, як народові тісно стало жити, а як света надійдуть та й нарід таки веселиться»,—гадкувала собі баба.

Лице зморщене, сині губи, сухі руки, сивий волос — отака баба.

— Ба, вуйко Василь ідуть до нас із Николов Сименовим, із тим, що в школах він си вчить.

— Тікай із землі, біжи д бабі на піч!

До хати увійшов Василь із школярем.

— А в вас, мамо, на печі різдво? Вінчую вас счастем, здоров'єм, аби-сте ще прожили межі нами,—віншував син мамі та й цілував у руку.

— Ой синку, мені різдво не в голові. Я, дитинко, всі дні оплакую і свето, і будень,—казала баба, та й сльози в очах показалися.

— А я прийшов письмо від Федора прочитати, бо вчора на пошті прийшло. Семенів, аді, прочитає.

— Та що приписує, дужий він ци слабує?

Василь витягнув лист із череса, подав школяреві, а цей взяв читати:

«Коханий мій брате Василю і ви, мамо!

Клонеюси до вас на різдво і вінчую вас на ці света. Заколідував би-м вам коледку з кременалу, але боюси, що вітер мою коледу у лісі стратить та й під ваші вікна не привіє».

Стара мама обсипалася слізьми, а Василь мовчав.

«Тут арештанти як заколідують, то аж сирий мур розсипаєси, аж ржа із ґратів опадає. Як поведуть голосом, то аж дозорці наслухують. А така коледа в неволі сумна та страшна! А собі то я вночі геть-чисто нагадав за коледу. Як ще я хлопцем ходив колідувати, як ви, мамо, мене у тата здоволели, аби пустили у коледу, а потім як ми парубками вже ходили із скрипков колідувати. Бувало, станемо, як ліс, під вікном. Колідуюмо, а скрипка плаче межи нами, як дитина. Ми ще дужче, а скрипка рівно плаче, і ніколи ми її не могли переколідувати. Аді, отепер чую, як та скрипка плакала, таки гезди плаче...»

— Ой, сину, сину, тото-с діти осиротив,— шептала баба.

«Але годинами, мамо, та так мені у цих мурах страшно, що не годен я сам на лужку лежети та й іду до другого, бо бих умер. Як собі нагадаю за Настю, що вона через мене пішла в землю та й мені діти нанівець осиротила, та й кров живцем із серця капає. А крізь ґрати видко звізди. А я на них дивлюси, як вони котре більші та менші за собов проваде. І почітую собі на велику, що це Настя, а на малі, що це Марійка зараз за нев, а це Іванко, а це Василько...»

— Ой синку, не бери ти собі такий великий туск до голови,— крикнула баба, як би осе Федір говорив до неї, а не писав.

«Та й все ми си привиджує похорон Настин. Йдете ви, ідуть діти за деревищем, ідуть люди. А хоругвами вітер носить та й питає: «А чоловік цієї жінки де подівси?» А подерта хорогва ему все каже: «В Станіславі, в кременалі!»

— Ой, замурували ті, сину, у неволі,— так зітхала баба.

«Я гадав, аби неправду корчувати, а то вони мене з корінем вірвали, жінку вбили та й діти лишили на волю божу. Коби ти, брате Василю, і ви, мамо, аби-сте за мої діти дбали. Аби їм голову у суботу змити, а в неділю білу сорочку аби дати. Аби вони чорні не ходили, аби їх нендза не їла. А найдужче, аби ви, мамо, на найменшу, Марійку, позір дали. Аби воно, маленьке, не слинило сорочки та аби воно не плакало, бо слина у грудці си вжирає. Знаєте, що як сирота плаче, то всі ангели плачуть...»

— Обчісую я твої діти щосуботи, та й сорочки їм перу щотижня, та й пускаю старі слези за водою,— відповіла баба.

«А ти, брате Василю, дбай за мої хлопці. Не пускай їх у мішку по дощеві ходити, але ти їм сардачинки поший. Навчи їх на розум, як би й я, а не пусти попід плоти. Зроби з них газдів та й наказуй, аби свого тата та й маму не забували, бо їх тато не був лайдак, але своє право тримав...»

— Ой Федоре, не пустю я твої хлопці попід чужі плоти, але навчу їх, як рідні,— вже Василь казав.

«А ту ниву під ланом засійте пшеницев, бо то добра нива, недавно гноєна. Та й робіть так, аби моїм дітем кривди не було, бо я маю таку гадку, що відси я вже не годен вийти. Та й припишіть до мене геть за все, що си дома діє.

Клонеюси до тебе, брате, та й до вас, мамо, та й до дітий моїх.

Федір».

Баба ревно плакала, а обое діти за нею.

— На-ко тобі грейцір, на-ко, але не плач. Аді, чуеш, що дедя каже, аби-с баби слухав, аби-с не пустував.

Казав оце Василь до Іванка та й дав йому новенький грейцар.

ВЕЧІРНЯ ГОДИНА

Не міг сісти, так його щось гнало від стіни до стіни. Ходив та ходив по хаті. Обстановка хатня і кути замазувалися і пропадали в вечірнім сутінку, а в голові зарисовувалися давні образи щораз виразніше.

— Отсе така хвиля, коли малі діти вибігають із хати на толоку і граються дуже весело, нервово. В таку пору дівчата не хочуть гонити товару додому, бо кажуть, що як зоря вечірня на небо виходить, то голос по росі стелиться,— і співають, аби голос стелився. А взимі то мами прядуть кужіль та й співають свої дівочькі співанки, але так сумно, як би банували за молодим віком. Діти сходяться разом до купи і шепочуть на печі та й засипляють без вечері. Чудна якась вечірня година.

Ходив та гладив себе рукою по чолі, як би хотів усі свої думки замкнути у голові, аби не повилітали, бо щиро хотів їх перегадувати.

— Ба не знати, що він діє? Такий був добрий товариш. Добре пам'ятаю, як ми раз сиділи у нього в садку. Відай, тоді він говорив за ті білі хмарки. Біла хмарка, казав, із золотими берегами сунеться по небі та лишає поза собою білі лілії, а сама йде далі та сіє, сіє того цвіту по синім небі — та й за годину нема ні хмарки, ні лілій. Лиш голубе небо морщиться, як голубе море. Правда, він тоді чогось сумував.

Ходив, а очі його ставали такі добрі, як у дитини.

— От, вже я забув кінець. Приходиться вже мамині співанки забувати! А ще донедавна тямив. Зараз. Я займив із Марійкою вівці в поле, у сіножаті. Марійка вишивала собі рукави, такі у фасольки. Фасольки вишивала начервоно, хвостики синьо, а межі поміж фасоль-

ками обкидала чорною волічкою. Я мусив завертати вівці, бо Марійка була старша. Але була одна білоголова вівця, та така влазлива, що жадній сянці не дарувала. Та й я скинув крайку, і ми її спутали. Був спокій. Я бігав розперезаний попід верби, та свистав, та галасував на все поле. А потім Марійка мене закликала їсти. Іли ми хліб і сир із листка...

Вже сидів на м'якім кріслі, і хлоп'ячі спомини гонили його, як сон, на якісь цвітисті поля, що цвітів на них дуже багато і можна їх рвати, рвати.

— Потім прийшли до нас мама. Верталися з поля, бо їсти носили робітникам. Дали нам їсти молока і оглядали Маріїні руки. Та й наказували Марійці, аби ніколи не брала три нитці, лише дві поза іглу, бо фасольки будуть череваті. А мені казали, аби не качатися з гори, бо сорочку підру або собі черево покалічу. «Ти, парубче, не брикай, як кінь по полю, розперезаний, але сиди собі коло Марії та овець пильнуйте». А я лежав собі коло мами та лупив ногами в траву, а мама казали: «Ти не годен ані годинки тихо посидіти?» Та й тоді злетів бузьок на млаку таки коло нас. Мама ймили мене, посадили на коліна та й почали співати:

Ой не коси, бузьку, сіна,
бо ся зросиш по коліна.
Та най тота чайка косить,
що набакир шапку носитьь.

Збирав усі сили пам'яті, аби нагадати решту співанки, і не міг. Очі посумніли.

— Зараз, зараз. Мама пішли додому, а я бігав до вечера за бузьком та приспівував: «Ой не коси, бузьку, сіна...»

Розбігався, як той хлопець, що хоче яр перескочити і над самим яром усе стримується. Говорив голосно перші вірші співанки і не міг нагадати. Зітхнув, і чорний обвід коло очей ще більше почорнів.

— Боже милий, вже не годен я надточити тої нитки, що урвалася! Вона вже тоді рвалася, як мені мама мила ноги і чисті онучки видирали з старої сорочки, а тато чобітки обтирали. Всі ми тоді плакали, бо мене пускали у світ на науку. І ходив я по тім світі, і гнувся, як лоза, для кавалка хліба, і чув на собі сотні гордих очей.

Махнув рукою, як би хотів відігнати ті горді очі.

— По довгих роках я поїхав до мами. Тата вже не було. Згорблена, стара, з костуром у руках, сиділа на приспі та грілася на сонці. Не пізнала. А потім мене привітала. «Наша, синку, Марія вмерла. Я тобі не писала, аби-с не сумував. Та як умирала, то все за тебе допитувала. Ми її дурили, що ти над'їдеш. А таки того дня, що вмерла, то казала, що коби тебе хоть крізь вікно, хоть через поріг узріла. Та й умерла».

Отак рвалася та нитка...

Несвідомо говорив мамину співанку: «Ой не коси, бузьку, сіна...»

— Пішли ми з мамою на могилу. Ледви мама добилися. «Аді, синку, отсе Маріїн гріб. Я вже насадила і рути, і барвінку, і хрест дала змалювати, але ще вишеньки не посадила, аж восени посаджу». Сіли ми коло гробу, і мама оповідали мені за біду Марійчину. Чоловік злий, діти малі, біда в хаті. Вітер здував із вишень білий цвіт. Цвіт падав на гріб і на нас. Здавалося, що той цвіт зростається з маминим білим волоссям і що роса з цвіту спадала на мамине лице. А я нагадував собі, як ми з Марійкою вівці пасли...

Гарячі сльози впали на стіл.

— А потім мама вмерли. Гріб мамин недалеко від Маріїного. Цвіт із маминої вишеньки падає на гріб Марії, а з Маріїної на мамин гріб. Був я там раз. Сидів між тими гробами, і нагадалася мені мамина співанка. Коли не знаю вже кінця. Посидів я там та й пішов із могили. Лиш вишневий цвіт із гробів летів за мною, як коли би тим цвітом сестра і мама просили, аби я не йшов...

Ще довго ходив по хаті та несвідомо шептав:

Ой не коси, бузьку, сіна,
бо ся зросиш по коліна.
Та най тота чайка косить,
що набакир шапку носить.

ДОРОГА

ДОРОГА

— Я йду, йду, мамо.

— Не йди, не йди, сину...

Пішов, бо стелилася перед його очима ясна і далека.

Кожні ворота минав, усі білі вікна.

Любив свою дорогу, не сходив з неї ніколи.

Уднину вона була безконечна, як промінь сонця,
а вночі над нею всі звізди ночували.

Земля цвіла і квітами своїми сміялася до нього. Він
їх рвав і затикав у свій буйний волос.

Кожна квітка кидала йому одну перлу під ноги.

Очі його веселі, а чоло ясне, як керничка при піль-
ній дорозі.

Аж людей спіткав.

Вбиті по коліна в землю, вони у безтямній многості
падали і здоймалися.

Чорними долонями стручували піт з чола і великими
руками ловилися землі.

Втома валила їх, вони душили за собою свої діти
і ревіли з болю.

Здоймалися і падали.

А ніч клала їх у сон, як каменів, одного коло одного.

Страшними лицами обернені до неба, як морем голов
проти моря звізд.

Земля стогнала під ударом їх серць, а вітер втік за
гори.

Він читав ті лица і велику пісню бою на них.

З їх губів злизав слова, з чолів вичитав мислі, а з

серць виссав почування. А як сонце родилося в крові і цілувало поміж довгі вії їх очі, то в його серці породилася пісня.

Розспівалася в його душі, як буря, розколисалася, як мамине слово.

І став сильний і гордий. Вітер нагнув д нему всі квіти. Ступав своєю дорогою далше.

Вона, як полотно, під ним угиналася.

Минав усі ворота, білі вікна помикали.

І знов людей побачив.

Стояли лавою. Перед ними колосисте море золота, поза ними діти в холоді снопів.

Огонь їх пражив, залізо плакало в їх руках.

Полинялі пустарі небесні бездушно звисали над ними.

Всі в білих сорочках, як на великдень.

Але снопи пропадали з-над дітей, і вогонь вжерався в їх білі голови.

Вони вгризалися знов у жовті лани.

Читав їх розпуку й їх безсилу.

По їх чолах копалися рови один коло одного. Губи їх засихали і білилі. Серця заходили жовцю.

І пісня його душі згіркла, як зігнила пшениця.

Очі його помутніли, а чоло його подобало на скала-мучену керничку при дорозі.

Сила його і гордість впала на тверду дорогу.

Строївся.

Пішов своєю дорогою, як птах, що своїх крил на собі не чує.

На свіжій ріллі під веселою дугою стояла його любов. Земля радувалася її білими слідами.

Як безсильна дитина, протягнув до неї руки.

— Ходи!

— Не можу, бо ти отрута!

Захитався, а як прожер свій засуд, то поклав на чорну ріллю окрушки своєї пісні і поволікся далше. Йшов, як гінь спорохнявілого дуба перед заходом сонця.

Дорога темна, як сліпому молоденькому каліці.

Одного дня спотикнувся на гріб своєї мами.
Заридав сухими очима і впав.
Зарив чоло у могилу і просив маму, аби його назвала так, як він був ще дитиною.
Одно маленьке слово аби сказала!
Довго просив.
Потім поклав голову на хрест і почув від нього мороз.
Здрігнувся, поцілував могилу в маленьку яблінку і поплівся безіменний і самотній.

— Боже, ти подаруй мені решту моєї дороги, бо я не годен вже йти!

І скавав з могили на могилу, як осіннє перекотиполе.
Аж як перейшов сто гробів, то сотий перший його був.
Припав до нього, як давно до маминої пазухи.

С К І Н

Як глуха осінь настала, як з ліса все листя опало, як чорні ворони поле вкрили, та тоді до старого Леся прийшла смерть.

Умирати би кожному, смерть не страшна, але довга лежача — ото мука. І Леся мучився. Серед своєї муки він то западався в якийсь другий світ, то виринав з нього. А той другий світ був болючо дивний. І нічим Леся не міг спертися тому світові, лише одними очима. І тому він ними, блискучими, змученими, так ловився маленького каганця. В'язався очима, держався його і все мав страх, що повіки запруться, а він стрімголов у невиданий світ звалиться.

Перед ним на землі сині і доньки покотом поснули, не могли стільки ночей не спати. Він держався каганця всією силою і не давався смерті. Повіки великим тягарем зайшли понад очі.

Він бачить на подвір'ю багато малих дівчат, кожна в руці жмінку квіток тримає. Всі глядять ід могили, смерті виглядають. Потім всі очі повертають на нього. Хмара очей, синіх, і сивих, і чорних. Та хмара пливе до його чола, гладить його і простуджує...

Протер очі, ймив жилу на шиї між пальці, бо голову з пліч скидала, і погадав:

«Аді, це ангели перед смертєв показуютьси».

А як він так гадав, то каганець утік з-перед очей.

Поле рівне, далеке, під сонцем спечене. Воно води просить, дрожить і всіляке зілля до себе клонить, аби з нього води напитися. Він оре на ниві і руками чепіг не

може вдержати, бо палить його спрагнота у горлі. І волів палить, бо ротами вогку землю риють. Руки від чепіг відпадають, він падає на ниву, а вона його на вуголь спалює...

Каганець випровадив його з того світа.

«І не раз та й не два я на полі без води погибав, у бога все записано!»

І знов запався.

По кінець стола сидить його небіжка мама та й пісню співає. Потихо та сумно голос по хаті стелиться і до нього доходить. То та співанка, що мама йому маленькому співала. І він плаче, болить його серце і долонями сльози ловить. А мама співає просто в його душі, та всі муки там з тим співом ридають. Мама йде до дверей, за нею і спів іде, і муки з душі.

Та й знов каганець показався.

«Мама із того світа має прийти та й над своєв дитин нов має заплакати. Таке бог право їм надав».

Ноги пукали від студені, він хотів на них кожушанку накинути, та й серед того очі йому згасли.

Горлаті дзвони над ним дзвонять, крисами голови доторкають. Голова йому розскакується, зуби з рота вилітають. Дзвоніві серця відриваються від них, і падають йому на голову, і ранять...

Роззявив очі, страшні і безпритомні.

«Я помінив купити дзвін, аби по селу вогонь вістив, але роки були щірко тісні, та й я все не вітекав. Прости мені, господи милосердний».

І наново скотився у пронасть.

Згори, з височенної високоності, снопи ячмінні кербутом на нього падають. Падають і закидають його. Ости на лізе в рот, у горло. Палить червоними іглами, і вся коло серця сходиться, і пече пекольним огнем, і ріже в саміське серце...

Розвів очі вже мертві й безсвітні.

«Мартинові не давали заробленого ячменю, і той ячмінь мені смерть робить».

Хотів крикнути на діти, аби Мартинові ячмінь віддали, але крик крізь горло не міг продертися, лиш гарячою смолою по тілі розходився. Вивалив чорний язик, запхав пальці в рот, аби голос з горла вивести. Але зуби клацнули і заціпилися і пальці затисли. Повіки впали з громом.

Вікна в хаті отворяються. До хати всотується біла плахта, всотується без кінця й міри. Ясно від неї, як від сонця. Плахта його уповиває, як маленьку дитину, вперед ноги, потім руки, плечі. Туго. Йому легонько, легонько. Потім залізає в голову і скобоче в мозок, всотується в кожний сустав і м'ягонько вистелює. А накінець горло обсотує тугіше, все міцніше. Вітром довкола шиї облігає й обсотує, обсотує...

ДАВНИНА

Вони всі троє вже в могилі, вже давно над їх гробами вишні цвітуть і родять, і хрести дубові в їх головах похилилися. Померли давно: дід Дмитро, баба Дмитриха і дяк Базьо.

Дід Дмитро поклав на ґрунт чотирьох синів. А як їх поклав, то лишився в старій хаті сам з бабою. Не лише з бабою, але з волами, з коровою і кількома моргами поля. То коло хати і коло волів ходив дід, у хаті поралася баба, а поле сіяли сини, а збирали бідні люди за сніп за третину. Дід ходив коло волів, напоював, чесав, замітав стайню і подвір'я і витинав коло плотів бодяки. Але найстарша його робота то була така: він вилізав на стаєнний стрих і перекидав там старі плуги, борони, драбинки, ярма; деревні отої немало призбиралося за п'ятдесятлітнє газдування. І все щось він з того стриху скидав на землю і волік перед хату на мураву. Оглядав, пробував і направляв. Це була його найлюбіша робота. Він, відай, нагадував собі давні літа коло тої роботи, і тому так вона йому прийшла в смак. Як не чесав волів, то, певно, майстрував коло старого ярма або коло старого плуга.

Воли годував три роки. По трьох літах вигонив їх у місто на ярмарок. Брав за них чотири сотці, за двіста ринських купував другі, молоді воли, а дві сотки ховав у стару податкову книжку і замикав до скрині.

Збіжжя не молотив по кільканайцять років, і подвір'я його було закладене докоला стіжками. Найстарший стіжок був чорний, той під ним сивий, менший від

цього сивавий, тогідний білий, а цьогорічний жовтий, як віск.

Щомісяця він смотрив ті стіжки, чи миші їх не поїли або чи не стухли. Витягав із кожного з них жменю стебелю, і нюхав, і дивився, чи волотка не зсічена. Як який треба було змолотити, то кликав молотників, і знов ховав гроші в податкову книжку, і замикав на колодку.

До церкви ходив що другої неділі, бо перепускався зі старою: вона на першу богородицю, він на другу, вона на великдень, а він на різдво. У свою неділю вилізав на хатній стрих і скидав відти до сіней великі чоботиська й маленькі. Великі були його парубоцькі, шлюбні, ще з молодих літ газдування; маленькі були його синів, як ще в нього росли хлопцями. З тими чобітьми він сідав на приспу і витирав їх шматиною від пороху і смарував дьогтем. Одні вбирав до церкви, а решту складав рядочком проти сонця, аби масть зайшла. А бабі наказував, аби вона не лише чесала воли, але аби давала позір на чоботи, бо десь пес може затягнути. В церкві бив поклонни, давав на тацку запліснілі грейцарі і спочений виходив враз із людьми.

— Діду, ви забудете говорити,— казали люди.

— Моя верства вімерла і на війнах погинула, я не маю з ким говорити.

Як вертався додому, то їв або хліб з часником, або солонину, як не було посту. Солонини в коморі стояло три бочці. В одній трилітня, жовта і м'яка, як масло,— це дідова бочка; в другій дволітня, півжовта, півбіла — це бабина бочка; а в третій цьогорічна, біла, як папір,— це була діточа, бо діти лиш свіжу солонину любили. По обіді дід ішов дивитися до волів, потім викидав чоботи і чобітки на стрих і йшов під вишню спати. Отак дідові сотався день по дневі мирно і супокійно. Ніколи його зуби не боліли, ані ніяка слабість не терла, і через ціле життя не бачив він коло себе ворожки.

Баба Дмитриха — то була вогонь, не жінка. Любила дуже бесідувати, розмови розводити, бо не могла без того ані їсти, ані спати. До старого вона навіть не приступала. Він мовчав заедно, а як стара хотіла лиш три слові з ним забалакати, то він покидав стару борону або снасть і утікав від неї.

— Оце то старе доробало гадає, що го цулувати буду.

І плювала та йшла до воріт або над став шукати жінок, ласих на розмову. А дід вертав до своєї роботи і бурмотів під носом:

— Видко діло, що вже постаріласи: і лице як шкіра на старім чоботі, і волосе як молоко, а язик не постарівси. Сто корців на днину перемолола би та й ще би дивиласи, чи нема де других сто...

Бабі не дав бог доньки. Вона все надіялася за молодих літ дівки і старала для неї віно. Доньки таки бог не дав, а баба наткала та нашила стільки, що грядки під полотнами та коверцями вгиналися. Дід не раз аж говорив зі злості, кому вона стільки катрання нашиває та натикає?

— Іди, старий, іди, не говори мені, бо я твое дранте, що черваки на стриху переїли, кину в огонь. Лиш ти мені втеркайси до моїх грядок, та й я зайду, та й твої плуги і вози всі у піч!

Дід скулювався, як воробець, і тікав від баби, бо де ж він годен з бабою на край вийти! А баба сідала собі на лаву проти грядок і говорила сама до себе:

— У кожній перекладині є всего однако, там, і там, і там. Кожда невістка най собі озме хоть цу, хоть ту, бо кожда однака. А п'ета перекладина на церкву за старого і за мене, цеї не руш мені жадна, бо бих руки обтела!

В неділю пополудне приходили до баби всі невістки з унуками. Такі чорнобриві, як гвоздики, такі червоні, як калина. Баба садила їх за стіл, давала цьогорічної солонини і балакала з ними і кудкудакала, як квочка між курятами.

— Як умру, то кожда собі забере одну перекладину з грядок, бо кожда однака, бо ви в мене однакі, мої діти. Але якби дід аж по мені умер, то аби-сте жадна не важилиси нитки взети. Він би так забанував, що би зараз умер. Та й чоловікам наказуйте, аби вони ему із поду найменшої крішки не брали, бо він то так любить, що без того днини не годен бути. Вони би его зарізали. Най пан бог сохрानить! А як я вмру, то маєте всі штири надо мною голосити чудними голосами, красними словами! Та й дід як умре, та й ему маєте голосити ще краснішими голосами, ще чуднішими словами. Він вам лишить гроший, що мете гратиси в них...

Баба плакала, а невістки собі плакали, потім баба

кожну цілувала і вела до другої хати показувати коверці. На подвір'ї гралися з дідом унуки; кожний мав від баби булку або яблуко і пильно дивився на яворовий, старий ярем. Дід показував їм на ярмі різьблені плуги, воли, погоничі і казав, що вони також незабаром будуть іти в поле орати.

Як сонце заходило, то невістки з унуками йшли додому, а баба їх виводила за ворота і там ще довго з ними говорила.

А третій між ними дяк Базьо. Він не був їм ані сват, ані брат, лише сидів з ними через горід. Баба Дмитриха все носила йому обідати і вечеряти, бо він був одинокий і старий. Та, відай, ніколи не їв він бабиного обіду, бо все був п'яний.

— Базю, чого ви стільки тої горівки п'єте? Таже вона у вас колись запалиться!

— Бабко Митришко, як я не маю пити, коли мені книжки в голові, як заяці, бігають! Кожний стих, кожда титла пресь, аби її співати або читати, а мені голова розскакуєся. Всі зберуться, як хмара малих дітей, і хотять в одні вузенькі двері пропхатися і дати себе чути. А моя голова от яка маленька, ше й обстрижена, та де їх подіти? Добре, що ви свої діти порозкладали по городах, а мої всі на купі. Та мушу я їх горівкою напоїти, аби вони попилися та й мені дали трошки супокою!

Баба журливо похитувала головою.

— Ото, яка наука страшна, то не ціпом махати!

І давала Базеві знов грошей на горівку. За те він не одної неділі приходив до бабиної хати і читав смішні книжечки. Сини і невістки помирали зо сміху від Луця Заливайка та від індіка, що лише стільки має розуму, що в хвості.

А одного разу Базьо прочитав їм таку страшну книжку, що баба і невістки розплакалися зі страху, а сини геть посоловіли.

«Земля не дасть плодів своїх, на скоти ваші пошлю заразу і погинуть вам, а люди ваші потоплю. Дощі не упадуть на землю, а земля будеть, як камінь, і не видасть плода із себе...»

Базьо і сам побачив, що грохи перебрав мірку, і найшов у тій книжці такі слова:

«Кто сей лист при собі має, або часто читає, або з приліжністю слухає, або переписує, той сподобиться

ласці божой... В котрім домі той лист знаходиться, там ані вогонь, ані вода, ані гром, ані ніякая злая річ зашкодити не може...»

Це трохи додало духу і Базеві, і бабі, і невісткам. Вони зараз дали дякові гроші, аби їм ту книжку купив. За бабою і невістками подалися всі жінки з села і подавали дякові гроші, аби і їх хати були заасекуровані від огню та грому. Дяк книжки накупив, ще й нову бунду собі справив за одним заходом і нову порцелянову люльку. Потім щонеділі читав ту книжку все в іншій газдині і брав за то дві шустці на горівку і колач, аби мав чим закусити.

Вже небогато йому хибувало, аби всі хати обчитати, бо лишилося лише кілька бідних хаток під лісом, як Базьо заслаб. Кинуло його в дрозі, потім у гарячку, потім, оповідають люди, що з рота вийшов маленький, синій вогник, і Базьо богові віддав свою душу. Відай, горівка в нім запалилася. Досить того, що всі жінки за ним плакали і голосили, як за братом рідним.

Баба Дмитриха недовго банувала, бо сама восени пішла за дяком у ту далеку дорогу. Дід Дмитро таки не попасав довго без баби, бо й собі на весну помандрував на могилу.

Люди за них давно забули, бо то вже не нині, як вони померли. Лише читальники не раз їх згадують, як зговоряться за початок читальні.

— То сам початок читальні заходить ще від старого діда Митра, і від баби Митрихи, і дяка Базя. В їх хаті почав дяк перший раз читати книжечки. Ще й тепер десь попід сволоками заткнені «Божі листи» та «Луці Заливайки», але тепер ніхто вже їх не читає, минулися...

— Ой минулися.

— І тота трояка солонина минулася.

— Ого, конем не здогониш!

ВІСТУНИ

То будуть старі, бідні вдови, або їх внуки, або старі діди, що коло своїх дітей туляться і чують щодня, який вони тягар у хаті, або то будуть молоді жінки з малими дітьми, що їх чоловіки покинули і десь у великім місті за них забули. Вони будуть йти чередою в поле, минатимуть хрести, що тепер їх ніяка зелєнь не закриває, лишатимуть за собою блискучі, гладкі, сталеві дороги і будуть розходитися по сивих монотонних стернях, діти будуть шукати колосся, а старі тамтогорічних ковiньок.

І дід Михайло буде йти зі своїми внуками, з двома хлопчиками і з Оксаною, найстаршою між ними. Хлопці будуть, як лошачки, то перебігати діда, то лишатися далєско позаду, а Оксана буде все йти разом. Дід буде нести дрантиву, чорну верітку на плечах і буде покашлювати, Оксана буде мати в руці хлiб для хлопців і для себе. То буде саме полудне, а дід буде все казати Оксані:

— Це сонце, синку, вже з морозом.

Будуть вони йти, йти і зіпруться на одній ниві. Дід стане коло межі, Оксана піде серединою ниви, а хлопці почнуть шукати дуч по полю, керничок ясних і батiжкiв та ножикiв, загублених пастухами.

Оксана здоiматиме кожний колосок, що надибле, і буде всі складати в лiву руку, а як жмит згрубіє, то вона його буде складати понад ярк, аби потiм легко найти. Вишукувати буде долини, рови, бо там найбільше колосся. Сто разiв на мiниту буде схилятися і буде виглядати, як найпилнiша робiтниця. Згодом зачнуть їй поперед очi бiгати жовтi або синi плями, або одна поло-

вина ниви буде така, як має бути, а друга половина буде вся зелена. Вона пристане, затулить долонею очі і буде хвилинку стояти, потім нагло візьме з-перед очей руки, і вся полуда пропаде. Або вона заспіває співанку, заспіває її собі лише потихоньки з великим соромом і з ясною радістю, що вона вже може співати. Класти буде ноту до ноти і слово до слова з дрожачою непевністю, як мала дитина, що вчиться перший раз ходити і кладе білі ноги з радістю по землі. А що колос здойме, то співанку свою урве і наново її зачне з новим дрожанням тоненького голосу; як ото павутиння, що трясеться на стернях. А як прийде до краю, то сяде собі на пільній доріжці і підпре голову таким дуже маленьким кулачком, як головка бодяка, що буде над нею шуміти тихеньке прощання її цілого життя...

Зате дід не буде сидати, але зігнеться дугою і почне кашляти.

— І не знати, що то там не дає дихнути? Аби розрізав груди та аби ту запеклу кров відти викинув, то може би, ще прожив трохи...

І буде далі витягати ковіньки і буде кашляти і сидати. А попри роботу будуть налітати на нього думки і за осінь, і за зиму, і за весну. Десь в голові заройтись таке, що він забуде за ковіньки і за кашель.

— Як є чим пропалити взимі, то менше їсти хочеси. Рано собі встань, відмети сніг від порога, набери з шипки ковіньок, насип під піч та й зараз на хаті веселіше. Катерина зварить кулешу, діти повстають, та й вже є для них гореча лижка борщу та й тепла піч, та й тобі, діду, межи ними тепло. А як не мож ліпше, то й так добре. Ковінька як суха, то вона дуже добра.

І він буде випорпувати далі з охотою і з більшою силою. Але гадка гадку буде здоганяти, і він їх не віджене.

— Коби-м не вмер ще доти, доки хлопці підростуть, то мала би щесте, бо я би того усе межи люди розтрутив, аби робило само на себе, а дурна жінка — що вона знає? — лише плакати! Я би того справив на дорогу ліпше від неї...

Тепер він закриче на хлопці. Вони прибігнуть до нього з видовбаним гарбузом.

— Мой-ня, а ви чому Оксані не помагаєте, а їсти хочете? Ідіть трошки коло неї грайтеся, бо єї скушно.

Хлопці підуть до Оксани, а дід буде далі сотати свої думи.

— Хлопці здорові, рослі, аби лиш дочекатися! Менший то штудерний такий, як старий. Узимі то допоми-наеси чобіт, бо каже, що на печі ему не добре. Кілько сміху є з него, що якби вмер, та й би-м осиротіли...

Він буде глядіти на сонце, чи низько спустилося, і на ковіньки, чи досить їх назбирав. Потім закличе Оксану, аби йшла помагати йому зносити ковіньки і оббивати їх від глини. Вони знесуть їх в одну купу і зачнуть оббивати бучками. Стоп курави підойметься над ними, дід буде кашляти, Оксана буде прижмурювати очі, а хлопці будуть їсти хліб. У цей час буде сонце над заходом. З доколичних сіл припливуть на ниви звуки дзвонів і будуть стелитися разом з росою по стернях, по дорогах заблеють вівці і загукають пастухи, по полю будуть орачі викидати плуги з борозен і ладитися додому. По долинах здойметься сива мряка, ворони будуть тягнути до садів у село, і пси будуть тікати додому, бо вже не зможуть ловити перепелиць по полю.

Дід Михайло буде хреститися, і збивати порох із сорочки, і дуже кашляти. Потім напакує повну верітку ковіньок, внуки йому допоможуть її завдати на плечі і зійдуть на дорогу. Оксана буде нести свої сніпки колосся, а хлопці ховатимуть ті ковіньки, що впали з верітки, у пазуху. Заки дійдуть додому, то пазухи їм mocno повіддуваються, а черева їх стануть чорніські від пороху.

В селі вони всі подибаються—і бідні вдови, і їх унуки, і діди, і молоді жінки, що їх чоловіки покинули,— всі з ковіньками і зі сніпками колосся. Вони вістують, що осінь приходить.

М А Я

Данило чекав коло білої брами, дивився в панський город, як злодій, і не важився зайти.

— Ніби я знаю, чи суда можна йти, а як вібіжить та дасть у писок, а я відки знаю, що не дасть?

То були біленькі, рівненькі стежки по панським городі, і він за них боявся бійки, бо лише ними він міг до двора дістатися. Поки що чекав коло брами.

Всі мужики, багато їх мільонів, уміють чекати довго і терпеливо. Як пан є в канцелярії, то вони чекають стоячи. Аби їх було не знати як багато, то не дадуть зі себе найменшого значка життя. Стоять тихонько, лиця їх поволеньки бовваніють, а вираз з лиця зсувається десь на плечі, під сорочку. В стоячій сні вони півпритомні і безмежно байдужні, а урядник посеред них подобає на чорну мушку, що в густий мід залізла. Крайньому тому, найближчому до урядницького стола, найгірше, бо він не може запасти в цілковитий сон. Він шохвилі розтягає очі аж під чупер і оглядається неспокійно. За ним пролуплюють очі і оглядаються сусіди, і неспокій крайнього бушує аж до останнього, до того, що сперся до печі. Той крайній, як вітер на ниві, все неспокоїть, усі колоски від дороги аж до суголовків.

Як пана нема в канцелярії, то вони сідають. Добро для них півгодинки спочивати, добро, як хоч одна рука або одна нога відпочине. Злізаються на купу і присідають собі всякі частини тіла. Одні капелюхи тримають осторожно, аби не зімнялися. Як уже добре стиснуться, то починають до себе шепотом говорити.

— Якби так трохи покурив люльки?

— Лишіть геть.

— А тютюн маєте купований?

— В мене на городі росте.

— Не говоріть, бо ще хто почує та...

Тоді всі запихають руки в пазухи і засувають свої скрутки спереду пазухи аж за плечі, бо ану ж яка нужда пошукає! Шепти стихають, лиця деревіють, слина випливає з губів, а голови падають удолину. А як трапиться між ними який нетерплячий, то він так, як той крайній, не дасть всім спокійно на підлозі посидіти. Бо або рука йому затерпне, або якась біда його в сам хребет так ушпилить, що він не видержить і порушиться. За ним заворушаться сусіди, і гармонія взаємного натиску пропадає. Починається уклад ніг і рук наново, і знов якась біда його руйнує.

— Такі люди нетерплячі, що господи!—скаже якийсь витривалий і зараз-таки замкне очі.

Отак вони всі чекають, та так чекав і Данило коло брами, хоч був сам-один. На нього спадала сонність і байдужість, і думки його мішалися одна поза другу. Як він ішов до пана, то мав дуже ясний план. Побачивши його, він мав скинути капелюх з голови і йти проти нього так, як бузюк по млаці ходить,— обережно, поволеньки, аби панського камінчика не вразити. Як наблизиться вже дуже, то має витріщити очі на пана і дивитися так, аби пан собі погадав: «Це якийсь дуже бідний!» Потім приступить до руки, поцілує її з обох боків, дотулиться чолом долоні і трохи подасться назад. Спустить плечі вдолину, шпурне капелюх поза себе на землю, обітре рукавом губи і стане говорити:

— Я прийшов до пана наймитиси. Переднівок дуже прикрий, дітий маю четверо, а на то лишень латка города. Наймитиси мусю, а роботу кожду знаю, бо я заробний чоловік. Та прошю божої ласки та й панцької, аби-м си погодили та аби пан дали мені корець орнарії таки зараз, аби дати жінці межи діти, а до служби я можу зараз ставати.

Перше слово пана буде:

— Ти, відай, злодій?

— Я, пане, ще чужого стебла не порунтав.

— Чого брешеш, лайдаку, а то ж подумана річ, аби мужик не крав?! Хіба ти не мужик?

— Я цалком простий мужик, але я чужого не люблю кивати.

— То-с, певне, пияк?
— Я з горівков собі не заходжу, бо нема відки.
— Гавкаеш, як пес, та ти би вмер без горівки!
— Без горівки не вмер би, а без хліба та й можна!
— Ти змудра мені відповідаєш, бо ти був у кременалі, та там тебе розуму навчили.
— А най мене бог боронить! Я половину віка свого збув, а ще моя нога в арешті не була.
— А нащо ж ти стілько дітей натеребив?
— То бог, пане, дає діти.
— То піп тебе такого навчив?
— Я з попом собі не заходжу, бо то гроші коштує, я й до церкви не ходжу, бо не маю в чім.
— То ти радикал та й не даєш попові з себе шкіру здирати?

— Я аби хотів що попові дати, то не дам, бо не маю, а він аби хотів здерти, то не зідре, бо не має що здерти. Ми таки не сходимоси...

Він знав наперед, що пан мусить чоловіка з болотом змішати, що мусить посміятися, аж потім прийме його на службу. Йшов певний себе, аж коло брами приперся. То був двір на другім селі, і він не знав, куди заходити до нього. А двір до того стояв на полі, і не було кого спитатися. І Данило чекав. Його ясний план затемнювався, він чухався в потилицю і несміливо заглядав у город.

— Вони тими стежками ходє собі на спацерок, бо, аді, як усипали піском.

Його очі блукали довго, аж спинилися на павуні, що блискотів перед двором.

— З оцего фоста мав би якись грейцір, аби так забіг та обома руками замотавси в него... Не знати, ци мнесо его добре їсти?

Він оглянувся по хатах.

— Цес має того поля доста та й робить коло хліба добре. Ба, де він тото все подіває?

Його думки розліталися на всі боки.

— Весна така красна, така красна, що раз!

Чимдалі він нічого не спостерігав. Сидів, як стовп, і чув, що буде спати. Аби не датися, він роздирав очі, потирав рукою лице і виглядав на нещасливого борця, що от-от здається на ласку і неласку ворога. За часок звалився одним боком до берега і, видко, хотів так

урядитися, аби ніби спати, а ніби чекати. Потім потягнувся цілий і замкнув очі. Не проспався ще одної цілої мінуги, як щось йому шепнуло:

— Спи, спи під панцьков брамов, та фірман так упереже батогом, що кров сикне!

Він зірвався, перестрашився, оглянувся довкола себе і станув, як підстрілений. Стояв секунду, махнув рукою і пішов від брами на лан. Заліз у траву і розложився до доброго сну. Привиджався йому пан, і його руки, і білі стежки. Пан йому десь казав, аби поклав капелюх на голову, але він не хотів.

— Я, проши пана, бідний чоловік, я не можу покласти капелюха на голову, бо я бідний, такий бідний чоловік...

Солодкий сон нагонив ті привиди, і він спав спокійно.

Сонце реготалося над ним, посилало до нього своє проміння, пестило його, як мама рідна. Квіти цілували його по чорнім нечесанім волоссю, пільні коники його перескакували. А він спав спокійно, а чорні ноги і чорні руки виглядали як прироблені до його цеглястого тіла.

Сільський богач Андрій Курочка сидів коло стола і обідав,— не обідав, а давився кожним куснем. Домашня челядь входила до хати, вносила заболочені цебри, сварилася, метушилася і виносила їх між худобу. Богацькі діти і слуги були брудні і марні. Вони двигали на собі необтесаний і тяжкий ярем мужицького багатства, котре ніколи не дає ані спокою, ані радості ніякої. Сам богач найгірше томився у тім ярмі, найбільше проклинав свою долю і безнастанно підганяв своїх дітей і наймитів.

Коло нього на лаві, під вікном, сидів його довголітній робітник, старий Федір.

— Я ніколи не маю такої щасливої години, аби я спокоем кусень хліба прожер. Бігаю та вгаваю, та лиш десь уздрите, а я впаду та й здохну! А мені ж оца їда має йти в смак, як я знаю, що вони без мене в стодолі нічо не роблеть? Лиш аби нажертиси та день трутити! Що вже чужим казати, як свої діти— та й вони не хоче робити! Я, бігме, не знаю, як цес нарід має на світі жити? Всьо піде на жебри.

І халасував, аж йому очі вилазили.

— А ви чога, Федоре, надходили?

— Ви не знаєте, які наші ходи? Зима йде, а я босіський, та дайте ми два леви на відробок.

— А ви ж годні робити? Вже ваша робота скіщчиласи, Федоре.

— Най би-м і не робив, лиш коби хто дав їсти задурно.

— Це не! Сьогодні задурно нема їсти, сьогодні і за роботу не варт дати їсти, така та робота! А казав-ем вам: найміть у мене дівку, були би-сте тепер мали свої гроші.

— Коли ж бо не хотіла, та й пішла до двора.

— Таже, певне, хто не хоче робити, та й пхаеси до двора, бо хоть їсти трішки, але мож валетиси. Бідні люди такі настали, що лиш аби раз на день їв, але аби нічого не робив, та й тогди рай! Як робе, так мають, так їм бог благословить. Сьогодні би у вужевку скрутитиси, аби щось мати... Та тих два леви я ще вам дам, що буду з вами робити, може, якось відтрутите, але більше не приходіть і не бануйте, бо не дам. Самі видите, що ваша робота ніпочому.

— Та я, Андрію, мусю си коло людий тулити, а де ж я си подію?!

— Дівайтеси, де хочете, а межі газди ви вже нездатні. Шукайте собі служби у жида або в пана — там робота легша.

— Ви мене файно радите! Як я силу коло вас лишив, аби я на старість ішов жидам воду носити?

— Задурно-сте мені не робили.

— От, бувайте здорові.

І Федір вийшов з хати.

— Ну, та ці жебраки всьо би забрали! Таке воно кашливе та заслинене, що ціпа в руках не годно удержети, та й ще воно кокошиться! Іди на зломану голову, гадає, що я гроші кую або краду!

Федір чалапав до своєї хати та не переставав шептати:

— А я ж, Андрійку, де силу пустив? Ци я її проданцував, ци я її пропив? Таже вся вона сіла в тебе, на твоїм подвір'ю. А я ж, Андрійку, де силу пустив?

В хаті скинув чоботи та й ляг на постіль. Лежав до самого вечора і без вечері заснув. Але ще кури не піяли, як він зірвався, гримнув клубами до дошок, знов ляг і знов зірвався. Через маленьке віконце гляділа на нього осіння ніч. Десь то і не ніч, але чорна жура, що голосила по вуглах хати і дивилася на нього сивавим, немилосердним оком. Воно його так зціпило, що він не міг рушитися, і показувало йому ніби образи на віконці, ніби привиди у повітрі.

Ото сидить він між маленькими жидиками, дозирає їх, пістує, а вони його тягають за чупер, плюють у лице...

...То знов клячить він у церкві, у тім куті, де жebraки чолами об підлогу гримають. Він гримає ще голосніше, а всі жінки йдуть до нього і дають кожна по бохонцеві хліба. Він їх кладе в пазуху, кладе і стає такий широкий, що люди розступаються. А йому стид, стид, а чоло так болить!..

...О, він іде городом Курочки — не йде, а скрадається під стодолу. Витягає снопок із стріхи, насипає в нього з люльки ватерки і тікає, тікає... Чує поза собою, як коли очима видить, що з-під стріхи вилизується маленький, червоний язичок, вилизується і ховається...

— Ой, йой! йой!

Той язичок запік його у самий мозок. З усеї сили він освободився з невидимих пут, зірвався і подивився у віконце. Воно, як кат, прошибало його наскрізь. Знов звалить і буде мордувати своїми образами. Настрашився, не бачив ніякого виходу, звертівся, аби десь утекти. І перед ним як би якісь ворота отворилися, йому стало легше, і він борзенько подався до них.

II

Може, мав шіснайцять літ, як ішов зі свого села. Такої ясної днини, такого веселого сонця він ніколи вже не бачив. Воно пестило зелені трави, сині ліси і білі потоки. Оглянувся за селом. Коби хто прийшов і сказав одно слово, та й вернув би ся, ой тото вернув би ся!

— Він мене б'є, катує, їсти не дає, нічого на мене не покладе,— лунав його голос по зелених травах.

— Бодай же вас, тату, земля не прожерла!

І ще скорше пішов. Минув сільські поля, поминув ще два села і з горба побачив місто, що вилискувалося проти сонця, як змії блискучий.

Усі дивувалися його силі і боялися. Жиди не потручували, а робітники не побирали на сміх і не робили збитків. Шпурляв мішками, як галушками. Отак день від дня то з брики до шпіхліра, то зі шпіхліра на брику.

— Хребет ми тріскає від тих міхів!

— Пий горівку, та затерпне.

І справді від горівки хребет затерпав, як би рукою відняло.

А в неділю і свята йшов з товариством до шинку. Ті шинки стояли за містом, між селом і містом. Хто не мав уже примістя в селі, той вандрував насамперед тут, а хто не мав що в місті робити, то вертався також сюди. Бо то не було ані село, ані місто.

Бували там забави по тих шинках!

Зразу пани з міста перед водили. Розповідали про свої давні достатки, про те, кілько з цісарської каси щопершого грошей побирали, які шати носили. Мужики слухали, частували горівкою з великої пошани. Але як трохи підпилися, то виломлювалися з-під їх моральної власті, і тоді панам приходилося круто.

— Ану, пани, охота! Хапайтеся за шиї та гуляйте нам тої польки, най ми видимо, як то межі таким великим панством водиться?

Пани гуляли, мусили, мужики обступали їх колесом і реготалися, аж коршма дудніла.

— Гопа дзись!

— Ще раз!

— Полігоньки, плавно враз!

— Гов, доста! Тепер пийте горівку, забирайте свої панцькі воші по кишнях та й марш із коршми, бо мужики хотє собі самі межі собов погуляти!

І пани, як заяці, висувалися.

— Я тих панів умію ріхтувати, то таке легоньке, як пір'є; подуй — воно полетіло.

— Мой, Юдо, давай вудку, давай піво, давай гарак, бо ми си знаємо!

Жид борзенько накладав усього на стіл і зараз відбирав гроші.

— Ти, Безклубий, ти чого ревеш? За клубом? Пий та й запри собі гамбу, бо в мене забава!

Безклубий іще гірше заревів.

— Тихо, бо б'ю!

— Не руш!

— А то котрий, мо?!

— А ти що за пан?

Федір устав із-за стола і тріснув того напасного в лице.

— Ти в неділю переш? Та то гріх!

І ударом лавки звалив Федора на землю. Зробилися дві партії. В коршмі все заворушилося. Жид утік, горівка булькотіла на землю, столи і лавки почервоніли від крові і, поломані, падали. А в болоті зі слини, горівки і крові лежали обі партії і стогнали. Лише Безклубий сидів у куточку і ревів, як віл,— не знати за ким і за чим.

Незабаром прибігла поліція і тверезила голодняків. З гіркою бідою підоймала на ноги, потім одним махом звалювала з ніг. Голодняки падали, як дуби, а підносилися, як глина. Як їх протверезили, то провадили до арешту.

Іхав дорогою поміж полями на бриці міхів. Пшениці і жита, як золоті і срібні гаї, та й легким вітром до себе клонилися. По золоті і по сріблі плавали легенькі, чорні хмарки, як тонка шовкова сіть. Море сонця у морі безмежних ланів. Земля під колоссям лящіла, співала, словами говорила.

— Мошку, на важки, бо йду собі геть!

Зіскочив з брики і пішов межами поміж житами. На вечір зайшов до Андрія Курочки.

— Ти, певне, або злодій, або лайдак, бо добрий не йде із свого села і не блукає світами!

— Мете видіти... Тато що по панчині не пропили, то голодних років попродали, та й приймили зятя до сестри, та й умерли, а зять доти бив, аж-ем утік від хати.

— А у вас, у бойків, бачу, коровами орють?

— Ні, то, відай, ще за нами є німці, та вони коровами орють.

— Та скинь постоли, та вінеси кожушину до хорім, аби-с не напустив пендзи, та й легай. А церква у вас така, як у нас? І ксьондз є?

— Так саме, як у вас.

— Та буду видіти, як си вдаш. Не будеш порушливий, а роботи не меш боятиси, та й те найму.

Наймився. Село пізнало його, що не злодій, що робітник добрий, що добре на себе старає, і приймало за свого. А він пізнав, як котре поле називається, чие воно, чи вимокає, чи висихає, котре в селі найліпший злодій, котре найбільший богач — і зробився сільський.

Послужив кілька літ, а добрі люди зачали його радити, аби став газдою.

— Ти не будь дурний, а як дає кавалочок города, а дівка годна і постарана, та й бери. А маєш гроші заслужені, а ще приробиш, так клади собі хату. А най вона буде як куча, але твоя! А ци дощ, ци зима, ци таки так нема роботи, то вже ти не кукуеш із-за богацького вугла і не гниєш по яслах, бо ти маєш свій кут. Слухай мене, старого...

Оженився, будував хату і тріскав від роботи, від своєї і чужої. Носив дошки на плечах з міста, відробляв старі сніпки, що взяв на стріху, і заробляв гроші то на вікна, то на двері. Два роки минуло, заки поклав хату. Хатчина маленька, непоказна, виглядала між другими хатами, як би хто пустив між громаду гарних птахів маленьку, кострубату курочку. Але Федорові вона і така була мила...

Минуло кільканайцять років, а перед Федорову хатчину принесли люди червоні хоругви. В хаті на лаві лежала його Катерина — велика і груба, аж страшна. Федір тримав коло себе двоє дівчат: одинайцятилітню Настю і восьмилітню Марійку і все їх питався:

— Що мемо, доньки, без мамі діяти? Котра з вас дедеві обід зварить?

А як жінку ложили в трунву, то він зарідав:

— Беріть її полегоньки, бо в неї тіло дуже зболене. Ой Катеринко, я ще не встиг добре з тобов наговорити-си, а ти огніваласи та й пішла собі від мене.

Він припав до неї і цілував її в лице.

— Люди, люди, я до неї ніколи слова не заговорив, я за роботів за ню забув та й за бесіду. Прости мені, Катеринко, приятелю мій добрий!

Плач жінок вибіг із хатчини далеко на село.

— Вона, люди, як пішла за мене, то так як під воду пірнула, ніхто її вже не видів межи людьми. Аж тепер вірнула межи вами — на лаві. Я до неї ніколи марного слова не заговорив, маціцького!..

І ще минуло кілька літ. Одного вечора прийшла зі служби Настя. Федір глянув на неї і зблід.

— Насте, небого, а ти ж сама, а чоловік твій де?

Настя зарідала, заголосила, а він слова більше до

неї не сказав. Аж як її відпровадив до міста на службу і розходився з нею, та тоді заговорив:

— Дай тобі, боже, дитинко, якнайліпше, але дивиси, аби-с дитини не стратила, бо стиду вже не покриєш, а гріха неспасеного докупиши. Та переказуй, як тобі тут буде...

А роки йшли, не стояли. Федір не випускав із рук ціпа цілу зиму, чепіг не викидав цілу весну, а коси ціле літо. Кості боліли, кінці їх стиралися і пекли. Але неділя ставала на поратунок, бо в неділю він ішов під вишню, лягав на зелену траву, а вона висисала в землю той біль. Та прийшов такий час, що неділя не годна була направити того, що будні дні попсували, а трава не могла виссати того болю, що запікся в старих костях. А ще вселився кашель, що не покидав його ні коло коси, ні коло плуга, ні коло ціпа...

Розвидалося, віконце побіліло, а Федір вернувся з далекої вандрівки свого минулого життя. Вмився, помолвився і збирався йти до двора.

— Наймуси у пана від весни, озму на чоботи і трохи орнарії, та й якось я перезимую, заки піду до служби.

III

По селі білі, вузенькі стежки всі хати докупи пов'язали, лише Федорова хата стояла поза сітею стежок, як пуста. Федір зимував, як ведмідь. Рано вставав на годину, аби затопити і зварити собі їсти, а потім цілий день і цілу ніч перележував на печі. Чим далі заводилося в зиму, тим він сходив на дитинячий розум.

— Тепер, Федоре-небоже, встань та укрій собі гріночку хліба, але тоненьку, панцьку, бо-с, виджу, зголоднів.

Він сміявся, злавив з печі і краєв хліба та дивився до вікна, чи вона тоненька, панцька.

А темних, зимових ночей він голосно, на всю хату, говорив страшні речі.

— Село вімерло що до лаби, а я собі гадки не гадаю, у тот бік не дивлюси!

Але власні слова переймали його переляком, він піднів зі страху і скакав з печі до віконця, аби перекона-

тися, чи в коршмі є світло. Успокоївшись, він вертав на піч.

А як пробуджувався вночі зі сну, то не міг спам'ятатися, забував за себе і аж як гримнув кулаками до сволюка, то приходив до пам'яті.

Тої зими його хатина заповонилася опирами, привидами і марами. Вони гуляли по хаті, як збиточні діти. Вилітали до сіней і вистуджували хату, вибігали крізь піч на стрих і товклися, аж стеля лупалася, дзвонили у вікна, аби його заманити надвір. Він не давався, намагався не боятися, тоді вони вибігали на піч і щипали його, душили і в рот онучі запихали. Одної ночі злетілися до хати всі чорти. Гуляли, аж хата дрожала, а вітер такий здоймили, що він замерзав на печі. Потім позасідали поза стіл і повивалювали з утоми язики, такі самі, як той маленький язичок, що він його поклав під Курочкову стодолу. Він лежав, як мертвий, аж як кури запіяли, то він ледве піднявся і зачав молитви говорити. Але і при молитві вони йому не давали спокою. Він не міг нагадати таких молитов, що їх найліпше знав,— він забував навіть хреститися. Ті мари так його змордували, що як прийшла весна, то він ледво дихав і побілів як папір.

— Треба брати гроший відки голова, та посвітити хату, бо тут нечисте злізлося з цілого села накупі. Віпили з мене кров, що вітер ні з ніг ізгонить!

Як весняне сонце заблисло, то він смарував чоботи, латав сорочки, і плів волоки до постолів, і тішився, що раз уже піде до служби.

— Уберуси, вбуюси файно та й до двора! Проши вельможного пана, мелдююси до панцької служби.

— Добре, Федоре,— десь відповідав йому пан,— ти, виджу, слухний чоловік, коли ти подлуг припісу мелдуешси.

І Федір, латаючи сорочку, солодко усміхався.

IV

Федір стояв серед панського гумна і сумно дивився за рядом плугів, що висотувався з брами, як ланцюг, у котрім залізо спювало м'ясо людське з м'ясом волів.

— Уже моє оране скінчилоси! Старе вогниво, та й вікнули, бо ланцюг серед дороги урвав би си!

Похитав головою та й пішов до стодоли брати свинням зерна. Через цілий день на гумні було тихо. Лише від наймицьких хаток доходили крики бабів і плач дітей.

Якби хто з села повибирав щонайгірші хатки, а до них загнав щонайобдуртіших мужиків і найжовтіших жінок і додав ще голої дробини — дітей — і все те поставив близько себе накупі, то мав би правдивий образ тих хаток із їх мешканцями.

Федір з гумна дивився на ті хатки і щось заперечив головою:

— А де ж я би там ішов у таке пекло! Я собі буду спати у стайні, тепер зими нема. Не піду я там у тоту пропасть.

Вечером пішов до стайні. Коло ясел стояли воли двома довгими лавами і ліниво жували сіно. Коло кожних чотирьох сидів погонич і дозиравав, аби під себе не викидали. Між тими лавами сиділи на землі плугатирі і сівачі. Латали собі постолі, стягали мотузками сердачини і направляли істики. Кожний коло чогось нипав. Коло них присів Федір. Воли один по одному падали на солому, за ними переверталися в ясла погоничі, а за погоничами йшли плугатирі. В стайні запанував тяжкий відпочинок, що по утомі зораних ланів паде на стайню, як тяжкий камінь. Федір також засунувся перед воли.

— Свинару, мой, а марш з-перед волів межі свині! Ще тобі лужко стелити! Твоя Марійка добре нас ріхтує. Тікаєси, як сука, з фірманом, та відаєси йому щонайліпше, та ще й ти приліз на нашу голову? Марш з-перед волів!

Федір виліз із ясел і ляг під брамою на в'язку соломи. Забута кривда в тій хвилині пробудилася.

— Гріх меш мати за мене, Андрію, гріх...

Стайня стогнала, позивала, зі сну говорила. Так тяжко дихала, як би десь глибоко в землі душилися тисячі людей.

— Молиси за мене, най мене бог хоронить, най мене направить на ліпший розум, бо те спечу у вогні, як пацюка, бо меш три дні попіл за своїм богацтвом згорати...

Над ранок і він скотився у чорну пропасть стаєного сну.

Федір потім ніколи не ходив до стайні і не говорив з наймитами. Спав у стодолі і не показувався на очі. По великодні Марія віддалася за фірмана і переходила з ним на службу до другого пана. Федір вийшов з ними за браму і попрощався.

— Маріє, а памнетай, що я хату при людях Насті відкажу, аби ти її не відгонила, бо вона, сарака, одна-одиниця!

І вернувся. В хліві, аби ніхто не бачив, заплакав.

— Тепер жий, з ким хочеш!

Тої днини впився і прийшов до стайні.

— Мой, скарбов'яни, тепер ні не вігоніть, бо вже моя Марія помандрувала.

— Хто би вас вігонив, от легайте та спіть, як-сте набрали повну голову.

— Певше, що п'єному добре спати, так і бог приказав. Але ти кажеш іти спати, а я тебе питаюси, де я маю іти спати? Як ти така мудра голова, то ти мені скажи, де маю іти спати?

Він аж носа Процевого дотулився, так близько присунувся зі своїм питанням.

— Де впадете, там будете спати.

— А якби я так у яселца, га?

Він злобно засміявся.

— Я в ясла, а ти мене за гирю, та в шию, та буком: а марш, старий псе!

Погоничі повилізули з ясел, аби дивитися на комедію.

— Бий з ясел, бо ти тут гнів та й маєш зогнити, бо ти не знаєш, що то є чоловік,— ти віл, ти хати ніколи не видів! Ти поредного чоловіка з ясел буком! Але ти мене запитаєши: «А де ти, васпан, дотепер був?» А я тобі кажу: «Був-сми межі людьми, любо мені було». Але ти кажеш: «А чого ж тебе люди від себе прігнали?» Отут гудз! А я тобі на це нічо не скажу, лиш три слові: «Нема у людий бога». А ти голова розумна та й усе вже знаєш...

— Ідіть, старий, спати, не гніть бандиги, а завтра підемо в село на вибір, та ми тих богачиків трохи на-мнемо.

— Я на вибір піду і людем усю свою кривду скажу, але в ясла не піду, бо я там не маю гнити. Я знаю ліпше гатунок, як ти, я більше світа видів, як твій пан. Але чекай, я тобі буду казати, як на протокулі. Я був помийник жидівський, я валевси попід жидівські лави, по всіх кременалах. А бог най пише гріх, а я не боюси, я за все відповім, так відрубую, як першому-ліпшому. А мене хто на розум учив, га? Коли мене лиш чим виділи та тим били! Не біси, я вікажу, я вів'ежуси що до крішки. Но, але дав мені бог такий розтулок у голові, що я привернувси назад до нашої віри. Як ем уздрів його ласку небесну по полю, як жито просилоси під серп і земля аж цекала: «Йди, Федоре, бери з мене хліб»,— а я лишив жада серед дороги та й пішов до божої роботи. Декую господеві і до сьогодні!

Він хрестився, цілував землю і бив поклони.

— Прийшов я межі наші люди, а мені світ розтворивси! Тото-м з ними гарував! Оженив-ем си, поклав хату з цього мозиля. Вже має мені бути добре. Але гріхи треба віднокутувати, бог буком не б'є! Умерла мені Катерина, но ніц, його воля, його розказ. Тішуси дітьми, годую, забігаю — вігодував, а люди взели та й знівечили. Пішла моя Настя ні сьяк ні так; пішла по жидях, а Марія, аді, помандрувала з отим ляхом. Ме бідити. Але ніц, най ні бог скарає, як що кажу. Кара має бути!

А я лишивси босий! Іду я до него у таку плюту: «Дай мені грейцір, най ноги вбую». А він мені каже: «Йди до жидів». Прийшов я до вас, а ви мені: «Марш!» А куди ж я маю тепер іти?! Карає бог, карають люди, караєте ви, а я кількі карі не годен вітримати!

— Ідїть, діду, в ясла, ми вас просимо.

— Най буде кара на мене, я си приймаю, але по правді! А ти ж би любив, якби я з твого хліба всю мнєкушку вїв, а тобі лишив саму згорену шкірку? Правда, що ти би не любив, бо то не по правді?

Він роздер сорочку в пазусі, скинув її і шпурнув під воли.

— Тепер дивиси, яку мені шкірочку богачі лишили. Та чим тут жити? А що ж тут є вже карати?!

Він голий перевернувся на землю. Наймити його прикривали, чим мали найліпшим.

VI

Коло громадської канцелярії стояли дві купи. Одна обдерта, чужа на селі, апатична, друга чиста, біла, охоча — наймити і газди. З одної і другої купи хтось викликуваний заходив до канцелярії і голосував. Економ аж захрип, бо кожному наймитові мусив називати пана, вїта і жида. Жандарми снувалися і усміхалися, як коли би мали перед собою діточу забавку.

— Ну, хлопці, тепер уже вібрали-сте пана, сідайте та й мете пити горівку,— сказав економ. Газди здоймили галас:

— Ото вушивці, ото жебраки, ото худоба панцька!

— Мой-ня, чуєте, як богачі рип'є?

— Най рип'є, а ми пиймо горівку.

— Та пийте грань, пийте кров свою, злодюги!

— Ми горівку воліємо!

— Ото нам пани вішукали право, аби голодники розбоєм ішли на село!

— Ти, читальнику, ти гадаеш, що я не був у читальні? Таже і там бідний нарід стоїть коло порога. За столом сидить ксьондз, старші братя, богачики, а дек читає тоті казети, а ви покивуєте головами, як воли, ніби щось ви з того розумієте. А то один з другим такий дурний, хоть му око віколи! То така читальня ваша, що богач за столом, а наймит коло порога. Так у церкві, так у канцелярії, так усюди. Та ми маємо з вами бути?

— Хлопська голова не до письма, а зад не до крісла! Наймити зареготалися.

— А тихо ж ви, невмивані, вперед вуші повібивайте, а потім учіть газдів розуму!

— Мой, ти, Курочко, то ти також за людьми? Таже ти гірше жида! Чого горланиш? Не біси, твоє богатство піде марне. А нагадай собі, як я служив у тебе, та мене від твої роботи хвороба нагрїла. А ци ти мені за цілий тиждень вініс букаточку хліба або води напитиси? Та ти з людьми тримаєш? Я в тебе всю силу лишив, а ти мене вігнав босого на зиму! Таже ти гірше жида, бо то рахуєси не наша віра. Але пусте твої діти тото богатство, що з него слїду не буде! Ти, кальвіне!

Курочка гримнув Федора в лице, та так, що його обїлляла кров, і він упав.

— Хлопці, ану богача трохи намнецькаймо!
Ймили наймити Курочку, постояли за Курочкою газ-
ди, потекла кров...

VII

Федір лежав у своїй хаті на постелі. Очі його горіли, як грань, від червоних язичків, що тисячами огників розбігалися по тілі і смажили його на вуголь. Ті язички, як блискавки, літали по всіх жилах і верталися до очей. Гриз кулаки, бив чолом до стіни, аби вогонь з очей випав.

Запалився, чув, що з нього бухає полемінь, ймався руками за очі. Один страшний крик, надлюдський зойк! Язички вилетіли з тіла і прилипли на шибках віконця. Зірвавсь. Віконце червоніло, як свіжа рана, і лягло кров на хатчину.

— Все мое най вігорить! Все, що-м лишив на его подвір'ю.

Він скакав, танцював, реготався.

Віконце дрожало, тряслося, і щораз більше тої крові напливало у хатчину.

Вибіг на поріг.

Звізди падали на землю, ліс скаменів, а десь з-під землі добувалися скажені голоси і зараз пропадали. Хати ожили, дрожали, смажилися в огні.

— Я чужого не хочу, лиш най мое вігорить!

КЛЕНОВІ ЛИСТКИ

I

Постіль застелена полотном, коло стола на задній і передній лаві засіли куми, на краю печі рядком діти. Вони поспускали рукави, як стадо перепелиць, що спочивають, але все готові летіти. Куми зате сиділи як вкопані, лише руками досягали хліб або порцію горівки, але і руки найрадше не рухались би, лише спочивали би зігнені в кулак на колінах. Нерало вони брали хліб і порцію. Каганець блимав на припічку і потворив з кумів великі, чорняві тіні й кинув їх на стелю. Там вони поломилися на сволоках і також не рухалися.

Коло стола схилений стояв Іван, господар хати і тато маленької дитини, що її охрестили.

— Будьте ласкаві, мої куми, та пережійте ще по одні. Хоть це не горівка, а болото, але з мужиком то так си має: що де у світі є найгірше, то він має то спожити, що де у світі є найтежше, то він має то віконати...

— На то сми рожені,— відповідали побожно куми.

Як порція обійшла колію, то Іван її поставив лігма коло пляшки, бо боявся, аби не впала така маленька на землю.

— А закусіть... Та й дивітьси, який мене клопіт найшов у самі жнива, у сам вогонь. А я, бігме, не знаю, що з него має бути?! Ци маю лишити жнива та й обходити жінку і варити дітям їсти, ци я маю лишити їх тут на ласку божу та й тегнути голоден косов? Бо вже таке має бути, бо у такий чес ніхто до хати не прийде за великі гроші. На тобі, Іване, дитину та й радуйси, бо ще їх мало маєш!

— Не марікуйте, куме, та не гнівись бога, бо то єго воля, не ваша. А діти — піна на воді... щось на них трісне — та й понесете всі на могилу.

— У мене не трісне, але там, де є одно, там трісне. Жебрак аби таки не тулевси до жінки, аби не дививси в той бік, де жінка, то би найліпше зробив! Тогди і бог не дасть...

— Куме, ви це пусте говорите, так ніколи не буде, бо люди мають си плодити.

— Коби ж то люди, а то жебраки плодеси. А я тому кажу, що ти, жебраку, не плодиси, не розводиси, як миш, ти будь контетний, як маеш на хорбаці drankу, як маеш ковалок хліба, аби-с не голоден, та й як ті ніхто по лиці не лупить. Як ці три ділі маеш, та й має тобі бути добре, а від жінки геть уступиси.

— Куме Іване, дайте трошки спокій, бо жінка як си має звичій у такім антересі, та єї не треба цего слухати, бо така бесіда не дає здоров'я. Колись іншим ліпшим часом.

— Я вас дуже перепрашаю за мою таку бесіду, але ви гадаєте, що я за нев дбаю або за собов я дбаю?! Бігме, не дбаю, най їх і зараз віфатає та й мене з ними! Овва, ото би сми втратили рай на землі і маетки лишили!

Куми вже не обзивалися, не перечили, бо бачили, що Івана не переможуть, і хотіли, аби скорше виговорився, бо борше їх пустить спати. Іван встав від стола, спинився насеред хати, спустив рукави так, як діти на печі, і почав до них балакати.

— Та чому не летите з мої голови? Я вам утворю і вікна, і двері, гай!..

Діти засунулися на піч так, що їх не було вже видно.

— Аді, саранча, лиш хліба, та й хліба, та й хліба! А відки ж я тобі того хліба наберу? Та то би на дванайцятий сніп якись раз торгнути, то би якись раз схилитиси, то з поперека вогонь у пазуху сиплеси! То тебе кожде стебельце у серце дюгне!

Це було до дітей, а тепер він звернувся до кумів.

— А увечір лиш си укажеш до хати такий, як віхоть, як мийка, усотаний, а вони тобі в один голос і жінка, і діти: «Нема хліба!» Та й ти не йдеш, бідний чоловіче, спати, але ти тегнеш ціп та й молотиш напоятки, аби завтра мали з чим іти в жорна. Та так тебе ціп

і звалить на сніп, та й так деревієш до ранку у соню, аж ті роса припаде. Та й лише очі пролупиш, то зараз тебе тога роса їсть, бо мало тебе біда їсть, ще вона вночі тебе найде! Промієш очі та й течешси на лан такий чорний, що сонце перед тобов меркне.

— Іване, не журітьси дітьми, бо то не лише ви, але бог їм тато, старший від вас.

— Я з богом за барки не ловлюси, але нащо він тото пускає на світ, як голе в терня?! Пустить на землю, талану в руки не дасть, манни із неба не спустить, а потім увесь світ кричить: «Мужики злодії, розбійники, душегубці!» Зіпреси один з другим у церкві такий гладкий, що муха по нім не полізе, та корить, та картає! «Ви,— каже,— дітий не научуєте страху божого, ви їх самі посилаєте красти...» Ей, де я годен так ганьбити! А коби коло мої дитини і мамка, і нянька, і добродзейка ходила, коби мені люди всего назносили, то і я би, его-мость, знав, як діти вчити! Але мої діти ростуть по бурінах разом з курми, а як що до чого прийде, отак як тепер, то ніхто не знає, що вони цілий день їде. Ци крадуть, ци жebraють, ци пасуть, а я відки знаю? Я косію ваші лани та й забуваю не лиш за діти, але за себе не памнетаю! Ви би хотіли, аби я і ваші лани зробив, і діти аби-м учив. А ви від чого? Так, люди, ви самі знаєте, яке наше жите...

— Знаємо, куме, знаємо! Як не знати, коли самі у цім бродимо.

— Я на діти дивюси, але я не гадаю, аби воно було чемпе, аби уміло до ладу зробити. Я лиш заглядаю, ци воно вже добре по землі ходить, аби его упхати на службу, оцего я чекаю. Я не чекаю, аби воно убралоси в силу, аби путерії набрало, аби воно коло мене нажилося. Коби лиш богач або пан утворив пашеку, а я его туда кидаю, аби лише збутиси! А потім воно бігає коло худоби, ноги одна рана, роса їсть, стерня коле, а воно скаче та й плаче. Ти би ему завернув худобу, поцулував би-с его в ноги, бо-с го сплотив та й сумліне ті п'є, але минаєш, ще і ховаєшси від него, аби-с не чув!..

Аж почервонів, аж задихався.

— Та й росте воно в яслах, під столом або під лавов, їсть кулаки, умиваєси сльозами. А підрасте, та й щось воно украде, бо воно ніколи добра не знало та краденим хоче натішитися. Дивиси, іде до тебе шандар.

Скує тебе, наб'єси, як товарини, бо ти тато злодієві та й мусиш з ним бути у змові. Та є-с злодій навіки! Але це не решта, кінець ще напереді. Най би син, ваша дитина, а люцький злодій, най би зогнив у кременалі, бо злодія не шкода! Най би! А то вони озмуть здоров'є та й дають до шпиталю лічити, а потім пускають письмо до віта, аби тато платив кошта. З хати вігоняють, під пліт викидають з бебехами! Ідеш до віта, по руках цулуеш: «Віточку, віберіть ні із цієї кари».— «Ти,— каже віт,— бідний чоловік та, може, ті випустим, але яку я вігоду буду мати за твою вігоду?» Стиснеш плечима, складешся, як цізорик, та й кажеш: «Місіць вам буду задурно служити...» Так ци не так, люди, правду кажу ци брешу, як песі?

— Все так, цілий гатунок такий, одного-сте слова не замилили!

Іван дровав цілий, чув на собі цілу вагу страшних своїх слів.

— Аби-сте не казали, люди, що крапчу над головами своїх дітей, як ворон на стервом, не кажіть, люди, не кажіть! Я не кранкаю, я правду говорю, мій жель кранкає, серце кранче!

Очі його запалилися, і в них появилася страшна любов до дітей, він шукав їх очима по хаті.

— Бо виглядає так, що я свої діти геть позбиткував, гірше як темний воріг. А я, видите, не позбиткував, я лишень прогорнув з-перед очий сьогодні, і завтра, і рік, і другий і подививси на мої діти, що вони там діють? А що-м уздрів, та й сказав-єм. Я пішов до них у гості, та й кров моя застигла на їх господарстві...

По хвилині:

— Якби до тої Канади не було морів, то я би їх у міх забрав та й би-м пішя з ними тудя йшов, аби їх занести далеко від цього поруганя. Я би ті моря берегами обходив...

Куми забули були за відпочинок, а тепер самі нагадали, борзо повставали і пішли.

· II

Рано.

Діти обідали на землі, обливали пазухи і шелестіли ложками. Коло них лежала мама марна, жовта і клала

коліна під груди. По чорнім, нечесанім волоссю спли-
вала мука і біль, а губи заціпилися, аби не кричати.
Діти з ложками в роті оберталися до мами, дивилися
і знов оберталися до миски.

— Семенку, ти вже наївси?

— Вже,— відповів шестилітній хлопець.

— То озми віничок, покропи землю та й підмети хату. Мама не годна хилетиси, бо дуже болить усередині. Не кури дуже.

— Уступітьси, бо через вас я не можу замітати.

Мама звелася і поволіклася на постіль.

— Семенку, а тепер файно вмийси, і Катруся і Марія най си вмийють, і побігни в збанок води начерпнути, але не впадь у керницю, не хилейси дуже...

— Семенку, піди та нарви огирків у решето, аби мама в горшку паквасила, бо я виджу, що буду слаба та не будете мати що з хлібом їсти. Та й нарви хрону і вишневого листя. Та не сотай огирчине, але рви попри саме било...

— Семенку, здойми з гредок сорочки, аби-м полатала, бо ходите чорпі, як ворони.

Семенко все бігав, все робив, що мама казала, і раз по раз потручував молодші сестри і казав, що дівки не знають пічого, лише їсти.

— Вони ще малі, Семенку, як віростуть, та й будуть тобі сорочки прати.

— Я си найму, та й там мені будуть сорочки прати, я їх не потребую.

— Не тішси, дитинко, службі, бо не раз будеш свої дні оплакувати.

— Аді, дедя зросли у службі та й нічо їм не бракує.

— І ти зростеш у службі, аж шкіра буде пукати від того росту. Але ти, Семене, не балакай, але збирайси дедеві нести обід. Він десь такий голодний, що му си очі за тобов продивили.

— Я мусю дедеву палицу брати, аби від псів обгонитиси.

— А як загубиш, та й буде дедя нас обое бити. Та не йди простоволосий, але озми хоть дедів капелюх.

— Тот капелюх лиш на очі паде, що не видко дороги.

— Вімий збанок та й сип боршу.

— Ви мене не вчіть кілько, бо я знаю.

— Семенку, а дивиси, аби ті пси не покусали...

III

Дріботів ногами по грубій верстві пороху і лишав за собою маленькі сліди, як білі квіти.

— Фіть, заки я зайду, то це сонце мене поредно спарить. Але я собі заберу волося так, як жовнір, та й буде мені ліпше йти.

Поклав обід на дорогу і збирав волосся на верх голови, аби приложити його капелюхом і виглядати, як обстрижений жовнір. Очі сміялися, підскачив і покотився даліше. Та волосся з-під широкого капелюха зсунулося на потилицю.

— Це пустий капелюх, най-но як я си найму, та я тогди собі капелюшок...

Лише облизався. Пройшовши шмат дороги, він знов поставив обід на землю.

— Я змалюю собі велике колесо із шпницями.

Сів насеред дороги в порох і обводив довкола себе палицю, потім рисував проміні в колесі. Далі зірвався, перескочив поза обод і побіг дуже зрадуваний.

До кожних воріт закрадався, зазірав, чи нема на подвір'ю пса, і аж тоді борзенько перебігав. З одного обістя вибіг пес і сів з обідом. Палиця також впала на дорогу. Довгенько скулений сидів, чекав пса, аби кусав. Потім зважився подивити і побачив над собою чорного пса, що спокійно стояв коло нього.

— На, на, ціган, на кулеші, але не кусай, бо болить дуже, та й штроф твій газда буде платити. То він тобі ноги поломиць за той штроф.

Щипав з платка кулеші, метав псові по куснику і сміявся, що він на воздусі хапає. Пес мав отворену морду, і він собі рот отворив.

— А ти чий, шибенику, що пси по дорогах годуеш, а в поле що понесеш?

І якась жінка гупнула його в шию.

— А-як, ви ще бийте, як пес хотів мене роздерти!

— А ти чий, такий чемний?

— Я Івана Петрового, але мама мали дитину та й слабі, а я мусю нести обід, а мене пси кусають, а ви ще б'єте...

— Ой, яке я тебе била... Куди ж ти несеш їсти?

— Девелі несу на лан коло ставу.

— Іди за мнов, бідо, бо я також несу туди обід.

Пішли разом.

— А хто обід варив?

— Мама варила, бо я ще не вмю, а Марія і Катерина ще менші від мене.

— Та не слаба мама?

— Чому не слабі, так си кочують по землі, так стогнуть, що аж! Але я за них робю...

— Ото ти робітник!

— Ви не знаєте та й говорите пусте. Ану запитайтеси мами, який я розумний! Я очинаш знаю цілий...

Жінка засміялася, а Семенко здвигнув плечима і замовк. За ним біг пес, а він нібито кидав йому кулеші і загулював іти за собою.

IV

Три дні опісля.

Посеред хати сидів Семенко і сестри і корито з маленькою дитиною стояло. Коло них миска з зеленими, накришеними огірками і хліб. На постелі лежала їх мама, обложена зеленими вербовими галузками. Над нею сипів рій мух.

— Понаїдайтеся та й тихо сидіть, бо я понесу дитину до Василюхи, аби поплакала. Дедя казали, аби нести рано, в полудне і надвечір, а увечір вони самі вже прийдуть.

— Семенку, не переломи дитину.

— Я гадав, що ви спали. Дедя казали давати вам студеної води і булку їсти. Марія така чемна, то вона тоту булку уфатила і вкусила вже раз. Але я набив та й відоймив. Мете їсти?

— Не хочу.

— Дедя зсукали ще свічку та й казали, що якби-сте умирали, аби вам дати у руки і засвітити. Коли я не знаю, коли давати?..

Мама подивилася великими, блискучими очима на сина. Безодня смутку, увесь жаль і безсильний страх зійшлися разом в очах і разом сплодили дві білі сльози. Вони викотилися на повіки і замерзли.

— Дедя рано в хоромах також плакали, так головов до одвірка лупили! Заплакані взяли косу та й пішли. Взяв дитину та й вийшов.

— Семенку, аби-с не давав Катрусю, і Марійку, і Василька бити мачусі. Чуеш? Бо мачуха буде вас бити, від їди відгоняти і білих сорочок не давати.

— Я не дам та й дедеві буду казати.

— Не поможе нічо, синку мій наймиліший, дитинко моя найзолотища! Як віростеш, аби-сте си межи собов дуже любили, дуже, дуже! Аби-с помагав їм, аби-с не давав кривдити.

— Як я буду служити та й буду дужий, то я їх не дам, я буду до них шонеділі ірходити.

— Семенку, аби-с просив дедю, що мама наказувала, аби вас любив...

— Їжте булку.

— Співай дитині, най не плаче.

Семенко хитав дитину, але співати не вмів. А мама обтерла долонею сухі губи і заспівала.

У слабім, уриванім голосі виливалася її душа і потихоньки спадала між діти і цілувала їх по головах. Слова тихі, невиразні говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полю, і ніхто їх позбирати не годен, і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати і полетіти в пусте поле за листочками...

ПОХОРОН

Спереду обдертий хлопчик із білешьким ковніром під шиєю. У руках держить чорний хрест і все глядить на нього. За ним такі самі чотири хлопчики несуть трунву. На її вічку білий, тоненький хресток, а ціла вона синя. В головах трунви прибитий віночок із жовто-брудних цвітів. З отих самих, що ростуть попри камінях на подвір'ях каменичних. Такий віночок, як колачик бідного мужика, що дає в церкві за простибіг.

За трунвою плететься кілька жінок. По них не знати, котра молода, а котра стара. В руках тримають малі, погаслі свічки. Під пахами несуть напівзів'ялі вазоники. То ті марні цвіти, що ніколи сонця задосить не мають і все з одного боку брудно-зелені, а з другого ясно-жовті.

Під ногами мокре каміння, і мряка непорушна висить у воздуху.

Одна жінка плаче, а друга їй каже:

— Як був здоровий, то грався цілий день коло моєї будки. Порпався заєдно у тім рівці, що дощ викопав довкола будки, і витягав всякі камінчики. Курятко без квочки, ну, кажу вам, як курятко. І не брешу вам, але правду говорю, що кожного дня я вибирала черствіші булки і кликала його до будки. Він сідав коло мене і їв. Як він красно їв! Ручки такі маленькі, а він ними щипав мацінькі крішки та в ротик, у ротик. Най бог запише мені лише ті булки, що я йому надавала...

Жінка плаче дальше.

— Осінь, осінь його доконала, сирий люфт і студінь. Бо ви цілий день не бували в хаті, а його різало без вас та й зарізало. А я приходила до него і свіженькі булки

приносила, але він вже не їв. Водиці йому треба було раз по раз. Лежав, як рибка, і все ротик роззявляв. Потім посинів геть, а пашіло від него вогнем! Як би хто під ним вогонь розіклав, а його кісточки, як полінця, накидав, аби горіли...

Йдуть усі помучені, зів'ялі, сіру мряку хрестом прорізують.

— Але він умер, відай, від тої канапи, що на ній лежав. Відки ви таку канапу дістали? Бігме, така, як гріб з подертих міхів. На такій канапі може здоровий умерти. Я би боялася тої канапи, якби-м сама з нею лишилася. Втекла би-м або порубала би-м, ні, я би її в хаті не тримала!

— То канапа його тата, він на ній родився, то спадок. Як вибирався з першого поверха, то нам її лишив.

— А де ж він тепер?

— Не знаю...

Маленький похорон завертає в другу вулицю. Чорний хрест обвився сивими цяточками мряки, хлопчики померзли, і баби ледво лізуть.

Йдуть серединою вулиці, як подерті тіні, чужі і не знайомі з ніким.

А цвинтар буде, лиш його крізь сіру мряку не видко.

С О Н

Спав твердо.

Ліс шумів, стогнав, тонкі шепти рвалися з маленьких галузок і падали разом із змерзлим інеєм. Так, якби маленькі дзвіночки падали.

Вітер вив, як гнаний пес.

Небо чисте, задубіле, а місяць такий на нім ясний, як на різдво.

Третильник спав твердо. Головою сперся на свою купу кукурудзів, а ногами на дві панські. Чорне волосся посивіло від інею, руда сардачина побіліла, моцні руки не чули зима, а лице, спалене вітром, поцегліло.

Балакав крізь сон і за кожним словом випускав з уст сніп білої пари. Голос його йшов з вітром до ліса і бився довго від одного дерева до другого.

— Не рунтай того, бо воно зароблене, ти від мене береш, доброго богача найшов...

Здоймив кулак, але він безсильно зсунувся на сухе бадилля.

— Я можу працювати, бо маю моцні руки, як кінцьке копито... Талапну раз — та й дух віскочив!..

— Землю цулуй, де си поступиш, бо вона ци твоя, ци чужа, то ти з неї жиєш, своя родить і чужа родить... Певне, що правда, ой допевне! Грунт — то спосіб до всего, як твій є. Він тебе загіє, і накриє, і погодує, і честь тобі поведе...

Закашляв, як у великі труби заграв.

— Як не маєш свої ниви, то не маєш куди ходити, не маєш по чім... Нема, нема, о, нема...

Поставив кулак під голови.

— Я довго бідив по чужім полі. Але бог мені вігодив, дай боже так кождому. Взяв та й дав. На тобі, каже, грінку землі, але не пусти, тримай... Зубами держи її, кохай, як коли жінку, що тобі під руку вдалася...

Капелюх упав з голови і з вітром покотився.

— Танаску, мой, а скинь капелюх, таже ти перший раз вішов цеї весни у поле—так годиться... Як бог дасть, то буде пшеница. Колачі спечемо і дамо таким, що не мають з чого спечи... Дамо, дамо, як нам бог дає, та й ми дамо, дамо...

Ляг хрестом.

— Межу кортить також зродити колос, бо межа таки земля, вона ще ліпше... Я тобі по смерті лишу... Аді, як скатерть рівна, лиш чорна. Я тобі накрию у полі цев скатерть стіл, а ти меш їсти і бога молити, що-с такого тата мав...

— Весна-красна, аді, ори собі, не роби сказів, а воли напій та й повертайси перед сонцем, бо за худобу білший гріх, як...

Збудився, ще почув своє останнє слово спросонку. Глянув на небо, потім обернувся за куражкою, поспотримав долонею по голих грудях, перехрестився.

— Така лють зараз з осені? Ще сніг отут присипле... Надворі зима, а мені така файна весна приснилася... Гай, Якове, лупи кукурудзки, де вже кілька спати!..

БАСАРАБИ

I

Тома Басараб хотів повіситися у кошниці в саме полудне...

Але Томиха наробила зойку, всі сусіди покидали ціпи з рук, всі сусідки повилітали з хорім і прибігли на Томине обійстя. Відважний Антіп, той, що тягнув зуби по шустці, заліз у кошницю, і бог знає, як він там собі порадив, але Тому витягнув, що ще дихав. За той час ціле подвір'я заповнилося людьми і дітьми. Вони стояли і дивилися з великим страхом.

— Та чого стоїте, як на заводинах, та допоможіть мені его занести до хати. Оце раз дурний нарід — гадаєш, що ті вкусить?!

Тому занесли до хати, а юрба вийшла за ворота і почала судити по-своєму.

— Басараби знов зачинають вішатися, не мають гарзду в голові.

— Та лиш тому три роки, як Лесь затягся; господи, яка тогди буря зірвалася! Мені з хати цілий причілок урвало.

— Басараби мають вже до себе, що тратяться один за другим.

— Я пам'ятаю, як повісився Николай Басараб, потім за ним стратився Іван Басараб, а ще не минуло було рік, а вже одного досвітка на маленькій вишенці зачепився Василь. Отряс із неї увесь цвіт, мав повне волосе того білого цвіту. То вже три, а я ще рахуюся молодий чоловік — мені, може, є, а може, ще нема трийцять і п'ять років.

— Ти пам'ятаєш це, а я тямлю, як на бантині повис їх прадід. Богатир був теменний, гроші сушив на верені і пішя ніколи не ходив. Мав такого чорного коня, що браму перескакував, і канчук все мав коло себе. То вповідали люди, що він гонив людей на панщину і тим канчуком м'ясо рвав на людях. А одного ранку розійшлася чутка, що старій атаман висить на бантині. Я ще малий був, але так як сьогодні виджу цару народа на его подвір'ю. Як его відтяли і несли до хорім, то такий був страшний, що жінки зі страху плакали. А хлопці нічо, лише казали: «О, вже не меш із нас шкіру кавалками здоймати, вже ті тот висадив на бантину!» Потім у день чи в два дні така звіялася буря, такі вітри подули, що дерево з коренем виривало, а хатам здоймало верхи...

— Та показують люди ще на старій могилі гроби Басарабів. Вони були ховані за окопом, не на самім цвинтарі. То є тоті гроби і за старим, і за новим цвинтарем, а все самі Басараби там ховані.

— А ви ж гадаєте, що піп та має право такого ховати на цвинтарі!? Аби давав цілий маєток, то не можна. Відки такого проклятого пхати межі люди!?

— Но, но, тепер Басараби попускають голови вдолину. Такі будуть ходити чорні та невеселі.

— Коби щес не потягнув за собою більше, бо то їх всіх пазить. Дивися, один стратився, дивися, а то десять їх наставилося. Вони всі зчеплені докупи. Біда їх всіх на однім мотузку провадить...

— То до сего коліна буде їх так душили, а як семе коліно мине — та й нема моці вже. Десь котрийсь добре заслужився перед богом. То кара, люди, сему кістку аж карати! Бог не має гіршої карі на землі...

— То видко по них, що їх бог карає. Бо і маєтки їм дає, вони богачі, і розум їм дає — а нараз все забирає та й висаджує на бантину.

— Таже лише треба подивитися на їх очі. То не очі, то така чорна рана в чолі, що живе і гние. У одного таке око, як пропасть, погляне та й нічо не видить, бо то око не до відіня. А в другого воно одно лише живе, а решта коло него камінь — чоло камінь, лице камінь, все. А цей Тома, ніби він дивився коли на чоловіка як варт? Око ніби на тебе справлене, а само дивиться десь у себе, десь у глибінь безмірну.

— Дивиться око на тот давний гріх, що за него їм

кара йде. Він там у них усередині покладений, аби всі дивилися на него і аби спокою не мали, аби була кара.

— Сесі Басараби то на покаяніє людське родяться, і богатіють, і душу гублять.

— Тяжкий гріх мають у своїй фамілії і мусять его доносити, хоть би мали всі піти марне!

— Гріх, люди, гріх не минає, він має бути відкуплений! Він перейде на худобу, він підпалить обороги, градом спаде на зелену ниву, і він чоловікові душу возьме і дасть на вічні муки...

Жінки слухали і мало не хрестилися, діти посідали поміж ними, а хлопи ще довго балакали за гріхи і поплелися вкінці до коршми.

II

Всі Басараби зійшлися до Семенихи Басарабихи, бо вона була найстарша і найбогатша в їх роді. Тому також привели. Семениха налагодила їди й пиття і обсадила великий стіл кривними, а Тому поклала на чільне місце.

— Тодоско, не плач вже, бо доста вже з тебе, бери та сідай, та тішмося, що-смо всі вкупці. Сідай, роде мій, най з тобов все щасте сідає. Коби був Семен, то би він вас знав просити і присилувати. Николаю, а чи пам'ятаєте, як вам пляшку з горівкою розбив на голові і пироги викинув псам, що-сте не хотіли з ним пити!

— То не було, бабо, жарту з дідом, або гинь, або пий!

— Я до тебе, Томо, нап'юся, бо-с мені наймиліший! Пай ся вп'ю! Бабі не багато треба, аби заспівала дівочької...

— Ей, Томо, Томо, коби-м у твоїх роках учинилася! Гай, пий, не пускай очий під стіл. Коби ти очі не пускав долину, але вгору, то легше би твоїй душі було. Пий до вуйка Миколая...

Вона стояла перед столом висока, сива і проста. Очі мала великі, сиві і розумні. Дивилася ними так, як би на цілім світі не було такого кутика, аби вона його не знала і, закативши довгі білі рукави, не зробила би в нім того, що порядна господиня робить, аби вона не спрятала, не прихарила і не звела всього до порядку.

— Бабо, у вас добре: і їсти, й пити, бо хоть ви мовчите, але очі ваші просять.

— У мене таки так, я очі маю, аби сміялися, аби жартували. Я не маю їх, та й мама їх не змалювала, аби плакали. Коби ви із своїх очий прігнали тоту мраку чорну, що вам світ затемнює. У моїх очах є мої діти, є мое поле, і моя худоба, і мої стодоли, та чого їм застелюватися журую? Як прийде жура, а я виплачуся, зарумаюся та й обітруся.

— Не кожда натура однака, бабо. Є така, що хоть ти її медом годуй, хоть ти її у найкращу весну пусти на зелене поле, а вона плаче.

— Ей Басараби, Басараби! У вас нема дітей, у вас нема нивки, ані худобинки! У вас є лишень хмара, і полуда, і довгий, чорний чупер, що вам сонце закрив. А бог вас карає, бо ви маєте на его сонце дивигися, ви маєте дітьми тішитися і зеленим колосом по веселім лиці гладитися. Томо, та бо бери, не гнівайся на бабу. Баба тебе до хресту носила, баба плакала, як тебе до войска вивряджали, баба на твоїм весілю кісточками докупи дзоркала. Баба вам не воріг. За то, що душу хотів-есь загубити, за то я гніваюся на тебе. Але вперед з'їжте, що-м вам понаварювала, бо я задурно не хочу робити, а потім будем говорити.

— Роде мій чесний та величний! тішуся тобою, як не знати чим, що мене не забуваєш, що мене любиш і за моїм столом п'єш та файні слова говориш!

По гостях мигнула ясність щастя, як часом сонце замиготить по чорнім, глибокім ставі. Всі очі піднеслися і справилися на бабу.

— Ай, Басараби, аді, аді, кільки очий, сам-саміський сум і туск!

— Бабо, не кажіть так, бо ми всі гакі контетні вашими словами, як коли вино солодке пили. Ми би вас, бабо, брали по черзі до хати, аби нам з вами весело було.

— То я, стара, маю вам хати звеселювати? А вони вам сорочок не вішивають, а вони дітем вашим голов не миють? Ви не видите нічо, не видите, бо-сте сліпі. Бог вас покарав сліпотою...

— Бабо, ану ж ми повстаємо та позакурюємо собі люльки, бо чого ми будемо сидіти за столом, як трунок нічо не приймає?

— Вставайте, вставайте та куріть, а я сяду собі коло Томи, та буду его питати, що таке тяжке пригнітило его душу...

Тома, чоловічок маленький, сухий, з довгим, чорним чупром, що спадав лагідними, гладкими пасмами на широке чоло. Очі темно-карі блукали під чолом, як по безкраїх рівнинах, і дороги по них найти собі не годні. Лице смагляве, застрашене, як би діточе. Він висунувся з-поза стола і сів коло баби Семенихи.

— Розповідай же нам, Томо, чого тобі так тяжко на світі жити, чому ти хочеш покидати свої діти, свою жінку та й рід? Не встидайся, але викажи свою їдь, що тебе їсть, та, може, ми що тобі порадимо або поможемо?

Всі звернулися до Томи.

— Кажи, кажи, не затаюй нічо, та тобі легше буде.

— То нема що таїти,—відрік Тома,—я таїв, доки міг, а тепер всі знаєте.

— Та нічо не знаємо, ти скажи, бо як не скажеш, то ми будемо гадати, що жінка тобі зла, або діти не вдалися, або ми тобі догорили. Та й обачіне май над нами. Ти знаєш, що як один у нашій фамілії стратиться, то зараз другого за собою тягне. А може, межі нами вже такий є, що, як вчув за твою пригоду, та вже надумав і собі стратитися? — сказав сивий Лесь.

Басараби, як винуваті, поспускали очі в долину.

— Тодоско, та будь же тихо, не плач, не плач...

— Я не знаю, відки і як, але то такі гадки приходять, що не дають спокою. Ти свої, а гадки свої, ти продираєш очі, аби нагнати їх, а вони, як пси, скавулять коло голови. З добра, люди, ніхто не закладає собі волівід на шию!

— А як тобі подієся така завороть у голові, та чому ти жінці не скажеш, чому до церкви не підеш?

— То пусте, бабо. Як вони обсядуть, то вони не пустять мене кроком від такого місця, де вони гадають мене прив'язати. Якби ви знали, якби ви знали! Вони мене так зв'яжуть, що на світі таких ланців нема, аби так глибоко заходили всередину. Та й чую, як дзоркотять коло мене... Дзорк, дзорк, дзінь, дзінь... Як зачнуть дзінькати, то голова пукає начетверо й уха десь так утворюються, як рот, і так люблять слухати той бренькіт. Я висчі обернуся та затулю одно вухо, а друге зато розтвиряєся,— і мені кості в голові тре. А я накриюся подушкою, а воно по подушці тими ланцями лупить. Та й ніби каже, ніби

лопатою легенькою в саму голову слово суне: «А йди ж, а йди ж за мною, так тобі буде добре, добре». А я ймуся за постіль та так тримаюся, що м'ясо в руках тріщить, як би живе розтягав...

— Та чого ти таке кажеш, та чого ти таке нагадуєш?— крикнула на Тома його жінка.

— Ти не страхайся, жінко, бо тепер вони від мене відвернулися геть, мені тепер так легко, якби-м на світ народився. Але я вам хочу уповідати, яка то мука є у того, що тратиться. Такий чоловік аж має бути спасений! Бо ще за его життя з него нечисте душу викидує, отаки отак, що викопує. Рве тіло, кості розважає, аби собі до душі такі дучки поробити, аби її відти вибрати. Яка того мука, який того страх, яка того біль, що за такі страждування дав би собі ногу або руку відтяти!

— Та як воно тебе по ночах пазить, де воно тебе ловить?

— То чути наперед, що воно прийде, та й воно не питає ні дня, ні ночі, ні сонця, ні хмар. Отак встанете рано, помолитесь богу та ідете собі на подвір'є. Станете на порозі та й закаменієте. Сонечко світить, люди вже коло хатів викрикують, а ви стоїте. Чого стоїте? А стоїте того, що щось вас у голову дюгнуло, збоку, дуже легонько. А з голови йде до горла, а з горла в очі, в чоло. Та й вже знаєте, що десь із-за гір, із-за чистого неба, ще з-позаду сонця припливе чорна хмара. Ви не годні сказати, відки ви знаєте, що вона прийде, але зо три дні ви наслухаєте її шуму, як вона залопотить попід небо. Та й пускаєте увесь розум за нею, він біжить від вас отак, як пастух вівці лишить, отак до знаку ви лишаєтеся такі самі, а страх такий великий, що боїтеся одно слово сказати. Заціпить вам зуби, та й чекаєте.

— Я знаю, Томо, я розумію, якурат воно так,— сказав Миколай Басараб.

— Миколаю, ти здурів, чи що тебе напало?!

— Я лише так...

Басараби поглянули недовірливо на Миколая і замовкли.

— Люди, ви не страхайтеся, що Тома вповідає, бо як він вам розповість, то вже мете знати, як воно цукається до хрестянина. Бо то десь ваш ще прапрадід воював з турками та вбив семеро маленьких дітей. Наткнув на спис так, як курят, та й его бог покарав, бо він зараз

покинув воювати і ходив з тими дітьми тринадцять років. Ніби не ходив, бо то погнило, але все носив той спис, і все ему виглядало, що він тоті діти носить. Та й відси пішла кара на Басарабів. То ще як я йшла за Семена, та мої мама мені повістували за це та й не радили йти. Та той гріх за тоті діти ви покутуєте, але то межі вами десь-не-десь прокидається. Не кождий Басараб носить той гріх, лиш бог одному котромусь кладе его в сумліне. Та тому ви не напуджуйтеся, а що Тома каже, то ви собі затамте, як то гріх грасує, доки не відкуплений. Бо тіло все перебуде, по нім нічо не пізнати, але сумліне точить. Та то видко на дереві на такім великім, що хмар досягає. Розколеш его, а там сама червоточина, черв'яка не видко, ніколи не вздрите, а сточене раз коло разу. То так сумліне точить з рода в рід.

— Сумліне точить, а то кара над усіма карами.

— Та розкажуй, Томо, як воно тебе точить? Не поможе нічо, треба вислухати.

— Воно точить, але не каже, за що, бо якби я вбив або підпалив, то воно видить, але я неповинний, а воно карає. Та як така хмара злопотить по небі, та й тогди приходить сам час, аби тратитися. Йдете коло води, а вона вас тягне, як цілює, як обіймає, як по чолі гладить, а чоло таке, як грань, як грань. Таки би-сте у ту воду, як у небо, скочили. Але десь відкись виринає в голові слово: тікай, тікай, тікай! І гонить вас стома кіньми від тої води, забирає всю пару з грудий, а голова розскакується, бо дуріє. Аж тепер дуріє. Глипнете на вербу, та й вас знов зіпре. Руки такі чиняться веселі, аж скачуть та й без вас, без вашої причини, самі-таки. Хапаються за галуззя, пробують, моцують, а ви от як на боці стоїте, от як не робите ви, лише руки. Та й знов надбїжить слово: тікай, тікай! Руки обсипаються огнем, падають, як усущені, та й знов тікаєте. Як кого на очі побачите, або жінку, або дитину, а воно также кричить: тікай! Але і говорить до них, і сміється, а все то так, як би не я говорив, і тручає там, де нема людей. Приходить до такого, що вам нагадується така грушка, що ще як ви дитиною були, та виділи її. Де який клинок, де який гак, де яка бантина,— все вам нагадується. То гонить воно чоловіка у тисячу боків нараз, а не знати, куди йти. А потім лишить, нараз лишить. Мине година, або й дві, або й день, та й знов приходить. Серце застигає,

очі так плачуть, так плачуть, що викапують. Але ані сліз не видко, ані плачу не чути. Та й провадить вас знов, та й мордує наново. Я не раз випивав цілу квартиру горівки і пролигав одну перчицю за другою, аби перегризло, але нічо не помагало...

А вчора то мене вже так придушило, що-м стратив геть розум, і очі, і руки. В саме полудне прийшло. Як прийшло, та й показало бантину в кошниці. Кожду крішку на ній показало, кожний сучок. Та й таки-м не спирався, бо не було куда, лише відмотав воловід від ясел та й заліз у кошницю. То так спокійно мені було, так легко! Я замотував той мотуз і пробував, чи добре держить, і все знав, як треба зашнурок зробити, як зависоко підтягнути. Я сьогодні дивуюся сам, як я так спокійно і весело тратився. Але тепер мені, богу дякувати, відійшло, і такий я рад, рад...

Басараби як би поснули у дубовім сні.

— Гріхи, люди, гріхи, треба бога просити.

— Докторі кажуть, що то така нерва є, що вона так хорує, як би й чоловік. Вона десь є в чоловіці, та вона розум відбирає, як заслабне.

— Ей, що докторі знають!..

IV

— Мой, а вийдіть за Миколаєм, де він пішов?—сказала Семениха.

Басараби здригнулися, жаден не рушився з місця. Покаменіли.

— Та вийдіть за Миколаєм, кажу... Де він пішов?

Жінки заголосили. Басараби позривалися і гурмою вийшли надвір.

— Тихо, тихо, хто знає ще, не робіть крику...

ОЗИМИНА

По селі сотається, пливе тоненькими струями, розпадається на мацінькі крапельки один голос, осінній, сільський звук. Обіймає він село, і поле, і небо, і сонце. Протяжна, тужлива пісня вилискується по зораних нивах, шелестить зів'ялими межами, ховається по чорних плотах і падає разом з листям на землю. Ціле село співає, білі хати сміються несміливо, вікна ссуть сонце.

На однім городі зеленіється латка озимого жита, а коло нього на кожусі лежить білий, як молоко, мужик. Старий дуже, з померклыми очима. Коло кожуха його паличка лежить також дуже давня, бо кавулька геть долонсю витерта. Сонце гріє йому просто в лице, як би лише його мало на землі.

Старий так заслухався в осінню пісню, що сам пищить, як дитина. Він говорить, а горіх раз по раз кидає на нього широке своє листя. Білі мотилі граються над ним, кортить їх сісти на біле дідове волосся. Але він піє, говорить, а сусідські когути те чують і за ним потягають.

Свариться зі своєю смертю.

— Мені тебе не треба,— пищить він до сонця,— не зашкірюйси до мене, бо задурно. Мені треба дучі та штири дощі. Шкода твого труду, ти найди собі молодого якого, а мені пішли її, бо забула, сука, за діда...

— Добрий косар, нема що казати! Колос дійшов, похиливси, землю цулує, вже почорнів, а косар чекає. Та чого? Гадаєш, що піду ще данцувати?! Я своє вже відбув, я контетний, мені нічо не бракне. Озми собі пушку того духу та й пусти з-за стола — я контетний.

— А може, де є війна, та вона там запобігає, бо там молоде гине таке, що лише цулуй. А тут що найде коло мене — пусту коробку! Ти не пхайси межи молодих, але бери то, що до твого писка. Молодий най газдує, най він діти до розуму приведе, він тобі не втече, а хоть він у війні, а ти его не руш! Збирай у яму того, що до ями...

— Аді, руки,— підймає руку близько до очей,— ну, з чим тут бути? Таке старе шкуряте, що постола тогідного не полатаєш. Що ти цев руков годен удіяти? Чекай, не делькоти, як говорю. А мнесо де? Ніби я з'їв? Я его не кусав, а як мнесо смакувало, то най посмакує і кістки. Доїдай, було не зачинати...

— А як я руки маю, то я собі йду у свою дорогу, а моя дорога, аді, стома стежками дорожиться по полю. Я барабульку вікопаю, я кукурудзок підойму, я борозенку лицем до сонця оберну, я зеренце посію — я все з руками зроблю! А без рук я дурень, коли маєш знати! То не штука зробити з чоловіка нічо та й піти собі на зломану голову! Ні, васпані, бер на плечі та й покладь на місці там, де мені лежине є.

На озимині з'являються кури і пасуть.

— А-уш, бо піб'ю на капусту! Ти не дивиси, що я старий, але я ще такого звіря заможу, ще заможу. Не маєш що їсти на подвір'ю?

Встає, спирається на палицю і йде на озимину.

— Файне, зелене, а вона того псує... Земля все молодда, вона як дівка, свето є — то вбереси, будний день — то вона по-будному вбрана, а все дівочить — відколи світа та сонця.

Сідає серед зеленої озимини, підпирається палицею і мовчить. Він мовчить, а село сумно довкола нього співає, а верби кидають у нього зісхлим листям...

ЗЛОДІЙ

Посеред хати стояли два дужі, моцні хлопці. Сорочки на них подерті, лиця покровавлені.

— Не май, чоловіче, тої гадки, аби я тебе з рук пустив...

Сопіли оба, були помучені і ловили в груди воздух. Коло постелі сперлася молода жінка, застрашена і заспана.

— Не стій, але піди зараз за Михайлом і за Максимом та скажи, аби зараз прийшли, бо я злодія маю в руках.

Жінка вийшла, а вони лишилися.

— Цес якби лучив на слабого, та й взев би жите коло власної хати.

Приступив до лави, взяв кварту з водою і пив так лакомо, що чути було булькотання води в гортанці. Потім рукавом обтирав лице і, гляючи на нього, казав:

— Не треба йти до цирулика, цес пустив крові доста.

А ще сих слів не сказав, як злодій вдарив його кулаком між очі.

— Ти б'єш, та й я буду, ану, хто ліпше?

Буковим, грубим поліном замахнувся, і злодій упав на землю. З ніг сикнула кров.

— Тікай тепер, як можеш, я тобі нічо не скажу.

Мовчали довго. Тусклий каганець не міг продертися через темряву по кутах, а мухи почали гудіти несміливо.

— Та затамуй собі кров, чоловіче, бо вся вітече.

— Дай мені води, газдо.

— Дам тобі води, кріписи, бо не знаєш, що тебе чекає!

Довга мовчанка.

— Ти, виджу, потний, газдо.
— Я потний, небоже, я коня на плечі беру, ти не добре трафив до мене.

— А натуру маеш мнеку?

— Я мнекий, але злодія живого з рук не пускаю!

— То я маю вже тут загибати?

— Або я знаю, чи ти твердий, чи мнекий? Як-ис твердий, то можеш витримати...

І знов тиша запанувала в низькій хаті.

— Затамуй собі кров.

— Нащо, аби гірше боліло, як меш бити? Кров-то є сама біль.

— Як я вже буду бити, то мусить боліти, хіба би-с дух спустив.

— А бога не меш боятиси?

— А ти бога боявси, як-ис ліз у комору? Та там увесь мій добиток. Та якби ти був того забрав, та ти би мене на віки вічні скалічив! А чому ж ти не лізеш до богача, але до бідного?

— Пропало, нема що говорити! Бий, та дай мені спокій!

— Певне, що буду бити.

На долівці зробилася калюжа крові.

— А ти як маеш сумліне, газдо, та не забивай мене потрошки, але озми то поліно, та бахни ще так по голові, як по ногах, та збудешся клопоту, а мені легше буде.

— Ти би хотів відразу! Чекай, жди, годи, най люди прийдуть.

— То ти хочеш добрим сусідам бай зробити?

— Вже йдуть.

— Славайсу.

— Навіки слава.

— У вас, Гьоргію, щось зновилоси?

— Та зновилоси, прийшов гість та й треба его приймати.

— Нема балакання, що треба.

Максим і Михайло заступили цілу хату, головами досягли стелі, а волосся їх досягло їм поперека.

— Сідайте та вібачейте, що-м зупсував вам ночі.

— Та то оце він на землі?

— Він.

— Хлоп як звір, мали-сте труду доста, заки вліз си до хати?

— Дужий, ей, тото дужий, але на душого трафив! Та заки шо куда буде, та сядьте за стіл та й гостя просіть.

Гьоргій вийшов і за хвилию приніс бутлю горівки, солонину і хліб.

— Та чому не берете і его за стіл?

— Каже, що не може встати.

— То я поможу.

І газда взяв злодія попід пахи і посадив за стіл.

— То ви вже в хаті мали з ним суперечку, Гьоргію?

— Та хотів мене заголомшити. Як ні угрів кулаком межи очі, то кажу вам, що тут-тут було падати. Але-м намацав поліно коло себе, та-єм го морснув по ніжках, а він сів маком.

— Ви ему не дивуйтеси, бо кождий хоче боронитиси.

— Та я нічо не кажу.

Злодій сидів за столом блідий, апатичний, коло нього Максим, а дальше Михайло. Коло печі стояла жінка в кожусі.

— Гьоргію, що ти хочеш з ним роботи? Люди, спамнетайте его, він хоче чоловіка вбити!

— Жінко, я виджу, що ти боїшси, та ти собі піди до мами, переночуй собі, а завтра прийдеш.

— Я не вступлюси з хати!

— То меш з нами горівку пити, але не вівкай, бо спарю. Лізь на піч та й спи, або дивиси, або як хоч.

Вона ані рухнулася від печі.

— Баба бабов, Гьоргію, вона боїтьси, як жид, бійки, не дивуйтеси.

— Е, що ми будем на ню дивитиси! Дай боже здоров'е, чоловіче, я до тебе нап'юси! Не знаю, хто за кого будем гріх мати, ци ти за мене, ци я за тебе? Але гріх мусить бути, таке зайшло, що без гріху не обійдешси. Гай, пий.

— Не хочу.

— Мусиш пити, як я просю! Горівка тебе трохи одерзне, бо-с геть уплошів.

— Я не хочу з вами напиватиси.

Всі три газди обернулися до злодія. Завзяті, чорні очі віщували йому згубу.

— То давай, най п'ю, але п'еть порцій нараз.

— Пий, а як нам забракне, то ще пішлемо.

Наливав одну по одній і випив шість. Потім пили Михайло і Максим. Закусували і знов пили.

Михайло:

— Скажи нам, чоловіче, відки ти забрів у наше село, чи ти близький, чи далекий?

— Я зі світа.

— А як ти, чи нашої мужицької ложи, чи міщанської, чи панцької? Бо інакше до тебе застосуємося. Мужика то так б'єси: зо три рази люшнев дулуманом по голові, скілька раз по лиці, аби впав. Бо мужик твердий, до него треба твердо братиси, а як він під ногами, то легка робота. А пана ріхтуєси знов на іншу моду; люшні не показуй, бо вмре відразу, але пужівном настраш. А як він делькотить на цілім тілі, то дай у морду два рази, але також не дуже: пан вже під ногами! Походи трохи по нім мінуту, дві, та й готовий, ребра потерті на форост, бо то біленька кістка, як папір. А жида береш на пірший вогонь за пейси; він скаче, плює, корчиться, як пружина. Але ти на то не дивиши, лише закладаєш великий палець межі два малі та й дюгом его попід ребра, все дюгом. Це легка бійка, але болюча дуже...

Газди тяжко, тупо засміялися, а Михайло встромив голову поза Максима і чекав, що йому злодій скаже.

— Ну, до якої віри пристаєш?

— То, газдо, таке, що як ви п'єте горівку, то ви мене жадним способом живого з рук не пустите.

— Правду кажеш, бігме, правду, за це ті люблю!

— А заки вб'єте, то дайте ще горівки, най нап'юси, аби-м не знав, коли і як.

— Пий, на таке діло пий, я не бороню, але чо ти на мене лучив, бодай тебе бог скарав! Мой, я твердий, я камінний, тебе з моїх рук ніхто не вірве!

Злодій випив ще п'ять келишків.

— Бийте, кілько хочете, я вже злагоджений.

— Чекай, бре, добре, що ти вже контетний, але ми ще не контетні, ти по п'еть, а ми по одні. Як тебе здогонимо, пічнем говорити.

Михайло дивився дуже весело. Максим якусь думку мав, але боявся її виявити, а Гьоргій був неспокійний.

— Виджу, люди, що буде біда, уступив би-м си геть, а щось ні до него тягне, ланцухами тягне... Гай, гай, пиймо, закусяймо...

— Газдо, дайте, най вас поцую в руку,— сказав злодій до Максима.

— Ов, чоловіче, ти дуже боїшси, ов, це не файно!

— Бігме, вас не боюси, бігме, і сто раз забожуси, що не боюси!

— А що ж?

— Мені легко стало на душі тепер, та я хочу цього газду в руку поцувувати; він сивий чоловік, міг би бути моїм татом...

— Чоловіче, лиши мене, бо я мнекий на сумліне, я не хочу, будь собі без мене...

— Але дайте руку, бо гріх мете мати, я хочу вас поцувувати, як рідного тата.

— Я цалком мнекий, чоловіче, це цулуй мене.

Михайло і Гьоргій аж роти пороззявляли і горівку перестали пити. Найжили чупер і своїм вухам не вірили.

— Тумана пускає, чьо він хоче? Ти, небоже, такого способу трібуюш, е, ми й на це вчені!

Максим витріщив очі, як баран, і не розумів, що діється.

— Зміркував, що я мнекий, зараз угадав...

Говорив, аби оправдатися перед Михайлом і Гьоргієм.

— Дайте, дайте, газдо, руку, але із широго серця, бо як вас поцую, то мені буде легко. Я виджу, що вже мені не ходити по світі, та хотів би-м випрошитися з вами.

— Ти не цулуй, бо я геть змекну, я тобі і так простю.

— Але я вас прошю дуже, бо я дуже тяжко буду умирати, бо я ще нікого в руку не цулував, аби ніби так із серцем. Я не п'яний, бігме, ні, але я так хочу...

— Тихо, мой, не жвинди, не підходи подалеки, бо як угатю — та й не дригнеш!

— Коли ви гадаєте, що дурю, а я, бігме, правду кажу. Я, видите, як напивси горівки, та й мені отак утворилося в голові, що я маю згинуту і цього газду в руку поцувувати, аби мені бог гріха зменшив. Та дайте руку, газдо, кажіть, най дасть.

— Що цес чоловік від мене хоче, коли я не порадою, бо я жилісливий такий, що я не годен тому стерпіти...

Максим не знав, де подітися, що з собою робити в та-
кім клопоті. Він стидався, як дівчина.

— Мнекого все таке, все він у людей на посміховись-
ку, така натура паскудна! Та ви знаєте, що як я трохи
горівки нал'юси, та й плачу, таже знаєте. Було мене
таки суда не кликати, бо я, знаєте, такий, як предиво...

Злодій хотів взяти Максимову руку, аби поцілувати.

— Цес злодій хоче штуков нас зайти. Ідїть, Максиме,
геть від него, уступїтьси.

— Давайте горівки, Гьоргію, пиймо з-по три, аби раз
дістали їдь,— сказав Михайло.

— Не йдїть, Максиме, не йдїть, вуечку, від мене, бо
я зараз умру. Я не боюси, бігме, не боюси, але такий
мене неспокій тре...

Він почав дрожати на цілім тілі, губи тряслися, як
живі. Михайло і Гьоргій пили горівку і не дивилися на
нього.

— Та чого ти си боїш, нема чого, я тобі дам руку
поцулувати, вже дам, най ні і віб'ють, вже дам, на,
цулуй, як ти собі жєдаєш...

Злодій прилип до руки, а Максим кліпав очима так,
як би хтось його раз по разові бив по лиці.

— Мнекому ніколи не варт бути, бо мнекий чоловік
нездалий до нічого...

Михайло розставив всі пальці в руках і показував
Гьоргієві.

— Мой, мой, такі дужі, такі лакомі на бійку, що раз
лакомі, де ймуть, там з мнесом рвуть!

А Гьоргій нічого не говорив, лиш заєдно плював
у долоні і наливав горівку.

— Доста вже, небоже, доста, пусти, най я собі йду,
бо тут нема бога, я на таке не можу дивитиси. Вітегни
руки з пазухи, не облапуй ні, пусти, бо мені такий встид,
що не знаю, де подітиси!

— Я ще хочу образ цулувати, я ще хочу поріг,
я хочу всіх, всіх, де хто є на світі,— кричав злодій.

Жінка зіскочила з печі і втекла. Михайло вийшов
із-за стола темний і п'яний, як ніч, Гьоргій стояв і нага-
дував собі, що він мав щось робити.

— Максиме, ви мені з хати шуруйте, аби я вас тут
не видів, бо вб'ю, як горобця; гай, забирайтеси.

— Я піду, Гьоргію, я вам не кажу нічо, але ви не-

гнівайтесь, бо ви знаєте, що я мнєкий чоловік. Мені так здаєси, що гріх будете мати, а собі йду...

— Ідіть, ідіть, бо ви не хлоп, але зальопана баба!

— Та я то кажу, що я не до него, я...

Максим піднісся і вийшов з-поза стола.

— Будьте здорові та й не бануйте, бо я, як якись казав, не до цього...

Злодій один лишився за столом, блідий трохи, але веселий.

— А ти відеш із-за стола, ци треба ті відти віносити?

— Я не віду, я виджу, ще не віду, бо я маю тут під образами сидіти.

— Ой відеш, бігме, відеш, ми будемо просити!

І кинулися на нього, як голодні вовки.

ТАКИЙ ПАНОК

Він такий маленький панок у такому маленькім місті, що там є багато жидів і один панський склепок. Те місто стоїть посеред сіл, як скостеніле село, як падлина воночє, як смітник цілого повіту. У торгіві дні воно оживає, малюється селами і веселе. На ринку стоїть комедіантська буда; якісь страшні музики вигравають у ній, страшні bestії вишкірюють зуби з полотен буди і якась панна воскова гримає в брязкучі тарелі. А перед будою стоять сільські люди у всіляких строях і дивляться. Ціла юрба справляє свої очі на деревляного блазника, що вибігає з даху буди і просить усіх досередини, махаючи руками. Сміх, гамір, сльози зо сміху. До блазника виходить деревляна дівчина і обіймається з ним. А сміху на ринку стільки, що жидам вуха деревіють, що пани в канцеляріях із крісел зіскакують. Увесь сміх із сіл прийшов на ринок. Старі мужики тягнуть синів і молодичь за плечі, аби йти за орудками, а їм ані в гадці покидати комедію. Аж надвечір маса розлізається і лишає пустий, гидкий ринок, аби мали де бавитися жиденята.

У такому місті жиє маленький панок. Він на пенсії, дітей не має і жінки не має. Сам сивий уже, в сивім капелюсі і сивій одежі. Цілий день сидить у панськім склепочку і мовчить. Що пани другі пробують з ним говорити, то він на той час тягне зі склянки пиво і забуває потім відповідати. Найстарший гість, пан староста, також не може до нього приступити. Панок мовчить цілий день у склепику і чекає на мужиків. То як часом мужичку хтось справить до панського склепу за таким

вином, що від серця від'їдає, або за таким потужним, чорним цукром, що від нього попускає в грудях, то вона стає перед склепом і не вагається зайти. Тоді наш панок вибігає зі склепику і каже:

— Чому не йдете, але боїтеся? Ходіть і кажіть, що потребуєте, то я вам поможу.

— Коли, прошу пана, якось не смію йти межі пани.

— Ти, газдине, дурна, ти за свої гроші маєш право.

Мужичка входить, а панок забігає коло неї, як би вона до нього в гості прийшла. Вона хоче цілувати всіх панів по руках і не має сміливості.

— Не цілуй, не лижи панам руки, бо ти газдиня, ти гірша газдиня, як пані, бо ти маєш свій ґрунт.

Мужичка глядить на панка, дивується і стоїть.

— Кажи, що тобі треба, але сміливо, час вже, аби українські газдині знали свою гідність. Ти панів не цілуй, бо вони з тебе живуть, вони твої слуги.

Пани регочуться, мужичка вже на правду боїться, а панок дивиться на панів і злий, дуже злий. Потім залягоджує мужичці орудку і виводить її зі склепу. Перед склепом наказує їй, аби панів ніколи по руках не цілувала, аби раз прийшла до розуму і шанувала себе, бо пани злодії, розбійники. Мужичка сміється, дякує йому за вигоду і йде. А панок вертається до склепику і глядить на панів згори і підсвистує собі так весело, що його лице молодіє, очі прояснюються.

— Ви бунтуєте хлопів, я вас кажу арештувати,— каже і сміється староста.

Панок тягне пиво і в той бік не глядить.

— І хто би то був надіявся, що то за анархіст з цього пана Ситника?

Панок ще мовчить.

— А так ішов разом з нами, бавився, в карти грав, а на старість таки показав московську душу. Москаль москалем.

Пани регочуться, бавляться, а Ситникові аж очі кров'ю заходять.

— Коли я не хочу більше крові пити, так як ви, і по полудне затикати подушками вікон, аби спати; я маю вмирати десь цими днями, та я хочу хоч трохи перед богом стати чистий.

— До лазні, пане Ситник, до лазні за двадцять центів, го-го!

— Буде вам лазня колись, тото буде лазня!

— Що ж, як збунтуєте нарід, як косу возьмете і хлопці за вами, то могла би бути лазня, але ви не такі знов злі.

Панок метушиться, бо до склепику увійшли два мужики і станули коло порога.

— А ви чого хочете? Не стійте так, як злодії, бо ви пани собі, газди.

— Ми, проши пана, віпили би по скленочці вина, бо кажуть, що тут добре, що в трунку направить, а жиди злодії.

— Ходіть за мною до другої станції, там сядете, скажете собі дати так, як люди...— каже пан Ситник.

— Нащо, пане, ми отут постоїмо, ще нам сідати треба, нема часу.

— А видите, який ви темний нарід, а німець також хлоп, але подивіться на нього, як він тут прийде. Просто суне, сідає — і баста!

Панок показує, як німець йде, як сідає.

Пани регочуться, мужики поставали ні в п'ять, ні в десять. Вони поспускали голови і не знають, що діяти.

— Ходіть, не будьте худобою, зараз ходіть, ви боїтеся оцих панів? Та то ваші наймити, ви їх годуєте, вбираєте, а ви перед ними пляцком!

Мужики червоніють, пітніють зі стиду і йдуть за панком. Сідають у другім покоїку коло стола і мовчать. Він дзвонить.

— Прошу літру вина нам дати...

— Прошу, пийте, не розглядайтеся так, як би між збуїв попали. Я чоловік ваш, я з вашої кості і крові.

— Дай вам боже здоров'є, пане.

— Пани мене ймили межі себе, я їм служив, я за вас забув, я грав з ними в карти...

— Пани мають свою забавку, мужики знов свою, кождий має своє.

— То не так, то так тепер є, що як ти українець, то маеш тримати з українцями, а як не тримаєш, то ти остатний лайдак, драб і розбійник, розумієте?!

— То правда, що най кождий свою віру тримає.

— А видите, а видите! Я не був такий лайдак замолоду! Я мав один образ у хаті, так я його десь купив та й повісив, український образ одного митрополита. Але каже мені раз один пан: «Я до тебе прийду на візи-

ту». — «Прошу, прошу дуже», — я кажу, та й іду додому, та й той образ із стіни та й під ліжко. До мене пани часто заходили, а я все той образ ховав, за кожним разом.

— То, пане, чоловік боїться, аби щось не прошкробав, аби штерна не втели, бо то пани не любе мужиків, ніби руснаків, що то так називаєси...

— То знаєте, я той образ скидав з стіни і назад клав зо двацять років. А при кінці то мені стало його жаль. Отак дивлюся на нього, а він такий, як би злий на мене. Не злий, але отак, як би плакав на стіні. Мені здавалося, що як мене нема дома, то він плаче голосно на всю хату...

— А це може бути таке, аби образ плакав?

— Ви мене не розумієте, мені так здавалося, що він плакав, і я не раз закрадався під мої вікна та й наслухав того плачу. А одного разу я вийшов з казина вже по опівночі та й іду додому. Прийшов під вікна, слухаю — плач; слухаю ліпше — таки плаче... Стало мені страшно, не знаю, чи йти до хати, чи вертатися? Стою, стою, дрожу, боюся. Зібрався я на відвагу...

— То сама опівніч, пане, то найнебезпечніша, лихе має тогди міць!

— Але ви не розумієте мене, то мене сумління так пило, так докучало, що мені аж голос причувся. Вхожу я до хати, ледви на ногах стою, не чую нічого. Засвітив свічку, боюся на образ подивитися. Лягаю і конче хочу на образ подивитися, а не маю відваги... Глипнув, а він заплаканий. Мене в горячку, мене в дрож пірвало, кланцяю зубами...

— А тож не страх, пане, самому з таким образом бути в саме опівночі!

— Слабував я тоді довго, гадав, що вже буде капут! Закликав я до себе нашого священника, розповів йому, лагоджуся на смерть... Але бог мене помилував. По слабості я зараз виступив з уряду, подався на пенсію і сказав собі, що своїх людей не буду стидатися, що буду з ними жити і буду їх боронити. Я слабкий вже, довго вам не поможу, але доки ще лажу, то буду за вами ходити, як грішник, і благати вас, не відкидайте мене...

— Дзінкуємо вам, пане, що з нами так красно забалакали-сте, коби таких панів було багато, дай вам боже погідливу старість...

— Ні, то я вам маю дякувати, бо я ходив по вашій кривді, як по м'якій подушці, я не мав того опам'я-тання...

Панок розплакався, а мужики дивилися на нього і казали:

— Пане, а дайте ж спокій, не турбуйтеся, ми на вас не гніваємося, а нам що до того, як пани живуть, вони мають своє право, а ми своє.

— Ви мене не розумієте, як ви мене не розумієте! Я хочу, аби ви були людьми...

— Та ми, пане, кільки можемо, то ми стараємося, аби вас слухати, бо ви вчені та можете нам дорогу показати.

— Так, так, дорогу треба знати.

— Добрий якийсь панок оце має бути.

— Відай, трохи пиячок, але добрий чоловік.

— Є такі пани, що як нап'ються, та й плачуть, як мужики...

— Е, є і межі ними такі мнєкі,— балакали два мужики, додому йдучи

МОЄ СЛОВО

МОЄ СЛОВО

Білими губами упівголос буду вам казати за себе.
Ні скарги, ні смутку, ні радості в слові не чуйте!

Я пішов від мами у біленькій сорочці, сам білий.
З білої сорочки сміялися. Кривдили мене і ранили.
І я ходив тихонько, як біленький кіт.

Я чув свою підлість за тихий хід, і кров моя діточа
з серця капала.

А спав я у паймленій хаті посеред брудних туловищ,
сплетених розпустою.

Листочок білої берези на сміттю.

Я скинув мамину сорочку. Мій діточий світ і далеке
покоління мужицьке лишилося за мною.

Передо мною стояв новий світ, новий і чорний.

Я ловився за його поли, а він згїрдно глядїв на мене.
Як жебрак маленький.

Я занїмїв був із болю. І мовчав я довгі, довгі роки.

Мої слова невимовлені, мій плач недоплаканий, мій
сміх недосміяний!

Лягли ви на мене, як лягає чорне каміння злома-
ного хреста на могилу в чужинї!

Я найшов товаришїв.

Вони погодилися з новим світом. Я говорив їм про
мїй покинений і про новий, що кривдив нас.

Казали, що брешу.

А я рвався, і падав у болото із знесилля, і не уступав.

Сказали, що я брехун іще раз. І покинули мене.

А як я плакав, то мама ридала:
— Ти сам з собою будь, бо пани тебе не приймуть.
Не покидати було мене.
І лишився я, як корч лугу серед поля.

Я сидів посеред піль.
Мої думки снувалися довгими скибами плодючої
ріллі. Ссали землю і годували мене самогою.
І ще приносили солений піт і тихі пісні, що снува-
лися за орачем, за плугом і за погоничем. І поїли мене
тим спокоем, що мріє над ярами волів у плузі.
Бачив я ще маленькі огники між маленькими пасту-
хами і вівці по полю.
Я тут буду, як буйний вітер, панувати, заспіваю свою
пісню!

Я сотворив собі свій світ.
Праворуч мене сине поле, і чорні скиби, і білий плуг,
і пісня, і піт солений.
Ліворуч чорна машина, що з червоного рота про-
кльоного стогне.
А в серці моїм мій світ шовком тканий, сріблом бі-
лим мережаний і перлами обкинений.
У своїм царстві.

Буду свій світ різьбити, як камінь.
Слово своє буду гострити на кремені моєї душі і, на-
мочене в труті-зіллі, пускати буду наліво...
І слово своє ламати буду на ясні соняшні промінчики,
і замочу його в кожній чічці, і пускати буду направо.
А свій камінь буду різьбити все, все! Аж на могилу
свою його покладу як мертву красу.
А вишня в моїх головах возьме всі мої болі на свій
цвіт.

А в своїм світі я живу, живу!
Як безумний, бреду хмарою своєї фантазії.
Сто раз розпускаю сили своєї душі, аби далекими
світами відшукали мені щастя моє.

По тихім ставу моєї минувшини пливуть неводи сердечних моїх бажань, аби виловити всі ясні хвилі життя мого.

Але неводи рвуться і не годні нічого зловити.

Вертають до мене помучені і без нічого — як мужики з лану.

І я смутний дрімаю на хмарах.

А як грім трісне, то я здоймаю чоло вгору наново.

І лечу, лечу на чорних хмарах...

Золотою стрілою прорізую світляні висоти.

В чорний чупер ховаються звізди, як у чорну хмару.

Студені хмари від моїх очей теплим дощем спускаються на землю.

Але сонця дійти я не годен.

І падаю з високості в долину.

Як старий жовняр деревляними ногами блукає, так я блукаю.

А крила гояться, і я знов лечу до сонця, до щастя.

І знов ріжу зводи небесні і падаю.

Я був щасливий.

Коли я глядів дитиною на мамині очі, як по них сунулися тихесенько пречисті хмарки щастя,— я був щасливий.

А тепер на ті очі смерть долоню поклала.

А я шукаю щастя під небом і падаю...

С У Д

I

Ковалюк підняв орчик догори та й казав музикам:

— Грайте до поредку, як має бути, бо це весіле буде славне на всю Україну і в Коломиї, і в Станіславі...

— Оце-с вже не потребує весіля, але ще є два такі, що мають гуляти.

Він показував на Федька Продана, що лежав із розбитою головою на снігу. Коло нього сиділа його жінка, тримала новий капелюх у руках і питала:

— Та що кажеш робити, що до дітий переказуєш?

І ще щось до нього говорила, ніби на тамтой світ переказувала.

А Дмитро Золотий ходив поперед ворота з куснем грубої розвори та казав до громади людей на вулиці:

— Ні один най не вагаєси поступити отут, бо зараз від цеї розвори усне — це вам кажу!

— Кого б'ють?

— Богачів.

— А хто б'є?

— Весіле.

— А Федька вже вбили?

— Він вже на тамтім боці.

— То его смерть, а чий кременал?

Дзвін на селі почав голосити тривогу.

— Зараз громада збіжиться та й не дасть.

— Дасть, дасть, буде отут чипіти так, як ви,— відповів Золотий.

Коло хорімних дверей чинилася нова баталія. Ми-

хайло Печенюк заперся ногами і руками в одвірки, і ані Петрик Синиця, ані два Золоті, Іван та Каленик,— не могли його витягнути надвір.

— Ви, голодники голодні, та я дужий, та я щодня мнесо їм, а ви бевку незабілену!

— Меш тепер сиру землю гризти.

З сіней бухав плач жінок, як червона луна.

— Не кажи їм так, Міхайле, не кажи, не кажи, але проси їх дуже,— казала жінка.

— Говори, дурна бабо, тут нема просьби, тут смерть.

Та як вони так правдалися, а Петрик Синиця ймив у зуби Михайлів палець і витягнув в одній хвилі надвір.

— Ого, вже Міхайлові амінь!

— Міхайлихо, сідайте на голову, голова ґрунт...

— Ти радиш, ех, як ті порадою оцим буком.

— Кров з него садить, як з пацюка, а така червона, здорова кров...

— Мой, аді, хреститьси, б'ють, не дають оченаш віговорити.

— Вже по шім, Міхайлиха дає свічку, але незасвічену.

— Та що, що дужий,— вже глина — та й кінець!

— А жінка ніц не плаче, змогласи дуже.

З хорім вибігла купа жінок і Касіян поміж ними. Золоті і Синиця кинулися за ними.

— Та не віховаєшси, богачю, у підтичках жіночих!

Жінки громадно облягли Касіяна.

— Не дайте мене, не дайте!

— Касіяню боїтьси, а его найліпше треба обріхувати! Він межи богачами найгірше в'ідний.

— Боїтьси, не то що Міхайло, цес не боявси.

— Аді, жінки біда, аді, як плюють на Золотих.

— Ймили Петрика та й всі лягли на него.

— Не дадуть-таки...

— А ви чоґо відти мішаєтиси? Ви вмієте жінок добре бити та й жидів за пейси торгати, а як прийде на правду, то стоїте подалеки та й скавулите, як щенюки.

Це вповіла публиці одна з тих жінок, що Касіяна боронила.

— А ви, віте, чому не йдете поредок робити, аді, баби роб'є за вас поредок?

— Які ви мудрі: йди, віте, та й здихай, що лайдаки межи собов змовилиси бити богачів!

Зробилася цілком днина. Хати на білім снігу стояли, як громади чорних великих птахів. Ліс найспокійніше шептав. Дзвін іще голосив тривогу.

З громади жінок вийшла Іваниха Золота, ймила окервавленого чоловіка за рукав та й так казала:

— Чоловіче, та подивиси на людей, та на село, та на ліс, та спамнетайси! Та що-с наробив, та люде не худоба?

За нею вийшла і Қаленикова жінка.

— Ти йди, небоже, до кременалу відразу, до хати не приходи, бо я з дітьми геть піду. Не приходи-таки.

Музики перестали грати, а Ковалюк стояв із орчиком і не знав, що з ним робити. Сонце виказало пів золотого ока.

Три Золоті покидали буки та сапи і пішли в ліс. Қовалюк зачав плакати, а Петрик Синиця подався до хати та на порозі впав і почав піну з рота точити. Товпа рушилася і почала здоймати побитих.

II

В хаті Онуфрія Мельника мало судити село убійників. Всі богачі не мали права приходити на суд — судили самі бідні. Онуфрій уложив суд, і прокуратора, і оборонця. Сам сидів за столом та й так казав:

— Село строєне, люде одні одних боєси, в церкві щонеділі лиш мова за бідних. По селі увихаються шандарі, дзвінки дзвоне, що комісії привозе. Розкидають гроби, ріжуть, поре, а нам, бідним, нема нівідки ані ради, ані доброго слова. То ми самі судім їх, а як учуємо, що вони завинили, то будемо їх карати.

Так говорив Онуфрій до всіх бідних. Вони зібралися майже всі з села. Заступили хату, піч, постіль, сїни і подвір'я.

— А якби віт приходив та хотів розгонити, то ви не пустіть, а якби пхавси, то дайте кілька полишників, найтікає. А тепер розкажіть нам, пані прокуратор, акт оскаржений.

З лави піднісся Яків Дідик та й зачав.

— Іван Зуб, бідний чоловік, бо, знаєте, робив свої доньці весіле. Знаєте, яке бідного, усе він рад, як до него прийде богач, бо як прийде богач, то образи ясніші

стають, бо є кому під ними сідати. То зійшлися самі бідні, але упросив собі Зуб ще трьох богачів: Федька Мелникового, Михайла Печенюка та Касіяна Кропивку. «А дай боже здоров'є, а жийте здорові, а декую вам, що-сте уступили до хати, мені весіле буде веселіще». Каже так Зуб та припадає, а бідні сараки, що постулювалися в пороги, та й слухають. «А проши, а будьте ласкаві, а доцегніть-ко, а покушійте». А все до богачів. А богачі, моспане, все п'ють, а все бідних далі д постелі вісувають. А Зуб забув за гості, лиш коло богачів ходить. Це перший пунт. Але Петрик Синиця каже:

— Ти, Зубе, ти, старий, відай, забув, що в тебе є ще другі гості, не лиш ці три.

А Зуб вже горівчинний був та й каже:

— Синичко, ти мені не давай ред у мої хаті. Як я хочу, так буде.

— Ой не буде так, я прішов на весіле, як другий, я приніс такі дари, як другий, то я маю мати таку честь, як другий.

Каже Синиця оце, а бідні понашірювали вуха, та таке їм це слово миле, як мід солодкий. Та й на цім тим часом стало. Зачели відавати обід. Перед богачами все солонина та мнесо, а начінки лиш трошки, а перед бідними все лиш начінка, а мнеса крішка. Фукають бідні, їде або не їде. А богачі аж лікті собі позамащували.

Але взяв Іван Золотий з-перед богачів склянку з горівков та й каже:

— Пиймо, братя, хоть горівки, як їсти не дають.

— Мой, Золотий, а перед тобов же що стоїть, не дар божий? — каже Зуб.

— Але чьо перед богачами кільки дару божого, а перед нами лиш крішка?

А богачі лиш червоніють, лиш позирають, але мовчать.

Відійшла вечеря, зачали музики грати. Гуляють. Але взяв Печенюк Касіяниху в данець. Та все данцує та розтручує. Не вітерпів уже Петрик та й лус в лице Михайла, а Михайло ні дві, ні три — та й Петрика.

— Гов! Перестаньте грати,— кричить Зуб.

А Касіяно каже Зубові:

— Знаєте що, Зубе, нате вам п'ятдесят левів гезди,

платю вам все весіле, але ви геть віметіть це сміте з хати. Це другий пункт.

Прийшло до такого, що аж мусило чієсь жите йти на смерть. Ех, господи, як Каленик Золотий не хомне Касіянка у писок, аж повна миска націюркотіла. А Міхайло Каленика як уфатив за шкіру на потилиці та й вірвав у пушках, лиш лишилося голе мнесо.

— Мой, богачі, або зараз віци забирайтиси, або буде з вас саме фалате!

Коби ж були послухали. Та й зачеласи баталія. Всі, що май боязливі, повтікали, лиш лишилися три богачі, та п'ять бідних, та жінки. Жінки лишилися всі, бо вони знають, що їх ніхто не б'є у бійці. То вперед вівели Федика Мельника. Вівів его Ковалюк, і Петрик, і Іван. І Ковалюк лиш раз свиснув по голові орчиком — та й череп хрус на місці, а Федько уснув на місці, як куря.

А Печенюка Міхайла вже не так було легко. Хлоп дужий, як медвідь, бо знаєте, а не боїзливий. З ним валувалися зо три години по хаті: їх штири, а він один. Правда, помагали і жінки, але що баби годні. Звалили го в хаті — розкидав з себе штири хлопи, як галушки, звалили в хоромах — знов не давси. Приволікли до дверей, та й ймивси одвірків. Але Петрик Синиця уфатив его палець у зуби та й віпровадив, а як віпровадили, та й убили колами. Убив Петрик, та й Каленик, та й Іван. Хотіли ще Касіяна вбити, але одно, що дуже просив жінок, та вони тримали его під сорочками, а друге, що зробивси день, та й люди спамнеталися.

То вбили: Іван Каленик, та Дмитро Золотий, та Петрик Синиця, та Никифір Ковалюк.

— Оце прокуратор сказав оскаржене, а тепер будемо слухати винуватців, — сказав Онуфрій.

— Іван Золотий.

— Гір¹.

— Ти винен, що-с убив Міхайла та й Федька Мельника?

— Ні, не винен.

— А хто ж винен?

— Та ми не винні, але богачі.

— Як богачі?

— А так винні, що нас хотіли вігнати з весіля.

¹ Тут (нім.).

— Хотіли, але ви не далися, а їх вигнали-сте на той світ.

— Або що мене маєте питати?

— Іванку, руй, гадино, не підтикай під ніс, бо зараз дістанеш. Кажі, чим убив-ес?

Тут Онуфрієві почала помагати публіка.

— Ти, Золотий, кажі все по правді, бо зараз дістанеш буки,— казали з сіней газди.

— Я, бігме, лиш раз ударив!

— Чим?

— Сапов.

— По чім?

— По плечах?

— Ну, а Каленик?

— Я не знаю.

— Як не знаєш, то сідай.

— Каленик Золотий!

— Я сам.

Ти вбив Міхайла?

— Єго вбило єго богацтво.

— Лиш не змудра, Каленику.

— Яє змудра, п'єний-єм був, весіле було, музики грали, а богачі хотіли нас вігнати, то ми хотіли набити.

— Добре набили, але хто вбив?

— Я не тямлю.

— Памнєть коротка якась.

— Чим бив-єс?

— Чим мав.

Онуфрій нічого вже не казав, лиш махнув рукою на парубків. Ці ймили Каленика в руки.

— Дайте му п'єтнацїть буків, та й буде говорити.

І пішли дальші зізнання. Публіка хотіла конче карати, та Онуфрій не позволяв і випитував дальших оскарженних. Та серед того, як оскаржені не хотіли зізнавати перед Онуфрієм, всі, що стояли в сінях, почали кричати: «Вони вбили, най же відпокутують».

І витягали одного за другим і подавали в дальші руки. А ті, руки, багато їх, хапали їх, мстилися і ревли по селі, а за собою лишали страшний зойк жінок і конаючі хвилі помсти.

ЗЕМЛЯ

ВОНА — ЗЕМЛЯ

То як Семен із заходом сонця вернув додому, то застав на своїм подвір'ї п'ять кованих возів, набитих всіляким добром, ще й колиска наверху була. Коні коло возів добрі. А на приспі сиділи старі й молоді, самі незнайомі. То Семен старий і босий, з черевиками через плечі, сказав:

— Славайсу Христу, люде добрі! Відки ви і як вас маю звати?

— Ми буковинські, війна вігнала нас із дому; я є Данило, а це коло мене моя жінка Марія, стара вже; а це мої дві невістки з дітьми, та донька, також з дітьми; та хочемо у вас переночувати, як приймете.

— Ночуйте, та будьте гостями. Сяду я коло вас, та побалакаю з вами, а жінка най варить вечерю. Вона в мене друга, молода і годна, як схоче.

— А це в мене перша, уже п'ятьдесят років, як за мною, та тепер здуріла, та поховаю я її десь на роздорожу, бо розум свій загубила під колесами. Доки ще з фіри виділа наше село, то плакала та з воза тікала, та невістки здоганяли, а як це вздріла вже свого села, то заніміла. Та сидить отут німа межи внуками...

— Бадю Даниле, не дивуйте! Вона лишила слова свої на вікнах та на золотих образах в свої хаті, то вони, як пташечки, б'ються по порожній хаті, як сироти. Молитви шебечуть по вуглах, а баба без них німа буде... А підіть ви до великої хати та перед светим Николаєм проведіть її молитву; може, народиться в ні слово.

То оба старі затягнули бабу перед образи й голосно говорили молитву. Та баба мовчала.

— Загубила вона свої слова коло своїх светих та й там їх відшукає.

Знов на приспі.

— Не моє діло питати, але чого ви кованими возами та вороними кіньми та з дітьми молодими землю свою покинули?

— Бадю Семене, на вороні коні та на вози ковані я склав свої діти, аби їх на наругу не подати. Як попа з попадею скували та повезли в гори, як професора взели вночі бог вість куда, а віта повісили серед села і поклали жовніря, аби хто не поховав, то я відрікси землі та й кров свою наклав на ковані вози, аби ніхто єї не споганив. Цар православний, а ми православні, та й зрада. Це раз; а другий раз — москаль іде і сонце залагає. І Хина, і Сибір, та дикий нарід з цілого світа; старих ріжуть, молоді жінки гвартують та цички відрубують, а малі діти ведуть у колоію та розкидають по пустих землях у далекім царстві... Та вікна в селі посліпли, а дзвони заніміли. Кара божа спустилася на нас за гріхи цілого світа. І від тяжкої руки господа милосердного я пробував кров свою, діти мої, забрати в мир хрещений.

— Кличуть вечеріти, Даниле, а бога не гнівить своїм перозумним жалем.

* * *

— Іжте та досегайте ви, птахи, що летите, не знати куди. А ми, Даниле, оба покушіймо цеї гіркої, та, може, старі наші плечі від землі відвернутьси вгору.

Вечеря не була нікому мила, лиш оба діди попивали горівку та також страви не брали в рот.

— Ідіть ви, діти, спати зі своїми дітьми, най вам бог ясні сні намалює, а ми, старі, ще побудемо.

— Даниле, коби-сте не гнівалиси, то я би щось сказав вам.

— Я розум і гнів лишив на своїм подвір'ю; можете мене і вібити, бо я, видите, старий птах, та без гнізда.

— Старий птах най гнізда старого не покидає, бо нове збудувати вже не годен. Бо ліпше, аби его голова у старім гнізді застигла, як у яру при чужі дорозі.

— Правда, Семене, правда, за це слово я вам декую...

— Та куда ви си вібрали? За панами і за жидами? Цісар має для них касу створену, а вам каса заперта.

Як увідете у чужий язик, у великі студені мури, то доля розфурее вас по каміню, і лиш снитиси вам буде наша красна земля, а руки закостенілі будуть з непам'єті сіяти на сміх панам, що спацірують, яру пшеницу по каміню. Бог не прийме вас до себе з того каміня, але віде перед свої ворота, як вас уб'ють на ваші землі. Вертайтиси на свою мнєконьку землю, а там буде вас бог благословити і на шибениці...

— Грішний я, Семенку, грішний перед богом і перед вами. А то в мене ниви, як вівці добре годовані, чорні та кучереві. Я зараз завертаю вози до схід сонця, аби бога не гнівити...

— Наше діло з землею; пустиш єї, то пропадеш, тримаєш єї, то вона всю силу з тебе вігортає, вічерпує долонями твою душу; ти припадаєш до неї, горбиши, вона з тебе жили вісотує, а за то у тебе отари, та стада, та стоги. І вона за твою силу дає тобі повну хату дітий і внуків, що регочуться, як срібні дзвінки, і червоніють, як калина... Не йди, Даниле, з панами та з жидами, не шукай царя, бо тобі царя не треба; все якись прийде до мужика, аби податок брати...

— За ваше слово, Семене, най вам бог дасть усе найліпше; я вертаю додому, най си діє божа воля.

Та й баба Марія заговорила:

— Ідім, Даниле, додому, ідім.

— Ат сука баба, як вішло на єї, то зараз заговорила!

— А тепер пиймо на «будьте здорові»; дай боже, аби-м лиху годину перебули, а як пірємо, аби наші кості зогнивали в наші землі.

І пили оба діди, та й стара баба з ними, та співали. Баба сиділа в середині, та кріпко обіймала обох руками, та проводила пісні:

Лишень моя мила,
Як голубка сива,
Вона спати не лягає!
Дитину колише,
Дрібне листя пише,
З буйним вітром розмовляє...

Та так вони співали до зорів, а на зорях ковані вози заклекотіли, і Данило вертав додому.

А як сонце сходило, то оба діди прощалися, цілували себе в чорні руки, а червоне сонце кинуло їх тіні через межі, далеко по землі.

МАРІЯ

Марія сиділа на приспі й шептала.

— Бодай дівки ніколи на світ не родилися; як суки, валяються; одні закопані в землю, а другі по шинках з козаками. І нащо воно родиться на світ божий? І дурне, і пусте, ще і з вінком на голові.

Вона саме закопала свої дві доньці в потайничок у льоху, як у селі зчинили крик, що йдуть уже свіжі козаки.

Чого тоті козаки хочуть, чого шукають? Її стодоли пусті, комора без дверей, порожня, хата — гола, а замки від скринь ржавіють попід ноги. Не хотіла на них у хаті ждати. Облупана, обдерта тотя її хата.

Сиділа на приспі і нагадувала все минуле. Сперла голову до стіни, сиве волосся вилискувало до сонця, як чепець із блискучого плуга; чорні очі відсували чоло вгору. Воно морщилося, тікало під залізний чепець від тих великих, нещасних очей, які шукали на дні душі скарбів її цілого життя.

Далеко під горами ревіли гармати, палали села, а чорний дим розтягався змієм по синьому небі і шукав щілин у блакиті, щоби десь там обмитися від крові і спузи.

За її плечима дрижали вікна за кожним гарматним громом. А може, там і її сини, може, вже закуталися в білий рантух снігу, і кров біжить із них і малює червоні квіти.

Вона їх родила міцних і здорових, як ковбки; чим була грубша, тим більше робила, по кожній дитині була

все краща й веселіша; а молока — то мала такого, що могла дітей не плекати, а купати. І чоловіка мала дужо-го й милого, і маєток.

То як, бувало, жнуть на ниві цілу ніч, як дзвонять до сну дітям серпами, що позаду них понакривані спали, то чого їй тоді було треба, або чого боялася? Хіба, щоб зірда не впала дітям на голову; але вона була жвава така, що і зірду ймила би на кінчик серпа.

А як нажали копу, то спочивали. Молодий чоловік цілував її, а вона сміхом зганяла з нічлігу птахи. Аж як їх тіні досягали кінця ниви, а місяць заходив, то лягали коло дітей, а рано сонце будило їх разом з дітьми. Вона їх провадила до кернички і сполікувала росу з голов, а найстарший двигав для батька воду в збанятку. Чоловік лишався в полі, а вона йшла з ними додому: одно на руках, а двоє коло запаски. А по дорозі гралася ними, як дівка биндами. Любувала й голубила їх. Хіба ж часу жалує? Моцна й здорова, все скоро зробіть. Діти росли всі, ні одно не слабувало. Пішли до школи. Ходила за ними по всіх містах, носила на плечах колачі й білі сорочки, ноги ніколи не боліли її. А як у Львові заперли їх до арешту за бунт, то сіла на колію, а та колія так бігла й летіла до синів, мовби там у машині, напереді, горіло її серце. Між тими панями-мамами почула себе перший раз у житті рівною зі всіми панями й тішилася, що сини поставили її в однім ряді з ними. А на вакації з'їздилися товариші її синів з усіх усюдів, хата начеб ширшала, двором ставала. Співали, розмовляли, читали книжки, ласкаві до простого народу, і нарід до них прилип, коло них цвів: збирався їх розумом добувати мужицьке право, що пани з давен-давна закопали в палатах. Ішли лавою з хоругвами над собою, і пани їм проступалися.

А як настала війна, то оба старші зараз зачали збиратися,— а й найменший не хотів лишитися. Лагодила їх цілу ніч у дорогу, затикала кулаками рот, аби їх не побудити. А як почало світати, на зорях, як побачила їх, що сплять супокійно, то й сама заспокоїлася. Сіла біля них у головах, гляділа на них тихенько від зорі до сходу сонця і — в той час посивіла.

Вранці чоловік, як побачив, то сказав:

— Твоя голова їх вівчила, нехай же тепер і сивіє.

Відтак проводила їх до міста. Що крок ступила, то все надіялася, що котрийсь зі старших обернеться до неї і скаже:

— Мамо, лишаємо тобі найменшого на поміч і потіху.

Але ні один не звернувся, ні один не сказав того слова. Сиві стерні передавали в її душу свій шепіт, шелестіли до вуха.

«Таж вони зреклися тебе; паничі забули мужичку». Гірка крапелька просякла з її серця і втроїла її відразу.

В місті зійшлося їх сила, паничі і прості хлопці.

Хоругви й прапори шелестіли над ними і гримів спів про Україну.

Попід мурами мами держали серця в долонях і дули на них, аби не боліли. Як заходило сонце, то прийшли до неї всі три, прийшли попрощатися.

Відвела їх трохи набік, від людей.

Виймила з рукава ніж і сказала: найменший, Дмитро, най лишиться, а ні, то закопає зараз у себе ніж. Сказала це і зараз зрозуміла, що перетяла тим ножом світ надвое: на одній половині лишилася сама, а на другій — сини тікають геть від неї... І впала.

Пробудилася, аж як земля дудніла під довгими рядами, що співали січову пісню.

Дмитро був біля неї.

— Біжим, синку, за ними, аби-м їх згоноила, най мені, дурній мужичці, простять. Я не знала добре, я невинна, що моя голова здуріла, як тота Україна забирає мені діти...

Бігла, кричала: Іване, Андрію! Всі бігли за тими довгими, рівними рядами синів, падали на коліна й голосили.

Марія прочуняла з півсну-споминів, заломила руки та й кричала:

— Діти мої, сини мої, де ваші кістки білі? Я піду позбираю їх і принесу на плечах додому!

Чула, що лишилася сама на світі, глянула на небо й зрозуміла, що під тою покришкою сидить сама і що ніколи вже не вернеться до неї її сини, бо цілий світ здурів: люди і худоба.

Тікало все, що жило. Ще недавно нікому доріг не ставало. Діти несли за ними добуток, одні одних стручу-

вали в провали, ночами ревіли корови, бляляли вівці, коні розбивали людей і самих себе.

За цими здурілими людьми горів світ, немов на те, щоби їм до пекла дорогу показувати. Всі скакали в ріку, що несла на собі багряню заграву і подобала на мстивий меч, який простягся здовж землі. Дороги дудніли й скрипіли, їх мова була страшна і той зойк, що родився зі скаженої лютості, як жерло себе залізо і камінь. Здавалося, що земля скаржитья на ті свої рани.

А як стрінулися над рікою, то гармати виважували землю з її предвічної постелі. Хати підлітали вгору, як горючі пивки, люди, закопані в землю, скам'яніли й не могли підвести руки, щоби перехрестити діти, червона ріка збивала шум з крові, і він, як вінок, кружляв коло голов трупів, які тихенько сунули за водою

По битві копали гроби, витягали мерців з води.

Поле за кілька днів зродило багато, багато хрестів. І поміж ті хрести попроварили солдати її найменшого сина за те, що царя називав катом. Казали, що ведуть його на Сибір. Далеко би йти, кров буде течи з хлоп'ячих ніг, сліди червоні... А й старий повіз офіцерів попри ті хрестики і пропав досі.

— Ой небоженета, лишили ж ви мене саму стеретти з совами ваших пустих хоромів.

Як у Марії в голові спомини з жалем, з розпукою ткали плахту, щоби закрити перед її очима ту прірву в житті, то у ворота на подвір'я заїхали козаки.

Була люта, що ніколи не дозволяли їй лишитися в спокою, і казала до них голосно:

— А, вже йдете, рабівники!

— Нічого, матусю, рабувати не будемо у вас, хочемо нагрітися в хаті, пустіть. Душа замерзла в тілі.

Відповіла:

— То йдіть грійтеси в студені хаті.

— А ви?

— А мене можете отут бити нагайками, а на коханку, як видите, я вже стара.

Один із козаків — молоденький ще був — приступив і дуже просив, щоби вона та ввійшла враз з ними в хату; самі ж вони не ввійдуть.

— Ми ваші люди,— казав...

— А тому, що ви наші, то рвете тіло нагайками, а другі забирають та вішають людей; мерці гойдаються лісами, аж дика звір утікає...

Молоденький козак так довго та гарно просив, що врешті увійшла з ними в хату.

Станула біля порога, а вони позасідали коло стола.

— Продайте нам що-небудь їсти; голодні ми, матусю.

— Що ж вам дам їсти? Там, на полиці, є хліб; а грошей ваших мені не треба, бо одні даєте, а другі заходите і назад відбираєте та ще й б'єте. Цар ваш такий великий та багатий, та посилає вас без хліба юювати? Станьте на лавку та досягніть з полиці бохоня.

З хлібом стягнув з полиці й образ Шевченка, який був повернений лицем до стіни.

— Хліб бери, а образ віддай мені, то моїх синів. Такі, як ви, здоймали його з-під образів, кинули до землі і казали мені толочити по нім. Я його сховала в пазуху, а вони кроїли тіло пугами, що й не пам'ятаю, коли пішли з хати.

Вихопила Шевченка з рук, поклала в пазуху.

— Можете мене отут і зарізати, а образа не дам.

Той молоденький козак, що так її гарно просив увійти в хату, приступив до неї, поцілував у руку і сказав:

— Матусенько, я ж за свято Шевченка сидів довго в тюрмі. Хіба ж ви не дасте нам образа, щоб ми його привели назад до честі й поставили під образами?

— А хто ж ви є? Що за одні? Відкіля приходите? Жидам дозволяєте тримати свою віру й письмо, а наше все касуєте. Тепер сніг прикрив дорогу, але — коли б не він, то ви би виділи, що всіма дорогами, по всему селі розкинені наші книги з читалень. То, що бідний нарід встарав собі на науку для дітей, все то пішло під кінцькі копита.

— Дайте, дайте нам образ.

Поволі витягнула й подала йому, бо й сама стала цікава, що вони з ним будуть діяти.

А вони поставили два хліби, один верх другого, сперли коло них малюнок, виймили вишивані та гаптовані хустки та довкола прикрашували.

— Лиш дивіться, козаки, чи мило то буде цьому образові, як ви его вберете у рабоване жидівське плаття.

Та тут же, в тій хвилині, зірвався один з них, сивий уже, скинув із себе одіж козацьку: був без сорочки.

— Оце вам, матусю, наш рабунок, що всі ми без сорочок ходимо, хоч могли б багато придбати. А оці хустини, що ми ними Шевченка вбрали, це ж козацькі китайки, матусю. Наділили нас їми жінки наші, наші мами, сестри наші, щоби було чим голову вкрити в полі, щоби ворон очей не клював.

Марія глянула на них, непевно підступила й сказала:

— Ви, відий, тоті, що мої сини вас любили... українці...

— Ми самі, один одного ріжем.

Підлізла Марія на грядки, виймила зі скрині сорочку і подала роздягнутому.

— Вбирай, це з мого сина; бог знає, чи верне, чи буде її носити.

Несміло взяв козак сорочку і надягнув.

— Не тратьмо часу, козаки, пошануймо батька, а хліба будемо їсти по дорозі. Ви ж знаєте, як ще нам далеко їхати,— сказав козацький старшина.

Почали співати.

Забриніли вікна, пісня поміж блеск сонця на склі вийшла надвір, побігла в село.

Жінки почули і ставали коло воріт, відтак коло вікон, а врешті несміливо входили до сіней і до хати.

— Маріє, що це в тебе? П'яні чи загулюють дівки співанками?

— Ні, це інші, другі...

— Які другі?

— Такі другі, що це наші, мовчи та слухай!

Марія отворила широко очі на козаків, подалася вперед, неначе хотіла підбігти й не пустити їх спів з хати.

Пісня випростовувала її душу.

Показувала десь на небі ціле її життя. Всі зорі, які від дитини бачила; всю росу, яка падала на її голову, і всі подуви вітру, які коли-небудь гладили її по лиці.

Виймала ота пісня з її душі, як з чорної скрині, все чарівне і ясне і розвертала перед нею — і надивитися вона не могла сама на себе в дивнім світанні.

Десь там на горах сидить орел, пісня розвіває його крила, і подув цих крил гоїть її серце, стирає чорну кров з нього.

Чує, як сини держуться маленькими руками за її

рукави, як ростуть з кожним звуком. Чує кожне їх слово, коли-небудь сказане, і кожну розмову за Україну. Всі невиразні і таємні назви випрядуються з волосся зізд і, як пребогате намисто, обіймають її шию.

Блискотять ріки по всій нашій землі і падають з громом у море, а нарід зривається на ноги. Напереді її сини, і вона з ними йде на тую Україну, бо вона, тая Україна, плаче й голосить за своїми дітьми; хоче, щоби були всі вкупі.

Те голосіння вплакується в небо; його покров морщиться і роздирається, а пісня стає у бога коло порога і заносить скаргу...

Як перестали співати, то Марія стала непорушно, як на образі намальована.

З купи жінок, яких багато зійшлося, одна, вже стара, приступила до стола.

— То ви наші? Богу дякувати, що ви вже раз прийшли,— говорила.

— Ой, ніхто, небожета, нас не любить. Кілько переходило війська — всі нас не любять. А кілько вони напсували народу! Аби де було: чи в місті, чи на дорозі, чи вже в своїм-таки селі, все чужі і чужі ми, і ніхто нам не дає віри.

— Ій, чого ж ви хочете від них? Це ж не наше військо. Вони такі, як у книжках писано здавна або мальовано на образах, як вони ще наші були. А тепер вони московські. Де вони годні нам допомгти? Отак, потихоньки, аби ніхто не чув, то забалакають.

— Ти молода, читати вмієш, то знаєш ліпше. Я гадала, що то наші.

— Це навіть не кажіть, бо за це може нам бути велика кара.

Старенька жінка скоро залізла в гурт жінок, що гляділи самою тугою і дихали розпукою.

Зате молода Катерина станула край самого стола.

— Оця Марія, що ми в неї, дивітьси, як задеревіла від вашого співу. Вона банує за синами, що два пішли до наших охитників, а найменшого взяли москалі на Сибір! Десь-то він серед таких, як ви, напастував вашого царя, що дуже мучить наш нарід. А вони лиш хап його — та й пропав. Учені були всі, маєток за ними пішов великий. В селі ні одна мама так не банує за синами.

— Небого, Маріє, небого! — шептали жінки.

— То таки саме перед війною було, як ми сипали могилу отсему Шевченкові, що перед вами на столі. Сипали другі села на пам'ятку — та і ми. Клопіт такий був, бо старі не пускали вдень сипати, робота в полі, а ми змовилися і сипали ночами: одні кіньми, другі тачками, інші лиш рискалями. Таку могилу висипали, як дзвіниця. І Марія з трьома синами помагала... Як ми її досипали, то світало, роса нас припала, і ми посідали довкола, бо ноги боліли. А старший син Маріїн виліз на сам вершечок та й так ладно говорив до нас, що з цієї нашої могили будемо дивитися на велику могилу на Україні, щоби ми були всі одної мислі. Дивився так дивно, начеб поправді на зорях бачив Україну. Потім ми повставали і співали такі пісні, як і ви тепер.

Тут наблизилася Катерина козакові майже до вуха і шептала:

— Ваші пісні такі самі, як Маріїних синів. Тому не будіть її, най їй здаєси, що це її сини співають...

ДІТОЧА ПРИГОДА

— Васильку, бери Настю та веди до вуйка; отуди, стежкою попід ліс, ти знаєш. Але тримай за руку легко, не сіпай, вона маленька; та й не неси, бо ти ще не годен.

Сіла, дуже боліло, і лягла.

— Ніби я знаю, куда вночі її провадити? Ви вми-райте, а ми будемо коло вас, аж рано підемо.

— Видиш, Насте, куля брінькнула та й убила маму, а ти винна; чого ти ревіла, як той жовнір хотів маму обій-мити? Це тобі що вадило? Утікали-м, а куля свиснула... А тепер вже не будеш мати мами, підеш служити...

— Вже не говорять, вже таки вмерли. Я би тебе міг добре пабити тепер, але ти вже сирота. Але що така дівка варта? Як умерла коло нас Іваниха, то її дівки все голосили: мамко, мамко, де вас шукати, відки вас візирати... А ти не вмієш, а я хлопець, і мені не пасує голосити...

— Видиш, як восько пускає світло з тамтого боку, як воду з сита, бликне — та й зараз видить, де жовнір, та бахне кулев у него, а він зараз лягає, так як мама. Ля-гай борзо коло мами, бо зараз кулі будуть летіти. А чуй, як брінькають...

— А диви, як за Ністром жовніри кулями такими вогневими підкидають, шпуриють, але високо, високо, а куля горить, горить, а потім гасне. Граються ними, о, яких богато!..

— Аді, гармата, гу, гу, гу, але вона в люди не стрі-лее, лиш у церкви, або в хати, або в школу.

— Ти гармати аби-с не бояласи. Куля в неї така, як я, завелика, а колеса як млинські. Але ти нічо не

знаєш, ти ще лиш ходити ледви знаєш, то я вмю брикати, як кінь...

— Ховайси за маму, о, знов пускає світло, але біле, біле, як рантух, зараз на нас наверне, аді, які ми білі, а вже кулі знов свищуть. Овва, як мене куля трафить, то я ляжу коло мами та й умру, а ти сама не трафиш до вуйка. Ліпше най тебе куля вб'є, бо я трафлю сам і дам знати, та вас обое вуйко поховає.

— Вже плачеш, ніби то від кулі болить? Лиш дзенькне та вівертить діру в грудях, а душа тов дучков утече — та й по вас. То не так як дома, що слабуєш, що горівков натирають...

— Їсти хочу, богу декувати! Я що тобі дам їсти, як нема мами. Най мама дають! Кажи мамі, ану, кажи. А що, говорять мама? Бери, бери за руку, а рука впаде, а що, не казав? Дурна дівка, душа з мами пішла, а то вона, душа, і говорить, і дає хліба, і б'є...

— Насте, бігме, буду бити, що я тобі дам їсти? Ти дивиси на войну, яка вона файна, а рано аж підемо до вуйка та будемо їсти борщ... Або чекай, відий, мама мають хліб у пазусі... Цить, є хліб у мами у пазусі, на, їж, це то пажерлива дівка...

— Знов пускає рантух, який же біленький, як сніг. Йде на нас, о! Насте, а тобі що? Го-го, цілий рот кервавий і руки? Куля тебе застрілила? Ой, сарака, Настунька, лягай вже коло мами... що меш робити...

— Е, то не куля тебе вбила, то хліб замочивси в крові, в мамині пазусі. А то погана дівка, все їсть, як свиня, о, замазала лице і руки кров'ю... Як я тебе рано буду провадити в село таку закровавлєну? Ану чекай, я буду йти попри потік з тобов та обмию тебе в такі студені воді, то меш ревіти не своїми голосами, а я ще й наб'ю.

— Вже си наїла, то лягай коло мами, а я коло тебе, ти в середині, вовк тебе не з'їсть, спи, а я буду ще дивитиси на войну, та й грійси коло мене...

— А може, куля вже і дедю убила на війні, а може, ще до ранку і мене вб'є, і Настю, та й би не було нікого, нікого.

Заснув. До білого дня біле, світляне покривало дрижало над ними і заєдно тікало за Дністер.

ПІСТУНКА

Сидить мала пістунка Парася й держить у подолку дитину; кругом неї такі самі пістунки і пістуни. Група виглядає так, як би хто стряс із дерева великих лісниць, які на землі повалилися.

Парася каже, щоби гратися в похорон і щоби голосити.

— Та чого в похорон? та чого голосити?

— Я вам скажу чого. Я чула, що мої тато вночі казали, аби ця дитина не находилася в хаті, бо вона не наша дитина, а гусаря московського, то кажуть тато до мами, або ти її вбий, або закопай, а я її не хочу. А мама кажуть: «А як я закопаю живу дитину?» — «То ти вперед убий, а потім закопай». — Та тому так досвіта я з цев дитинов чекаю на вас, що ви ще спите, бо тато кричуть: «Забирайси мені з цим байстрюком».

Малий Максим, якого гусарі все дуже інтересували, викинув свою дитину з подолка та почав докладно розглядати гусарську дитину.

Він говорить:

— Це така дитина, як кожда, а твій тато якийсь дурний.

— Але як тато гадає душити цю дитину?

— А то штука таке мале душити? Задушить, та й поховають.

— Ото твоя мама буде голосити, ай-ай!

— Голосім, але самі дівчата! Хлопці мовчїть, бо ви не голосите.

Дівчата голосять по звичаю жінок, вигін заливаєється похоронним співом.

А баба Дмитриха кричить із-за воріт:
— Що ви? Подуріли, дівки, з своїм голосінем? Гріх
голосити, як нема вмерлого.
— Бабо, ца гусарева дитина має вмерти, її мають
задушити, тому не гріх голосити.
Баба хреститься, діти даліше голосять.

С И Н И

Старий Максим волочив яру пшеницю кіньми добрими, молодими. Борони літали по землі, як пера. Максим кинув капелюх на ріллю, сорочка розіпнялася і впала аж на плечі. Хмара куряви з-під борін засипала його сивий чупер на голові і на грудях. Він галасував, лютився, а люди з сусідніх нив говорили до себе:

— Старий пес, все лютий, але молоді коні ще міцно тримає; богатир, ізмолоду добре годований, та втратив обох сишів і відтогди все кричить і на полі, і в селі.

Максим спер коні.

— Старі кості, як стара верба: на вогонь добрі, а з кіньми бігати ні до чого. Як ноги погинаються коло коний, а в данці подаються, то такі ноги, най не кажу, що варт. Лізь, діду, на піч, пора вже прийшла.

То він потряс сивою головою попід чорні кінські гриви та кричав далше:

— Та на піч, бре, я ще годен вілізти, але піч студена, облупана. Образи на стінах почорніли, а світі дивляться на пусту хату, як голодні пси. Стара ціле жите обтикала їх бервінком та васильком та голуби перед ними золотила, аби ласкаві були, аби хата ясна була, аби діти росли. Та хоть їх багато, а всі вони до нічого, світці. Синів нема, стару запорпав у землю, а ви, боги, мусите вібачити за бервінок — було ліпше дбати... Ану, звіздохой, поки нам бог назначив, берімси, бре, до цієї землі.

І ходили вони з одного кінця ниви на другий, затулені курявою, а борони кусали землю, гаркотіли, роздрапували її, аби зернові вчинити м'яке ложе.

— Ти, Босаку, ти не є жаден кінь, ти пес, ти всі плечі мені обгриз, знак на знакові, скусав а скусав. Не сіпай хоть ти мене, бо так ні жите насіпало, що ледви на ногах стою. Я тобі досвіта сиплю овес, ще сам нічого не ївши; я тебе вічіую; я тебе старими сльозами поливаю, а ти кусаєш. Звіздочолий у мене чоловік: він чорними очима за мнов водить; він мене желеує; він своїов гривов обтирає дідові сльози; а ти поганій, серця не маєш. Ще недавно ти цілий жмут мого волося вірвав і пустив під ноги в гній. Так не мож робити, бо хоть ти дуже красний кінь, але за це поганій. Жидам тебе не можу продати, але якби прийшов до мене світій Юрій, то, бігме, подарував би-м ті, аби-с з ним ішов змії розбивати; робити землю ти нездатний, бо в тобі спокою нема.

То він слинив пальці, вимивав рану на плечах та присипав порохом.

— Гей, коні, ідім, ідім...

А борони притихали, земля подавалася, розсипувалася, Максимові ноги чули під собою м'якість, ту м'якість, яка дуже рідко гостить у душі мужика; земля дає йому ту м'якість, і зате він її так любить. І як він викидав жменею зерно, то приповідав: «Қолисточку я вам постелив м'якеньку, ростіть до неба».

Максим успокоювався, не кричав уже та нагло задержав коні.

— Та якого дідька болиш, ти, стара корсо, хрупаєш у кождім замку, кривуле?

То він оглянувся позад себе та побачив попри борони довгу нитку червоної крові і сів.

— Скло залізло, матері твої! Тепер волочи, а ниви недоробленої не лишиш, хіба си розскочиш у кусні. А ти, небого ниво, малий спасибіг будеш мати з цеї старої крові, бо стара кров, як старий гній, ніц не родить; мені утрата, а тобі ніякого зиску.

Криваючи, він випряг коні, повів до воза та наклав перед них сіна.

— Ти, сонце, не захмурюйси на старого, що заборзо робить полудне; старий не має чим ходити...

Він витяг з торби хліб, солонину та пляшку і вимивав рану горівкою; потім відірвав кавалок рукава, завив ногу і зав'язав мотузом від міха.

— Тепер або боли, або переставай, або як хочеш, а волочити таки будеш.

Напився горівки, взяв хліб, кусав його та, наново сердитий, вигукував:

— Це хліб? Ним лиш коня жидівського чесати, бо на добрім коні шкіру зідре. Приходя до мене роєм ті підкьопані¹: «Діду,— кажуть,— ми вам печи будемо, прати будемо, запишіть нам поля». Ці подерті суки гадають, що я їм поле тримав? Як умру, то най на моїм полі чічки ростуть та най своїми маленькими головками кажуть отченаш за діда.

Зі злості шпурив хлібом далеко на ріллю.

— Зуби здрігаються від цього макуха; пиймо, Максиму, горівки, вона гладко йде...

— Мой, мовчи, не гавкай над мойов головов; кому взевси співати? Оцему обдертому та обгризеному дідові? Лети собі геть до неба, скажи свому богові, що най не послає мені дурну птаху з співом, бо як він такий потний, най мені пішле моїх синів. Бо із-за его волі я лишивси сам на всі землі. Най твій бог співанками мене не гулить, забирайси!

І він кинув грудкою землі в жайворонка, та жайворонко ще краще почав співати над його головою і не хотів летіти до бога.

— Ти, пташко, ти ніц а ніц не розумієш. Як мій малий Іван вганяв за тобою, аби тебе ймити; як шукав твого гнізда по межах та грав на сопівці, то ти тогди, пташко, розумно робила, що-с співала, так треба було робити. Твій спів і Іванова сопівка ішли низом, а поверх вас сонце, і всі ви сипали божий глас і надо мнов, і над блискучими плугами, і над всім миром веселим. А крізь сонце бог, як крізь золоте сито, обсипав нас ясностев, і вся земля, і всі люди відблискували золотом. Так то сонце розчінило весну на землі, як у великім кориті...

— А з того корита ми брали колачі, а колачі стояли перед музиками, а молоді в квітках любилиси і ішли до сльобу, і котиласи весна, як море, як потопа; та тогди, пташко, твій спів спливав у моє серце, як різка вода в новий збанок...

— Іди ж собі, пташко, в ті краї, де ще колачів не забрали, а дітей не порізали.

¹ Підтьопані.

Обома руками взяв він свою сиву голову та й схилився до землі.

— Сид тобі, сивий волосе, сидайси, що приповідаш та приспівуеш, як плаксива баба, бо нічо вже тобі на цім світі не поможе...

— Ех, сини мої, сини мої, де ваші голови покладені?! Не землю всю, але душу би-м продав, аби-м кровавими ногами зайшов до вашого гробу. Господи, брешуть золоті книги по церквах, що ти мав сина, брешуть, що-с мав! Ти свого воскресив, кажуть. А я тобі не кажу: воскреси їх, я тобі кажу: покажи гроби, най я ляжу коло них. Ти видиш цілий світ, але над моїми гробами ти отемнів...

— Най тобі оця синя баця так потріскає, як мое серце...

— Та прийдіть котра до старого; ніби ви їх не обіймали, моїх синів, та не лягали в білу постіль? Та вони були, як дуби кучеряві... Та принеси на руках байстретко, не встидайси, приходи. Дід тобі всі коверці під ноги підкине, а байструкові порубає все полотно найтонше на пелінки. Бо ти ходиш без вінка та плачеш від наруги.

І дід здоймив обі руки вгору й кликав ними до цілого світа:

— Ходи, невісточко, ходи до тата, нам попа не треба!

Голосно заридав, приляг до землі і нею, як хустиною, обтирав сльози і почорнів. Та ще благав дальше:

— Або приходи хоть ти, коханко, без дитини, та на твої шиї я вздрю его руки, а на твоїх губах зачервоніють его губи, а з твоїх очий, як з глибокої кирниці, я віловю его очі і сховаю їх в мое серце, як у коробку. Я, як пес, зашухаю его чупер на твої долоні... Коханко, приходи і ратуяй старого.

— Ти ще є на світі, а їх нема жадного, то найдіть дорогу до мене та принесіть вість. Насипте студеної роси на мій сивий волос, бо він мене пече кожний, як розжарений дріт. Моя голова палиться від того вогню.

І рвав з голови сиве волосся та кидав на землю.

— Сиве волосе, пали землю, я не годен вже тебе двигати.

До решти обезсилений, приляг до землі і лежав довго мовчки, а потім лагідно розказував:

— Послідній раз прийшов Андрій: він був у мене вчений. «Тату,— каже,— тепер ідемо воювати за Украї-

ну».— «За яку Україну?» А він підоймив шаблев груду землі та й каже: «Оце Україна, а тут,— і справив шаблев у груди,— отут її кров; землю нашу ідем від ворога відбирати. Дайте мені,— каже,— білу сорочку, дайте чистої води, аби-м обмивси, та й бувайте здорові». Як та его шабля блиснула та й мене засліпила. «Сину,— кажу,— та є ще в мене менший від тебе, Іван, бери і его на це діло; він дужий, най вас обох закопаю у цу нашу землю, аби воріг з цего коріння її не віторгав у свій бік».— «Добре,— каже,— тату, підемо оба». Та як це стара вчула, то я зараз видів, що смерть обвиласи коло неї білим рантухом. Я подавси до порога, бо-м чув, що її очі віпали і гокотилиси, як мертве каміне по землі. Так мені здавалось, але світло на її чолі вже погасло...

— А рано вони оба виходили, а стара сперласи на ворота та не говорила, але так здалека дивиласи, як з неба. А як я їх скидав на колії, то-м казав: «Андрію, Іване, взад не йдїть, за мене пам'ятайте, бо я сам, ваша мама на воротях умерла...»

До самого вечора Максим водив коні по ниві та не кричав уже, геть замовк. Діти, що вівці гнали, люди, що плугами попри нього дзвонили, з ляку не поздоровляли його. Замазаний грязюкою, обдертий, кривий, він неначе западався в землю.

* * *

Пізнім вечером, як Максим пообходив корови та коні та подоїв вівці, увійшов до хати.

— Ти, небого, геть затихла, замертвіла, як би в тебе хто ніж упхав, не годна-с слова сказати... Та я в тобі ще розгрібу грохи вогню...

Він зварив кулешу, убрав білу сорочку, повечеряв і затих. Потім прикляк до землі і молився:

— А ти, мати божа, будь мойов газдинев; ти з своїм сином посередині, а коло тебе Андрій та Іван по боках... Ти дала сина одного, а я двох.

В О Е Н Н І Ш К О Д И

Сивий комісар в'їздив у село форшпаном і дивувався, що воно ще стоїть чисте і біле.

«Цим мужикам,— думав він,— і чорт нічого не вдіє, а не то війна; жеруть, як свині, та заливаються ромункою. Цікаво, чи підуть і кілька дадуть заробити. Я їх умію поскоботати...»

Максим Онищук побачив від своєї хати пана та зараз забіг за вугол, аби скритися.

— Відки Польща тільки тих підпанків набрала! Возимо та й возимо та й перевозити не годні. Ліпше сховаюси, а жінка най каже, що я в млині. Вже мені боком лізе оту саранчу возити.

Старий Куфлюк вийшов аж за ворота, бо не мав коней і не боявся.

— Але годований, як пацюк, всі богачі повтікають в хашу, аби не йти на форшпан.

Стара Варвара сказала «славайсу» і шептала:

— Це якесь старе дупло, не буде лаңдувати ночами з поліцайом та хапати молодиці за підтичку...

Отець парох, як лошак, побіг до хати, аби комісар його не запримітив.

— Моя пані, лихо вже знов наднесло якогось урядника в село, припрячте в покою та готовте ліпший обід.

— Вже ті ляшки мають добрий апетит...

Учитель низько поклонився комісареві і сказав «падам до нуг», бо не боявся, щоби пан комісар загостив до нього.

Коло громадської канцелярії війт з байратом очікували комісара. Війт каже:

— Люди добрі, я цьому не вітримаю, стара від хати відгонить, а діти голюкають, як на пса. Нема спокою ні вдень ні вночі. Давай їм їсти, давай горівки; ходи з ними по селі за бунтівниками; шукай гверів, шукай листів з Відні, розкопуй землю та шукай зради на Польщу. Взимі двері не запираються так, що стара замерзає на печі. Пошукайте собі другого вїтца, бо я довше не годен цей тягар двигати. От, видите, вже їде; бодай его шлях трафив!

— Вїйте, а де люди? Я ж розказував вам, щоби всі зїйшлися коло канцелярії.

— Я через десятників розказав людім приходити, може, ще посходеться.

— Мужик все дурний: як платити, то він хапає книжку з-під оволока, ховає в пазуху та днями вичікує, аби податок заплатити; а як гроші брати, то мужик на печі. Йй, чорт вас бери, менше буду роботи мати, а пенсія одна.

— Прошу пана, вже ми набралися, аж занести не можемо...

— Не перечу вам, газдо, що за Австрії так було, але в нас буде інакше.

— Дай боже...

— Вїйте, ідіть ви перші списувати военні шкоди; хто не прийде, сам собі буде винен.

— Називається?

— Михайло Вахнюк.

— Кілько моргів?

— Які там морги, діти розібрали...

— Але кілько ви обробляете?

— Може, десять, може, більше, може, менче.

— Пишім дванацять.

— Кілько нема.

— То пишім одинацять.

— Та най буде...

— Які шкоди военні?

— Та які шкоди, ніби мені хто шкоду верне? Пусто говорити і писати...

— Ви того не розумієте, начальнику, москалів ми під Варшавою збили на винне яблуко, з Відня і Пешту заберемо все золото і золотом усі шкоди военні оплатимо.

— Бог би з вас говорив...

- Тепер ми ваші, а ви наші.
- О, то ще хто знає, як буде.
- Польща буде, а ви, як маєте розум, то наберіть золота від мадьярів, від німців та від москалів та й жийте в добрі під Польщею, а своїх бунтівників гоніть з села. Ну, начальнику, яка шкода?
- Та пара коний, та віз ще на початку війни австріяки взяли, коні з возом тисячу корон. Москалі взяли корову і телицю; за обоє рахую вісімсот корон.
- Що ще?
- Ще мадьяри заробували два пацюки, що варті триста корон.
- І ще що?
- Де я все годен нагадати, та й нащо згадувати лихе; добре, що минуло.
- Ні, все списуйте, ми все заплатимо.
- Та брали подушки, та верені, та ціле сало вхопили, та сани, та дрова з-під хати; де я все то годен збагнути?
- Отже, видите, ваша шкода разом, пане Вахнюку, буде дві тисячі шістсот золотих корон, а перемініть на марки, то маєте чим жити до кінця віку.
- Ей, пане, бог ті корони буде рахувати, а марок мені не треба.
- То подаруйте мені цю шкоду, я вам зараз дам тисячу корон.
- Що буду дарувати більшим панам від мене.
- Байрати так само нерадо списували шкоди, а люди, які вже посходилися, перераховували війтові золоті корони на марки, і не одному ставало жаль, що не мав ніякої шкоди. Та як жид Кальман цілу годину диктував свої втрати, не поминаючи найменшої крішки, то мужики загомоніли:
- О, паршивий, нарахував аж три тисячі золотих корон, а кривий Дмитро весь маєток ему в себе приховав, і дивіть, кілька грошей набере.
- Я в Карпатах їв два місяці сиру бараболу, страдив коні і віз, ледви добивси додому і півроку відлежив, та аби я нічого не мав...
- Поки говорили, а врешті розбіглися по селі кликати свояків і сусідів, аби не втратили золотих корон. За годину ціле село стояло на вигоні. Комісар так до них сказав:

— Бачу, люди, що ваше село розумне, і всі шкоди вам полишу, але підку їсти, бо я голоден.

І разом з вїйтом та радними пішли до Кальмана, там довго перекушували і повиходили червоні як раки. Радний Корч уже знав, що комісареві треба румунки, масла, курей та яець. За те, що людей про ці потреби комісара повідомить, радний Корч мав дістати відшкодування воєнне найдалше за місяць. І заки пан писав у канцелярії, то жінки до комори комісара наносили всіякого добра, а чоловіки в рукавах таскали румунку. Поліцай і Корч незабавки також почервоніли, так само їх кривні. Цілий вигін зворушився, звеселився і любо гуторив аж до півночі, поки комісар писав шкоду. Радний Корч був того переконання, що курей і яець забагато для комісара, а особливо забагато румунки.

Опівночі мужики, як бжолы матку, обступили пана та відпроваджували до Кальмана на вечерю. На зорях висадили комісара на форшпан, обложили курми, яйцями і румункою і так, бажаючи йому та Николаєві щасливої дороги, вернули веселі додому.

У Кальмана лишився лише Свіц. До сходу сонця гукав п'яний:

— Най тих москалів шлях трафить, що мене не обрабували!

А Миколай добрими кіньми як переїздив через хашу, то на нього і комісара напали парубки, забрали всі дари, а їх попарили. Коням дали по доброму батогові, і аж під містом пан і Миколай отямилися та обтирали кров з лица: Миколай рукавом, а комісар хустинкою.

— А то хама здеморалізовані, а то бидло, вони гадають дістати відшкодування? Чорта в зуби!

І так було.

MORITURI¹

Ще до сходу сонця сходилися вони до голяра Тимка щонеділі і свята, аби голитися і підстригати чупер. Приносили з дому то хліб, то солонину, то інший харч, а грошей ніколи. Їх було вже небогато в селі, що держалися Тимка, бо одні повмирали, а другі пропали на війні. Але від трийцяти літ вони привикли мати оцей схід і не покидали його.

* * *

— Коби-сте не курили такі тютюни, що я гину від них, та не рзали, як коні, бо я глухну.

— Сиди, Насте, тихо, а глуха то ти давно.

— Як не глухнути в такому млині, стидайтеси, старі пайташі.

— Та чого ви слухаєте музику з беззубого гребіня? — каже Тимко.

— О, якого газду маю, видите ступня! І він ще такий храпливий та слиनावий...

— Ти питлюєш язиком, як у млині...

— Тьфу на тебе, старий.

— Вона би ще хотіла так, як давно, аби її попліскувати по мнєкім, але, небого, вибачай, мнєкого вже давно нема.

— І це ти таке в неділю говориш, окаяннику, таже сьогодні-завтра до дучі маєш забиратиси...

¹ Morituri — ті, що чекають смерті (лат.).

— Най і до дучі, а таки старих бабів не буду плескати.

Регіт, сміх, Настин кашель.

* * *

— Тимку, бери, мой, кліщі та тегни зуб, та я цієї ночі по стінах дравси.

— Котрий зуб?

— Та на, дивиси.

Василь розняв рот і показав цілий ряд білих зубів.

— Та який дідько з зубами з твоїми? Зуби такі, що залізо перекусиш.

— А я не годен вітримати.

— Я, небоже, не буду до служби божої тегнути.

— Терпи, як можеш до після служби, бо я тепер кров не буду пускати.

— І-і, кілько ти нам крові вже пустив перед службою з борода та лица.

— То не хотічи, а це інше.

— Васи, а пробуй горівки.

— Сходили діти ціле село — та й нема.

— Нешті румунешті.

— А я зараз найду, але аж на кінці села.

— А кілько нас є?

Порахували.

— Літерку як купиш, та й буде.

Всі шукали грошей, поволі, ніби невдоволені, але раді, що буде забава.

* * *

— Розробляйте мило, котрі голитеси, а котрі стрижи-теси, то сідайте, бо сонце сходить.

— Тимку, небоже, ти тримай вже трафіку з папірками, бо як котрий віде з твоїх рук, то мусить цілу книжечку віліпити, аби кров з него не зійшла.

— Та в тебе, Миколо, така тверда борода, що я борше би дику свиню віголив та пустив до церкви, ніж тебе.

— Тобі все недогода, а на Юрка нарікаєш, що має мнекий волос.

— Бо також пустий волос, такий, як у дівки mezi пахами... Мені вже рука дрожить, я не знаю, як я вас доголю до кінця, а як ще котрий з вас вівернете ратиці, то таки не знаю, як его на лаву покласти.

Сонце вже добре зійшло, як Тимкові гості сиділи обліплені папірцями та чекали на горівку.

Микита врешті прийшов з пляшкою і, заки ще обголився, то на столі була горівка і накроений хліб з часником.

* * *

Пиймо, бре, бо гони наші короткі! Що будемо собі жалувати?

— Та нам коби цеї нехтолиці хто доносив, то ще би-с, мо, дубали поволі. Війта вже не кладемо, ради не вібираємо, послів не посилаємо.

— Все перейшло на читальню, там тепер ред.

— От, ред, дівки перебираються на парубків, парубки на дівок, обіймаються без встиду та сорому, весіле справляють та беруть гроші за білета.

— Така тепер у них настала забава, але вони мають розум, не бійси, молоді, світом бували. Польщі ані-ані не хоче, а панцькі ґрунти хоче розділити.

— Бігме добре, ніц не кажіть, тепер з цев Польщев ніхто не годен вітримати: і маєткове, і доходове, і ґрунтове, і від псів, і від гноївки... але де що на світі є!

— Та коби могли вібороти! От дай боже здоровле, Насте, та й не кричи на нас, бо, небого, вже-м на розході.

— Та що я вам кажу, дай боже і вам здоровля, лиш не заґрійте голови, як котрих зелених свет: люди йдуть до церкви, село обмаєне, а ви лежите, як дуб'є, під любистком...

— Тогди був гелт, де ті часи?..

Довго ще балакали і Василеві на хорий зуб оставили зо два келишки.

— Та йдіть вже додому, та коли вас жінки зберуть до церкви, і коли я вімету оте волосе, кінцькі гриви з білих коней...

І вони виходили з хати зі спеченими обличчями, які сонце довгі роки пражило; воно й тепер зараз увіссалося в них, та й вони його несли до своїх домів.

* * *

— Зараз буде біда, — казав Микола Максимові.

— Та яка біда, а дітем від тебе зась!

— Та дітем зась, але стара. Вже чекає, аж очі відивила, аби мене чісати.

— Сам си чіши.

— А де ж би вона дала, вона ціпко любить полюване робити в чупрі, та зараз занюхає, що-м пив горівку. Та й казане: не маєш стиду, старий, ні від сонца, ні від людей.

— То сховайси десь у стодолі.

— То пропало, вона би мене з гребенем шукала до завтра...

ДІД ГРИЦЬ

Я поїхав відвідати мого старого приятеля Гриця. Він давно оглух, і тяжко з ним перебалакувати. В руках мав зелену галузку, а коло нього на траві сидів його невеликий внук.

— В добрий час ви приїхали; я переродивси на молодого, лиш не знаю, чи на дитину зйду, чи на стару голову стиду наберу. Чую тоту музику, як моя стара йшла за мене, дуже бистрі голоси позалітали в уха. Дотепер були як оловом залляті. Мука бути глухому, слова в'януть на язиці, а стара лиш посмішковується з мене та пищить, як сойка, в самі вуха. А нема вже як вічів слухати та з престолів самому до них говорити. Мені з желю за люцьким словом не раз хотілося дати себе замурувати. Гірко воно, як живе ще тіло обростає коров та стає стовпом.

— Приходиться сидіти в своїй душі, як у заваленій хаті, де всьо розбите і понівечене. Десь як з мраки, як з мокрого попелу таскати свій розбитий маєток та від спузи обтирати руки. Рідні діти такі, як чужі, я забув, що вони були малими.

— Давно дуже, як нас у місті, самих господарів, богато зібралоси з Черемоша, з-над Прута і з-над Дністра, як привезли хлопців до школи. Вони такі тихонькі на міськім ринку, як риба, розкидана по дорозі; гинуть тікати в зелене поле. Мама сидять на возах, плачуть та потихо проклинають наших дорадників, а ми, батьки, радуємоси: та доки, кажемо, будемо дурні та панам слу-

жити будемо, поки діти не вівчимо, а тоді і панів понагонимо. А геть потім, як діти в школах попідростали, то ми, самі дужі господарі, гомоніли коло них, як бжолі коло цвіту.

— І той жель, коли я, як замуrowаний цементом, попав у глибоку пивницю, зробив із мене такого, що зачев забувати то, що мене в житю все радувало. Як я кілька день тому почув у собі нову силу, то, господи, відий, все сонце, яке я двигав на собі три покоління, воскресло в мені, всі пшениці, що-м вікосив, ще не молодчені. Тепер я богач, ще погодую цілу Україну. Всі морози, що підо мнов жили віки, тепер мене кладуть на ноги. Іду ніби до дітей, стара напхала в торбу всілячини: і цего їм, і того їм, не жалує мене, сідлає, як коня. А я замітіями та бурею йду радий, веселий, бо напереді діти, а назаді біла хата.

— А що вони здорові, ростуть, вчуться.

— Відпочиваю по дорозі, як дуб, міцно закорінований у землі, а галузе під небесами, в школі. Тепер я віджив і ще-м дужий, походжу ще по свої дорозі, бо маю доброї, ласкавої душі в собі повну пазуху.

— Гей, як вони всі покінчили школи — тоті наші діти, та як пристали до нас, як ми збилися до них до купи! Де, моспане, тут вже шандарям дати раду. Сунемо за дітьми тисячами, моцні та розумні. Свої напереді. Встає Франко з таким ясным чолом, як сонце, спокійно вчить нас, бо він все знає. Приповідає нам, що як кождий з нас посидить у креминалі за мужицьку справу, то вже ніколи нічого боятиси не буде... А Павлик ледве дше, розповідає завзято тонким голосом — геть ніби без надії — про нашу нужду, а там ззаду, від дверей, крикливий Трильовський в биндах, як дівка, та все сварить, а молоді через це все ближче тиснутьсь до него. Одно слово: земля по містах дудніла під нами, і не оден панцький вугол утік із свого гнізда.

— А як Франко приїхав до мене з молодими нчувати, то жінка, хоч як вічів не любила, але не торкотіла на мене в малі хаті, бо виділа, що наші молоді вчені були коло него такі щасливі і ясні, як би він кождому

поклав золоте колісце на голову. А я приперси до ясеня в саду та й кажу: «Господи, ти звеселив світ свій цими зіздами, а нас, бідних мужиків, звеселив ти Франком. Будеш мати молитву мою за него щодня».

— А в хаті я ему сказав: «Мені, неписьменному, ваше письмо одно за другим сини читають, старе і нове. Коби вам бог тільки сили дав, аби-сте відшукали всі наші письма, з землі, з старих монастирів і ті, що замуrowані в панцьких палатах. Та нагадуйте і нас, хоть потрохи». На другий день я віз его до колії та здивав якогось пана з кіньми, як зміями, але я з дороги не звернув і капелюха не здохнув. Небоже дідичу, я ще не такого пана везу, як ти.

— Ми росли, діти наші множилися, всі одного духа, та війна багато їх поклала в сирину землю, а всі, що лишилися, яких ми вігодували і що їх Франко навчив, зробили одну коменду українську, а коменда, каже, має бути Україна. Хто цього часу в нас не видів, тому бог, видко, ласки не вділив.

— Внуки пішли, а я ще і внуку відпровадив, аби в шпиталях ходила за хорими. Ані одно не вернуло. Стара здуріла, мене лихословила, Україну проклинала. Ходив ти, каже, ціле жите по вічах та й діти заказив та й пустив їх стрімголов. А діти нібито нічого не кажуть, обминають, що я кості їх дітий порозкидав по всему світу.

— Я вже був і злагодивси йти за внуками, та поляки ймили на границі, та притащили додому. Довгі роки сидів я поза вуглами хати та не смів до неї ввійти їсти; зробив собі постіль між худобою та там перебував і літо, і зиму. Я оглух, осліп, їсти не їв, хіба бараболюку і трохи води. Так мене світ минав і мої діти.

— Та найгірші то наші, що пішли на службу. Бо як приходять польський жандар та гонить сина на форшпан, то я беру батіг і сідаю, аби-м лиш знав, куди їхати.

— А що, старий, де ваша Україна, а кілька моргів поля ти хотів від пана, а яким міністром мав бути твій внук?

— Глухий,— кажу,— не чую нічо.— То вожу, або дівки з ними, або вулицями сміте закіскую і роблю службу. Але ті наші, що пішли на чужу службу, ніби від мене

відвертаються, ніби не пізнають, ходять сараки, як песьки, що їх газда пустив у чисте поле. Але одна молода професорка таки мене пізнала. Не плаче, не заводить.— Діду Грицю, що буду робити, мій преложонний хоче, аби-м пристала на его віру.— Небого,— кажу,— не йди до них в гості, як вони твоєю вірою гидують, сиди в свої хаті та їж чорний хліб.

— А до вас тепер я маю велику просьбу. Чи я такий здоровий буду довго, чи коротко, бо я відродивси... Але як умру, то зараз приїдьте до мене, бо боюси, що як вже буде по мені, то мої діти пообдирають стіни, та Шевченка, та Франка, та всіх наших вони повикидають на під. Вони їм діти помордували, вони на них дивитиси не годні, а як я вже буду лежати в деревищі, то запитайте при людях моїх дітей, чи вони мої ці образи будуть в хаті так шенувати, як я, чи пообертають лицем до стіни, аби приподобатиси езекуторам та жандарам. Цей малий внук, він би ще пошенував моїх приятелів, але де йому ще до сили.

— То як мої діти не схотіли би пошенувати моїх святих, то купіть шкірену шкатулу та покладьте їх мені на груди. Кажуть, що шкіра не гние віками. Та ще одну просьбу маю. Лишаю букату поля, на кого вже ви тепер скажете, аби, як будуть згортати кістки наших стрільців у купи,— то аби і за мене хто там згорнув кілька лопат. Але високо, бо на тих костях зацвіте наша земля. А до похорону я маю все злагоджене, ані одного цвяха дітям не треба постарати.

* * *

На другий день ранісенько прийшов післанець, що дід Гриць, як я від'їхав, казав собі малому внуці заграти на сопілку, напився молока, жартував їдко зі своєю бабою, убрався в білу сорочку, засвітив свічку в руках, ляг на постіль і зараз сконав.

НОВЕЛИ 1926—1933 РОКІВ

НИТКА

У хаті тихо, вікна чорні. Матір божа ледви освітлена і кужіль. Її чоловік Семен, він як спить, то ще її любить. А коло нього Марія та Василь. А коло неї колиска з Юрком, найменшим. Образи на стінах і велика радість, що вона любить, і її люблять.

У хаті чисто, сідати би до кужілі. Він у мене дужий, я ще буду мати діти.

Кілько дітей я не народжу... то він усіх погодує.

Мушу їх накривати, любити і на них робити.

Нитка довга та предовга без кінця, ніхто не скінчив нитки. Їх треба убирати, а бог мені дав їх любити. Хочу, аби мій чоловік чув на своїм тілі всі мої пальці, всі десять. А Марію убирати треба на великдень, а хлопчиська все роздеруть, бо знають, що мама наново нашне.

Чоловік спить, як камінь, Марія вже не закрита, а Юрко в колисці коло неї в неспокою. Понакривала і прилягла грудьми коло Юрка.

І кужіль, і очі, і нитка рівна та безконечна.

А як я на них понапрядаю, та убілю полотно, як папір, та повишиваю їм усе.

Та з воріт за ними буду дивитися, за моїм чоловіком та за моїми дітьми. Вони всі мої, як ідуть по сонцеві.

Опівночі очі слабнуть, пальці умлівають, а нитку мусить прясти далше. Та й вона своїм молодим тілом хилиться до кужіля.

Не можна слабнути, вони на мене чекають, всі оті, що сплять: свою нитку я доведу до кінця.

Але прийшла на поміч матір божа з образів.

Та не хотіла довго помагати. Одної ночі прийшла та й сказала: «Більше тобі помагати не буду. Ходи зі мною».

ДАВНЯ МЕЛОДІЯ

Я з сестрою у білих сорочках сиділи на печі. Мама, ще дуже молода, чекала на братів. Її біло-мережані рукави радуються, що покривають її міцне тіло.

— Діти, як придуть братя, то не пустуйте, а тихонько сидіть, там на горні є медівники і цукор. Беріть собі кілька хочете, лиш будьте чемні.

Небаром перед вікнами ми почули скрегіт великих чобіт на морозі. Гураган давньої мелодії вирвався з дужих грудий. Іде коляда про лицаря, як йому дорікає його вірний кінь.

— Продаш ти мене, згадаш ти мене...

І оповідає той кінь своєму лицареві, з яких-то побоїв він його виніс: і з половецького, і з турецького, і з московського. Рефрен української історії мужньо звучав у того коня:

— За мнов гармати, як грім, гриміли.

Тих гармат я збоявся та засунувся назад на піч. Але з жалю за конем я розплакався, а Марія казала: «Ти все дурний». За це дістала від мене попід ребра і сама зачала ревіти.

Мама ледви нас успокоїла.

Увійшли браття до хати, на столі стояли колачі такі великі, як вони. Колядують мамі, колядують Марії, а за мною на печі все гармати, як грім, гримлять, і я гину побачити того коня, бо то був кінь інший, як оці наші, що тягають плуг.

— Брате Семене, то ще ми заколядуємо твому хлопцеві.

— Прошу, панове братя.

— Ой рано, рано пан Василь устав, при першій свічці личенько вмивав, при другій свічці суконки вбирив, при третій свічці коника сідлав.

Я чув себе вже в сідлі і твердо постановив ніколи свого коня не продати.

— Ходи дякувати братам.

Взяв мене на свої руки, і я цілував кожного з них у залізну руку. Як заплату я діставав від кожного грейцар, а як моя долоня не могла змістити кілька грейцарів, то мама забирала їх у червону хустку.

Мені від цілування аж губи спухли, та я таки всіх доцілував, а тато мене заніс на піч.

Я щасливий заснув, з кулачка розгубив братні гроші, але гармати, як грім, гримлять досі за мною.

СЛАВА ЯСУ

I

Я знав Снятин від року 1881, як мене післали там учитися у другу нормальну класу. По школі я вилазив на найвищу яблуню у сусідів міщан і довго дивився на Русів, але його ніколи не бачив, бо він у долині. Моя мати приходила до мене і давала «шустку», щоби я не вилізав високо на деревину, бо можу розбитися, а Русова однак не побачу.

Директор школи, як я мав до нього діло, не дозволяв мені йти з ним разом, лише ззаду за ним.

Я дуже дивувався.

Мій сусід у шкільній лавці Тавбер все приносив до школи оселедці. Ми оба так пересякли оселедцями, що учитель тікав від нашої лавки, а моя мама, як прала сорочку, то казала: «Боже, чого в тій школі бочки з оселедцями?» Тавбер тепер у Відні має магазин колопіальних товарів і їсть солоншу і шинку.

Міщанин, в якого я був на квартирі, одного вечора розказав, що царя московського вбили. Я тоді не був монархістом, і це мене анітрошки не зворушило.

Видко, що я тоді мав нещасливу фізіономію, бо як ішов на ринок шукати мами, то діставав від незнайомих жінок яблука, обарінки й цукор.

— На, небоже, це за мого Іванка або Василька.

Всі ті дарунки я збирав у пазуху, а як уже здибався з мамою на ринку, то вона зараз сідала зо мною і вперед перебирала моє волосся, чи нема де нендзи. Потім цівкавила її віддута пазуха.

— Хлопче, де ти це набрав, чи ти не крадеш?

Як я об'яснив мамі, відки стільки добра в мене набралось, то мама сказала, що за кожний обарінок і яблуко треба молитву говорити. Я так не любив говорити молитви і митися, що від милосердних жінок я тікав, як заяць.

II

Давні роки минулися у гімназії Коломийській і Дрогобицькій. По maturі я знов зблизився зі Снятином, треба було міщанам читати реферати, організувати товариства.

Міщани були завзяті і подобалися мені. Час університетських студій у Кракові не перервав моїх зв'язків з міщанами. Декілька часів в Снятині сидів стало Кирило Трильовський і Лесь Мартович.

Міщани говорили, браталися з мужиками і робили партію радикальну. Вибори, маніфестації. Старого Грицька Запаренюка тягнуть жандарми під арешт, виборці-українці на ринку Снятина присягають вічну любов Україні, жандарми розганяють.

Трильовський впроваджує до Снятина тисячу січовиків у червоних лентах, польське правління непокоїться, та нічого не зажадує.

Загальне голосування. Стаю кандидатом від радикальної партії до віденського парламенту. Мушу виголошувати кандидатські промови (хай мені боги дарують у своїй великій ласці цей великий гріх) і виходжу послом. Більшого упокорення не знав я, коли вислухував промови моїх колегів у парламенті. Без знання мови, без програми, без темпераменту,— все те робило на мене вражіння штурбаків із першої класи. Якби не чотири наші бесідники з клубу, які виголошували промови і розумні, і гарні, то дійсно треба би було соромитися за українське представництво.

III

Я став головою філії «Сільського господаря», головою філії «Просвіти», головою повітової управи радикальної партії, і ще більше голов було в мене на шії. Перед тисячами слухачів реферував про союз України

з центральними державами з Береста Литовського. Поляки знижилися й говорили кожному будячкові: «Славайсу». Я їх успокоюю: «Не бійтеся, ми лиш ваш ґрунт заберемо, а самі ви будете жити, як у раю, без податкових тягарів. Все те хай тверді мужики забирають на свої плечі».

Війна. Львів наш. Мужики тікають з фронту. Треба покидати Львів, починається велика трагедія, яка дотепер триває.

IV

Тепер я ходжу по Снятині, купую що найдешевше, і вже ніхто з мужчин мене по дорозі не задержує. Одні з них пішли в підземелля, у ясний сховок, другі гріються на сонці теперішніх можновладців. А мене вітають лише жінки словом «славайсу». Лиш вони одні пам'ятають ще мене, і я їм вдячний.

— Навіки слава, жінки!

Василь Стефаник. Фото 1905 р.

ВАСИЛЬ СТЕФАНІК.

КАМІННИЙ ХРЕСТ

Студії і образки.

ВАСИЛЬ СТЕФАНІК

З Е М Л Я

НАРИСИ Й ОПОВІДАННЯ
з передмовою Д. ДУКІЯВЧИЧА.

ЛЬВІВ
Заходом і наглядом Вваден. Кооп. „Громада”
1926.

ВАСИЛЬ СТЕФАНІК.

ДОРОГА

НОВЕЛІ.

Василь Стефанік.

М О Е В Л О В О

ОПОВІДАННЯ.

ЛЬВІВ, 1906.

НАКАЗОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВІДАВНИЧОЇ СПІЛНИ,
зарєєстрованої спілки з обмеженою верутою у Львові.

Титульні сторінки збірок В. Стефаніка, що вийшли
за життя письменника.

М Е Ж А

— Господи боже, із замолоду то ти рідше до мене приступав із моїм гріхом, а тепер ні на годину не відступаєш. А я тобі кажу, що ніч не жалую.

— Що ти, старий, говориш, та не гріши!

— Забирайтеся всі з хати.

Вийшли, і мати розповідає донькам, що їх тато вже сімдесят років має, що ослаб, що вже десять літ як ледве чутно говорить, а тепер гримить, як грім, та з богом правдається. Плаче мама, і доньки плачуть. За хвилю тихенько всуваються до хати.

— Гріх гріхом, а я землі і тепер не дам. То він багатир, у него лани, та й в мене брати грунт, хоче прожерти мою ниву. Та я коло неї працюю, та з кожного боку поглядаю. А де будяки, та згинаюси і виполюю. Хребет тріскає, руки горять від будяків. А я вночі не годен розправитися та язиком вілизати руки, як собака рану.

Стара коло него хреститься.

— Мої ниви на весну зелені, із вітром шепчуть. А я прилягаю на ниву і декую вітрові, що він є на землі, і землі, що вона родить. А розмова їх обоїх родила в мене молитву до тебе, боже, таку, що ти ніколи не чув, і за цю молитву то ти повинен мені дарувати.

— Ей, тату, не говоріть таке.

— Говорю з богом, забирайтеся мені з хати.

Знов виходять і знов потихеньку вертають.

— Та як вона засне змордована, як та мама, що нагодувала діти та вкрилася білими пеленами, як лебідь крилом, то я гріхувався прокидати сніг, аби не змерзла і не пробудилася. Земля — твоя донька, і ти повинен мені простити.

Стара, плачучи, похитує головою.

— Бере та й бере. А я косу під паху, та йому у саме серце. Іж тепер землю. Відсидів то відсидів у мурах, мій туск за землею не заржавів. Я прийшов і обіймав свої ниви, але богачі обходили мене здалеку, а ти, боже, приходив до мене ще зі своєю карою. Я не відсварювався, але я мав рихт.

Стара і доньки зачали голосити.

— Суки, винесіть мене надвір, а самі лишайтесь в хаті.

І суки вийшли.

— То не мені рівня, як за межу наші справляли ворогові кулі і гармати. Молоді, як пінка, співають, як ідуть на смерть. А ми позаду збираємо наших співаків та плачемо. Кров'ю обкипіли вони, чорні від грязі, гвера з мертвої руки не мож вирвати... Лиш очі сміються, бо нема мами, щоби їх затулила. А я плачу та гадаю: доки ми ці сміючі очі, як перли, закопуємо, то й наша межа буде. І чому ти, боже, не благословив їх?

— І відтоді я тебе, боже, не боюся!

— Ой діти, моліться за грішного тата, він конає.

— Зараз буду конати. Аби-сте мені до деревища насипали землі і не вбирали. Я хочу лиш з нею бути, так, як наші... А ти, боже, як можеш, то прости, а не воля твоя — то жбурни мене в твій вічний кримінал. Ти ж маєш пекло. А я вищому від тебе скарги не занесу...

— Здойміть мене на землю, най її ще раз поцілую.

— Ой діти, наш тато вже сконав у грісі.

В О В Ч И Ц Я

(Ф Е Й Л Е Т О Н)

Оце я вернув з похорону моєї приятельки з дитинячих літ. Ледве витягав ноги з русівського густого болота, а таки довів вовчицю до її ямки. В тонкі дошки її деревища груди землі дуже брутально гримали. Небогато нас було, і всі дивувалися, що я між ними був. Та вони не знали, хто була вовчиця.

Як я почав ходити до школи, то вона у своїй наївності кликала мене до своєї бідної хати і просила перечитати її звиток з бляшаної труби, аби вона знала, що там є. Крім «Кнігініцьких» латинкою, я не міг нічого більше второпати. Аж геть пізніше, як я був в гімназії, той звиток показався шляхоцьким дипломом для родини Кнігініцьких.

* * *

До її убогої хати всі богачі, всі попи, всі жиди посилали на нічліг всіх бідних і заблуканих.

Зниділим і брудним шляхтичам вона казала:

— Не блукайте по світі, а приставайте до людей, бо люди не люблять шляхти. Панщина навчила їх, хто ми є, і тому я лишилася з голою шляхоцькою трубою. Ночуйте, я вас погодую, а рано йдіть між люди і приставайте до них.

А злодієві говорила:

— Ти, небоже, не кради, краденим не погодуєшся, але йди просто і вбивай, і ставай чоло до чола. Як твое

чоло розсиплеться, то нема втрати, а як богачеві впаде під твої ноги, то з гонором підеш покутувати. Я тебе переховаю, я тобі сорочку виперу і нагодую, але не на-скакуй потайки на дурні маетки.

А покритку з тяжких наймів у великих чоботах і засохлими сльозами на молодім лиці потішувала:

— Ти, небого, не журися, бо як уродиш файного бай-стрючка, то маєш силу, тебе, бідну, і так ніхто не возьме, а він виросте дужий на твоїх грішних руках. Ти поси-вієш, проклята між людьми, а він доросте і обітре своїми кучерями гріх із тебе. Я вику́паю твою дитинку, а ти подужаєш, ти молода і заробиш на него. Не цокай чолом у мій поріг, а сідай на постіль і проси бога за свою дитинку.

Всіх блукаючих, всіх бідних, всіх нещасливих вона зодягала і кормила зі своєї бідної долоні.

Перед війною вона розпустила всіх своїх доньок по роботах у світ. А було їх багато, а сама дальше приймала всіх грішних людей, дезертирів, злодіїв, калік і дівчат з грубими черевами, шугала поміж сусіди, як вовчиця, щоби нагодувати своїх безталанних гостей. А як війна кінчилася, то її доньки з дітьми почали сходитися до неї. Зяті були пруссаки, москалі, поляки, італьяни з неволі і українці з німецьких таборів. Старій вовчиці дуже тяжко було їм годити в малій хаті. Під чорною матір'ю божою вони забирали місце для своєї нації. Вільге[ль]м, Франц-Йосиф, Николай, Шевченко, Ленін і Гарібальді допоминалися в тій хатині домінуючого місця. І серед шаленого крику і бійки не раз попадав на землю Вільге[ль]м, або Микола, або Ленін. Тоді моя приятель-ка злізала з печі, ховала портрети в пазуху і вночі при-бивала цвяшками назад до стіни, щоби жаден зять не бив доньки.

По війні всі порозходилися, лиш лишився внук від німця, бо батько його поїхав до свого краю, а його мама лежить тут на могилі.

Німчика я не раз бачу, як завертає чужі вівці, і тоді іду до його хати і бачу через вікно, як мирно під матір'ю божою примістилися царі, революціонери і поети.

Г Р І Х

Думає собі Касіяниха, що то буде. Чоловік вчора вернув з фронту, напився води і спить. Чути від нього сажу із колійового вугля. На горні блимає каганчик. Коло неї з одного боку раз по раз розкривається величенька дівчинка слюбна, з-перед війни. А московський байстрюк раз по раз шукає грудей. На стіні відбивається її кругла грудь, як гора, а губи байстрючка виглядають на стіні, як пажерливий змії. Думає вона собі, що цей хлопець, як опир, витягнув в себе всю її жіночу честь і ще всю мою кров витягне.

* * *

— Як же ж то буде, як чоловік встане, тото буде ці довгі кіски обмотувати коло своїх рук, тото буде волочити моє біле тіло поїд лави та поїд сішки. А потім при-тягне до порога, і тіло лишиться в хаті, а голова брикне до хорім, аби кров з неї пси лизали. Так, суко, будеш покутувати гріх! А це моє щенятко пропаде у бруді і на-рузі, ніхто йому сорочини не дасть, а як, не дай боже, виросте, то буде блукати без мня наймитюгою, навіть не буде чути про свого батька, який на широкім степі нічого про нього не буде знати. Мій боже, чоґо ти мене так тяжко скарав, що-сь відібрав мені розум, як він дивився в мої гарні очі і моїми косами напихав свої пазухи у шинелю. Ти, боже, винен, бо ти відобрав мені розум. Моргаеш на мене ясними звіздами і смієшся. Будь такий проклятий, як я.

— То моя мама стояла два дні коло одвірка, смутна і скривджена на своїй честі, а мої сестри сльозами прали пелінки байстрюкові. А батько не входив тижнями до хати, лиш надворі їв свій сухий кавалок хліба. Піп у церкві прокляв мене, люди минали мене. Такого тягару скала на собі не здержала би. І я лиш тому не скочила в Дунай, бо мій байстрюк шовковими очима сміявся до мене.

Вона вхопила дитину, притиснула до себе та приповідала:

— Хто би мені дав таку міць, щоби я тепер вийшла надвір, щоби-м наострила ніж та застромила йому в саме серце. Ой боже, ти даєш принуку до гріха, але не даєш сили змити гріх. Не вб'ю тебе, небоже, хоча чую в собі мус, мое серце трясеться, як павутина на вітрі, ох, коби я могла виймати своє серце і запхати тобі його в горло, щоби ти вмрав з двома серцями, а я без одного.

* * *

Рано.

— Це чия дитина?

— Та знаєш, що не твоя, лиш моя.

— Та й цю вигодуємо.

— Ні, я не хочу, щоби ти мої діти годував, я собі сама погодую.

Вона притулила до себе хлопця залізними руками, думала, що бахне сокирою, і воліла, щоби вперед сама загинула, аби не дивитися на судороги маленьких ручок.

— Ага, то ти баба, чоловіче, то ти не жартуєш, то тобі легко нести ганьбу своєї жінки.

— Ти знаєш, що відколи я стала курвою, то до мене дзвонять у вікна всі хабалі, я тобі більше не жінка, такої жінки тобі не треба.

— Лишаю тобі Катерину, вона величенька, вона твоя, я собі йду геть з моєю дитиною.

Зі скрині вибирала своє віно. Для себе взяла дві сорочки і кожушинку.

— Це решта,—каже,—для Катерини, вона дуже розумна і чемна, тобі з нею буде дуже добре.

Вона йшла вулицею з дитиною.

За нею мати, і батько, і сестри, і сусіди, всі кричали:

— Не йди, не йди.

Але вона майже бігла, і як вийшла на гору і зобачила стовпи високих гір і ясні ріки, то глибоко відітхнула, дала грудь синові і шептала:

— Гріху, мій гріху! Я тебе відпокутую, і ти в мене виростеш великий, мій сину.

МАТИ

Стара Верижиха підперлася високим костуром, йдучи до своєї доньки. Думала:

— Осінь богата, горобці ледво літають, такі повні, а навіть бідні діти потовстіли.

— Славайсу.

Сіла в доньки на лаву та тихо сказала до себе:

— Але ж бо файна.

— Та що ти, донько, робиш, та чому ти за хлопця свого забула, що дідові з рук не злазить і робити не дає?

Катерина затряслася, як осиковий листок перед бурею.

— Донько, підпали вогонь та звари мені тої московської гарбати, бо, чую, помічна дуже.

Вогонь горить.

— Та покажи мені, доню, ті дарунки, що подарував тобі той великий москаль.

— Ой мамо, я не годна рук від себе звести, отам ті дарунки.

Верижиха своїм костуром стягала з грядок шовкові хустки, та спідниці, та тоненькі черевички, та полотна рантухові, а перли, що розсипалися по землі, розбивала костуром. Стара сіла перед печею і кидала в огонь панський крам, один за другим.

Катерина дрожала біла як стіна в куті і держалася руками стола, аби не впасти.

— Твоє курвинство вже згоріло, коби-м і тебе могла запхати у той вогонь, але-м стара та не міцна. То твій чоловік обтіскує з себе воші та тягне гармату з болота, а ти свою дитину кинула в мене на постіль, як сука, та

футишся з московським офіцером. Сидиш з ним в колясках, як пава, люди ховаються від твоїх поїздів, а їх колеса їдуть почерез моє серце. Ти заткала у мій сивий волос смердючу квітку ганьби.

Вогонь потах.

Тепер стара вилізла на постіль і здоймала з грядок мережані та вишивані сорочки, коверці всілякі, рушники забирає і тонкі полотна.

— Катеринко, нарабований жидівський крам пішов з димом, а це твоє віно старала-м чистими руками, як прийшла-с на світ.

Мати гляділа, як кат, сівши на купу віна, а донька розхилила великі очі, повні гріху, але осяяні ласкавим небом.

— Життя твоє, небого, серед нас скінчилося, ти чужа всім, насип оцес порох в московську гарбату і зараз спокутуєш гріх. А я тебе файно вберу, я тебе ще красше поховаю, і затреш ганьбу на нас, старих, та на твоїй дитині.

Катерина від постелі попри стіл та попри лаву ледво перелізла поріг. Стара сиділа довго на прегарнім віні, потім встала, замкнула хату і йшла додому.

— Боже, не лиш ти право маєш давати кару, але й я.

У церкві і коло церкви всі люди її обминали, бо вона намовила Катерину, аби вона повісилася, а стара Верижиха гукала на них здалека:

— То як моя Катерина жила, то по сто вас приходило на день, аби казати, що вона цілому селові принесла ганьбу, що найліпші коні з москалем забрала, що справляла в кого гроші, що курвилася в жидівських перлинах і дзуркотіла краденими перлами. Мій старий тижнями не входив до хати, бо не міг клякнути перед образами, бо все вас була повна хата, аби нігтями роздрапувати наше серце, а тепер, яки-м її вісадила на гилу, то ви вже милосердні. Чого ще хочете від мене, дикі звірі? Як ще підховаю її дитину, то піду за нею, ви, шельми!

Накинула на шню мотуз і з довгим костуром, самотна, дорогою пішла додому.

РОСА

Старий Лазар досвітком сапав грядки. Досвітні пасма витягали сонце на землю, а Лазар потрясав сивим волоссям і, спершися на сапу, усміхався, бо дуже любив цей ярий переддень. В сутінках світанку він все малював будучність своїх дітей, внуків і правнуків.

Тихо, птахи співають, а роса їсть ноги. Але цю росу кожного стеблинка так радо двигає на собі, мов божий трунок.

— Ей, ти, росо, їла ти мене від дитини; я коло овсць плакав від тебе. А як був молодий, то мусив підкочувати білі штани, йдучи від дівки, щоби мама не сварила, а як став газдою і заходив в збіжжя косити, то ти жерла мене, і кусала, і боронила перед косою кожне стебло, аби їх ще завтра напоїти своїм різким напитком, але восени ти найгірша, бо забирають від тебе все, кому ти щодня лице мила. Ти так, як мама, що не дає своїх дітей.

— Ото-м ся, росо, находив по тобі, ото-сь мене ся наїла, але твоя їдь була так, як мід, що щипає і смакує. Я тебе сімдесят років не проминув ані одного дня, я все чекав ясного сонця, і воно, велике та ласкаве, висушувало мене, а тебе, росо, забиравало до неба, щоби вечором зливати, як умліває вся травинка. Ти, боже, поливаєш всю землю росою так, як ми розсадник. Ех ти, божа водице, ти давала дужість і здоровля пшеницям та житам, але і я був від тебе дужий та різкий. Баную дуже, що ти мене не будеш заросювати, як ти, святе сонце, родишся.

Глянув на свою білу хату.

— О, я з тебе, мій палацу, тихонько дуже виходжу,

аби не будити купи внуків. Вони так файно сплять, порозкидаються, що гріх рипнути дверима; їх сон святий, бо їх бог взяв на свої коліна, на колінах божих вони ростуть. А стара зараз за мною встає, накриває діти і ходить тихо, як кітка, та лагодить їм сніданок. Мій ласкавий боже, чим я годен відплатити твою ласку? Ти мене своїм сонцем, дощем і бурєю тримав у силі довгі роки, аби мої діти і їх діти жили і росли!

— Але внуки інші, як давно були, в них книжки, в них співанки інші. А дурна стара радується ними та буде Україну; здуріла стара від внуків. Видурюють від неї гроші на театр та на книжки та тягають стару коробку по читальнях, а вона вертає з ними додому та радується, як дівка.

— «Мой, старий,— каже,— але аби ти видів, який козак наш Тома, у сивій кучмі, у синіх гачах, а люди плещуть йому в долоні, а він так говорить, як у книжці, а сорочка горить на нім. Ей, якби ти ся хоть раз подивив на них!» Я, кажу, старий, щоби ся дивити на таке, і не винен тому, що ти з своїми внуками наново дівочиш. Але ти мені скажи, відки ти гроші маєш на кучми, та на сине сукно, та на вогневі сорочки, бо ти така сліпа, як кертиця, ти їм не вишила, відколи ти здуріла з тою Україною, то мені в мошонці все гроші хибують.

— Але внуки не п'ють, не гуляють і до корчми не йдуть, а гудуть, як бжола: Україна, Україна. Малий Кирило підходить мене, як дитину: «Діду, діду, я прочитаю таке файне».

— Та читає, та добре там написано, але я письма не знаю, а лиш через охоту малого сідаю з ним та потакую.

— Вони в мене чемні, най їх бог благословить з їх надіями. Вони хотять нового, па те вони і молоді.

З цих дум вирвало його сонце, що зійшло, як золото, і стара, що кликала на сніданок.

— Ти, вічне сонце, ти знов благословиш мене на сніданок. Та-м слабій; роса, твоя донька, не має вже на мені що пити, самі кості. Але в мене внуків багато. Роса має кого обливати своїми перлами. А ти, мамо наша, ясне сонечко, все благослови їх до сніданку.

Старий Лазар росяним листком обтер свої мокрі очі і пішов до хати між внуків.

ДУРНІ БАБИ

Як то сталося, що жінки на ринку зробили недозволені збори, того ніхто добре не знає. Почалося від того, що стецівська жінка приїхала люта з Коломиї від сина, що сидить в криміналі.

— Мало-м під мурами не замерзла, не пускають — та й решта. Ходжу по морозі, душа в мені стигне, коби-м хоть з-поза ґратів уздірла його...

Жінок коло неї вже більше.

— Питаєте, за що сидить. А лихе його знає — за газети. Уздрів через вікно жандаря та запхав мені в пазуху якісь папері. А жандар обшукав його до голого тіла, перевернув хату догори ногами та й сів. Надумав, надумав та й каже мому чоловікові: ідіть за цев жидівков через дорогу, най зараз прийде. Прийшла жидівка, а жандар каже: «Обшукай цю жінку, чи нема коло неї яких паперів». І рихтіг, витягла з пазухи ті папері, що мені син дав. Жандар урадувався, поперебирав ті папері та й каже хлопцеві: «Ходіть зі мною на постерунок». Та й як пішов, то й до сьогодні. Питала я, питала, розвідувала, аж чую, а він у криміналі в Коломиї...

Жінок щораз більше.

— А хоть би-м і замерзла, то їду до него, то в мене наймиліша дитина, може, він голоден, може, його нендза їсть, може, за ґратами замерзає. Старий кричить, на кого решта дітей маються лишити. А я кажу йому: «Як не хочеш завезти ід колії, то я, бігме, на колінах піду». Уздрів, що нема зо мнов що робити, запрег коні та й повіз. Сіла я в ту колію, пудить, гадаю, зараз буду його видіти...

Жінок уже зібралася велика громада, вже й чоловіки позаду з батогами поставали, і поліцей вже підслухує.

— Та нім я найшла тот кримінал, заки я там ся добила, то най вас бог боронить. Але трафився якийсь добрий панок та й каже до мене: «Чо ти, жінко, під цим муром замерзаеш?» А я плачу. Розповіла я йому, що так і так, і він завів мене всередину до криміналу. Стягнули з мене протокул, як я си називаю, як він си називає, відки...

Жандарм пробував розгонити, але з бабами то так легко не йде.

— Там виділа сина, відай, ним так, відколи він, не тішилася. І не журітьси, мамо, і веселий він, і каже: «Тут нас сидить таких богато, нічо нам не буде, як який рік-два дістану, то ми молоді, та й відсидимо». Отак він мене розважує. Дивлюся на ті мури, на малі вікна з ґратами та й кажу йому: «А де ж ти тут, сину, годен два роки вітримати?» Отак я з ним мінуточку побула — та й гай, бабо, забирайся. Але мені і це добре...

Тут уже зробилася баталія, жандармів щораз більше, жінки не хочять розходитися, крик. Якась карлівська жінка кричить:

— Ви хочете всі наші діти, що в школах вчуться, зогноїти по криміналах, аби потім мужиків запрячи в ярем...

— Ви наші діти порозгонили по всім світі, мій утік на Україну, та й не знаю, ци жие він, ци пропав.

— А мій гине десь у чехах.

— А мій у німця, аби вам так легко конати, як мені оплакувати мою дитину!

Жандармів щораз більше, крик росте. Чоловіки вже пробують успокоювати жандармів, що це дурні баби, що вони не знають припису.

— То най лиш ті дві жінці виступлять, ми з ними зробимо протокул, а ці решта най розходяться.

— Ех, ми знаємо ці протокули. Беріть нас усіх.

Чи там довго, чи коротко правдалися жінки з жандармами, але за яку годину рушив похід жінок під магістрат, а по боках жандарми. Мороз скрипів і скреготів під ногами, а ззаду йшли чоловіки з батогами.

Та кожна з них у червоній платині. Де вони годні пізнати та й який дідько з тільки бабами годен собі дати раду...

І це була правда. До самого вечора жінки мерзли на магістратським подвір'ю, перемінювали на собі хустки, аби їх не пізнати, і не мож було їх вигнати. Треба було аж просьби, щоби їх звідти позбутися.

А як розсипалися вулицями, то реготалися, як з весілля йдучи. Звичайно, дурні баби...

ШКІЛЬНИК

В громадській канцелярії купа неспокійних, крикливих жінок. Спокійно лишень сидить коло стола жандарм із карабіном і війт. На долівці за війтом у кутичку сидить дуже обдертий хлопчина й оглядає чорненькими очима публіку.

— І чого ви, жінки, хочете від цього бахура?

— Ми хочемо, аби ви его приперли, бо через него ані нам, ані дітем нашим нема в цім селі життя...

Закричали, заломили руки.

— Та кажіть, Тофанко, таже ви бігали до шандара...

— А вам ще багато вповідати треба за цього байстрюка? Він збирає малі хлопці по лугах та годує їх мухами та черваками. Писки їм напухають, спати через ті плачі не можна. Діти ему виносять, що де в хаті подиблють. Він їсть із циганами здохле м'ясо. Такого ще світ не видів. Відколи його мама вмерла, то він здичів, ніхто його не годує, ніхто не обпачовує, ніхто не обпирає...

А хлопець з землі каже:

— Це якась дурна Тофанка, та як маму прикидали глинов, то хто мене має годувати та обпирати? Що де йму в руки, то з'їм та й не голоден, що де вкраду з плота, та й си вбираю. Б'ють мене, і добре б'ють, але я терплю. Як нема мами, то мус терпіти...

— Дивіться лиш на него, аби си скривив, аби плакав, аби си покаєв, а він ще змудра вповідає...

— Та кажіть уже, Тофанко, що він наробив?

— Та віридила я свого Лукинка до школи, обмила, нагодувала, дала білу сорочку, а він собі каламарчик

взев, та торбинку з книжками, та й хліба в пазушину. А я чистю вовну перед хатов, нічого не гадаю. За якусь там годину ци пів вбігає в ворота таке, як чорт, всілякими фарбами помальоване, і плаче, аж крізь вуха си промикає. Лиш по голосі пізнаю, що це мій хлопець. Вхопила-м на руки, занесла-м до хати, мию, б'ю, а він кричить. Рукави і пазухи в мене, як видите, закрашені всілякими красками...

Жінки оглядають фарби на сорочці Тофанки і міркують, чи фарба дасться відопрати.

— Дитина захрипла від плачу та й вповідає мені, що, як ішов до школи, цес копилюк перейшов його лугами та й каже: «Так і так, Лукине, скинь сорочку, я тобі тіло намалюю всілякими фарбами. Хлопці будуть за тобов бігати та й сміятися». Хлопець скинув сорочку, а він его обмалював коло ставка всілякими фарбами. «Ану, побігай,— каже,— по лузі, як мотиль будеш». А сам хапнув его сорочку, і поясок, і все та й втік у кукурудзи. Убравси, розілляв по собі антрамент і пішов, байстрило, до школи...

Тофанка по цім нагналася до хлопчини і хотіла бити, та жандарм заступив його.

— А я вам кажу, що ца Тофанка дурна. То вона гадає, що я її боюси, як тут є шандар та й війт. А на дорозі я також не боюси, бо втечу, як вітер. А на ставу також не боюси, бо тругу в став. Таже я доста набрав бучя, доки я навчивси розуму. Та мені кров йшла з очей, з вух, з горла, нім я навчивси розуму, та нім ноги дужі стали. Я тепер можу від кожного втечи...

— Це, люди добрі, покаяніє, та ви, війте, робіть що з цим чомбараном. Та він нам діти розволочує. Та дивітьси, як він мрігає очима, він нас всіх на сміх побирає. О, який з себе контетний!..

— Хлопче, но, а є в тебе вуйко, або тітка, або якась фамілія?

— Та є. Є багато, але як в похорон позабিরали гобортки та полотна, то ще брали мене до себе, а потім били, та й нагонили, та й не давали їсти. То я мусив собі красти їсти. Та як було тепло, то я собі спав в збіжжю або в кукурудзах, а як студено було, то я ховавси в ясла перед худобу, а худоба має гарячий дух, та й дихала на мене. А хлопці давали їсти, а професорка дала кафтан, такий довгий...

— А піди-ко до його тітки, тої там, під лісом. Кажі, аби зараз прийшла суди до канцелярії.

— Но, та й що ви будете з цим байстрюком робити? Та карайте його, замикайте його, таже ми не вільні діти з хати пустити.

— То карайте, я відержу. О, який зад збитий. Дивітьси, таже тут всіляки буки поприсихали...

І хлопчина підняв сорочку і показував жінкам своє тіло.

— Дивіть, дивіть. Ні встиду, ні сорому...— загуділи жінки.

— Йде вже його тітка...

В цей мент малий хлопчина заліз між ноги жандармові.

— Ой пані шандар! Ця тітка буде бити. Ця дуже б'є. Я все виджу в селі, та й видів якось, що до неї ходить тот Басок. То як я сказав, то вона бігла за мною аж у сіножета та таков ковнев в мене попудила, що мнесо вірвало. Ця би мене вбила. То жінки за ніц так си не гнівають, як за то, що до них хтось ходить. Я за це доста буча си набрав, а найгірше від свої тітки. Як від них украсти сорочку або солонину, то так не б'ють...

Усі жінки звернулися до тітки байстрючка, почали шептати між собою, підсміхатися.

— Пані шандар! Я всьо знаю, де є в селі. Я знаю, де солонина стоїть, я знаю, де карабіни закопані, я знаю, де в жидів дзигарок стоїть, бо мене ніхто до хати не приймає, то мусю ходити та й дивитися. Ви можете мене й підвісити. Та я видів, як підвісив Лесь свого хлопця ногами догори. Але потім таких було шандарів, та доктор рубав, та потім так файно поховали. Лиш ці тітці мене не дайте, бо вона за того Баска дуже люта. Як до криміналу, то до криміналу, як шибеница, то шибеница, а я мусю давати собі сам раду...

ЧЕРВОНИЙ ВЕКСЕЛЬ

Треба розповісти про смішну подію Івана Гусака, колійовця. Чи він не вдався, чи прокрався, ніхто в селі добре не знає, але всі знають, що службу стратив та дістав кілька сот злотих відхідного. Молодий був, вуси добре підкручував вгору, убрання мав панське сине, по-добався жінкам та вмів говорити по-польськи та, кажуть, по-німецьки і в селі мав свою повагу. А була ще в селі вдова, вже старша, пряха добра, мала хатину і недавно піч переклала, та було тепло взимі. До кожівки треба теплої печі. А що перше, то мала вузли з грішми. То Іван пішов у комірне до неї, зимою старав вуголь, і трохи горілки, і булок, а пиво вже пив сам на стації.

Робив таку політику, що мужиків не мав за ніц, по-пам не клаявся та мав великий жаль до Польщі і до начальника стації. Та, видко, гроші мав невеликі, бо за-чав присватуватися до своєї господині, Парасочки, аби цим способом дібратися до вузлів з грішми. Але у вдови — сім розумів, годила, забігала, до слюбу повитягала зі скрині такого плаття, що богачки зеленіли по снігові із зависті, бо це було по різдві. Вони казали, що все це добро від них набрала, а весілля було гучне. Медових місяців довгих не було, бо Парасочка і вдова, і тверда з натури, та грошей не розв'язувала, а навіть не показувала. Щоправда, то нашила на чоловіка два хлопські одіння, на свята і на будень, бо мала амбіцію, щоби свого чоловіка зробити газдою, аби не був ленкою, що все смердів олієм від ліхтарки, та замазаний був вуглем, та все ходив пити пиво. Він молодий, можна з нього зробити ще господаря та привернути до людей.

Та це Парасці не пощастило, і вона свої надії сховала в скриню між вузли. Давала чоловікові щораз менше їсти, не дуже допирала сорочку, відпорювала гарні прошивки та пришивала старі до сорочки, і на весну Іван вже не хотів сидіти дома, а Парасочка надумала інакше. Аби гроші не пропали, то купила в межу кавалок города, дозичила в жида дві сотки і з узору підписала вексель з ручителями. Поправиться Іван, то буде мати на чім робити, а ні, то її на старість хто-небудь обійде за город.

Одного разу Парасочка вночі забила в п'яту такий заржавілий цвях, що спухла, як дуда, а треба нести векселеву рату до міста, вона брата не має і сестри не має, то вже кілька день перед ратою годувала Івана ліпше. Вона би намалювала вексель дома, а він пішов би з ручителями і заплатив би. Іван покмітив, що стара вертиться коло него, і був цьому радий. Стара дасть гроші на рату, дасть на тринкар, налагодить добре їсти, а як жидови скаже, що стара не мала цілої рати, бо не встаралася, що може і пива випити, і добре забавитися, і стару за старі прошивки добре виріхтувати.

Осіннього досвітка Парасочка налагодила їди доброї і багато, хліб білий, п'ять злотих для ручителів і чоловіка на горілку та ще для кожного по склянці пива. Гроші для жида стояли на столі купками, добре порані. Парасочка зав'язала їх у вузлик, а гроші на трактант всипала йому в кишеню, бо вбрався в колійницьке одіння. Харчі гарненько склала в писану тайстру, додала чистий шматочок сала і, як зачало розвидатися, пустила чоловіка в дорогу. Має повернути за ручителями і з ними йти до міста. Він так зробив, ручителі сказали: «Гай, гай, ідемо, ти наперед іди». І так Іван подався лугами до міста.

Ішов, ішов, аж надибав двох жовнірів з гверами, якби не та писана тайстра, нічо би й не було, а так сталося паскудне й болюче.

— Марш, кабане, назад додому!

Іван зачав говорити по-польськи, що має платити вексель, що через те мусить іти до міста. Витягнув вексель з кишені, показував до очей жовнірам і не вертався. Та жовнір жовніром, чогось має гвер... як відвернув руку, як загатив у зуби, то мало Іван ними не вдавився, виплював у долоню і зуби, і кров. Зачав кричати і з

червоним векслем у руках та з писаною тайстрою на плечах зачав утікати. Сам не знав, чи взад, чи вперед тікає. Аж оглянувся коло моста і спам'ятався, що він вже під мостом. В роті пекло, зуби тримав у кулаці разом з векслем, та вузол з грішми був у пазусі, лише треба було якось обмити кров та затамувати. Зліз до ріки, мив лице і полокав рот та намацував язиком порожні ясна. Став беззубий. Але відпочав на ріці, віддихався та й зараз думкою потішився: болить та переболить, в роті, крім тих трьох зубів, є ще багато, а гроші старої пропали, бо він недурний признатися, що втік з грішми... жовніри забрали, та й решта.

Він чоловік інтелігентний, то повернув до доктора Подюка, аби дав йому свідоцтво лікарське. Навіть заплатив за лікарську пораду, докладно оповів, як то було, показував на долоні зуби, та лікар піджартував з нього, бо, видко, подібний до інших людей, яким все смішно, як ближньому висиплють кілька зубів з рота. На свідоцтві лікарським нічо не було написано, лише що Іванові вибили, як казав, три зуби і що доктор більше нічого не знає. Як жид прочитав йому в місті це свідоцтво, то Іван сказав, що кинув гроші в болото, що таке свідоцтво пусте.

І побавився Іван в місті добре. Трактував і напоював знайомих ще ліпше, оповідав багато про свою пригоду і цілком вдоволений вертав додому. Але як додив до села, то дізнався, що тої днини били ціле село. Йому лишилося ще трохи грошей, то він вернувся в луг, заборпав їх під корч і так з писаною тайстрою, але без трьох зубів вернувся додому. Оповідав старій довго страшну історію, як його тяжко позбиткували; як забрали всі гроші, роззявляв рот аж по вуха і показував пальцем порожнє місце, де рано ще були зуби, презентував кровавий вексель, а тайстру дідько знає, хто спорожнив. Тому всьому лиш Парасочка винна, бо її забгається міста, векслів. Парасочка зарюмала за грішми, але збоялася виходити з плачем перед хату, аби люди чули, так як треба би робити.

Вона цілий день надивилася на таке, що най і гроші пропадають. Але й вона була вдоволена потихоньки, що її пан так добре дістав від других панів.

Г Р І Х

Вдова Марта давно хора, хоче вмирати, бо закликала до себе свої дві сестри і приятельки. Гості посідали на лаву коло постелі і під вікнами, а Марта з подушок каже:

— Не набула-м си на цім світі, не натішила-м си, а нагрішила-м... Дохтор каже, що кожда моя година дарована, та тому вібачейте, що-м вас закликала від роботи.

Відкинула від рота жмут сивого волосся, роззявила білі губи, аби надихатися.

— Смерть, сестри, болюча, а моя смерть проклетата буде навіки межи людьми. Гріх маємо такий, що ні мій чоловік не годен був вітримати, ані я, жилага баба, не годна-м го донести до краю...

Роззявила рот і пальцями хльопала з миски води в нього, аби могли своє сказати.

— Знаете, що-м кликала ксьондза вже кілька раз, аби сповідатися, та й сповідала-м си, але правди-м не сказала, відай, тому, що шелестить на нім риза, або тому, що дуже дивиться в очі, або тому, що язик не повертаеси... Сказати другому свій гріх, людський гріх, такий гріх, що всі люди ним грішні, але аби мій сказати, то треба зуби розважити червоними кліщами, аби паляхкотили, як ладан на різдво...

Її сестра, Марія, підоймила голову з подушок та заспокоювала, приятельки поспирали руки на коліна і пігнулися.

— То вже вам буду сповідатися, бо видите, яка-м суха, то в найбільше деревище не влізуси, і таке гірке

тіло земля не годна пролигнути... Хлоп все від баби слабший, бо мій чоловік лиш рік вітримав, а я вже роки. Ми мали спільний гріх, та він по році лишив мене саму, аби-м го двигала без него, а то й моя пайка така тяжка, що залізо під нев пішло би в порох...

— Ми обое спалили село, знаєте. В саме полудне пішло кровйов попід небо, кров заслонила ясне сонце. Нашої хати якось не доцегнуло. Він, аби не кричіти, сипав порох у рот з землі, але зойк з серця роздував порох з рота, то він сів коло коновки з водов та й тримав заедно повний рот води, а потім викидало з него воду, а він знов пив, аби не кричіти... Село курилося, почорніло, чорні люди голосили, а він сидів коло води добу, чорний, мокрий, склонивси та й заснув в болоті. Хотіла-м го стегнути на сухе, та як ні вдарив коновков, то й я легла в болото коло него, так си належало.

Всі жінки посхоплювалися з лав, гляділи на Марту здурілими очима, стояли, як з дуба витесані. Сестра не втримала голови, пустила. А хора носила долонею воду з миски в рот та не доносила. Розливала по пазухах.

— То ви лиш від цієї мови ніби дураете, що-сте тверді мужики, а як таку сповідь перед чужим ксьондзом тримати... А хоть би-сте про мене і зараз всіма дорогами по селу порозбігалиси, то я вже не боюси, а хоть дзвоніть на гвалт в дзвони, то я також не боюси, хоть ці тегніть всіма дорогами по грудді та закопайте розтресені кісточки по нечистих місцях селом, то вже я легшу муку буду мати, як тепер. Цес гріх я вже двигати не годна... Маріє, душуси, підопри голову, най докінчу сповідь, чи пече ца голова, як смола в руки.

Жінки мовчали. Від цієї тиші оглух би навіки дзвін.

— А зайшло з цього. Як прийшли до села вже по войні, то повісили чоловічого брата, що десь був довго на Україні. Ми його відрубали з чоловіком, та привезли в рантухах додому, та споредили парубка, як паву, але язик не годні були заправити в рот. А мій дурний вхопив ніж та хотів відрубати. Добре, що-м руков сперла, розрубав аж по кістку, а як закривала-м лице його братові червонов платинов та моя кров закровавила платину, то дала-м другу. Ви знаєте, що мій чоловік від похорону замовк, не сказав відтогди ані одного слова, ходив селами та розшукував братніх товаришів з тої войни, а потім тоті товариші приходили до нас та гостилиси.

То якісь такі люди, що револьверами грають до данцу, що в кожді кишені мають бомби, що якісь блискучі ножі ховають помежи ребра,— таких ніхто не видів. Кажуть, що нагнали нас з нашої землі, що будем міститися на смерть, а жите наше фурети будем ворогові під ноги, як вошиву сорочку на війні... Та тут і нахвалили, аби спалити двір. Та й підпалили з моїм чоловіком. Та панові нічо, а половина села розсипалася на сажу.

Марта простягнулася і заперла очі, жінки приступили до постелі, обливали водою, та вода спливала з лица, як з каменя. Марія здоймила з сволюка жовту свічку, і всі шукали сірників, а як засвітили, то поклали до Мартиних рук, і вона ожила.

— Я ще не вмерла, але зараз буду вмирати. Коби вмерло зо мнов і сумліне мое. Це бог добре вчинив, що сумліне не говорить голосно. Най си сховають товариші мого чоловіка з бомбами і револьверами. О, то як сумліне заговорить, то такі слова палючі в кожді жилці, що ті слова скалу розсиплють на дрібен порох. Найстрашніше то слово від сумліня. Я тих слів ніколи не знала, ніколи-м не чула. Відки вони си в мені взели, це лиш бог міг пустити своїми руками у мене. Блискавка по небі не така страшна. То слово, то проклін, який задушить всьо, що на землі жие...

— Марійко, буду вмирати. Кажи людем, най собі розберуть мій маєток і мого чоловіка. Я їм нічо поповнити не годна, а насподі в скрині є карточка від товариша мого чоловіка. Десь з далеких країв пише, що прийде до нас двоїх уже волних. Там є знак до него. Напиши йому, що такого, як ми наробили, ніхто не здержить на собі, що-м від того повмирили... Тепер давай свічку, я вже не ожию.

У НАС ВСЕ СВЯТО

Як почали просити старого Палату та й врешті упросили, аби оповів їм, молодим товаришам, яку цікаву історію з селянського життя. З його білих вусів курилася іронія.

— Я вже маю вісімдесят літ та й живу, мабуть, вісімдесят літ отут на однім місці. Були такі часи, коли я був паном, тоді як служив у дворі писарчуком під рукою економа. А були такі часи, що я не вилазив з церкви, як був дяком, і тоді говорив так, як всі попи говорять, боявся потім всіляких духів. Як був музикантом, чи то нечищена горілка, чи то нервове заняття по ночах з циганами,— все те наводило перед очі всіляку нечисту силу. Отак сидиш допізна з молодими парубками, байка іде така безконечна і страшна, що святі на образах ховаються у свої яскраві шати. А сопілка висотує з грудий такий сум, що молоді парубки хилють дуже широкі плечі додолу і брудними рукавами обтирають сльози, а потім складаємося на око горілки та посилаємо найсмівливіших двох або трьох до коршми. За ними тягнуться всі чорти, визвані в хаті, там їх так багато, як на весіллі. А по дорозі пристають до них страхи з-під мостів, з нечистих місць, злітають з тих деревин, де повісився хто, йде з парубками ціла банда. То вже як отворить арендар, то розливає зо страху горілку, бо руки йому трясуться, бо цих парубків ловила нечиста сила аж під його двері. Розповідають так докладно про тих дітчиків, що все були існіські такі, як арендар. Жид рахує гроші або й без грошей вигонить їх з хати і засуває двері на всі спусти. Не раз заходили, як жид дуже

скоро гасив, до його курника та, що попало, тому крутили відразу в'язи. Гуска — не гуска, курка — не курка. З горілкою і з добичею приходили веселі, бадьорі, здається, що чорти не хотіли брати участі в карі гіднім ділі і вже не приходили з парубками до хати. Заслонювали веретами вікна, на сопілці не грали ані не співали, але ломили сусідські плоти, і піч незабавки гуділа від червоної полуміні. Господиня і сусідські дівки поралися та варили м'ясо, господар хати шукав келішка, але великого, і все йшло скоро вперед. За півтори години сиділи всі коло стола, пили та їли, але байок не вповідали. Дисципліна була коло стола велика, найдужчий мав власть і карав, хто лиш голосніше крикнув. Як різне по морді, то й кров лється в порцію. Так мусило бути, бо буки тоді ще давали. Піде злодюга жид до вїта, нанесе горілки йому, а той збере радних, і як знайдуть в хаті при забаві, то найменше по двацять п'ять буків дістане кожний. Як бачите, дисципліна мусила бути, небезпека перед ворогом велика...

Та пийте ж цей чай, горілки тепер нема та й не можу пити, а ви не парубки, але учителі з високими пенсіями.

* * *

— А за теперішні часи, панове колеги, дійсно тяжко вам до забави що розповісти. Я учителював по своїй кар'єрі музиканта довго, трицять п'ять років, привик до неписьменних мужиків, то були і діти, і їх міг хто-будь повернути в свій бік. Ще боялися дуже панщини і панів, жидів отак не мали за пічо, сміялися з них. Потім зачали заводити товариства тверезості, бо дуже стали ґрунти тратити. Зайдуть до мене до школи вїт, та й радні, та й пленіпотенти, повигонять дітей зі школи, порозсідаються в лавки і п'ють та співають, що аж сая шкільна, п'ять метрів широка і п'ять довга, вилазить з вуглів. Досвітком приходять жінки шукати чоловіків, намовлять їх додому і, намовляючи, сідають та п'ють горілку з ними, і знов на двацять чотири годин е мішане товариство. То тут, аби вже був професор університету, то не видержить довше, як добу так, що я не раз вставав з-під лавки, а на лавках, на каталозі валялися недоїдені оселедці, кавалки сала, а чути було

горілкою каталоги ще з місяць. Не то що тепер, панове колеги! Збереться, бувало, рада і ухвалить: «Так і так, це професор нелюдений, він дітий нам не вчее добре», зберуться до старости, вернуть з паперем, но і дадуть пару волів, заладують тебе з родиною, і їдь в інше село годитися: кілька корців збіжа дістанеш, кілька дров, чи маєш псалтир читати в церкві, чи цілу службу співати. Мука була, і тому треба було і пити, і терпіти, і вонітувати разом. Та, як кажу, прийшла тверезість, а потім парасолі, а як підросли хлопці ті, що навчилися читати, то й книжечки, і газета, наука Наумовича, змінювався селянський світ, та поволі. А потім вибори та хрунвство, та «Січі», вже ні панів, ні жидів ніхто не боявся. Йшла така велика лава в червоних стяжках, що всі вступалися з дороги.

* * *

— А найновішого інтересного я небогато годен розповісти. А отут дивіться через вікно. Це такий кутик мого села, навіть має назву. Цей кутик під панським лісом. Ліс шумить, навіває в душу всілякі забаганки, то платви треба, то оголоблів до саний, то молоді смирічки на деревце весільне, багато люди потребують ліса. А з того ревізії по хатах, процеси, кошта і кримінали. Тамті кути села не мають тих лісових навичок, а ці одідичили по предках. Дідичність, як знаєте, річ тяжка, аби її злизати параграфом. Десь давно по другім кінці села, того вже відси не видите, то був великий став, то там довгі роки, і я пам'ятаю, ще валялися сіті та неводи, але то давно, здається, що і той кут ставовий мав свою дідичність, але став висох та й дідичність також. А тут ліс росте і дідичність. Через то цей кутик, перед вікнами в мене, дивний є, розпроцесований, розжертий, щодня ліцитації, бо такої зажертості між властями і мужиками я не тамлю. Селяни всі ненавидять від маленького урядничка аж до великого, я такого, що тепер, ніколи не бачив. Йде боротьба безпощадна, і отаку вам забавну історію скажу. Я вже і очий добрих не маю, але дивувало мене того, що майже щодня бачу вулицями людий святочно вбраних. І хлопці, і жінки, і діти. Чи пам'ятка, чи яке церковне свято, заботою свят. Питаю свого старого сусіда: «Даниле, а кажіть, чи таких бога-

то свет у вас настало?» — «Ге, пане навчитель, такі светошні чеси настали, бо, видите, приходе з дзвінками пани та всю одежину хапають, котра добра, а коло церкви стоїть наш вартівник. Як лиш вздрить бричку з панами, то біжить шодуху на цей кутик. Все, що жие, кидає з рук роботу і вбираєси в светошне, а на постелі та й на лаві все дранте стоїть так, що пани то в руки не хоте брати. Отож пани спацірують та й мужики спацірують, та й таких свет у нас кілька раз на тиждень, бо бог знає до кого прийдуть. Оден за кримінал, оден ручев, тепер межи людьми нема реду. Зразу то ховали в такого газди, що він без мотилиці, але прийшли такі зрадники, то як напали пани на того газду, то вівезли відти щось сім фір найкращої одежини. А що млинків, січкарень і возів. Зойк під небо був, але не помогло, то відтогда, пане навчитель, як пани є в нас, то мужики светкують і ходе по-светошному. А ви фасуєте пенції, то можете ходити подертї».

* * *

— Так, панове колеги, це є найцікавіше, що я вам мав вповісти, а більше нічого не знаю бо вже-м дуже старий, но і дурний.

ПОЕЗІЇ В ПРОЗІ

АМБІЦІЇ

Ти будь у мене тверда, як небо осіннє уночі. Будь чиста, як плуг, що оре. Будь мамою, що нічов темнов дитину хитає та тихонько-тихонько приспівує до сну. Вбирайся, як дівчина раненько вбираєся; як виходить до милого, ще їй так вбирайся. Шепчи до людей, як ярочок до берега свого. Грими, як грім, що найбільшого дуба коле і палить. Плач, як ті міліони плачуть, що тінею ходять по світі. Всякай у невинні душі, як капля на роси у чорну землю всякає. Біжи, як нам'єтності мої, що їх більше батогів жене, як сонце проміння має, біжи та лови чужі нам'єтності та сплітайся з ними. Як знеможеш, то сядь на вербу та дивися на спокійний став.

Така будь, моя бесідо!

ЧАРІВНИК

Хто мене гріє, мні ще любить?
Дайте горячі руки!
Дайте вугля з серця!
Повалений, вбитий страхом, як півумерлий, що му ноги
гріють.
Трясуся, ой, незнаними горячками.
Дрожу перед острими, морозними стрільми дрожі, гна-
ний тобою, думко! Неназвана, закрита, страшна!
Ти, стрільче з-поза хмар!
Ражений тобою,
ти насмішливе око, що глядиш на мене з темності.
Отак лежу я,
перегинаюся і перевиваюся, страждучий всіма вічни-
ми муками, поцілений тобою, строгий стрільче, ти, незна-
ний боже...
Поціль глибше!
Ще раз поціль!
Пробий, зломи то серце.
До чого та мука
стрілами тупозубими?
Чому глядиш знов,
ненасичений людською мукою,
злобними очима, божими блискавками?
Вбити не хочеш, лиш муки й муки?
Нащо мене мучиш ти, злобний, ти, незнаний боже?
Га, га!

ОЛЬЗІ ПРИСВЯЧУЮ

І чого ти, серце моє, гріху багато в собі маєш?
І чому ти, серце моє, не пукнеш?

Вечір. Місяць на небі розгорається, парубоча пісня мостить собі мости до зізд, сира сопілка наймицька жалібно стогне з ясел, до вікон панських. Дими спокійно долинами синіють, гуртки чорних овець шукають воріт своїх, за ними діти куряву збивають...

І чого ти, серце моє, квилиш мені в грудях, як покинена пташка? І чому ти, серце моє, не пукнеш?

Вечеряють. Мама дає порядок на столі, ложки таракотять, громада споживає мамину страву. Сирота тисне голову до острого одвірка і нагадує собі щось давнє дуже. Кажуть молитви, розбрєдаються спати, вікна приймають місяць на себе...

І чого ти, серце моє, тремтиш, як листок на вітрі?
І чому ти, серце моє, не пукнеш?

У ВОЗДУХАХ ПЛАВАЮТЬ ЛІСИ

У воздухах плавають ліси та й села серед них.

На небі хмари, як той мох, що примерз до землі у лісовій тишині,— сірий, ледом укритий.

Сірі хмари станули над заходом та й закаменіли.

Сонце — як би з него кров спустив.

Саме бліде, і проміні такі.

Воно засунеся за ті сірі скали над заходом. Обійде, як злодій, і прокрадеся.

Якби розбив хто оті примерзлі хмари, то станув би понад сонце. Сотворив би нові зорі, бо їх багато закованих там сидить.

Якби-м розбив ту скалу, що душу мою закувала!

Ліси би зашуміли, заспівали би села.

Там закований голос сопівки мої, що як вона грала, то луг до сходу хилився.

Там скований шелест листків придорожних, що шептали, аби вівці мої їх не переступили, аби в шкоду не забігали.

Там закляті слова коханки. Що слово промовляла, то кожде співало.

Лиш аби сопівка заграла, аби вівці мої повернули та коханка заговорила!

Ой, вже ні!

Душа сидить у скалі, як злодій.

Не вилетить відти дівчина у біленькій сорочці, бо нема сопівки мої, бо моїх овець нема, та й коханки не маю.

Не зашумить ліс, не заспівають села.

ГОРОДЧИК ДО БОГА РИДАВ

Городчик до бога ридав: сонечка, ой сонечка!

Біла рожа підіймила квіт та й запросила сонечка. Ще просьби не доказала, а вже похилила жмит цвіту понад жовте листя.

Каже вона:

«Ще-м на цім світі не набулася. Я ще біла, як сніг, біленька, та й вже усихати?!»

Краями квіт мій застиває. Мороз в душу лізе, у середній листочок найменший, що ще жовтавий.

В полудне приходиш, сонце. Збавляєш мене від смерті. Не приходи вже. Най зів'яну разом з найменшим листочком жовтавим.

Бо зорі вночі з мене насміхаються. Мигають очима, як царівни на просту дівчину.

Або приходи до мене зранку та будь до вечора. Найко я розцвітуся. Я зорі перейду і людей вітати буду білою рожею».

Сонечко схилило з полудня, і рожа похилила голову, як маленька дитина.

Стрімголов звисала та шептала: сонечка, ой сонечка!

ВНОЧІ

«Твої очі пробиті чорною хмарою. Стадо чорних птахів вилітає з хмари, як лилики, і кругом тебе облітає. Без нас тебе облетіли!»

Японська рожа похилилася, і било кактуса до півночі обернулося від голосу.

Другий голос: «Голосом своїм — перлами тебе обсіплю, зором своїм — вогнем тебе скупаю, очима своїми — чорними стрілами тебе напою. Перлами чорні птахи загулю, вогнем їх спалю, стрілами чорними пострілю».

Японська рожа цвіт упустила, і лист кактуса д нему схилився.

Третій голос: «Всі зорі з неба стягну до тебе. Всі пасма ясні висную із очий ясних і зв'яжу з пасмами зорів на небі. Та й над землею під небесами буду в'язати срібні проміні свої а з золотими. Впаду на серце коло ніг твоїх і звізди потягну, і звізди впадуть. Поріжемо чорную хмару срібними проміннями до половини, а золотими від половини. І будеш ясний у зорях ясних а через мене».

Упав цвіт другий, і лист ще другий схилився.

Четвертий голос: «Рукою маю махну — всі лебеді злетяться; рукою махну, голосом зазву — рай-птаха з'явиться; рукою махну, голосом зазву і очима погляну — та раєм тобі стану. Припливу з стадом до тебе, любий, як стадо хвиль синіх моря д нам припливає».

Цвіт рожі вітер займив у море, і лист д морю похилився.

П'ятий голос: «Є в мене поле, широкі ниви рожі зро-

дили, рожі зродили та ще колючі. А попри ниву все у долину ручай лентою сріблого шовку спливає. Там підеш зо мнов, там на ту ниву, що рожі зродила. Нива ся вклонить, ручай у ноги впаде. Чорная хмара пропаде».

А вже цвіт поплив, і лист ще дужче над воду схилився.

Ой листе, листе, глянь там на море. Пливе д нам стадо островів з архіпелагу. Цвіт твої рожі з ними назад поверне.

РАНЕНЬКО ЧЕСАЛА ВОЛОССЯ

(ВАЦЛАВОВІ)

Раненько чесала волосся. Крізь вікно протискалися проміні осінні. Сповзали з волосся, як срібні, тоненькі ниточки з золотої брилі.

Як вона чесала, то широке листя оріха під вікном хиталося поволеньки і перегонило проміні з одної шибки в другу.

Шум оріха вкрадувався в її гадки. Помалійше, все помалійше водила гребенем по волоссю — та й перестала.

Сперлася обома руками на стіл, а волосся впало та й плечі закрило, та й крісло.

Спадало, як водопад золотих хвиль спадає. Спадаючи, вижолобили собі хвилі дорогу і підмивали тепер дальше шию.

Чиста, сполокана, як білий камінь, тота шия.

«От осінь вже. Чи ти, листе, шепчеш, що він мене вже не любить? А може, ти за людьми говориш, що я не гідна, бо-м далася на підмову? Або приносиш його мислі, що я старіюся, та не можна мене любити? Скажи, скажи, горішку, що ти шепчеш?»

Склонила голову на білі руки. Жмит волосся вправ і закривав сині лінії, що ними руки уткані.

«Скажи-бо, горішку, скажи, коханий!»

Та й заридала. Сльози текли по руках, як коли би каплі, що відірвалися від того водопаду.

А за вікном шепотів оріх широким листям: «Чешися, дурна, він тебе любить!»

ВЕСНА

Сонце кинуло сніп червоних промінів по горах. Випило росу, сховало холод.

Вічний вогонь пече. Жара душить сонце.

Пустило лучі по широких рівнинах далеких. Нема роси на рівнинах.

Спокійне, але прагнуче стануло в обіда. Ще пити, бо вуголь з него стане. По всіх ярах і долах розки[ну]ло ще проміні. Пропала і там роса.

Проміні побіліли з спраги.

ДИТЯЧЕ

САНЧАТА

(ХЛОПЧАЧА ЗИМОВА СЦЕНКА)

І в а н к о.
М а р і я, його сестра.
М а м а їх.

Мужицька хата взні. М а м а і М а р і я сидять на лаві під вікном. Мама пряде куделю. Марія вишиває плечика. На печі з-за горну видко малу ніжку, відти падають на припічок маленькі трісочки.

В хаті.

М а м а. Ти знов майструеш, майстре? Я то тебе, мой, намайструю! Аби-м де ніж сховала — все найде. Але ко-би-с си втев та аби-с плакав, тож-то спарю.

І в а н к о. Ая! Таки зараз?

М а м а. Но, но!

М а р і я. Лякай, аякай, але як скау дедеві, що з кош-ниці драпиці витегаш та санки майструеш, то вони тебе облуп'є.

М а м а. То він санки майструє, цес кустрюбатий май-стер? *(Підлізає на піч та й відбирає санчата. То дві дра-пиці, сповні поперечкою і затесані, як копила від саней).* А то стариган, вже би худібку обійшов, а він сидить у попелі та санки віроб'єє. А потім, сновида, лізе в сніг та й кашляє і спати не дає.

І в а н к о *(зсувається з печі, в одній руці великий ніж, а в другій друга поперечка від саночок та крізь плач).* Чекайте, чекайте, не куп'ю вам червоних чобіт д великодню.

М а м а *(усміхається).* Не треба мені твоїх чобіт.

Марія. Та най майструє, мамо, бо ме ландувати лавицями, та павуків шукати, та й стіни обшуровувати.

Мама. На! Майструй, але якби-х ті надворі вздріла, та й амініь ті зроб'ю. *(До Марії)*. Але всему то ти, си-вуле, винна, бо даеш му чоботи, а воно плентаєси по надвірку.

Іванко сідає серед хати та й теше другу поперечку.

Іване, йдеш на піч? На голі землі чипітимеш?

Іванко лізе назад на піч, і трісочки знов падають на припічок.

Дівко, ня, може би-с собі найшла яку роботу? Віши-ваєш та вімережуєш, як безробітна.

Марія. Таже взими нема сапання, не знати, що робити? *(Прикладає плечика до рукавів)*. Дивіть-ко си, як файно!

Мама. Файно, файно, але чес корови доїти. *(Виходить)*.

Іванко. Маріє, пусти надвір, лиш трошки. *(Злізає з печі з готовими санчатами)*.

Марія. Заберешси. Треба мені ганьбу за тебе відбирати?

Іванко. Чека, чека! А волічку тобі не звивав-сми? А видниш? Пусти, пусти!

Марія. Про мене, але мама наб'ють.

Іванко. Ля! Зараз таки. *(Витягає з-під постелі сестрині чоботи і влізає в них та й шкрьомбає по хаті)*.

Марія. Ой ти, шкрьомбо підвіяна! Ходи, най онучі навню на поги, бо заков'єзниш. *(Саджає Іванка на коліна і вбирає)*.

Іванко. Маріє, борзо, бо мама надійдуть.

Марія. Годи! *(Завиває братові голову червоною платиною і вбирає в козушинку)*.

Іванко, так убраний, йде до дверей.

Таже груди голі, чекай, най ті зацінкаю. *(Зацінкає)*.

Іванко виходить.

На снігу.

Дві вишні за хатою обсіпані снігом. Горбик. Іванко попід вишні бредє снігом та все оглядається на санчата. Паде в сніг, «агій» каже та встає. Бродить по снігу та все глядить на санчата і знов паде. «Та-бо»,—говорить і підіймається. Стоїть, витягає руку з

рукава і шпортає пальцем в снігу, конче хоче здоймити звіздочку біленьку, що блищить в снігу. Пробує кілька разів — не можна. «Заєдно втече», — говорить та кладе змерзлий палець у рот і другою рукою тягне санчата. Бродить ще хвилинку: «Я вже йду до хати». Заходить в задні двері.

Знов у хаті.

М а м а. Ци ти, дівко, маєш розум, ци ти вістаріла его, що пускаєш дитину у сніг? Посинів і замерз, як кочен. Але бігме, скажу дедеві, най го і вб'є. Дуже замерз?

І в а н к о. Так щипає в пальці, що є!

М а м а. Видиш, дівко, видиш твій розум? Таже розбери го. Та води дай, най му запарі відійдуть.

М а р і я. Видиш, чорте, лиш ганьби наслухайси за тебе. *(Термосить ним).*

М а м а. Борзо, борзо, бо дедя йде до хати.

Обі скоро розбирають Іванка, він лізе на піч, а мама ховає саночки під постіль.

ПРО ХЛОПЧИКА, ЩО ЙОГО ВЕСНА ВБИЛА

У долинку коло ставу зійшлися сонце, вітер, воздухи та й став, та й такі верби, що над ставом стояли, та й радили, коли весну пустити з неба. Морозу та й місяця не було, щось гнівалися та й дома остали.

То заки вони ще радили, то сонце так сміялося, але так сміялося, що хмари всі повтікали у море. А як хмари повтікали, то воздухи стали такі легкі, такі чисті, та й дякували сонцеві, та й за те всі сонцеві промінчики пускали на землю попігратися. Вітер за той час все ставав на став, аби слід зробити та й аби видіти, чи в нього ніжка файна. Але став скоботав його в ногу, а він тікав на верби та й допікав вербам. Вони із-за того все покиували руками, а часом то ловили вітра та й кидали ним до землі.

— Що, мой, драпанишси на мене,— казала верба,— не можеш каменем сісти?

А вітер-пустяк скіц — та й знов на вербі. Верба люта, аж люта.

— Зачинаймо, мой, ту раду,— каже сонце,— мені далеко, нема як баритиси.

— Та як зачнемо,— каже вітер,— коли землі ще нема.

— Аді, генди суне вже,— кажуть воздухи,— дрантива та й чорна, як коли би штири дні не їла.

Вже всі зійшлися.

Стали вони радити, радять, радять, одно цеї, друге тої, от як то в раді.

Але вибігає до них хлопчик. Такий файний та любий, та й зачав гратися. Оббігли його сонцеві промінчики та й зачіпають його. Один лізе в очі, другий у пазуху та в рукави. Аж сонце каже дітям:

— Мой, бахурія, лишите хлопця!

Втекли. Став хлопець над ставом та й ймився верби; верба рада, така рада,— то так давно, як її хлопці не обіймали! А вітер собі до хлопця. Забіг у пазуху та й вибіг рукавом, замотався у волосся, а звідси скочив у вуха і не гватує у вусі, ні, аж хлопець мусив його вигнати. Став зачав собі робити фотографію з хлопця, бо був файний, а воздухи забігли йому у груди, аби там подивитися на серце, чи добре.

Пропала рада. Усі коло хлопця.

Весна вже чекала коло радних і мала зараз спуститися на землю, як лиш урадять, що має вона бути. Земля собі чекала, бо весна її все убирає, як княгиню до шлюбу. А то диви, нічо з ради — усі коло хлопця.

Гадає собі весна: «Я цього хлопця вб'ю!»

Гадає собі земля: «Я цього хлопця вб'ю!»

Минуло щось зо дві неділі, і знов була рада.

Сонце каже:

— Гадаєте, мені весни треба? Мені лиш робота. Рано вставай, пізно лягай.

Каже вітер:

— Най буде весна! Я маю тільки втіхи тогди. Забіжу помежи чічки, що то ними земля завітчалася, та й термощу, рву, розкидаю, а земля така злосна, як дівка на данці, як єї парубок барвінок з позліткою зірве.

Кажуть воздухи:

— Мені весни на яку стилу матір! Накличе собі хмарів, та так мене обмочить, що рубца нема сухого. Та коби це! А то ті хмари, як си зітруть, то вогню дають. То як зачнуть мене печи, як циган залізом! Я тогди так реву, так реву, так грим'ю!

Але верби, став, земля конче хотіли весни, та й рада стала така, що весна має бути. Вже була весна, вже земля лагодилася до шлюбу, а файний хлопчик вибіг у долинку, та й ляг на травичку, та й уснув. Прийшла весна та й пустила йому їді в кров, прийшла земля та й сказала: «Я тебе з'їм».

Вбила весна хлопчика, а земля його з'їла. Його ховали навесну на могилі. То було давно.

АВТОБІОГРАФІЇ
та **АВТОБІОГРАФІЧНІ**
ТВОРИ

АВТОБІОГРАФІЯ

Мій батько Семен та матір Оксана повмирали та ще мої сестри — Марія (старша від мене на два роки) та Параска і мої браття — Юрко та Володимир. Від мачухи живуть тепер чотири сестри та один брат. Моя жінка, Ольга з Гамораків, вмерла на початку 1914 р. і оставила мені троє хлопців: Семена, тепер університетського студента, та Кирила і Юрка, гімназистів у Коломиї. Я лишився вдівцем. Се минуле і теперішнє моєї родини в числах.

Я вже дитиною знав з розмов моїх батьків, що маю йти до школи. Мій батько, як заможний мужик, жив близько з місцевим поміщиком Йосифом Теодоровичем. Се був на свій час гарний чоловік, приятель селян, учасник повстання Гарібальді та польського 1863 р. Він і намовив батька давати найстаршого сина до школи. Підставою було те, що хлопець дуже добре «брався очинашу». З тими «очинашами» був для мене і сестри Марії великий клопіт. Мати по буднях тяжко працювала, і коли ми вечером пригнали товар з поля, то зараз засипляли, і нас не могли добудитися до вечері, а вже говорити вечірні молитви під проводом матері не було сили нас примусити. І моя бідна мама знайшла на це таку раду. Кожної неділі перед вечером проводила нам сім предвгих молитов, аби стало до другої неділі. Клячати було тяжко, і по довгих торгах мати дозволила нам брати під коліна кожушанку. По молитвах ми діставали нагороду: або книшків, або букату цукру. На вигоні ми бавилися з дітьми до ночі. Такий був клопіт з богом, та далеко

гірше з чортом. У нас було багато наймитів, старших і менших, і я з ними жив усе в найбільшій дружбі, виносив їм батьків тютюн та все те, про що вони просили. За те розказували багато казок та показували місця, де ночують відьми, опирі, де являлися мерці, а де сиділи правдиві чорти.

«Ти лиш прикиньси, що спиш, та чекай, аж твоя мама буде йти спати, то напевне побачиш, як вона в мисочках лагодить чортам несоленої страви».

Своею дорогою, я ніколи не міг дочекатися, аби моя мама йшла спати, бо все скорше засипляв і не бачив нічого. До своєї матері я мав жаль, що вона опікується такою поганню, і трохи не розумів її побожності, від якої мене так боліли коліна. Та найгірше було, як мій тато спровадив до стодоли киратову молотілку. Тоді в stodолі наплодилася така сила чортів, що вночі прокожі далеко обходили наше подвір'я. Мені, малому, стало так тісно, що я навіть удень не мав місця до забави, бо всюди кишіло від дідьків та відьм. Врешті, я плакав і зважився мамі сказати, щоби не кормила ночами чортів, бо я вже з ляку не можу показатися надвір. Мати розповіла все це батькові, він мене розпитав про все і ганьбив наймитів, що так дитину страшиють. Я і в сільській школі, як там мене дали на науку, паходив багато чортяк, і моя мама ходила до учителя та просила, щоби він своїм учням роз'яснив, що в школі ніякої нечистої сили нема.

Вже, може, яких десять літ пізніше ми оба з Мартовичем їхали до двірця в Залучу, щоби залізницею дібратися до Коломиї, де ми вчилися в гімназії. Нас відвозив Проць, наймит, вже старший. Був вечір, і Мартович, як все, почав шукати теми до веселої розмови. Розказував Процеві, що мій батько, який цілком певно мав приятеля чорта, дав мені маленького чортика, щоби мені послуговував та помагав вчитися та учителів обдурювати. Цілу дорогу Мартович дуже детально описував Процеві характер, натуру і заняття малого чортика через цілий день і ніч. Весело було з Мартовичем, як все, та так ми підїхали до Прута вже начею, щоби переїхати брід. Та тут Проць заявив нам рішучо, що як ми оба перед ним не перехрестимосся, і то три рази, то він не поїде в воду. Мартович ревів з радості, і ми мусили хреститися. То вже всі наші товариші в Коломиї знали на свою радість, як ми переходили Прут.

З сільської школи в Русові я перейшов до виділової школи в Снятині, який від Русова віддалений 8 кілометрів. Тут уже я почув велику погорду для мене і для всього селянського від учителів.

Тут мене зачали бити, хоч дома мої батьки ніколи мене не били. Скінчивши в Снятині 4-у виділову, я по феріях поїхав з моїм батьком до Коломийської гімназії здавати вступний іспит.

Моя мама потихо, аби батько не чув, намовляла мене, аби я не вчився і в цей спосіб вернувся назад додому. Жалую і тепер, що матері не послухав.

У великій салі першої класи польської гімназії в Коломиї ми, селянські хлопці, зайняли послідню лавку. Товариші наші в лакованих чобітках глузували з нас та насміхалися. Як же ж учитель німецької мови сказав мені: «Idź, tudziu, świnie paść»¹, то ціла класа зареготала, а професор натуральної історії — Вайгель — бив мене тростиною по руках, тому що я не міг досягнути образка з намальованою гіеною, бо образок високо причеплений, а я був ще малий. Потім цей учитель своїм прутом підоймив сорочку, яка спадала верх штанців, і показував класі пояс могого голого тіла. Класа ревла з утіхи, я вийшов зараз з класи і пішов на свою квартиру. Під плотом моєї квартири сиділа сліпа жебрачка — Павліна, вона там жебрала цілий день, а вночі моя господиня приймала її на ніч до кухні, і я лише її одній розповів свій смуток, і вона, аби мене розрадити, дала мені з торби яблучка та ще кілька дрібних монет на цукорки.

Вечером вона в кухні розповіла моїй господині, що мене в школі спіткало, і зараз написали до могого батька, аби приїздив, а батько, як приїхав, то скаржив учителів у директора гімназії, а мені справив панське одіння. Видко, що сукно того одіння не було першої сорти, бо я не міг стерпіти запаху того сукна і дуже високо носив голову. Як я появився переодітий вже в класі, то гураган насміхив стрінув мене, так що я ледве дійшов до послідньої лавки. До того часу і відтоді дотепер я не чув більшого встиду, і здається мені тепер, що я був би іншим чоловіком, якби той встид мене не отроїв.

¹ Іди, ха́ме, свині пасти (польське).

Від баби Павліни я довідався, що десь коло нас близько мешкає молода швачка, яка ані в бога не вірує, ані панів не признає, лиш хоче, щоби всі люди були однакові.

Я, дійсно, вислідив мешкання тої страшної швачки, пізнав її і таки трохи її боявся: це була п. Павлик, сестра Михайла Павлика, знана зі скандальних процесів у 80 р. м. ст. для австрійського правосуддя.

Мені кілька місяців помагав учитися Іван Плешкан, старший гімназист з сусіднього села. Він дав мені читати Квітчину «Марусю»; тієї «Марусі», крім перших кількох карток, я і дотепер не читав, хоча тоді дістав за непрочитання книжки доброго ляпаса. Аж у 3-й кл. перечитав я повість Мирного та Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». В 2-й кл. тато умістив мене на квартирі в якогось Томаша. З своїми господарями я сидів у кухні, а дальші дві комнати замешкували якісь панночки. Я їм приносив пиво та горівку, а вони давали мені цукорки; а як по піврокові відвідав мене вже згаданий Теодорович, то в цій хвилі забрав мене до свого готелю, а господиню Томашеву дуже поганьбив. Я аж геть пізніше дізнався, що мешкав у тайнім домі розпусти. Та все-таки ті нещасні дівчата були ласкаві на мене, далеко більше ласкаві, як всі учителі.

Ще в нижчій гімназії я ближче зійшовся з Лесем Мартовичем та Львом Бачинським. Мартович був надзвичайно здібний. Вже в 4-й кл. гімн[азії] писав поезії проти учителів і проти бога, повні злоби і насмішки. Знов Л. Бачинський був спокійний, серйозний, і всі його слова докладно відповідали його вчинкам. Він і тепер, як провідник політичної партії, лишився такий самий і належить до найкращих промовців серед галичан. З ними я, як менше здібний, товаришував і належав до тайного кружка учнів, які збиралися по передмістях, щоби разом читати реферати та складати гроші на нові книжки та часописи. Бібліотека цього кружка складалася з 400 томів, в більшості українських, а то були і польські, і російські. В 4-й кл. ми на спільні гроші спровадили два величезні томи писань Гліба Успенського по-російськи. Не знаю, чи хто з моїх товаришів перечитав Успенського, але я через два роки з ним не розлучувався, і хоч дуже тяжко було зразу розуміти жаргон його «Растеряевой улицы», то все я його перечитав, і він мав на мене в гімназії найбільший вплив.

Гімназія, крім формального навчання і ворожого відношення до нас, українців-студентів, нічого нам не давала. Ми усунулися в своє таємне товариство, а як вже трохи підготувалися, то щонеділі і свята виходили читати відчити по читальнях або нові читальні закладати. Наслідком цієї читальняної діяльності було то, що мене разом з багато іншими прогнали з Коломийської гімназії, і я вже в 7-му кл. був у Дрогобичі.

Директором цієї гімназії був звісний український діяч 80 р. м. ст. Олександр Борковський. Він заходив часто до нас з Мартовичем на квартиру і, бачивши, крім писань Франка та Драгоманова, ще цілу заграничну соціалістичну пресу, диспутував з нами, стараючися вибити нам з голови соціалістичні ідеї.

Мати мого товариша з гімназії, п. Тігерманова, розповідала мені багато про Івана Франка. Між іншим говорила, що такої великої голови в цілій Австрії нема, що він міг би вже давно бути міністром, якби не соціалізм, якому він пішов на службу. Тоді Франко перебував з своєю сім'єю в селі Нагуевичах, під Дрогобичем. Перший раз я його зобачив з великою кобелею під пахою на ринку в Дрогобичі. Кілька днів пізніше я пішов до Нагуевич і від пастухів довідався, що Ясьо ловить у потоці рибу. Я з берега запрезентував себе, і він просив мене носити за ним кошіль з рибою. Він вихапував рибу руками без ніяких приладів, а як наловив повний кошіль, то виліз з води, і ми пішли до хати, великої білої хати, в дуже гарнім положенні, з просторими господарськими будинками. На вечеру ми тої риби багато з'їли, по вечері він бавив діти і робив коректу своєї збірки оповідань «В поті чола». Так я перший раз видів і зазнайомився з Іваном Франком, з яким удержував ціле життя найдружніші взаємини і якого, може єдиного з українських великих письменників, найбільше любив.

В 1892 р. я зложив у Дрогобичі іспит зрілості і цього ж року восени виїхав до Кракова вчитися медицини. З тою моєю медициною вийшло діло без пуття, бо ані тої науки не любив, а вже ніяк не міг мордувати хорих своїм облукуванням та обшукуванням. Тут я зазнайомився і заприятелював з Вацлавом Морачевським і з його жінкою Софією з Окуневських. Вони приїхали з Цюриху, обоє високоосвічені, і я від них користувався широким європеїзмом. Вони ж і мали на університеті

на мене глибокий вплив. В Кракові я заприятелював також із нашим поетом Богданом Лепким,— це чи не найніжніший чоловік, якого я в життю стрічав.

З польських письменників і поетів я найближче жив з Станіславом Пшибишевським і Владиславом Орканом. З Виспянським, Каспровичем, з Тетмайерами я був добре знакомий і сходився з ними в редакції «Зусіа»¹. Крім того, брав я живу участь в діяльності польської партії соціалістичної і зійшовся близько з Ігнацим Дашинським.

З Кракова по невдатній медицині вернув я до Русова і відтоді проживаю тут дотепер.

Від 1904 р., коли то я оженився з донькою могого приятеля, Кирила Гаморака, мешкав я в могого тестя в Стецевій аж до 1910 р.

Від 1908 р. до 1918 р. був я послом до австрійського парламенту, де не виголошував ніяких промов, бо мови парламентарні моїх клубових товаришів, за малими винятками, були такі скандальні, що я волів мовчати і встидатися лише за своїх колег, а не за себе самого.

Два рази я був на Україні. 1903 р. в Полтаві, на святі Котляревського, де зазнакомився з молодими письменниками. Другий раз був в Києві на початку 1919 р. за Директорії. Не знаю чому, та тільки зазначаю, що українці з Великої України по душі мені ближчі, як галичани.

* * *

Писати я почав дуже рано, ще в гімназії, та величезний талант Мартовича просто паралізував мене, і я ніколи не признавався, що я також письменник.

На університеті пропадали мої дрібні нариси по українських редакціях в Галичині. Аж 1897 р. Вячеслав Будзиновський перший раз надрукував кілька моїх дрібничок в часописі «Праця». Решту читачі знають.

Товариш Іван Лизанівський мусить вибачити, що своєю біографією не можу зацікавити читачів на Україні і що ця біографія далі чи не більша, як всі мої писання разом.

Я вродився 14 мая 1871 р. і дотепер дуже мало написав, а якщо Лизанівський притисне мене до муру, то я ще другим разом і про це напишу.

Василь Стефаник

Русів, 9 лютого 1926

¹ «Життя» (польське).

АВТОБІОГРАФІЯ

Я уродився 14 мая 1871 р. в селі Русові, коло Снятина в Галичині. Мій батько Семен та моя матір Оксана були з заможних мужицьких родів, мати з близького села Карлова. До школи спочатку ходив у ріднім селі, а опісля в близькім Снятині, де в р. 1884 скінчив 4 класи так званої народної школи. Того самого року віддав мене батько до польської гімназії в Коломиї, де пробув до скінчення 6 кл[асів] гімназійальних 1890 р. З цього класу мене нагнали за організування читалень по селах Коломийщини. Послідні два класи гімназії я вчився в Дрогобичі, де в р. 1892 зложив іспит зрілості, так звану матуру. І сього ж року восени перейшов на університет у Кракові, як студент медицини.

Ще тепер, по 50-х роках мого життя, хоча рідко, але в сні ввижається мені, що я сиджу в школі. Безко-нечний жах викидає мене з постелі, і я мушу такий сон нервово перехорувати. Моя мати ніколи не хотіла згодитися, щоби мене, пайстаршого сина, посилати до школи, та це не помогло. Одного серпневого дня перед заходом сонця сказав мені батько, щоби покинути чотири воли, які я погонив у плузі, і аби піти додому, та мити ноги, та збиратися на завтра до Коломиї до школи. Ті ноги ніяка сила з найліпшим милом не годна була обмити, потріскані, боліли страшно, і я плакав, а мати складала на стіл всіляке білля і поливала його сльозами.

«Бодай того пана нічо лихе не минуло, то він намовив, аби хлопця давали до школи»,— і лементувала та виряджала мене в дорогу цілу ніч, аж досвітком тато казав сідати на віз, і ми пігнали до залізниці. Від того

досвітку почалися мої найтяжчі терпіння. Я був хлопчина дуже середніх здібностей, я не розумів, чого від мене учителі жадають, а вони все говорили: «Idź, mudiu, świnie raść». В останній лавці сиділо нас кілька мужицьких хлопців в селянській одежі, і ми всі зазнавали такого трактовання. Професор натуральної історії Вайгель казав мені показувати на таблицях, які були дуже високо в класі на стінах порозвішувані, всілякі звірі. Я був ще замалий і не годен рукою досягнути табличку, та за те тростиною так бив по руці, що вона зараз же спухла, а до того підкасував на мені сорочину і в той спосіб у поясі відкривав перед класом голе тіло. Цілий клас ревів з радості і сміху, а я стратив пам'ять і впав на підлогу. По школі я поволікся на квартиру і постановив покінчити собою. Вже тепер скажу, що у родині Стефаніків є багато випадків самогубств (самовбійств). Мій нарис «Басараби» — то є правдива історія фамільна. Дотепер поповнили самовбійство за моєї пам'яті 5 з моєї найближчої родини. Це так мимоходом.

Коло моєї квартири під плотом щодня коло дороги сиділа сліпа жebraчка, на ніч я приводив її до кухні моїх господарів. Я з нею запраязнився; в свої самоті та в своїх душевних муках шукав у неї розради, та й тоді, постановивши стратитися, пішов до баби під пліт, почав плакати коло неї і признався їй в своїх намірах. Вона нащупала мою голову, поклала собі на коліна і потішала. Виймила з торби і біленькі булки, і яблука, помаранчі, а з-за пазухи грубий вузол грошей-дрібняків, казала, що дасть мені, кілька я хочу, щоби я пусте викинув із голови. Тої ночі я так і переспав коло старої на соломі, бо боявся іти до своєї кімнатки. Вже не пам'ятаю, як то сталося, що батько приїхав і купив мені так зване панське одіння. Як мене мої господарі убрали в той мундир, то я соромився до божевілля, а запах «тих лінок» був пекольно невиносимий так, що як я тепер по довгих д'сятьох рік є хорий, то не раз той запах мене мучить. Не говорити вже, яким ревом прийняли мене мої товариші в класі як панича. Волів би-м був вже, щоби мене били і показували півголою перед ними. Як пишу оці стрічки тепер, то так само свіжо, як тоді, проклинаю і школу, і культуру, і всю мою вчену кар'єру. Строїли мене тоді, і та отрута є до сьогодні в мені. Ще одна дрібничка. Сліпа Павліна оповідала мені ве-

черами, що коло нас недалечко є така панна, що не вірити ані в бога, ані в церкву, що ніколи не молиться, що хоче панів вирізати, одним словом — страшна жінка. Я дізнався про помешкання тої безбожної панни і таки зазнайомився з нею. Це була Анна Павлик, рідна сестра Михайла Павлика, яка заробляла собі на хліб кравецькою роботою. Я її приносив воду до хати, бігав за молоком, чим міг, то прислугувався. Для мене вона була чимось найкращим в моїм злиденнім життю.

Потім ішов клас за класом. Наука нудна, порожня, пуста. В третьому класі мій старший приятель Іван Плешкан дав мені читати Квітчину «Марусю». Як мені тяжко було товчи лекції до школи, але тої «Марусі» поза перших 20 сторінок я не годен був доконати. Плешкан за те добре натягав за вуха, та не допомгло нічого, бо я і сьогодні не перечитав «Марусі» поза тих 20 сторінок. Зате краще пішло з повістю Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Хоча багато з неї не розумів, але перечитав до кінця і навіть одержав за те похвалу від старших товаришів. Тоді ж читав Марка Вовчка, а особливо любувався в Федьковичу. В четвертому класі вже належав до тайного кружка гімназистів, які мали більше як 300 томів своєї тайної бібліотеки. Там було майже все з тодішньої української літератури. Найкраще читали ми твори Франка, соціалістичну літературу, українську і польську з Женеви, Герцена, Чернишевського, загалом те, що заказане. Вже не знаю, чи в 4-му, чи в 5-му класі спровадили ми до бібліотеки великі два томи писань Успенського. Як мені дуже тяжко було читати його російщину, та на мене він мав безглядний і рішучий вплив. Цілий рік я не читав нічого, крім Успенського, і тоді українська література для мене зблідла, видавалася хирлява, не міцна і без відваги.

Як курйоз наведу з мого другого класу гімназійного, що я попав на квартиру в приватний дім проститутток. Батько лишив мене у якогось Томаша, бездітного чоловіка, у кухні, і там я на тапчанику разом зі своїм господарем і господинею спав і вчився. За кухнею були ще дві кімнати, в яких мешкали панни. До них приходили і вдень, і вночі мужчини, особливо нафтярі з близької Слободи Рунгурської. Я ходив їм за пивом, за горівкою, обслуговував і не розумів ані слова з того, що там діялося, аж приїхав до мене вищезгаданий Тео-

дорович, розглянувся і зараз забрав мене з тої квартири. Моя мама, як довідалася про це, то попала в пасію, мій батько, хоть який дужий мужчина, мусив утечи з хати, а як я приїхав додому на великдень, то шурувала мене аж до болю, а всю мою білизну десь викинула.

В четвертому класі я близько зійшовся з моїми товаришами ще від першого класу — Лесем Мартовичем і Львом Бачинським. Мартович — син громадського писаря, а Бачинський — син учителя з Серафинець.

В тайнім кружку ми заприязнилися аж дотепер. Мартович був надзвичайно здібний. Вже тоді писав поезії проти бога і професорів, дотепні і злосливі. Між нами 3-ма він був нігіліст. Не дарував ані своєму батькові, ані своїй матері, і, по правді сказати, я його боявся. Його їдкі сатири, поеми про пекло, святих і про бога попропадали. Ще тепер серед його знайомих і приятелів ходять оповідання, які він komponував, не записуючи їх ніколи. Добре було б, щоби його приятель Лев Бачинський списав з пам'яті тоті бродячі оповідання. Цей Левко Бачинський був дуже розумний, тактовний і великий характер. Тоді, як і тепер, коли він є одним з провідників політичних української нації в Галичині, його слова все покривалися з його ділами. Зі всіх своїх товаришів я його найбільше любив.

В шостому класі гімназальному познайомилися ми з Северином Дашиловичем, який тоді серед селянства на Покутті організував великий політичний рух. В тім часі диктував нам проект програми радикальної партії, який пізніше увійшов при організуванні цієї партії як платформа її. З коломийських часів не можу ще не згадати др. Романа Яросевича, який у п'ятому гімназальному учив нас української літератури. Серед нас це була така поява професора, що ми, кружківці, набрали сили і охоти до науки, і я дотепер не можу згадати без найглибшої вдячності того самотнього професора, який мене вчив у Коломиї.

Вже в році 1890 Мартович, кинувши книжкою на голову професору, виїхав до класу сьомого до Дрогобича, де директором польської гімназії був звисний українець Олександр Борковський. Як мене слідуєчого року нагнали з Коломийської гімназії, то я перенісся також до Дрогобича, тим більше, що там був уже Мартович. Я вже знав, що Дрогобич є місце, де Іван Франко учився

в нижшій школі та гімназії, де сидів у арешті і писав «На дні», де в сусіднім Бориславі були його теми до бориславських повістей. В цій гімназії, як і в кожній, було тайне товариство гімназистів, до якого я зараз пристав. В цім кружку я пізнав Івана Макуха, який тоді ходив до п'ятого гімназійального, а що був бідний, то удержувався з так званих лекцій. Знаменито все учився, був різкий, ясний і простолінійний, так, як і тепер. Від них у кружку я довідався, що Франко перебуває у сусіднім селі Нагуєвичах у свого вітчима. Мені так невимовно хотілося хоть здалека побачити Франка, що я занедбував все, що належало до школи. Мати мого товариша зі школи — Тігерманова, сказала мені, що Франко, коли приходить до Дрогобича, все свої кошелі і клунки лишає у неї, і тоді обіцяла мені, що як лише появиться, то зараз мене повідомить. Ця добра жидівка якогось дня у вересні прийшла під гімназію й на павзі казала мене викликати та сказала, що Франко є. Покинувши школу, побіг я до Тігерманової, та там не застав його. Бідна Тігерманова вийшла зі мною на ринок, щоби відшукати Франка. І дійсно, він з великим кошем заходив до цукерні Яблонського. «Оце він, ідіть представтеся, бо я іду обід варити». Та тут покинула мене відвага. Я не зміг приступити до Франка, зате ходив за ним, як шпиг, аж доти, доки не сів на віз і не поїхав додому. Вечером того дня я дякував Тігермановій за її старання, але признався, що я не смів заговорити до Франка. «Ай, який ви дивний чоловік, ви це знаєте Франка, він би вас і привітав, і приймив, і порадив. Боже, яка шкода цього чоловіка, такої голови нема в цій Австрії. Він уже повинен бути міністром, а тепер сидить по криміналах, ходить обдертий, а жандарми не дають йому ані одного дня спокою».

В найближчу суботу я вибрався з Іваном Кобилецьким до Ясениці Сільної до його батьків, а відти прегарними сіножатями — до Нагуєвич. Розпитували ми пастухів, де хата Франкова, а всі відповідали, що Ясьо тепер ловить рибу в потоці. Тікати звідси вже б було задалеко, і я, понад потоком ідучи, спіткав Франка, який руками витягав у торбу рибу з-під берегів. Я себе запрезентував, він казав брати торбу з рибою, підносити за ним і що зараз підемо додому. Як уже була повна торба риби, Фр[анко] одягнувся, і ми подалися до його

дому. Хата велика, чиста, будинки господарські великі — ознака заможності. В хаті познайомив мене Франко зі своєю жінкою, а два малі хлопці повзалися по землі. Пані Франчиха пішла зараз справляти рибу, а він розпитував мене про особисті мої справи та про організацію гімназійальних учнів. Я ще ніколи не був в таким настрою захоплення і побожності, як тоді. Нічого не міг йому відповідати, і він врешті взявся переводити коректу його збірки «В поті чола», яка тоді друкувалася у Львові. Вечеря, багато риби печеної, пані Франчиха розпитує про всячину, з нею я сміливіший. Нічліг — на сіні в stodолі, рано Франко відводив мене до Ясениці Сільної, по дорозі казав: учіться, лишіть політику, на якого вам біса її, якщо будете добре підготовлені, то тоді вибирайте¹. Вертаючи до Дрогобича, я був, відколи пішов до школи, правдиво щасливий.

[1929]

¹ Беріть участь у виборчих кампаніях.

ТРОХИ АВТОБІОГРАФІЇ

Як 8 січня 1930 року мене тріснув параліж, тоді двоє моїх сусідів інтелігентів радили, як маю поздоровіти. Перший радив вигріватися на сонці, ледви снігами добився до моєї хати, а другий давав певнісіньку раду, а то, аби я з себе зробив «пакунок». Вони й тепер мають мене за дурня, а я їх за дуже добрих людей. Вже слідуючого дня приїхав до мене лікар, д-р Іван Подюк, зі Снятина. Цей розумний, молодий лікар, родом з того самого села, що Марко Черемшина, їздив цілісіньку зиму до мене і задармо, і серед великих невзгод погоди. Він може посвідчити, що я не був, навіть у хоробі, ні нещасливий, ні песиміст, і під час лікарських оглядин ми оба дуже добре забавлялися. Чи за його лічення я йому вдячний, це покаже будучність, але за те, що він розвеселявав мене, що з міною офіцера приказував мені триматися його приказів, я все буду йому вдячний.

Тепер, коли я маю 60 літ, то нагадую двох моїх приятелів, які були для мене в приватнім життю найліпшими дорадниками і яких я найбільше любив, а це Іван Франко і Лев Бачинський. Тепер я піду до їх гробів, побуду з ними і дійсно в цім моїм старім віку буду щасливий, що вони були моїми приятелями.

Стефанік Василь

ПЕРШИЙ ТВІР ЛЕСЯ МАРТОВИЧА

(С П О М И Н)

Лесь Мартович родився 12 лютого 1871 року в Торговиці, Городенського повіту, де його батько Семен був писарем громадським. Мати його походила з Буковини. В родині було три доньки і син одинак Олесь. Старий Мартович змалку служив наймитом по господарях, сам серед злиднів навчився читати й писати і потім став писарем. В тоті часи батько Мартовича був взором порядного, непідкупного громадянина, і його село Торговиця ніколи не голосувало на «панів». Маєток у них був невеликий, коло п'ятнадцять моргів поля, гарна хата на три кімнати, садок і пасіка. І цей маєточок старий Мартович здобув своєю солідною працею без нічиєї кривди. Мати Лєся померла десь з початком 90-х років, а батько, здається, 1910 року.

Як я 1883 р. прийшов до першої класи гімназійної в Коломиї, то Лєсь Мартович був тоді вже в другій класі. Ближче ми зійшлися аж у четвертій класі в тайнім кружку коло великої скрині, яка містила понад триста «заборонених» книг. Тоді ми читали ті книги, а мало вчилися. Мартович був надзвичайно здібний і дома ніколи не вчився, а що був і сміливий, то сварився з професорами а навіть кидав у них книжками! Через те товариші його шанували а любили за його веселу вдачу й ще за ті дотепні оповідання, які він видумував. Лежить, бувало, на ліжку лицем до стіни і сам до себе сміється і аж потім оповідає.

Як у Коломиї осіли на стало покійний директор «Гуцульської спілки» Ілярій Герасимович і д-р Северин Данилович, то цілий наш тайний кружок пристав до них.

Щосвята й неділі члени кружка розходилися селами по читальнях, щоб читати й агітувати.

Під цю пору, десь 1889 р., Мартович написав свою першу новелку «Рудаль», цебто Рудольф, про якого наші селяни тоді багато говорили, що він не вмер, а ходить поміж народ «практикувати». На вакації того року приїхав до о. Кирила Гаморака до Стечеви в Снятинщині покійний Михайло Павлик. Ми його очевидно зараз найшли, і Мартович перечитав йому свою новелку.

Успіх був великий, Павлик дуже похвалив новелу й казав її надрукувати. Новелу охрестив Павлик на «Нечитальника», а що я давав гроші на друк, дописав ще: видали русівські читальниці. Гроші я видурих від своєї небоги мами, і ми поїхали до Чернівців до друкарні пана Чопа і там дали рукопис. Кілька місяців пізніше ми мали в руках тонісіньку, блідо-блакитненьку книжечку «Нечитальник» й розпродували, а що виторговували, то проїдали, бо тоді траплялася нам дуже скупа господня. Крім цієї новелки, Мартович писав ще багато віршів то проти вчителів, то проти господа бога, яких ніколи не друкував.

Року 1890 він, через конфлікт з професорами, покинув Коломийську гімназію й перенісся до Дрогобича, де був директором Олександр Борковський. Я лишився в Коломиї і, аж як мене вигнали з гімназії за політику (тоді нас вилетіло за те саме двадцять), тоді й я року 1891 перейшов також у Дрогобич до Мартовича. В Коломиї лишився й провадив кружок наш приятель Левко Бачинський.

В Дрогобичі ми оба здали матуру 1892 року завдяки опіці директора Борковського, який не давав нас вигонити з гімназії інспекторові Іванові Левицькому. По maturі Мартович разом із Левком Бачинським записалися на права в Чернівцях, а я відлучився й пішов на університет до Кракова...

Від університетських часів почалося Мартовичеве бідкування. Батько не міг йому нічого давати, постарівся, повивінував доньки, а син дістав (11 січня 1916 року) своє віно від української громади,— тиху передчасну могилку десь отам поверх Львова.

Та про це іншим разом будемо говорити.

Відень,

25 жовтня 1916 року

ЛЮДМИЛА

(ІЗ СПОМИНІВ ПРО ЛЕСЯ МАРТОВИЧА)

При кінці минулого літа мав мене відвідати в Русові мій приятель Лев Бачинський. У хаті підбілювали та прятали, чекалося на гостя.

Вечером, як стемніло, ненадійно прийшла до мене Людмила, наймолодша сестра покійного Леся Мартовича.

— Пане Стефаник, може б, ви мені допомогли що, аби мене прийняли до шпиталю в Снятині, бо я дуже хора, ревматизм мучить мене. Платити не маю чим, бо я дуже бідна.

І подала мені: *Certyfikat przynależności, mocą którego gmina Targowica stwierdza niniejszem, że Ludmiła Krzanowska-Lewandowska, lat 46, rel. gr.-kat., stan: wdowa, zatrudnienie: zarobnica — posiada w tej gminie prawo przynależności*¹.

Добрі люди знають, як мало радості є на цілیم світі, та цей «*certyfikat*» і хора Людмила мене дуже засмутили. Багато літ минуло, як ця *zarobnica*, наймолодша між дітьми Семена Мартовича, зривала нам, гімназістам, найкращі яблука в їх гарнім саді.— Хатка біленька, на три кімнати, з рундуком напереді, і пасіка ще та достаток середнього господарства.

¹ Довідка про місце мешкання. Громада с. Торговця цим стверджує, що Людмила Кжановська-Левандовська, літ 46, релігії греко-католицької, родинний стан — вдова, соціальний стан — заробітчанка — приписана до цієї громади.

Батько родини Семен Мартович, був писарем у Торговиці та в сусідніх селах. Чоловік наскрізь розумний і чесний. Оригінальне ціле його життя було. Вродився в жидівській фамілії, прийшла мачуха і відігнала від хати. Служив довгі роки наймитом у господарів, сам навчився між людьми читати й писати, врешті вихрестили його, і так він поволі увійшов між господарів, як рівний. Купив коло 15 моргів поля — очевидно, не зараз, — оженився на Буковині і жив мирно, а навіть і вигідно.

Найстарша його дочка, Марія, одружилася з учителем Стефановичем і виховала багато дітей, які все брали дуже жваву участь в українськiм житті. Друга сестра Леся Мартовича, Вікторія, віддалася за учителя Новодворського.

Одинок Олесь учився в гімназії в Коломиї, а скінчив у Дрогобичі, і ми три, Лев Бачинський, Мартович і я, приятелювали з собою та ходили через вакації до Торговиці, до Серафинець (до Бачинського) і до Русова, до мене; і тепер я не можу забути того щастя, яке нам давав Лесь Мартович своїми геніально злосливими оповіданнями. Найрадше перебували ми в Серафинцях, бо мати Бачинського провадила дiм вже на інтелігентську стопу.

Скінчивши гімназію, я пішов на університет до Кракова, а Бачинський з Мартовичем студювали право на університеті в Чернівцях. По всіх студіях почалася мандрівка Мартовича по адвокатських канцеляріях. Деякий час редагував «Громадський голос» у Львові.

Бачинський приїхав до Русова. Людмила, запрошена мною, прийшла також того дня. Сидимо всі троє, Мартовича заступає його сестра.

— Чого ви так посивіли, п. Стефаник, а чого ви так похилилися, п. Бачинський?

Ми махнули рукою. Це була відповідь на питання Людмили.

— Хата ця біла, колись хата Мартовича, — розпалася, садок вирубаний впень, бджіл нема, діти хоровиті.

— З цілої родини, — кінчила Людмила, — я одна лишлася. Родичі давно в гробі. Мій брат і сестри також пішли на вічний супочинок, так і не маю нікого, ні ради, ні поради... І коби хоть могла пацятко купити!..

Нам обом безконечно сумно. Бачинський дає їй грошей, обіцяємо старатись для неї за твори її брата дістати які гроші на корову.

Мій боже! Чи геніальний письменник, покійний Лесь Мартович, не годен із-за гробу дати своїй сестрі корову?

Ех, ви, видавці та приятелі! читачі й не читачі! читаюча й нечитаюча українська громадо!..

СЕРЦЕ

Присвята моїм друзям

I

- Моя матір Оксана казала мені: «Хіба я покритка, а ти байстрюк, що тікаєш від мене». І я вернувся до неї.
- Мій батько Семен колисав мене на руках вже великим хлопцем цілу ніч, а рано молотив.— Сильний був.
- Сестра Марія у «Вечірній годині».
- Сестра Параска — мій безмежний жаль.
- Брат Володимир з очима ангела.
- Брат Юрко добрий у своїх блудах.
- Кирило Гаморак, приятель, старший від мене на сорок років, сказав: «Не пиши так, бо вмреш».
- Євгенія Калитовська — мій найвищий ідеал жінки.
- Іван Плешкан — поет, що заскоро вмер.
- Іван Франко поставив мене малим наслідником своїм.
- Євгенія Бачинська — моя перша любов.
- Михайло Павлик — побожність до людей і до ідеї.
- Леся Українка — найбільша поетка і моя проводаторка в Києві.
- Софія Морачевська — пані, що навчила мене любити Русів і правду в собі.
- Лесь Мартович — мій хлоп'ячий сміх і смак генія.
- Моя жінка Ольга — найбільший мій приятель і мати моїх трьох синів.
- Не ломи ребра, моє серце, я вже скінчив.

II

— Лев Бачинський до себе найбільше суворий, а від хлоп'ячих літ все моє погане забув.

— Анна Данилович — пані, яка своєю безмежною делікатністю і інтелігенцією коло себе все ушляхотнює.

— Северин Данилович — мій учитель соціалізму.

— Стефан С.-Стоцький плакав над «Синьою книжечкою».

— Вячеслав Будзиновський друкував мої перші мініатюри під шибеницею в «Праці» і нікого не повісив.

— Вацлав Морачевський — моя дорога у світ.

— Станіслав Пшибишевський — сам великий і його великі товариші навчили мене шанувати мистецтво.

— Богдан Лепкий — найбільше перечулений поет мнунулого, і я все хотів би за те його цілувати, та боюся банальності і тоді кусаю.

— Микола Заячківський все грозить мені судом за довги в «Народній торгівлі», а про довголітні борги у нього ніколи не згадує.

— Микола Шухевич дуже мене дряпає, а кожний мій свисток¹ держить у своїм столі.

— Іван Семанюк каже: доки буду тебе боронити за довги перед судом і ще свої стемплі додавати?

— Юрко Морачевський віддав би мені свою молодість, аби схвати мене в ній від бруду світа.

— Олена Плешканова — рідна сестра моєї покійної жінки, вірна моя приятелька в біді. У війні і по війні дала буйний ріст моїм трьом хлопцям:

— Семенові,

— Кирилові,

— Юркові.

— Заспокойся, моє серце, бачиш, як багато маю помічників.

Василь Стефаник

¹ Згорток (звиток) паперу.

Василь Стефаник. Фото 1911 р.

Від цієї бригади Тван казав все зібрати в поїї, а може призвали його Гереломашин?

Все каті май горб ^{їо} його одержали, що попітніа давав дупрі. Тван був каті, був кіля, вносив на него тверді книжки тілави і обкладав своєю гасітву давкого, аба в сімні і вєсєніні зощі не стощі, мували гєого і все замощаи ^{їо} в черуи. Від свій збув на тїм горбі.

Дил стєарїдєя, тїм тїрїше ^{їо} Було ^{їо} ну, поголаману, стєдєнїи з мєрдє
— Тїакїи тєсїи горб, що стєрїлєгоє з дошму тїрїанє.

Нєрєд її заведєє сошє застєго зваи на веру, що нєсо ^{їо} тїав з мєрдєм рєдєм дєлєко її кївїи. По тїм кївїєх заєлєла тїю Тванова як вєтїкєна єкїлєного в поїї. Тван тєгда мєрєзуєєв пєлєдєєм тє своє поїї і гєбєрїєв мєрдєвї:

— О тєє її, єєдєєє, зїдєєє з дєрї єє дєрї її поїи мєєєє, ао мєє фєрїї тїє кїд! Кєлї ^{їо} гєдєрїє жїсїє соє, мє і дїєє тїєтї!

На дєрїє кївїєх, що Тван єєдїє лїдїєє зє гєрїєї мїрїєєєєє з вєдєєєє рєдєє єєєє і рїєєє, Тван мєє тїє, мє поє гордє заєдєєєєє.

Мєє Тванє зєєєє в єєє з тєго мєє до єєрєєєє єєє рєдє рїє, мє вєєєєє дєєє, казєє і мєє мєрїє зїєє рєдєєє. Тїо тїє єє єєє єєє єєєєєє, мєє гєєє.

КАМЕНЯРІ

(С П О М И Н)

Я все, коли вертав з Кракова додому, вставляв у Львові відвідати Івана Франка, який мешкав нижче великої жовтої техніки. З великою радістю входив на перший поверх до робітні і бібліотеки нашого поета. Він, завжди в вишиваній сорочці, виходив у бібліотеку, вітав мене та відразу закликав свою бліду жінку і зголошував мене як гостя на снідання і обід. Хлопці і мала дівчина дуже були раді, чи мені більше чи сніданню, не знаю, а я, переговоривши, що конче треба було, з господинею дому, переходив зараз до робітні, заваленої купою ріжних скриптів, перекладами та кусниками всіляких поезій. Я був чоловік ще молодий та дуже несміливий і без ніякого публіцистичного хисту, а до того велика пошана до нашого найбільшого поета мене дуже пригнічувала. То був час, коли Франко написав по-німецьки та надрукував у Відні свою статтю: «Der Dichter des Verrates»¹.

Я боявся, що Франко не сміє вийти на вулицю через грізні голоси тодішньої польської преси, і запроектував тому прохід у Стрийський парк. Він згодився і покликав до нас ще двох своїх хлопців... На долині, як ми мали виходити на вулицю, Франко сказав до мене: «Я все виходжу щодня до своїх редакцій, але мене так не видно, я менше високий від вас, і тому дотепер ще не битий. Я не хотів би, щоби ви за мій гріх невинно покутували». Я відповів: «Я не годжуся з вашою статтею про Міцкевича, а ми йдемо в дільницю робітничу, вас добре

¹ «Поет зради» (нім.).

робітники знають як свого товариша і провідника. Тут ми можемо свobodно перейти. А в Стрийському парку я буду держатися трохи позад вас, як задля сторожа, а ви з хлопцями йдіть передом». І я показав свою грубу палицю. Хлопці бігали то перед нами, то за нами, а Франко говорив до мене, що ми в біді підемо до кофейні, де часто сиділи його близькі люди при каві. Стало сидів Остап Терлецький, час від часу показувався польський поет Ян Каспрович, разом з Франком співробітник «Кур'єра львівського». Ніхто Франка не нападав, ми спокійно сиділи коло півгодини в Стрийському парку, і тоді він просто напав на свою декламаторську — так він казав — і без таланту написану поему «Каменярі». Я тоді, як сидів поруч Франка, був противної думки, як він, так само і тепер.

ПРО ЯСНЕ МИНУЛЕ

Восени 1892 р. я вписався на медичний факультет у Кракові. Тоді була там «Академічна громада» студентів українців. Згуртовані там були майже самі медики тому, що медичного факультету у Львові ще не було. Мої товариші були діти заможніших батьків, бо медицина і тоді вимагала більше вкладу, як і тепер. Одним з провідників «Академічної громади» був др. філософії Роман Яросевич, я був щасливий, що зійшовся з цим дуже розумним і прегарним професором з гімназії. Він учив мене і Леся Мартовича української мови в Коломийській гімназії, а що українське було назначене на послідню годину 11—12, то він позволяв нам виходити додому, якщо котрий змучений, з тим, що не буде записувати неприсутнього до денника. Від слідуючої години української мови вже ані один ученик не абсентувався. Так було все, і для нас наука української мови була найприємніша і пайкорисніша. Такий се був учитель. Десь пізніше він покинув учителювання в гімназії і вчився тепер медицини.

В нашій «Академічній громаді» ми сходилися щовечора, читали часописи, слухали відчитів. Члени товариства майже всі були драгоманівцями і належали до української радикальної партії. Я пам'ятаю всіх товаришів старших і молодших по медицині, та не про всіх буду писати. Найвеселіший і найздібніший медик був Яків Невестюк. Він котрогось року перевозив тайно українські книжки до Києва, книжки на границі найшли, і він цілий рік просидів в тюрмі в Москві чи Петербурзі. Як вернув, то реферував про свій побут довго, а ми ще довше запивали громадою його щасливий

поворот, він сам любив випити. До моїх приятелів належав Володимир Филипович і Сафат Шмігер. Филипович, багато обдарований, сама полумінь в дискусії, погромник вшехпольської ідеології, захорував на початку студій і вмер на селі в батька-священника. Шмігер все мовчав, всі товариші його найбільше шанували за його пречистий характер. Він син бідного селянина з Розношинець коло Збаража, відличний ученик, через гімназію заробляв на себе лекціями. По першій ригорозі опустила його енергія, мабуть, забагато стратив її хлопцем, заробляючи на хліб, і не міг вже кінчити медицини. Сидів ще кілька років в Кракові і вернув до Збаража вже хворий на туберкульозу, був урядником при якійсь українській установі і недавно вмер. Я би був вдячний його приятелям і знакомим зі Збаражчини, щоби ще тепер написали про нього, це був святий чоловік, про якого я й тепер згадую з найбільшою любов'ю.

З ближших товаришів нагадую ще Володимира Вітошинського (Фітас), умер тамтого року в Відні, довголітній міський лікар в Тернополі, Володимир Білінський (Пехуось) умер давніше вже лікарем у Збаражі, Теодор Соневицький, комплетно урівноважена аристократична натура, тепер лікар в Старім Самборі, Теофіль Гвоздецький все усміхнений, лікарює довгі роки в Липиці, Гукевич тепер лікар в Одесі, і багато-багато лікарів, які ще тепер хочутьвилічувати хорих з невеличким щастям, і багато таких, що вже давно повмирали. З отворенням медичного факультету у Львові українці-ембріони всі пішли до Львова, а краківська «Академічна громада» меншала-меншала, аж зникла. Бібліотека «Громади» і її маєток послідні загальні збори передали «Академічному брацтву» у Львові.

Попа студентами медицини треба згадати у Кракові Івана Труша, який вчився малярства в Академії. Острий полеміст, інтелігенція глибока і загальна, один з найталановітших людей, яких знаю, з величезним образованием і фаховим, і загальним. Всі його знають. Володимир Старосольський вчився в Кракові прав. Знав, що він українець, та по-українськи не міг скласти речення. Хлопчина панський з виховання, і чи кров прадідівська, чи теорія,— він же дуже любить теорії,— завели його в українську націю і вчинили з нього найкращого між нами чоловіка. Вже при кінці могого побуту в Кракові

вступив до Академії малярської Михайло Бойчук, просто з села від роботи, з мозолями на руках, з рум'яними лицями, побачив я його в своїй хаті. Всі знають, що це тепер великий маляр, один з основників ренесансу староруського малярства.

Осібнo згадую мoйого приятеля Богдана Лепкого, який обняв у Кракові посаду в гімназії св. Яцка як учитель. З його прибуттям відчинився салон для решток вічних медиків. Не можу бути вже анітрохи об'єктивним, нагадуючи перші роки моєї з ним дружби. Всі знають його як великого поета, як робітника і вченого, але не всі знають, як високо культивований се чоловік, який він великий в розумінню цінити людей як великих, так і малих. Він для мене все був такий самий гарний, як його твори. Перший раз я з ним познакомився в Кракові, і я вдячний долі, що я з ним зійшовся.

По цім деревлянім спомині, може, трохи розради. По розв'язанню «Академічної громади» всі українці з студіями, без студій, з посадами, без посад згуртувалися в філії товариства «Просвіти», яка заснувалася геловно заходами Івана Бориса, урядника колійового. Казино, радикали, народовці, диспути, карти, жіноче товариство. Треба уладжувати шевченківський концерт. Проби хору, наради, програми, нервозність. Радикали перепачковують на одну з декламацій «Каменярів» Франка. Декламувати буде молоденька Катря Банахівна, студентка учительського семинара. Дівчинисько рум'яне, чорнобриве, всі молоді за нею поглядають. Панна Катря декламує гарно. Від радикалів має припоручення, як вийде на естраду, почати так: «Каменярі, поезія Тараса Шевченка». Так треба робити через каноніка о. Борсука і його сотрудника Козловського. Панна Катря декламує прегарно. Публіка дуже вдоволенa, бо що вільно Шевченкові, того не вільно Франкові. Декламаторка, тепер пані Гриневичева, думаю, не взяла на себе непростимого гріха. На цім концерті я зазнакомився перший раз з д-ром Софією Окуневською-Морачевською і її чоловіком проф. Вацлавом Морачевським. Це знаомство було чи не найважнішою подією моєї молодості.

Близько сорок років те, що гірке було, посолоділо, те, що молоде було, посивіло. Всіх приятелів і товаришів, які ще живуть, здоровлю.

Ваш Василь Стефаник

Публіцистичні
і літературно-
критичні статті

ЖОЛУДКИ НАШИХ РОБІТНИХ ЛЮДЕЙ І ЧИТАЛЬНІ

(ЗІ СНЯТИНСЬКОГО)

Я гадаю, що читальні повинні передовсім звертати увагу наших світлих людей: раз, щоби застановитися, чи вони вже годні заспокоїти мужицькі вимагання в декотрих сторонах, а по-друге, й тому, що в читальнях мужики говорять, як дивляться на свої справи. Мужики наші гуртуються в читальні і там починають розбирати свої справи цілком інакше, як се подають світлі русини. Не знаю вже, чи зі щирим серцем, чи ні пускають світлі русини свої газети та книжечки між мужиків, але добре знаю, що вони не дають достаточного корму людям, що гуртуються у спілки просвітні, аби тим робом радити собі в своїм вже аж надто тяжким життю. Читальні наші менше-більше усюди стоять на тім самім ступні розвитку, та й вже в декотрих сторонах (як в Снятинщині) відцвітають, а на їх місце треба інших спілок. Мужики зачинають шукати таких спілок десь у інших народностей. А як мужики самі собі повишувають свої спілки, тогди не знаю, чи зможуть наші народолоубці запанувати над тим цілим рухом.

Не знаю, чи тогди деякі руські панове у Львові відважили би ся говорити мужикам за ту свою «Русь», котрій би було все одно, чи мужик голодує, чи ні. Я ї не дивуюся зв'існим нашим патріотам, що вони могли сказати молодшим людям, що у них жолудок перший.

Ті патріоти ледве чи були коли в життю голодні і не знають, що як чоловік голоден, то тогди не тільки що не хоче «Русі», але навіть і сонечка божого не хоче бачити. Ті панове, відай, і поняття не мають, як то мужик, наро-

бившися, як віл, цілий день божий і наївшися бараболі з хлібом, думає за всі ті «читарні», та «кандибати», та «збори». Спитайте його, чому він не йде до читальні, а він: «Та чого, — каже, — піду, там не урадять, аби я завтра узяв дорожче за день, ані абих не платив вікнове, відумершину, шкільне, дорогове і т. ін.». Най же тут хто скаже йому: «Та ви русин, ви творите «Русь», ви повинні йти та робити на славу нашій «Русі», то він таке скаже, що й написати тут не можу. Тепер сам не знаю, кого тут винити: чи інтелігенцію, чи мужиків?

Наша інтелігенція згори виробляє собі якісь гадки про мужиків, часто-густо і не бачачи їх на очі, а мужики наші тепер уже так притиснені, особливо послідніми роками, що їм аби яка така полегша, то будуть вдоволені. Один наш читальник сказав мені в розмові отаке: «Наші учені русини гадають, що ми не вміємо робити коло землі і вічно нам клепочуть за гній, за управу збіжжя. Добре воно, — каже, — і за тото писати, але не так багато; нам коби землі дали, а ми би самі землю добре обробили; ми знаємо, що машинами може поправити свою господарку, але що ж, не кождому на них стати; наші пани учені повинні нам подавати все, що діється межі мужиками інших країв, як вони виборюють собі волю та як собі радять; таж вони також бідні люди, як ми, лиш більший розум мають. І ми хочемо лиш того розуму; маєтку від наших папів ми не хочемо, бо вони самі його не мають, а лиш хочемо, аби наші газети та книжки подавали нам чисту правду, не зафарбовану страхом світлих русинів; хочемо, аби та наука не сходила до того: «Тримайтеся, русини!» — ба не знаю, чи за чупер, чи за що? Наші, — каже, — учені русини з міст не дивляться на мужиків правдивим оком, їм здається, що всі наші мужики святочно убрані, веселі та неголодні; але якби ви вигнали з цілого села усіх людей десь на вигін, то виділи би-сте вже багато й голих; наш чоловік, як де йде, вбирається яко-так, бо бере на себе, що є в хаті, а жінка й діти сидять лише в дранках. Учені русини гаркаються межі собою, але я би-м собі тото й на тямку не брав; котрий добрий, най робить, а котрому си не хоче, то ми не будемо просити; лиш най нам ті добрі роблять світло наше, бо ми будемо в чуже дивитися. Нам все одно, най будем і турками, аби-смо лиш не пухли від нужди та голоду».

Так сказав мені мужик, член «Kółka rolniczego»¹ в Русові. Найліпшим доказом, що наші світлі русини мало знають, чого мужикам треба, і не потрапили ще нічого твердого своїми письмами межи мужиками зробити, є заведення «Kółka rolniczego» в русівській читальні. Читальня русівська заведена тому кілька років назад. Зібралися самі бідні і середні газди і завели читальню в тій надії, що їм з часом буде ліпше. Читальня ся не мала ніколи більше як 50 членів, але добре ся тримала, виробила добрих людей, чого доказали вибори зі Снятинського. Але все дедалі чогось їм не ставало, вони хотіли притягнути людей багатших, та не могли, раз з власної вини, що насмівалися з тих, що горілку пили (читальники були всі тверезі) і гордили ними, а друге, що багачам таки не пильно діялося вступати до читальні. Нарешті, читальники перевідали, що десь є «Kółko rolnicze», і завели його сього року у себе. Вони кажуть, що то для них дуже добре, що маржу (товар) дістають дешевше, як усюди, мають читальню, і sklep, і касу позичкову, і шпіхлір, і податку від того не платять.

Всі без сумніву скажуть, що се польсько-шляхетське, для мужиків не здале і шкідливе, що мужики дурні, що се завели, що вони не тримаються «Русі». Але хто ж тут, питаю знов, винен: чи мужики, чи народолюбці? Чи мужики, що в таких тяжких роках шукають хоть деякої полегші, чи інтелігенція, що могла кричати на «Kółka» в 1885 р., а такого для мужиків зробити не могла. Таж у нас є правники, котрі могли би о то постаратися. І що ж, панове, може із сього вийти? — «Русь»? Мені ся видить, що ні. І який вплив тоді може мати Львів з народолюбцями на читальні, яку роботу мож буде зачинати з мужиками, коли вони вже в чужих руках. Не перечу, що з часом самі мужики пізнають, що то для них шкідливе, але кілько то часу страченого, кілько сил страчених на борбу з «Kółка-ми».

З сего отже видно, що наші світлі русини або не оглядаються за мужиками, чого вони хотять, лиш ділають на свою руку, або таки не знають, чого вони хотять. Усі села в Снятинщині аж пруться закладати «Kółka», ледви ся їх стримує, а если ся їх стримує від того, то треба їм дати щось друге на то місце. Але чи

¹ Сільськогосподарського гуртка (польське).

хоч один народолобець подумав дотепер над сим? Сумніваюся. Наших «світлих» займає більше красна гадка о розділенню Галичини, аби мужики ще більше платили на удержання двох соймів. Як мужикові тяжко, то най ще більше тягарів поносить. Оттаке-то з нами, бідними мужиками! Пригадаю собі, що одного часу чув я від доста розумного чоловіка, що у нас з робітниками нема що виступати, бо у нас їх нема; у нас на багатших, каже, газдах треба опиратися.

Добре, на багатших опиратися, але чи насамперед багато їх у нас, та й чи газда, що має 5 моргів поля, не є вже сам робітником? О тім прошу перекопатися межі селянами. Якби ся вело роботу тільки з самими багачами (не хочу розбирати, яка би то була робота), то утворив би ся розділ, а такий розділ був би дуже шкідливий, і знаю, що жаден народолобець не схотів би того, бо наші люде по селах, чи бідні, чи багаті, живуть братно і в згоді: один другого спомагає, один не виносить над другим. Але чи у Русові не даний вже початок до такого розділу, коли бідні мають «Кóўко», а багаті завели собі другу читальню «Зірницю». І хоть я добре знаю, що «зірничникам» і через голову не переходить гнобити бідніших, хоть би й тих, що в «Кóўку», але розділ уже є, а через що розділ? Я смію відповісти, що через те, що наші світлі русини наперед не подумали вже при зав'язанню читальні, що мужики в читальні пізнають трохи себе і світ і схочуть далі іти. Тепер, власне, прийшов той час дальшого поступу, але ніхто не хоче провадити його далі.

Внищезадапа читальня «Зірниця» відкрилася дня 15 цвітня с. р. Багато людей вписалося до неї, ба аж 140 членів! До неї вписалися багатші газди й бідніші, а також 20 парубків. Се дуже добре, бо, як то кажуть, на молодих вся надія, так і сі парубки в «Зірниці» пізнають тепер стрій світа та свої мужицькі справи, зможуть напізніше вже і господарити ліпше, і відважніше за свої справи упоминатися. На відкриття приїхали: наш посол д. Кирило Гаморак, др. С. Данилович і Є. Стрийський. Збори відкрив розумною промовою о. Мисула. Др. С. Данилович об'яснив статуту. По нараді вибрано отсей виділ: голова о. Михайло Мисула, заступник ч[есний] госп[одар] Семен Стефаник, касієр ч. Михайло Дідух (війт), писар д. Ом. Петровський, біб-

ліотекар Ілія Вахнюк. Потім наступили вечерниці. Перший говорив парубок В[асиль] С[тефаник] за громади, як утворилися і чому, що мож громадою зробити і яка громада повинна бути. Потім забрав голос посол д. Гаморак. Він закрівав до спільної роботи, бо лиш таким способом мужики зможуть собі вибороти рівні права з іншими станами і народами; врешті сказав, що наукою дійдемо до того, до чого дійшли інші народи і зможемо аж тогди зрівнятися з ними. Далі наступили декламації А. Шлемка та І. Вахнюка. По сім мав д. др. Данилович свою красну та правдиву бесіду.

— Мужики,— сказав бесідник,— збираються в купки, громадки і починають розбирати свої справи, бо щось їм не стає, щось їх пече. До всього біда-причина, так і тут біда пре робітних до гурту, до громади. І громада лиш,— говорив далі,— може спасти наших мужиків, а, просвітившись, вони зможуть змінити все на свою користь, бо вони своїми руками удержують світ, то й повинні бути панами в своїй хаті.— На закінчення сказав, що лиш наука, але наука в громаді, доведе наших мужиків до такого ладу, який мають інші стани; до такого, який їм належить за їх тяжку працю. Як ціла громада стане за одного, а один за цілу громаду, то аж тогди наші мужики зможуть так уладнити свої справи, як їм треба, а не як іншим.

Збори закінчив о. Мисула. Велично і дуже з великою парадною відкрилась «Зірниця», та коби вона і надалі так славно держалася. Добре ведення «Зірниці» залежатиме від виділу; если виділ щирий та добрий, то читальня ся багато людям у дечім pomoже, але если би «Зірниця» мала завмирати, то се буде найбільшою виною виділових.

Тепер відкрилася у нас нова читальня у Потічку, та й були вечерниці у видинівській читальні. У нашім повіті надто люди запалюються до кожної спільної роботи, але як нема кому далі піддавати вогню, то ціла работа поволі затихає. Се, відай, вплив такої ж роботи тутешніх діячів. Такий фанатизм більше шкідливий, як добрий до роботи.

Давно вже зачалася весна, та й багато вже мужики крові пустили. Страшно і жалко стає, що мужик ме робити, як випустить ще і ту крішку крові, котру має по сьогерічнім харчі та великім пості. Багато, особливо

жінок, постять страшно, декотрі і слабі постять і тим чином вбивають себе. Наші панотці, хоч би із релігійних приписів, повинні добре уважати, хто має постити, а хто ні. Мені видиться, що більший гріх, як мати, плакаючи дитину, зіслабне і умре, а за нею дитина, ніж такий піст. Багато з «Січі» виходить лікарів, але мало з них роботи. Як дуже здала би ся лікарська газета для мужиків, най посвідчить хоч би таке пускання крові. Наші мужики дуже радо повітали би таку газету. Але наша інтелігенція або спить, або свариться, а тут мужик і дурний, і слабій, і голоден. Вкінці він сам найде собі дорогу і піде собі своєю, а «пани руські» своєю дорогою. Тільки ж тогди руські «пани» не зможуть нічого зробити, але утворять собі хіба свою «боярщину». Але ті бояри не муь мати що з часом робити, а що не будуть мати, що робити, то най вам скаже мужицька приповідка: «Якби мужик з волон не орав, то пан на хорбаці й дранки би не мав».

ВІЧЕ ХЛОПІВ МАЗУРСЬКИХ У КРАКОВІ

В липні цього року зав'язалася на Мазурах партія хлопська. На перших її зборах посол — хлоп Станіслав Поточек — сказав, що час би вже і мазурам мужикам стати против усякого безправства та несправедливості і знести надмірні тягарі, що видирають польському мужикові послідній гріш. Молоденька ся партія хлопська скликувала віча по Мазурщині і радила про справи мужицькі. Одно таке віче відбулося у Кракові дня 12 падолиста.

Увійшовши у велику залу, побачив-ем небагато хлопів, а одна річ мене таки дуже здивувала. На підвищенню стояв піп у червонім поясі. Се хіба яку тверезість хотять попи заводити, погадав-ем, або попи мазурські ліпші від наших, як скликають мужиків та радять з ними про їх біду. Та зараз я перестав дивуватися, а пізнав кс. Стояловського. Сей піп знашиї віддавна з цього, що боронив мужиків від усяких «приятелів» непрошених і не оглядався на власть духовну і світську. За таку хлопоманію саджали його не раз у кримінал, а вкінці і парафію відобрали. Тепер же він утік до Шлезії, а духовенство польське домагається від архієпископа, аби йому заборонив носити реверенду. По-нашому, повинен би Стояловський сам скинути реверенду, як її носити йому забороняють, бо сам добре видить, що годі бути попом і мужицьким приятелем нараз. От такий-то був піп на підвищенню, і я переконався, що і мазурські попи не конче дбають за свої овечки, бо, крім Стояловського, жадного попа не було.

На вічу говорили мужики за такі самі справи, як на наших вічах. Домагалися зміни устави громадської і

загального безпосереднього голосування. Кривдували собі, що дідичі вправді живуть по громадах, але громадам з цього нема користі, а лиш кривда. Наприклад, давали уставу дорогову, як то мужики нею покривджені на кошт панів. Стояловський говорив ще за новий закон карний, котрий тепер мають ухвалити, і казав, що закон той шкодитиме бідним людям. Була тут бесіда й за тих нових мандаторів, окружних війтів, і всі хлопи в один голос спротивилися новим війтам. Казали, що громаді хочуть відобрати і ту дрібку волі, яку тепер має. Пора вже громаді давати більше волі, а не відбирати й ту, що є! При кінці вислало віче подяку тим міністрам, що хотіли хоть трохи злегшити мужицькій біді. Міністри ті хотіли дати трохи краще право виборче та установити доховоді податки. За се сих міністрів усунули послі поляки і т. ін. і утворили нове міністерство. При сім сказав о. Стояловський ось як: «Нас, як лиш піднесемо голос в нашій обороні, називають бунтівниками, а як міністри хотіли малу справедливість зробити мужикам, то їх нагнали. Се ж був виступ не против поліціяна а против міністрів, се був виступ усіх панів проти усіх мужиків! Так що ж, що можна панові, то не можна Іванові!»

На вічу сім був і наш представитель, голова «Народної волі», Іван Франко, і розказував хлопам мазурським, якими-то способами наша радикальна партія бореться з несправедливістю і як доходить до правди мужицької. При кінці своєї бесіди сказав, що і руських, і польських мужиків точить такий сам черв'як і не їм сваритися за то, що мама одного навчила говорити поруськи, а другого по-польськи, а йти спільно до спільного добра. Хлопи дуже радісно прийняли таку вістку від нашого представителя.

На кінець, на радість нашу чи на смуток, переказую нашим мужикам, що і на мазурах єсть немало хрунів. І тут пани вподобали собі їх, як у нас, і тут пани величають мужика лінюхом, як у нас, хоть пани за нього не орють землі та не платять податків. На похиле дерево всюди кози скачуть і в нас, і в поляків, і в німців, і всюди. На сім вічу було багато панів, з нудьги забавлося їм поглянути, як то мужики бунтуються, та й цікаво для них було, бо такого віча вони ще в Кракові не бачили. За панів нічо не пишу, бо наші мужики знаються з ними, як лісі коні.

МАЗУРСЬКЕ ВІЧЕ У РЖЕШОВІ

Рух серед хлопів мазурських чимраз більшає, і єсть надія, що ся партія хлопська на Мазурщині набере сили та буде вибирати своїх хлопських послів, котрі держатимуть разом з нашими послами радикальними і разом зможуть не одно корисне зробити для галицьких мужиків. Я вже раз писав до «Хлібороба» за хлопське віче в Кракові, котре скликував піп польський Стояловський. Він був посварився зі своїм начальством духовним і на злість йому взяв організувати мужиків. Ще тогди я усмілювався радити кс. Стояловському, аби скинув реверенду, бо тяжко бути попом і смілим оборонцем мужиків. Хоть би який піп щиро бажав добра мужикам і робив для них добро, то йому не дадуть, бо або викинуть з-поміж себе, або змусять до послушенства. Диво сталося з кс. Стояловським. Він поїхав у Рим, відсидів за свої народолюбні гріхи кару, перепросив біскупів та й повернув до нас вже порядним попом. Так станеться кожному попові руському і польському, як котрому заблагнеться їхати на двох конях. Треба або молитися за мужиків, аби їх бог відвернув від радикалізму, або приставати до радикалів і реверенду з себе скидати!

Доста того, що кс. Стояловський вже не скликував віча до Ржешова, а зробив се світський чоловік п. Стапінський. Народу зібралось сила, ба коло двох тисячів, і зачалися наради. П[ан] Стапінський говорив про тяжке положення економічних селян від знесення панщини аж донині. Багато землі мужикам не впалося, громади за землі громадські мусили процесуватися з дідичами, таких процесів було 32 тисячі, а лиш дві тисячі випало на

користь мужикам. За решту програних процесів, т. є. за 30 тисяч, мусили громади заплатити 15 мільонів кошту. Лісів і пасовиськ так не дали відразу або зараз позабирали назад. Дальше кождей, леда латка, уважав собі за честь ускубнути мужика, податки родили додатки і ще й нині родять, а порятунку нівідки! Дійшло до того, що мужики йдуть в світ за очі — на еміграцію. Та й тут не дають дихати!.. Не дають пашпортів і повертають від границі, хіба на то, аби робити за 20 кр. денно та голодити не лиш себе, але й дрібні діти. Дійшло до того, що села наші вже далі не зможуть нічого платити та й себе прогодувати. Люди хорі та немічні задля лихої біди, жінки, що лиш недавно подружилися, чорніють, припадають на силах і в цвіті віку стають бабами. Діти чорні, як вороони, бігають голодні. Худоба пидіє (банує за пасовиськом, і нема чим робити ані що продати, а земля пісна не хоче родити). Щоб зарадити хоть трохи біді, пан Стапінський радить, аби виділ краєвий займився викупом всіх земель обшарів двірських та розпродував їх лише мужикам. Дальше ухвалило віче резолюцію в справі загального голосування і доходових податків. В кінці ухвалило віче своє недовір'я для шляхетських своїх послів у Відні, котрі хлопів мають за недоспіле бидло і йдуть насупротив усім слухним домаганням як польських, так і руських мужиків.

Наші руські послы остілько більше щасливі, що їм навіть недовір'я ніхто не ухвалює. Ніхто на них не зважає ані у Відні, ані у нас, сидять собі тихонько, потакують, що пани скажуть, та й тільки! На пустий вітер і собака не забреше! Єсть вправді два наші послы, Романчук і Телішевський, що хочуть щось зарадити нам, але се роблять, якось прихильно вижидаючи, чи не дасться що їм двом видерти, як будуть противні урядові. На двох людей лиш тогди уряд оглядав би ся, якби за ними був нарід, якби вони стали рішучо за кривди мужицькі, якби вони скликували віча та казали народові на розум, чого йому треба. Інакше не піде, бо пастуха без овець ніхто не має за пастуха!

МУЖИКИ І ВИСТАВА

Мужики наші живо займаються львівською виставою і не без рації зовуть її «панською». Вони переконані, що їм прийдеться за то заплатити додатками до податків. В сей спосіб вони платити не будуть, але менше о способи! Ще перед виставою, як по селах збирали «етнографію», то мужики криво дивилися на се та казали, що знов буде нова драчка. Як же їм поясняли, що львівські русини примішні до вистави і вони то пишуть за писанками, то селяни без обиняків ображували наших львов'ян, кажучи, що так можна купити люльку, як і русина, та що се будуть русини «панські», а не «руські». От дісталося п. Шухевичеві!

В цілій виставі мужики бачать собі лихо, а резонують в такий спосіб: «Ми посилаємо на виставу усяку уберію, писанки, худобу, але все, що є найкраще: уберію святочну, писанки великоднішні і худобу щонайгарнішу. То як такого понасилають мужики на виставу, а зі світа приходитимуть люди та будуть собі вповідати: але ж тут мужики маєтні, що файно вбираються, що худобу гарну кохають, а немальованих яєць і в рот не беруть! А збоку—наші вороги лиш підморгують та сміються в кулак, що обдурили дурнів, чи як там вже буде... Від ради повітової прийшов наказ, що аби вийти вбиралися у що мають найкраще та їхали на ту виставу. Світ би міг собі погадати: от... попідроблювали уберії та прихвалюються, що от які ми добрі, як молоко! А то як коло ситого бичка стане гарно прибраний вїт, так зараз інакше показує—пасує. Але яку ще вони штудерацію підобгали! На виставі вийти, правда, були повбирані гарно, але в

череві пусто. Отже, пан маршалок або другий суне війтові десятку в долоню та й приказує, що от я за вас тепер пам'ятаю, а ви за те мене при виборах не забудьте. Та й приходять війт у село та кого лиш здибле, то не може навповідатися, що за добрий той пан та що варт би його вибрати до Львова. Але послухайте даліше. Прийшлося, вони і цісаря просять на виставу. Та цісар відписує, що не хоче їхати, каже: «У вас мужики бідують, ледве податки платять, а я піду дивитися на ваші вистави — сурдуги і фабрики і у Відні маю. Я ж вам не раз казав, що як дасте мужикам третю пайку своїх ґрунтів, то аж тогди до вас над'їду». Та й післав заступника. Аже тоті мудрі! Посилають вони послів до цісаря та кажуть, що вони третю пайку вже давно мужикам дали та що на виставі мужики лиш походжають, багаті та можливі, а своїм добром усю виставу закидали. Ой дали третю пайку, але на третину сапати! Отаке нас найшло з тою виставою — лиш наслушаємо, коли прийдуть нові податки» (відай, не помиляються, скажу від себе, хоча вистава їм такого зла не зробить!).

Дійшов до наших мужиків і славний zlot¹ соколів, і його ще гірше мужики настрашилися. «Вже що би було,— було кажуть,— коби лиш Польщі не було, а то от ціла гармія польського війська». З сього боку, відай, не буде біди нашим мужикам! Такі то вісті ходять селами за виставу, а я лиш тому їх описав, аби показати, як живий живе гадає, бо вистава для галицького люду річ мертва, та який незлий нюх селянин має.

¹ Зліт (польське).

**ПРОМОВА НА ЮВІЛЕІ
М. П. ДРАГОМАНОВА**

Михайло Петрович сказав: «Неправда — не просвіта», і сего придержується і яко суспільний робітник, і яко професор. Ми віддаємо йому честь яко професорові. Яка то важна річ для студентів вчитися у такого професора, що з кафедри голосить думки, угрунтовані лиш наукою, а не змінені відповідно до так званих «обставин» — о сім ви, панове, знаєте. Тут ми не маємо таких професорів, аби нам усю правду казали, а ми, власне, тої правди потребуємо. Таких професорів, як Михайло Петрович, молодіж усе шанувала і буде шанувати. Тож не дивно, що в ювілею його взяла участь уся галицька університетська молодіж, як руська, так і польська. Ми дуже жалуємо, що не можемо слухати Михайла Петровича з кафедри, але нам остаються його літературні праці, з котрих ми учимося правди. Слава нашому професорові!

КНИЖКА ЗА МУЖИЦЬКИЙ ХАРЧ

(СПРАВОЗДАННЯ)

Недавно вийшла з друку книжка, в котрій професор медицини др. М. Цибульський пробував зазнайти світ з харчем галицьких мужиків. Пише ся книжка за всілякі мужицькі страви і приправи, за способи варення та за трунки, які мужики спотребовують. Книжка досить цікава і варта, аби з нею ближче познайомитися.

Праця чоловіка є в простім стосунку до сили, то є, чим більша праця, то тим більшої сили треба до неї. Сила чоловіка береться з харчу, і можна сказати, що праця чоловіка є в простім стосунку до харчу. Ті люди, що нині добре відживляються, а менше роблять, як мужики, лиш тому менше роблять, що їм так вдається, але якби вони мушили робити мужицьку роботу, то скорше і ліпше би її робили. Вертаючи до речі, скажемо, що від доброго харчу залежить і життя довше, і праця видатніша, і розум більший.

Наше тіло, організм людський, щохвилі зуживається і щохвилі треба його підновлювати, бо чи то днина, чи ніч, воно не перестає виконувати усяких життєвих робіт. До підновлювання тіла служить кров. Вона сотки разів на минуту впливає з серця і кружляє по найменшій закутку тіла і, де треба, направляє шкоду, а де забирає і змінює шкідливі для тіла речі в нешкідливі. У кого крові мало, сей слабосилий, легше найде на нього хвороба і скорше вмирає. Кров береться з харчу і нівідки більше. Від кількості крові залежна також і праця голови, праця умислова. Учені обчислили, що до мізку

раз на раз напливає з серця п'ята часть крові, яка єсть у організмі, і що чоловік, зле відживлюваний, буде не лише вутлий на тілі, але і плохий на розум. Наша приповідка не бреше, що багачеві гроші розуму додають.

Здоровому, дорослому чоловікові на денний прохарчунок треба щонайменше 118 грамів білковини, 56 гр. товщу і 500 гр. угледів. Білковина і товщ беруться найлегше з м'яса, а угледови з ростин. Можна білковину і товщ видістати і з ростин, але се християнинові тяжко, бо на се потребував би дуже багато на день з'їдати. Напр., аби самою бараболею можна вижити, треба її схарчувати на день 40 фунтів, а на се треба жолудка кінського або волячого. Але що так чоловік сотворений, що жолудок має малий і що травою жити не може, то мусить живитися мішаною стравою, м'ясною і ростинною. Аби лишити вчені назви, скажу просто, що здоровому чоловікові треба на день до прожитку: 750 грамів хліба, 212 гр. м'яса, 33 гр. товщу (масті) і 200 гр. рижу або якої іншої огородовини. На рік сі числа будуть отак завеликі: 547 $\frac{1}{2}$ фунтів хліба, 155 фунтів м'яса, 24 фунтів товщу і 145 ф. огородовини.

Розтворім тепер книжку пана Цибульського і читаймо, чи мають наші мужики ту найменшу скількість харчу? Замість відповіді на питання, скажемо, що мусять мати, бо не видко їх по містах і п. Цибульський не мав би за кого писати. Але можна би обернути палицю другим кінцем і сказати, що не мають, бо книжка п. Цибульського каже, що найважнішої страви, м'яса, мужики майже не видять. Мусило би мужиків-таки не бути, скаже уважний читатель, і готов папів геть понастрашувати. Але ще страху нема. Тіло чоловіка має то до себе, що воно поволі увикає навіть до злого. О сім можемо переконатися з розміщення людей на землі. Одні сидять під сонцем, що аж їм шкіра почорніла, а другі сидять геть на глухій півночі, де півроку ніч і півроку день. Такі люди якось попривикали то до страшної спекоти, то до страшної студені. Чоловік трошки подібний вужові, котрий, як до часу, то може їсти, то може голодувати. Так і наші галицькі селяни пристосувалися до кепського харчу. Але се пристосовання має також границю, і лиш її перейди, а зараз чоловік нидіє, мало працює, часто занепадає і вмирає перед часом. Сю границю пристосовання перейшла вся найбідніша людність

Галичини, а багатша також дуже близько вже коло границі голоду.

Наші селяни працюють коло поля, то повинні мати подостатком бодай ростинної поживи. Так би здавалося, а так не єсть. Хліб наші селяни їдять найгірший, а то ячмінний, кукурудзяний з домішкою бараболі, а в найбідніших гірських повітах довольні (вже як хочуть) вівсяними коржами. Житній хліб рідко стоїть на столі селянським. Пшеничний мають хіба багачі на великдень та на родинних okazях. Випишу кілька вісток з книжки. З Добромильського пишуть: бідні на переднівку їдять лиш житній борщ, навіть без хліба, а часом в обідову пору вдоволяються лишень припочивком, вижидаючи негерпеливо вечера, аби їсти той сам ріденький джур або чир без молока. Коло Камінки готувлять на переднівку так званий волок з молодого листя бурякового та з лободи і сим живляться. В Ілинцях, повіт Снятин, борщ, буряки з хлібом або кулешею або квашені огірки з хлібом, а часом чоснок, потовчений зі сіллю, становлять звичайний харч. Бачимо взагалі з книжки, що навіть пожива ростинна галицьких мужиків, а в особливості руських, цілком не відповідна і замало її. Автор книжки нарікає, що коби газдині сільські хоть чисто готовили, а то до лободи та ще й тарган часом завандрує.

З м'ясними стравами то в нас дознаки так, як десь серед диких людей. З таблиці, котру виписав п. Цибульський, виходить, що середне число спожитого м'яса на рік виносить для найбагатіших селян 40 фунтів, для середніх 20 фунтів, а для найбідніших ледво 6 фунтів. Як пригадаємо, що найменша скількість м'яса для здорового чоловіка повинна доходити на рік 155 фунтів, то будем мати гарний образ галицького вічного півголоду. І стане чоловік божий та дивується, відки воно заходить, що доста врожайна Галичина не може прогудувати своїх мешканців! Чи голод, чи посуха, чи неправда людська?!

В згаданій книжці написано також за мужицькі напитки. Загальним трунком галицьких голодарів є горівка. І можна о ній сказати, що де гірше селяни відживляються, там більше п'ють горівки та що Західна Галичина менше спотребовує цього напитку, чим Вхідна. Напр., в повіті Надвірнянським припадає на одного ба-

гатшого 57 літрів річновипитої горівки, а м'яса лише 26 фунтів. Крім горівки, п'ють галицькі мужики пиво, вино, рум, чай, каву, але в найгірших гатунках.

Ми вже при кінці книжки п. Цибульського. І тут надбуємо ради автора, які він дає мужикам і ще комусь, відай, тим, що через них у мужиків не стало що їсти. Доста того, що автор радить закладати сади, друкувати такі поради кухонні, де би газдині мали способи варення страв та переховування грибів і ягід, заводити стації, котрі би вчили людей, як землю ліпше використати, та вчити селян їсти конятину.

Ради не так світлі, але добрі і такі. Щодо закладування садів, то скажу, що мужикам треба знати ходити коло садів, треба мати час до сього і землю під дерева. За знання садівництва най відповідь школа, а за час і землю вже не знаю хто, хіба би уряд податковий, касієри і багато-багато ще.

Але та «мужицька кухарка» таки трохи смішна. Аби читати ту кухарку, то треба вміти читати, а сього не вдасть жадна молода газдиня, бо не то сільські дівчата, котрі звичайно за роботою домашньою нічо в школі не виучуються, але навіть хлопці виходять зі школи лиш з азбукою. А аби з неї зробити слово, а слова складати в бесіду читану, сього наша школа не виучує. Але даймо на то, що газдиня вміє читати, то що ж із сього? Аби переховувати гриби і ягоди через зиму, на се также не треба кухарки, бо й так переховуються. Ліпше було сказати п. Цибульському, що грибів не можна дістати, бо побережники обдирають за них, і переховувати їх тяжко навіть з книжкою в руках!

Аби така кухарка вчила варити страви наших мужичок, то дуже було би гарно. Але тут знов маленька біда. Що зварити з лободи і бурякового листя, як нема в хаті ані муки, ані масті, ані солі? На се кухарка нічого не відповідь, а мужичка повіту Камінецького, нічого не розгадуючи, зварить волок сама з себе, кухарка така також нічого не зарадить на брак палива, на брак часу, на дрібні діти, котрі кожду вільну хвилину газдині забирають! Таки смішна кухарка! Придала би ся вона багатшим газдиням, і най се каже виразно п. Цибульський, бо тоді виділи би-м, що він вміє радити такому, що ще сам собі дасть раду, а бідних мовчки поминає.

Послідня рада є, аби мужики їли конятину. Видко, що автор книжки уважає мужиків не за людей, котрі можуть мати смак, учуття відрази, привичок, пересудів, а має їх за великі жолудки, котрі можна чим-будь напхати, аби ся лишень не бунтували. Ще ліпшу раду давав мужикам др. Вількош, бо казав їм ловити по ставах равликів, шкаралушень та готувати з них зупу. Мужики хіба можуть їм дати раду таку, аби вони писали за їх теперішній харч, але аби їм ніякої ради на будуче не уділяли. Зрештою видко, що наші мужики не дуже хотять їсти м'ясо, як 240 днів річно постять насухо. Сі пости — то вже така біда для малих дітей мужицьких, що їх повинно ся під карою заказати!

З ГОРОДЕНСЬКОГО

В Обертині іменовано нині виборців. Міщани і мужики не явилися до виборів, бо не знали, коли будуть. В останній хвили хотіли хлопи щось нарадитися над виборами, та на нічо вже не придалося. Дяка обертинського жида били в твар, а жандарм, що стояв побіч, не звертав ні найменшої уваги на се. На таке містечко, як Обертин, правибори тягнулися всього годину, а багато правиборців завертали жандарми, бо już wubrali¹: 6 жидів, 4 панків і руський парох — ось виборці з руського місточка.

По селах нечувані шахрайства. Правиборів або не оголошується, або як оголошується, то лиш день без означення години. Комісари викидають за двері, як хто не голосує на вїйта і ізбранних.

Вістка про напад уланів на виборців в Городенці розбрелася по цілім повіті, і мужики кінчають оповідання про «вольні вибори» отак: «Ми гадали, що цісар наплодив васька на москаля та на турка, а то таки на нас, мужиків, воно придумано».

Хв[альна] редакціє!

Уклінно прошу о поміщення сеї вісті в шан. Вашій часописі.

З поважанням В. Стефаник,
студ[ент] мед[ицини].

11/9.95

¹ Вже обрали (польське).

МОЛОДІ ПОПИ

Радикали вже кілька років як сточили війну з попами. Лишилася лишень слава, що мужики насиділися по арештах за образу церкви або обряду, що попи відтогди стратили віру серед народа. Де мужики більше сиділи в арешті, там менше є доходу попові. Нині піп і мужики не є приятелями, але живуть коло себе, як можуть. А ті молоді попи, що ще не засмакували війни з мужиками, що тепер настають по селах,— то вони пускають перші стріли до нової війни.

У повіті Снятинськiм є таких попів кілька. Вони прикликають поезуїчених василіян на місію і закликають не читати радикальних часописів, не єднатися в радикальні товариства і не товаришувати із знайомими радикалами. Зато закладають братства серця Ісусового, присилають свої книжечки і газету місійну. Якби вже не шкода очей, аби ті книжки читати, то шкода того скупого часу, який мужик має на читання. А найбільша шкода таки того, що таких релігійних товариств і книжок мужики довго не хочуть держатися. І виходить молодому попові ясно як на долоні, що хтось мусить ті товариства розбивати і що мужики є дуже непобожний народець. А як так є, то війна мусить бути. І зачнеться знов заволювати мужиків до арешту, а доходи попові ще гірше спадуть. О[тець] Вакулінський у Русові і о. Салі в Стецевій станули вже до війни з мужиками за те, що братства серця Ісусового розпадаються. О. Салі навіть револьвер з собою носить, бо вигадав собі, що ті, котрі не хочуть «архиримського братства», конче наважилися його життя взяти.

Більше не буду писати за сих молодих попів, бо надто смішно вони виглядають у тій своїй борбі з радика-

лами і з мужицькою безбожністю. Василіянин Ортинський говорив десь промову місійну коло Стрия, але так, що аж мусив кричати на цісаря Йосифа II, що забрав черцям землі і села і не дозволив, аби величезні маєтки йшли на бездітних людей. За те Ортинського чіпнув прокуратор. Але василіянин сказав, що недомагає щось на голову, що як розбіжиться з бесідою, то сам не знає, що говорить. Лікарі мають тепер осудити, чи Ортинський має голову на місці. Якби радикали так пробували говорити, а потім прокураторові казати, що то дурна голова винна,— то донині, відай, всі сиділи би в шпиталях для варіатів. Тому кажу, що борба сих молодих попів з радикалами смішна. Ми зварійованих людей ще не напудилися.

А сі закиди, що попи роблять радикалам, то чиста напасть. Кажуть попи, що радикали хотять змінити релігію і довести нарід до безвірства. Тим часом давні попи хотіли конче православія, теперішні поскидали трираменні хрести, позаводили братства *serca Jezusowego*¹ і хотять церкву спольшити. О[тець] Курп'як у Карлові доти воював з людьми, доки не зачали хрестити діти по-православному і хоронитися з попом православним. Не міркують наші попи, що се їх найліпший упадок, бо за православієм іде, як тінь, штунда — безпопівство. Чи радикали винні сьому?

Така сама напасть і з мужицькою безбожністю. У всіх наших церквах щонеділі повно мужиків. Багато з них дрімає з утоми, але се найліпше свідцтво побожності. Панок якби був такий утомлений, то пішов би спати, а наш безбожний мужик іде, сараче, до церкви і хоть дрімає, а слова божого рівно слухає. Напасть — та й годі.

Але в сій напасті є одна правда. Попи не годні зважитися сказати, що радикальна партія їм тому така немила, що вона єднає в собі всіх бідних, і покривджених, і терплячих. Не мають ще так відваги, як о. Ортинський перед прокуратором. Але чи борше, чи пізніше вони мусять се сказати, і тогди не будем уже писати за попів як за смішних і напасливих людей. Тогди будемо мати явних ворогів — а се нам ліпше.

¹ Серця Ісуса (польське).

ДЛЯ ДІТЕЙ

I

До Канади емігрують такі мужики, що годні мати з продажі свого маєтку 500—800 злр. на дорогу. Є між емігрантами і маєтніші господарі, але лишень про око. В селі продали вони газдівство своє за 2000—3000 злр., але, оплативши довги, вони не мають більше як 80 злр. на дорогу до Канади. Маса емігрантів є то господарі кількаморгові і незадовжені, і власне вони тисячами емігрують.

Буковинські і покутські емігранти переносяться на нову землю задля дітей. Барияк з Борівців на Буковині так мені говорив за причину еміграції:

«Земля не годна тільки народа здержати, і треба доконче війни або чуми. Ще десь давно брано до війська, та другий або третій додому вернувся, а нині за два роки всі дома. Кожде хоче жити і газдувати, а то ані поля, ані города, ані хати. Як є по моргові, по два поля, то нема города або грошей, аби хату покласти. І сидять всі на купі в одній хаті—і гріхи, гріхи непростенні! Татів збиткують, а самі ріжуться по межах або городах за кури. А потім кримінали. То се одно. А друге, що дуже стягають на всякі оплатки. Не тягнуть, ні, але таки кишкис висотують! Не мож оплатитися і не мож дочекатися, аби оплати тоті трохи змаліли. Не змалюють, але галопаростуть, накипають! А поле пісне не родить, а худоби нема, аби погноїти його. Скривиться один з другим та й думає. Набирає по банках, по жидах, аж поки все не піде на ліcitaцію. А дітей все більше, більше, не можна на улиці з ними обминути. Та не один газда собі

гадає: ба чого я дочекаюся з дітьми у сім краю?! Що десь заробив бідний нарід третини трохи та за сніп у маєтніших газдів, то тепер вже не заробить. Все поділилося, все змаліло, і сам газда вже робить жнива або сапає кукурудзу. Бідному не дасть, бо сам не буде сидіти задурно. А по дворах таки нема заробків. Як увесь нарід дїпхається до пана, то вліті будуть платити за днину замість по 25 кр. по 15 кр., а взимі замість по 10 кр., то по 5 кр. Та й все на своїм харчі! Та куди ми забредемо, отак талапаючи? Ймили нас у руки, але так імили, що ніхто не годеи з тих рук вирватися! Та й нарід, поки ще є з чим, тікає геть. Тікає найбільше через те, що нема де і не буде де заробити. Якби були заробки, то нарід безпешне не йшов би. А так газда, що має четверо дітей, обміркується, що по нім підуть на наймитів і не буде де наймитися, та й продає все, що має, аби ще міг завезти діти хоть на заробок який. Вже чи земля буде, чи не буде, але буде де душу погодувати. Не бійтеся, пес не тікає від колача, але від бича!

А робітник не подорожіє, не страхайся. То є такий бідний нарід по панських хатках та по комірнім, що нікуди не рушиться. Має зогнити коло двора, і мають го поховати з ясел! Тот нарід має лишитися тут, а всі решта, як будуть мати розум, геть вивандрують. Тоже за дітьми серце болить кожного, та ще заки є з чим рушитися, та й рушиться. Кого-м чув, хто рот отворив, та й відраджував, аби не йти. Але нікого ще не було такого, аби мужика пожалував, як не міг собі дати ради в селі. Хто прийшов та й лиш би брав: котре великий пан — то десятку, котре менший — то лева, або шустку, або курочку. Тепер вже не стало чим обгонитися, та й мус тікати. А найбільше через діти, аби їм який хліб найти, бо в цім краю вже нема для них хліба».

Отак майже всі емігранти говорять і таку подають причину до еміграції. Хто сторони покутські знає, той мусить признати, що ціла ся бесіда Баріякова від початку до кінця правдива щодо слова. А ціла маса емігрантів не йде до Канади вже з крайньої нужди, але з того твердого переконання, що на своїй землі не діждеться нічого ліпшого, як п'ятькрейцарового наймитства. Здається, що мужицтво цілком добре розуміє своє положення, тото роздратування мільонів, що на них має виплата тих мільонів спасти, тото безвідрадне дроблення

землі і брак зарібків. І тікає за море, аби діти урятувати від безхлібної нужди.

Тота утеча така страшна, що видиться, як би за мужиками татари гналися. Спадають їх на дворець краківський такі товпи, що душаться. Як прийдуть вечером, то виганяють їх на міський брук, аби чекали ранішнього поїзду до Одерберга. На двірці не вільно їм ночувати. Десь за якийсь паркан або мур, коби від вітру, лягають на каміння, старші роблять з себе загати, а всередину кладуть дітей. А рано тягнуться невмивані, зі спеченими губами, перемерзлі до поїзду. Саджають їх, як худобу.

А 21 с. м., в п'ятницю, приїхало їх 800 душ ранісько, не вилізли з возів, але випадали, не сідали до другого поїзду, але здобували його штурмом. То вже не ходило о діти, бо їх тиснули і дратували, а о якусь встеклу, заїлу волю втечі, коби борше. Здавалося, що тут-тут татари настигнуть і все заберуть в неволю. Жінки бігали і верещали за згубленими дітьми, урядники одного-двох мужиків силоміць пхали до воза, хоть той молив їх, що жінка з дитиною десь пропала, а публіка дивилася на то і, перестрашена, питалася, що то є і хто лишився на тій землі, що емігранти покинули. Врешті той поїзд рушив. Одні мали білети лиш до Кракова, другі до Освенціма, ніхто не купив до Одерберга — всі поїхали без білетів, хто здобув місце. На пероні полишалися жінки без чоловіків, діти поїхали, а мами полишалися. Розлука їх ломила. Бігли за поїздом, але він їм димом у очі плюнув.

Все то для дітей! Такі вони змучені, так зморені, з підпухлими очима, що жаль на них дивитися! Лопотять малими чобітками по пероні і оглядаються поза себе. Перший раз вони чобітки мають і радуються ними. Тільки їх радості. Не один хлопчик лиш стане, лиш покаже пальчиком якийсь яскравий мундир, лиш хоче щось мамі сказати, аж тут його до землі хвиля кине, і кричить: «Мамо, мамо!» Жінки з дітьми при грудях ходять з тварями, пописаними рівцями засхлих сліз, а чоловіки дивляться на собі величезні міхи і скрині. Ціла тота хвиля пливе, і пливе, і душить власні діти. А там чекає їх ще Одерберг, і Ратибор, і стації в Німеччині, і Гамбург, і батько агент Моравець. Самі старі мужики стають дітьми німими і безрадними, а що станеться з тими в нових чобітках?

Се я питаюся руських патріотів, що чують по-руськи, ведуть дім по-руськи, виховують діти по-руськи! Питаюся послів руських, тих послів, що в крайній опозиції кричали, що наших мужиків можна бити по писку, а вони по руках за те цілують, що казали против молодіжці підносити хвальні руки попівські, отих послів питаюся, що станеться з тими дітьми в нових чобітках? Львівські партії і кружки, що аркана танцюють довкола намісництва, аби на котру-будь з них намісник глянув добрим оком, і їх питаюся. Навіть тих запитую, що крали голо- си мужиків у Тернополі, навіть тих панотців, що з жи- дами за руки водилися під час виборів, аби радикалів побороти,-- всіх їх питаюся. Я знаю, що вони всі добрі люди, всі жалують селянина: беруть від нього по кур- рочці, по крейцарикові, по колачикові і плачуть над ним. Ой плачуть! Чи не можна би, панове руські па- тріоти, хоть розклад їзди подати докладно для тих ді- тей, чи не можна би у Львові і Кракові і на границі або в Гамбургу поставити по одному чоловікові, аби хоть тільки зробив, аби між урядниками і тими дітьми умож- ливив порозуміння і аби їх у Гамбургу не дати на пота- лу агентів? Чи не могла би «Просвіта», і багатий «Дні- стер», і всеукраїнське товариство Шевченка вислати чоловіка до Канади, аби на місці роздивився і дав му- жикам у руки певні інформації щодо того краю і тих земель? Хто знає, чи книжка за св. Николая або титли з матеріалів ІХ ст. не є менше важні або так само важ- ні, як такі інформації? Відзиваюся до всіх жалуючих, плачучих патріотів, до всіх стоячих на чолі і до тих, що в їх руках сходяться гроші з цілої Русі-України, аби вони не давали тих дітей на поталу. Се важніше діло від «реальної політики», від університету руського, від ма- теріалів, друкованих для чужих академій. Се мордовня тисячів дітей з нашої землі.

Полякам, урядові і краєвій автономії нічо не кажу і не питаюся їх нічо. В них мужики все були не гідні ком- бінацій, державних і краєвих. А втім, «Czas»¹ вже ска- зав, що всі вони надоумують. Дивлячися на наших ді- тей, і він врадувався і сказав: час би вже перевести в

¹ «Час» (польське).

життя гарну гадку і давно в нашій суспільності, аби ма-
зурський люд переселювати на руські землі. Се справа
тим більше актуальна, що тепер руські мужики тікають
до Канади, а русини бояться, аби земля їх не перейшла
на чужі руки. Зробім так, аби не перейшла. Так учтиво
говорить «Czas». Плачте, патріоти!

Краків, 23/IV

ПОЕТИ І ІНТЕЛІГЕНЦІЯ

Наші нові поети й письменники черпали теми для своїх творів із традицій козацьких і з життя просто-народного. Інтелігенція була спольщена або змосковщена, і з неї що-небудь зачерпнути не було можна. Творення молодшої нашої інтелігенції було наслідком діяльності наших письменників. Цілком природно, що й серед молоденької інтелігенції поети не могли найти ще ні вироблених ідеалів, ні суцільних життєвих форм, а тим самим не могли перейматися нею й життя її малювати в артистичних творах.

Інтелігенція наша й донині не виробила собі ні ідеалів, ні життєвих форм, характеристичних для неї; і донині поети і письменники не можуть створити нічого тривкішого з її життя. Як спочатку, так і тепер, звертаються до життя простого люду, бо там находять більше інтересного й вартого. Інтелігенція є homo novus¹ в нашій життю. Доробкевич, котрий своїм положенням му-сить бути трохи демократ, трохи аристократ, не сміє мати характеру. Такий відломок суспільності для поетів не може бути принадним, і не диво, що, хоч як інтелігенція благає для себе маленького Крашевського, таки не може вимолити його. Своім життям і ідеалами не годна вона заповнити кількадесяти томів повістей, ані захопити таланту, аби писав ті повісті.

Але інтелігенція без поетів не може обійтися, хоч би й для доброго тону. Отже, присвоює собі з наших поетів те, що підпадає під її артистичний смак і що не про-

¹ Нова людина (лат.).

тивиться її інтересам доробкевича. Декламує поетів — декламує до загину. Великого Шевченка так роздекламувала, що з нього майже нічого не лишилося, лише декламація. Руські панни, як русалки, зацілували батька, і тепер наново треба би віднаходити й прояснювати Шевченка. Федьковича завернули з дороги, що вела в село, і заставили компонувати декламації на лад згализованого Шевченка. Його мужицькі новели видав Драгоманов аж у Києві, бо в нас їх не було треба.

Інтелігенція наша все чула певний антагонізм до наших письменників і поетів. Те грубе незрозуміння поетів, брак тепла і заохоти до праці, а то і явна ненависть до своїх письменників — се головна ціха нашої освіченої суспільності. Той антагонізм між поетами і нашою інтелігенцією тягнеться, як червона нитка в цілій нашій новій літературі.

В новіших часах той антагонізм дійшов до великих розмірів. Франко і інтелігенція руська! Се значить тільки, як борба мужицьких інтересів у всіх найідеальніших об'явах з інтересами інтелігенції, того нового доробкевича, котрий хоче видобутися наверх і запанувати.

Тота борба поетів і письменників наших не лагідніє, але заострюється. В останнім часі Ольга Кобилянська в своїй фантазії «Поети» сказала, що в нашім краю поети — се жебраки. Се є також визов, і руська інтелігенція хіба не схоче ігнорувати сього голосу, бо се писателька, власне, тої інтелігенції, і їй стає страшно бути жебраком. Мало хибує, а сей талант відвернеться від інтелігенції.

Тота борба, бачиться, ще довго протягнеться. Здається, що наш люд має в собі багато сили, щоби родити Шевченків, Федьковичів і Франків; здається, що вони не дозволять інтелігенції проярмаркувати інтересів того люду. І хто знає, чи Шевченко, Федькович і Франко, власне, не були тими чинниками заховавчими, що боронили люд від нових кар'єровичів, від нових доробкевичів? Хто його знає, хто тут хоче будувати, а хто руйнувати? Чи Франко-революціонер, чи може, тотя інтелігенція, що недокладно обчислює голоси?

Наша інтелігенція цілком слушно не може прихилити до себе поетів. Може довго чекати на свого поета, але то, відай, буде Гоголь, а його твір — будуть «Мертві душі».

ПІД ВРАЖІННЯМ ВИСТАВИ «ЗЕМЛІ»

Я мав ще на різдво поїхати до Львова й дивитися на цю «Землю» директора «Заграви», але студінь не дозволила, й так я бачив «Землю» аж на весну в Коломиї, а другий раз в Снятині.

Не можу тепер затаїти свого страху перед виставою «Землі». Непокоїло мене, як вистава піде. Я знав і знаю, що я не можу мати публіки. Чи ця публіка знайдеться в театрі, де інсценізовані мої маленькі оповідання, і чи дир[ектор] Блавацький буде в силі поставити моїх героїв так, щоби вони заінтересували ширшу публіку? Я боявся, що страчу і ту невеличку публіку, яку дотепер мав, а найбільше непокоїв мене покутський діалект. Сам він, цей жаргон, тяжкий і негарний і добре говорив Черемшині пок[іийний] Сильвестер Яричевський, що цілий зміст Стефаникових новел є «мой та мой»,— Черемшина був у далеко кращому положенню, бо його гуцульський діалект далеко кращий і завітчаний дуже багато всією красою наших гір. Проф. Яричевський мав багато рації,— не всі діалекти мають місце в літературі, ліпше їх брати до етнографії. І за цей покутський діалект — як кажу — я лякався, і недурно. Крім Блавацького, ним не годен ніхто говорити. Кожний діалект, як кожна мова, мусить належати до цілого чоловіка, від дитини аж до старості, або мусить бути вивчений спеціальною наукою, інакше він стає жаргоном трохи блазнуватим а трохи насмішкуватим над говорючим чоловіком. А вже перейнятися фразою, бо я фразесович, то треба дійсно вродитися в Русові або вчитися, і то тяжко, того діалекту. Я не міг з молодих літ аж дотепер навчитися мови інтелігентного оточення і давно, і тепер. Най

бог криє, які прикrostі мав Федькович, що наслідував Шевченкову мову. Та він великий поет, а по нім то вже прийшли Тарасики, а по Тарасиках не приходив уже ніхто, лиш жаргон всіляких інтелігентів і всіляких партій, далеко поганіший від жаргону Покуття, навіть вірші і проза Франка були для мене худі і сухі. Він, аж почувши в собі страшну слабість, вижбухав з себе «Мойсея» і найшов свою велику мову. Тому, що я з природи лінивий, то я не навчився мови Куліша і Панаса Мирного, і цього я прилюдно каюся. Не раз треба радіти, що наша літературна мова тепер займає так багато місця в літературі, науці й публіцистиці. Без літературної мови нема ні літератури, ні науки, ні публіцистики. Через те не можу радити нашим поетам і письменникам писати діалектом. Я вже давніше просив проф. Василя Сімовича, щоби переклав українською мовою мої жаргонові образки. Але вертаю до речі, до вистави «Землі». Трудно було дир. Блавацькому ставляти ту «Землю», бо земля, як її обробити гарно, то вона прекрасна, але іти по ній грудую, найбільше непотрібним бур'яном, який вона родить, є річ погана. Це не прегарно оброблена земля, про яку я читав в Євгена Чикаленка і про яку я читаю в Тичини й Рильського. Блавацький, щоправда, показав мене ширшій публіці, публіка була навіть зворушена, але все ж де-не-де драма, лиш розкидані матеріали до драми. Цему винен я, а Блавацький що міг, то вчинив.

Слово Поета в інсценізації «Землі» — це був приватний лист, який я написав до жінки, що її любив аж до смерті. Я не люблю про себе говорити й аж примушений написав «Мое слово», бо так хотіла адресатка.

«Вона — земля» — це була розмова могого батька Семена з людьми, утікачами з Буковини.

Мій батько навіть дуже негарно говорив про жінок, яких Данило привіз на його подвір'я. Ті нечемні слова я пропустив, а решта так і було.

«Сини» написані для наших жовнірів, які повернули з визвольної боротьби, а Максим дійсно лишився сам, чи лиш він один...

«Марія» — початок війни січових стрільців. Вона до недавня жила тут, близько коло мене. Умерла у більшій завзяттю, ніж по програній війні, а сини її розліз-

лися десь по світі. Вона до смерті, ця Марія, панувала над оточенням.

«**Злодій**» — з третьої картини — річ, яка мене на старість дуже зворушила і найбільше мені подобалася. Оповідання остільки неправдиве, що жінка Гьоргія таки урятувала злодія, а потім лежала хора зо два місяці, і я її лічив, та все вона була вдоволена, що не дала вбити, а навіть її Гьоргій був дуже задоволений.

«**Побожна**» — мало що варта, як оповідання, а «**Морітурі**» — річ слаба, і не треба було мучити акторів і публіки.

* * *

По виставі, їдучи додому, ставали переді мною інші герої моїх оповідань, особливо Іван Дідух з «**Камінного хреста**». Він дуже не хотів покидати свого камінистого ґрунту, та діти, невістки і доньки не давали йому жити, і він лиш тому втік до Канади, щоби могти жити дальше. Він дійсно ще довго жив у Канаді, але писав мені, що всьо чуже довкола нього і що його фарма йому немила, та його дітям добре поводитьсь.

Іван з «**Кленових листків**» розпливався все в моїй уяві. Я не міг нагадати собі його обличчя. Я боюся, що це не був правдивий чоловік, а так нахапаний з усіх усюдів.

А я добре пам'ятаю старого Федора з «**Палія**» — і він таки підпалив Курочку, бо сам мені признався, але Курочка зараз побудувався, а Федір пішов жебрати селом.

Тома Басараб з «**Басарабів**» — це один з багатьох Басарабів, які поповнили самовбивство. Як моя мама не заходилася коло всіх них, аби не вішалися, то ані одного не врятувала. Їх чотири поповнили самовбивство.

Більш я не міг нагадати собі моїх персонажів, тому що, мабуть, вони нахапані зі всіх усюдів, а я вже забув про них.

Не одна постать моїх образків коштувала мені багато праці й паперу. Всі вони розплилися, як хмара, та може, молоді поети і письменники десь їх подибають, бо вони високо тепер літають, і привітають їх від мене, бо я лишився на землі і лише завдяки Блавацькому нагадав собі про них з радістю і смутком.

Л И С Т И

1895

№ 1. До В. І. Морачевського

12 серпня 1895 р., Обертин

Дорогий Докторе!

Я не можу прийти до пам'яті з тою Темідою.

Вже та, що служить усім, а найпаче тим, що її прихвалюють і храми зо смітниками її ставляють,— та публіка з зав'язаними очима!

Але Ваша Теміда, що храмом її — Ваш мозок і серце, аби та сука виписувала такий акт оскарження не здригнувши — о, вона також сліпа, як і та світова.

Зло, лож, подлость! І де ж вона відшукала тільки плюгавств у Вас?!

Перекажіть, що свідки стануть проти неї, не мужики, що стовпіють перед лицем сеї пані, ані є наймлені слуги, а стане наука, праця і любов Ваша до чоловіцтва. Сесі свідки її очі відокриють — і вона доконаєся, що була сліпа.

Я буду прокурором Вашої Теміди.

Осінь у нас чудова пора. Земля гей з просоня прокидаєся, і чогось її стає легко, як от чоловікові, що звечера кине его в горячку, а кров бурлить і придушує его. То як рано прокинеся, а слабість перемоглася, то обличчя его достоту таке, як от наших піль під осінь.

Товар за трийцять межів переходить, а польові вже не галасують.

Втіха пастухам. Я також тішився.

Але батько завіз до міста у школи, казав: паном будеш. Отут не одну сльозу я зрібним рукавом обтираю. Паничі і вчителі збиткували замурзаного мужика.

Аж переказують, що мати приїде до міста олій бити аж на цілу добу. Забув за все, жду.

Галаган маю в хустині зав'язаний, булок повні пазухи та й цукру добру байду. Сиджу коло мами, ладно мені, а за школу забув.

За протрачені години нелюдський учитель покарав мене вісімнадцяти палицями. Я від себе відходив і в крові своїй купався.

Перший раз я почув руку справедливості.

Батько мій мовчав, а мати, сільська молодиця, пішла правди шукати — і учителя перенесли.

І вже коли Теміда мого тата, моїх рідних, моїх учителів — була сліпа, вона ставала в обороні моєї і не лиш моєї, — бо Теміда її видюча.

Вона тепер умирає, бо дитина її гние в неволі, і її встид, але Теміда її ясно бачить, що соколик її правий.

Нині пса випускали за браму, гарний пес, я так хотів перекинутися псом... Та розгадав лише, що там десь псярник читує. Пес сей власність мого начальника і штемпований — а я, штемпований, не хочу по волі ходити. Нічо з метаморфози. Вона лиш в байках.

Я на гофі. Звичаєм арештантським розпитують «квізитники»: «Ти за що?» І йде зараз оповідане, котре все кінчаєся тим, що оповідач богу душу винен і нічо не свідім! Хто стане сам себе діймати?!

«Ви за що, вуючку?»

«Ет, щоби не казати! Шукали-сми дідька, я та й ще двох. Я мав дідьком урядкувати, а ті два грішми мали урядкувати. Пішли-сме в Чорногору. З Вікна до Чорногори май, май! Прийшли ми. Заводить нас, дух святий при Вас, отот, що в скалі сидить, цілий у волові шкірі, а роги як у бика. Тож, кажу, заводить та й до мене першого, я аж почорнів, каже: марш до прицеги! Ей, господи, йду. Входжу, а то другий у вовчі шкірі. Виймає хрест та й матір божу та й плюй, каже. Мене щось цукнуло, а господи святий, кау, що бідні голові діяти та що робити?»

«Ні, не буду плювати».

«Гай, гай, я як тобі плюну, то не спамнетаєшся, де стоїш, добувай кров з-під нігтів».

«Як-сьме почув та й таки дебля стою. А далі та до дверей, та надвір. Дістав-сьми довбнев у голову, і гроші пропали, щось 500 ринських, і ще мене ті завдали в кременал, що я ворожбит. Ей, мой, що то за Гуцулія, що там, мой, за чудасія. Ішли-сьме коло того села, де ті скаменюшники град піхають, то як на котре село добрі, то дрібно піхають, а як на котре злі, то такий, як куречі яйці».

«Гуцулові мой очі печи?..» — закінчив бесідник, а всі слухачі дивним дивом дивувалися.

«Ein idealist in der Bestie»¹, — подумів-єм, пощо і его карати, коли его вже доля побила так, що аж чортів шукає. Бачите, що дім сей не лиш для злодіїв, але й для ідеалістів.

Як мене в середу пуствя, то я поїду до вас на коротенько, бо по тій катастрофі тато мій відмовив мені удержаня, і я мушу собі шукати его, аби кінчити медицину.

Мій дорогий друже, пишіть, Ваші письма для мене що траві роса.

Ваш Стефаник

12/VIII 95

Тут зле і не до ладу, бо спокою не маю.

№ 2. До В. І. Морачевського

16 серпня 1895 р., Коломия

Дорогий Докторе!

Від вчера я на світі. Кажали, що процесу не можна зробити, а мені 13 днів криміналу стане на то, аби вже носа не показати на той терен агітаційний, відки мене прогнали. Помилілися, бо я вже вчера був на зборах і ще нині піду, аби мужикам показати, що за «бунтацію» не гниєся довго в криміналі, а так — трошки.

Завтра їду до Вас; напевне, тоді, як мене не задержуть які потреби в агітації або другий раз не «заженуть в арешт».

¹ Ідеаліст в звірюці (нім.).

Як я виходив, то дозорці радили мені тікати «під москаля», бо ляхва ймилася дуже за руки і мене здушить. Казали, що й вони ждуть від царя слухного часу. Цілую Вас, мій дорогий друже. До побачення.

В. Стефаник

16/VIII 95
Коломия

№ 3. До В. І. Морачевського

Жовтень 1895 р., Краків

Дорогий друже!

Простіть мені, що так забавив-ем ся з листом. Не можу Вам того скрити, що на мене мій побут межі львівською руською інтелігенцією зробив дуже прикре вражінє. Я все гадав, що вона краща, і любив єї. А тепер у мене такий неприємний час, що приходить ся багато людей і їх вчинків не любити. Ой, як болить у душі переставати любити! Чоловік пропадає в своїй молодості, як перестає любити. Я перестав любити руську інтелігенцію. А ще мені дуже болюче було то, що я поступав якось зле в справі між Вами і Окуневським. Не знаю, що було зле, але щось було. Я їхав від Вас сумний.

Сто хрестів деревляних падало поволі на полі і пропадали в чистім просторі чорної землі. Ліси миналися, села, як коли би їх колесом в осі скрутив, оберталися і міста мертві ліниво проходили, як спутані. А мені було сумно, а колеса гриміли: не ладно, не ладно! Ой, не ладно переставати любити!

По дорозі блиснуло зеркалацьє маленької водиці. Біленьке, срібляне, з зеленою травичкою посередині. Тепер водичка гріє ту травичку, а вліті буде охолоджувати. Ой, які вони приятелі собі. Я, каже водичка, буду тебе цілу зиму, як у теплу вовну, загортати, і ти будеш зелена така, як-от ліс смерек. Всі ізжовкнуть, всі поси-віють,— а ти будеш зелена, як той ліс, що мене вітром довкола тебе морщить. І будеш до сонця здойматися, а як сонце сховаєся, то я тебе сховаю від ночі і бурі. І так собі та водичка з травичкою сріблом б'ють серед чорних нив, як маленьке зеркалацьє в стіні мужицькій тогди, як дівчина заглядає до него.

І ще одно. Я ще більше тепер доконався, який я щасливий, що серед тих людей лиш Ви мій приятель. Я Вас буду шанувати за всіх них.

Здоровлю усіх Вас разом.

Василь

№ 4. До В. І. Морачевського

24 листопада 1895 р., Краків

Дорогий друже!

Я був у Русові. Моя мати була і є дуже хора. Тато робить мені гіркі докори, що, каже, через твоє радикальство та арешти ти матір загониш у гріб. Розумієся, тут виходить на світ і злоба батькова на мене за то, що я не ходив слідами розбишаки-дуки, а слідами коханої матінки. Вона не може говорити, але зором ласкавим заперечує слова тата. Донині у мене іншої любові нема, як до матері, і я тяжко терпів. Слабість перемоглася, і я вернув. Не раз, а сто разів на день я боюся своїх дверей, чи аби не розтворилися та аби мені не подано телеграми. Я такий нещасливий.

Тікаю з дому за місто. Тут смерть. Зів'яле листе, одно мідяної краски, а друге синьої. Є ще і млаво-зелені листочки, та їх добивають небесні рої білих порошинок. Без упину йде сей рій — летить, летить без кінця і міри. Пропали десь і гості зелених чічок; ще недавно совгалися то на животиках, то на тоненьких ніжках попід свої берези, лози, калину, а тепер, відай, чи не повтікали ближше д вогневі землі? Смерть, відай, грозить і готичькому замкові разом з кадетами, що в нім навчаєся забувати про матір. Виджу, чую, як він вгризаєся в землю, але вогонь єї таких грішників не загриє, хіба до решти зледенить. В місті мати купила синкові каштанів — які вони мусять бути щасливі?!

Ваш *Стефанік*

24/XI 95

№ 5. До В. І. Морачевського

29 листопада 1895 р., Краків

Мій любий!

Своїм письмом Ви мене ушасливили. Я такі терпіня терплю, що їх не можу даліше зносити. Кожде волоконце мого тіла дροжить і хоче протягнутися на сто миль до постелі коханої мучениці. Здаєся мені, мабуть в горячці, що ліпші частини мене то дотикають худорлявих її рук, то чують мозілі її згарованих пальців, то слухають страдальний голос її тихої муки. Я горджуся тими частинками і бачу, відай знов у горячці, або я знаю, як вони понад білою, заскорузлою землею ясніші від громів пайяснііших, а пруткі від вітрів найпрутших, летять в своє огнище,— на тверді подушки, на вовняну вереню, в гарні хрестові десені. Вони складають перед очима любої матінки ангелів файних, як луг на весну, з такими крилами, як лебідь-царівної. Вона всміхаєся, але лице її геть споважніе, як іскри перекинуться в очі страшні, блискучі. «Василю, Василю»,— проговорить вона і обернеся, а сестра скаже: «Ні, мамо, Василя нема, то ви з горячки так, тато пустили письмо до него, що Вам ліпше — він десь спокійний». Я чув добре голос мій милий, слабонький. «Най тато зателеграфує, що я вже здорова, що я навіть прошивку ему вишила».

Я дістав телеграму і не міг прочитати. Лежу в ліжку, але завтра я поїду конче, най собі лікарі говоря, що то так медик не робить, але син так мусить.

Я до Вас напишу, як верну, бо я верну зараз, лиш подивлюся, може, воно і правда в телеграмі.

Стефанік

1896

№ 6. До В. І. Морачевського

29 січня 1896 р., Русів

Дорогий друже!

Був час, ще як я сидів у гімназії, коли «нечитальник» був головним чинником на селах. Кидали ми кла-сик у скриньку та йшли «нечитальника» наvertати. Не наvertали ми его, а сами повилітали з гімназії. Тепер ми ковтаємо хто теологію святу, хто медицину, а «не-читальники» вилітають у Бразілію. Ми премося їх завер-тати, але вже не кидаємо медицини у скриньку. Осе, відай, буде та ріжниця в пропагандистах з р. 1889— а 1896! «Нечитальник» лишився той сам. Лиш тепер той пан, що заходив до Гусака,— вже не заходить до него, а той казетник, що хотів землю для мужиків забрати, пише в честь Драгоманова книжки і хоче землі для тру-па лише!

Світогляд «нечитальника» з 1889 р. і теперішнього — такий самий реально-темний; світогляд же тодішньої і теперішньої інтелігенції руської лишився один — не-реальний і безлично дурний!

Отакі гадки найшли у голову, як я Вам рішився післати сю брошурку.

Першого лютого я вже буду в Кракові і прошу вже там мене шукати. По дорозі буду у Львові і запишу Вам «Monitor'a».

Здоровлю Вас усім добром.

Стефаник

Русів, 29/1 96

№ 7. До М. Ганкевича

14 лютого 1896 р., Краків

Дорогий товаришу!

Ми цікаві би знати, яке становище заняли делегати нашої партії соціалістичної на з'їзді всхідної організації польської? Просимо оже Вас, напишіть нам з ласки свої, яким способом наші делегати там дісталися, які поставили від себе жаданя, як порішено кандидатури і який Ваш стосунок тепер до польської партії? Ще просимо повідомити нас, як стоїть діло з органом соціалістичним нашої партії і чи маєте яке товариство робітниче створити? Если на довірчих нарадах були які цікаві справи і для нас, то розкрийте нам їх. Чому (так часописи доносять) нашим делегатам поручувано агітацію між мужиками? Ніби напишіть все, що нам можна і треба знати з Ваших нарад. Думаємо, що Вам стане часу на коротке письмо до нас.

Здоровлю Вас.

Стефанік

14/II 96
Coll. physicum.

№ 8. До В. І. Морачевського

17 лютого 1896 р., Краків

Дорогі!

Бажаю Вашому фраківі і рукавичкам якнайліпшого успіху між меклерами катедр, а фізіологію лишіть вже для młodzieży dosrzewającej¹. Я три дні жию гадкою мати Вас у Львові. Нічкою то бачу побіду рукавичок Ваших і куцого сурдута. Ми йдемо позаду і бачимо Ваші рукавиці серед глоти вчених; рукавички без рук тримають черно-жовті слої; вереск страшний, а все черно-жовта хімія! Фрак Ваш наполовину червоний, наполовину білий. Ви бідкаетесь по-руськи, та врешті збирає Вас досада, і кажете вже в рідній мові: «Aż to gwałtwo!»².

«Нечитальник» — то дуже давна історія. Ще в гімназії написало нас двох его. Спілка була молода і не-

¹ Дозрівуючої молоді (польське).

² Та ж то черва! (Польське).

досвідчена і назвалася Л. М. Я вкрав 15 римських у тата і надрукував книжечку в кількадесятьох примірниках. Наклад розійшовся-таки між товаришами в гімназії, і тепер ані перед тим за сю книжку ніхто не знає. Се дуже добре. Я прошу Вас також нікому не говорити про авторів. Хто знає, що з нас вийде, а то знов нарікали би бідні руснаки, що, мовляв, люде спосібні та й зійшли на пси — така вже песя доля! Пощо втягати в гру: жаль бобрів над соколикми, що лишали крила в домах розпусти!? [...].

Друге діло спілки Л. М. були «Лумера». Я лиш написав диспозицію новели. В рукописах наших є не одна річ добра, та тяжко зійтися разом і жити, аби з двох зробитися одним. Інакше не можна, і ждемо, поки не надійде «слухний час»! Прошу ж Вас діло тримати в тайні, а по слухнім часі то ми гримнемо так п[овним] т[итулом] публіку руську, що аж в носі єї заскобоче!

Богато би мені писати за подорож мою до Вас і тому лишаю се до другого листу. Питаюся лише, чи Вам висилати Словацького, чи ні, бо не можу добре зміркувати, а лист затратився. За Біборського не журіться, я ему заплачу, та ще най почекає. Коло мене, бачите, такий стан, що хоч попід боки та навприсядки!

Ще я довжен Вам рецензію з Макая, то також напишу. Як маєте ще яку книжку, то пришліть, я вже не змарную, а зверну разом з Макаєм. Посилаю Вам «Radycali ruscu» задля Н. Кобринської, котру знаменито підхопив автор, езуїт.

Пишете лист, то пишіть, лиш не ставляйте перед очі нових горизонтів, бо осліпну а не дістану в заплату нічо.

Ваш *Стефанік*

17/II 96

№ 9. До В. І. Морачевського

25 лютого 1896 р., Краків

Мій друже!

Вчера видів-ем дівчину, що бігла боса, та й весну увидів-ем, та й нагадав-ем собі одну давню мою весну. Хлопчиною малим я дивився на повінь ріки. Школу лишив-ем і забаву хлоп'ячу, а дивив-ем ся згори на ріку і в ріці видів-ем велетня, що купався. Як руку відвернув — то

село затопив, як ногу простер — то вода на мило втекла в поле, як грудьми відітхнув — то сонце [в] ріці пропало! А довкола того велетня маленьких филь, маленьких хлопців, як маку насіяв! Як я сердечно хотів тогди утопитися. Я знав, що той велет забіжить у море — до свого дому — і там, на дні, як буде говорити — то море ме шуміти, як буде спати — то море буде спати, а як спросонку руку протягне — то один корабель пропаде.

Минуло зо чотири весни, і я був у висших школах і мав-ем книжку з образками. У тій книжці був такий образ, як я видів его в ріці: великан і дрібонькі хлопці коло него. Я мало не задушився з радості, і побіг до професора, і питав-ем ся. А професор каже: се має бути повінь у фантазії греків, вони були багаті на фантазію. Радосте моя, жите мое! Я почув у собі силу велику і пішов шукати великана. І найшов. Але спить він, спить, все спить. Не хоче кинути ні рукою, ні ногою. Не хоче встати сила народна, не хоче затопити сіл, і міст, і піль! А я втопився в тій силі, і часом руки мені ув'євають, часом плачу, що великан спить. Я би хотів, аби пробудився, аби рукою махнув і розбив усілякі програми і катехізми і розбігся по полях.

Я занемогаю, і думка часом темніє. Але будьте Ви мені тим великаном на час знемоги і слабості. Як я Вас люблю за слово Ваше дуже до мене! Ви будьте все добрий мій друг. Тепер мені так дуже треба мати сильного друга. Я був у Сторожинці три дні, і файно мені було. Коли з Вами разом будемо?

Здоровлю Вас.

Василь

25/II 96

№ 10. До В. І. Морачевського

26 лютого 1896 р., Краків

Дорогі!

Гадина — то така тварь, що тяжко єї жити. Тіло дебеле, одяг має сто сот багровий, і сонце не раз заходить межі ті пасминки та ленти широзлоті і перебираєся в них. Зелені викидає наверх, сині кладе при один бік, червоні при другий, білі гармає у сам слід — того гляди та й лишиться тварь, все то в бруднавій не то чорній

угорнині. Сонце втекло, як та вельможна, що поперекидала в магазині шовки різноцвітні та й сказала, що нема єї нічо до вподоби. То повзає богата в красу тварь — аж над'їде простий віз, навіть не смарований, та й перетне єї.

Така моя дорога до обітованої Вашої Країни. Великі Альпи, що заглядають богові у вікна, леди студені, що обхапують їх, аби, не при нас кажучи, не збили скла у синіх дворах сивобрового господина,— се образи моєї фантазії, і я би з таков злобнов радістю розривав ті леди, аби лиш газді високому напакостити! Ти, казав би-м, гримоті громами, пали блискавицями, дощами змивай, дугами приманюй, а не держи ледяними кліщами, такими матово-білими, такими вічно одними, супокійними!

Такий я злобний. Аж чую, віз скри-ип-скри-ип! Та й переїде усі фантазії! Поволеньки, по-волячому, аж в порох затовмасить...

Зато на вакації, під лісом, на ниві стоятиме дворок, а ми всі, хоча не будем злобних намірів мати на небових господарів, будем там сами господарями і не обведемо себе кліщами леду. Так ждім же нового помешканя в Сторожинці. Пришліть мені, щасливі, хоча книжок, але таких, що Ви їх читали, аби йти дорогою тих думок, якими Ви вже ходили.

Здоровлю Вас.

Стефаник

26/II 96

№ 11. До О. К. Гаморак

29 лютого 1896 р., Краків

(Початку немає)

...лі обіймають не лиш кавалки природи, а цілу. Дайте ще звагу на то, що люде нині не ті супокійні, які були три десятки літ назад. Тоді стояла непохитно теорія раціоналізму, тоді стояв непохитно Спенсер зі своєю тезою, що суспільність людська є організм, тоді Магх поставив 10 заповідів бідним — було в що вірити, було що писати. Тепер сі тези поволі уступають, а виходить Толстой, а виходить Verlaine і богато позолівських

романтиків, що чогось ждуть і чогось надіються, і не знають чого. Се ж такий час, який був за Байрона, Лермонтова,— а не той сам, як висше через помилку хотів-ем написати. Два рази ніколи нічо не буває. І чи Золя сам не читає Байрона? І чи думає, що як ми і після нас будуть читати Baudelaire'a, то его «L'Argent»¹ забудуть. Таж ми нині читаем Lenau'a, Musset'a — і Золю, і Goncourt'ів. Чи вернеся такий сам натуралізм, як віщує Золя, тяжко осудити, хіба на даних можем per analogiam² сказати, що як романтизм Байрона є інший від романтизму Якобсена, так натуралізм будучий буде інший від золівського. Я хотів Вам лиш дати образ течій і борбів, які ведуться нині в Європі межі двома школами літературними. Ся борба є не лиш в літературі, вона дійшла і до штук красних і витворює символістів, імпресіоністів, і ніколи, як Золя, не можна говорити, що ся борба — є борбою в жовніри хлопчків. Навіть такий Ібсен в посліднім часі стався містиком. Се діло не маловажне; его треба знати, як хочеса «мати вікно до Європи» — от вибачайте за фразу.

Якобсена читайте, а як прочитаете, то вже цікаво будем за него балакати. Чи любі Вам мої писанія, чи ні, а все-таки вони довгі, і я прошу мене нагороджувати хоть короткими листами. Пишіть за Даниловичів, за Трильовських, Плешканів, за «Стецеву», за школу Вашу, за весну — і чи мало то можна писати, як хіть є, а ліні нема! Я сиджу, вчуся, читаю, мерзну в нетопленій хаті та знохую вже весну і чую єї на нервах. Доста приємне вражіне. Напишіть ще, де хочете мати відчит? Але входить Левицький і питає, де пишу.— «До панни»,— кажу, а він додає: «Służącej»³. Такий Kochliwy'й⁴ він вже з природи до служниць.

Кінчу і здоровлю і Вас, і «Стецеву», і весну в нас.

Стефаник

29/II 96

¹ «Гроші», роман Золя.

² За аналогією (лат.).

³ Служниця (польське).

⁴ Влюбливий (польське).

№ 12. До М. І. Павлика

Краків, 2/III 96

Шановний пане товаришу!

Я ніколи не листувався з покійним Драгомановим, а лист, що его передав у Ваші руки Трильовський, мусив писати Драгоманів до Трильовського або кого іншого та чомусь на моє ім'я. Про се вивідайтеся у самого Трильовського. З краківських один Яросевич кореспондував з Михайлом Петровичем частійше. Братія наша вправді читала ті листи, та їх не запропастила. Ще як Яросевич був у Щакові, показував мені ті письма. Тоді він вже не сходився з нами, і може бути, що як перевозився до Борщева, то і ті листи затратив. У Краківі тепер нема таких людей, аби коли зносилися з Драгомановим. Ще у Невестюка я бачив письма від покійного — тож зверніться до него, може, ще не занехаяв.

Мені лично радикальні газети не подобаються задля своєї політичної посухи. Виглядає воно так, як коли би партія мала багато других часописів наукових, а «Громадский голос» лише вів статистику зборів і насильств комісарсько-жандармських. По-моєму, мужикам така часопись дуже мало дає хісна. Се кажу з досвіду. «Радикал» дуже слабонький. Осим, однако, не хочу звальювати вини на т. Будзиновського, ані казати, що при іншим чоловіці ті часописи були би ліпші. Чи «Народ», чи «Радикал» — без статей Драгоманова були би слабонькі, а мужицька газета аж тоді буде добра, як буде мати редактора і співробітника і буде мочи їх удержати. Поки що треба ждати. Медиків тут таких нема, що могли би писати для «Поступу» брошури, хіба один або два, та й сі переконалися, що тре багато знати, аби щось доброго дати у руки. Та й вчуться. Уклінно Вас прошу о одну рукопись Драгоманова для себе. Як Ви будете ласкаві подарувати мені таку пам'ятку, то напишіть картку, а гроші на посилку пішлю.

Здоровлю Вас сердечно. Ваш

Стефаник

№ 13. До В. І. Морачевського

3 березня 1896 р., Краків

Дорогі!

Ви, певно, зміркували, що між Вашим листом, писаним з Відня, а моїм нема стосунку, який повинен заходити поміж питанням а відповіддю. Се так і є. Я зараз написав до Вас довгий лист і подаю із него тепер ось що: «Нечитальника» і «Лумера» написало нас двох під криптонімом Л. М. Се було ще в шестій класі. Далі спілка розвіялася. Друг мій хорує, а я сиджу ні в мудрих, ні в дурнях. В течці нашій маємо скілька робіток, та вони чекають слущного часу. Се розумієся так, що друг мій має поздоровіти, а я маю раз вийти з ліса ріжних напрямів літературних, котрі тепер мене на роздорожю напали і кождий тягне на свій бік. Далі писав-ем, що суспільність руська нічо про нас не знає, хоча «Нечитальник» трохи і заслужив на пам'ять, і ми не хочемо, аби вона що знала. Бо хто згане, чи не підємо мишам на снідане, і пощо би сентиментальній нашій публіці давати причину, що, мовляв, були люде і з деяким талантом, та пропали. Пощо мали би нас дорікати? Вкінці просив-ем Вас задержати цілу справу в тайні. Ми дамося пізнати, як варті будем, і п[овним] т[итулом]; публіка, мабуть, буде нарікати на то, що ми пишемо,— так ми єї в шори уберем.

Сей лист, видко, затратився на почті, як і брошура х. *Badeni «Radukali guscu»*.

Мій коц на ліжку все такий понурий, апатичний — тепер усміхаєся на ліжку. Сонце влетіло крізь шибки і скобоче его, а він робить таку міну, що туй-туй зарегочєся. Мое ліжку тепер не мое, а панує на нім молода весна, а старий коц рад з гостя і сивий вус підкручує.

Малому докторкові я буду збирати ягід, і повозики буду плести, і співанок за князівень співати, і байок за тройзіле вповідати. Як кричатиме, то я зеркальце ему покажу, і він сам зарегочєся, як себе побачить. Я его дуже люблю.

Моя адреса у Кракові.

Чи Словацького посилати? Біборський най ще чекає.

Здоровлю Вас усі трое з весною.

Стефаник

№ 14. До В. І. Морачевського

15 березня 1896 р., Краків

Дорогі!

Мені сумно. Хочу або себе лишень, або людей. Маю жаль до оточення, бо сковане воно. Невільне в аудиторії та й у шинку, натягнене в театрі та й брехливе перед питомими дітьми. Всі читають газети ранішні і пополуднішні та й балакають «новинки». А часописів моц багато, день у день густо напечатані! Зривають собі очі, ядерне, червоне м'ясо висиджують і мізки собі висусують. На тих ганделесів думок препоганих, завзятості звірячої,— я би наслав град папоротиного зілля, аби пізнали, що чорне їх чорнило і душа їх чорна. Я не люблю випадати з ролі доброго хлопця, та находять злісні години, за котрі треба просити прощі у людей. Ви також не противтеся тим ганделесам, бо люде вони.

Дуже файно дякую за Келлера. Поет гарний, весняний. Скали, люди, тварь, трави — все послітав в одну веселку, файну, як єї коліри, свіжу, як земля під лучистою дугою, та й веселу, як вівчар по дощеві, що глядить на перепуджені вівці. Попід веселку походжає поет та й вплітає змучених, засумованих в стобарві веселощі дуги-світа. Любить людей. Скаржитья на людей часом. Але скарга така легенька, як павутина, і в ній таки більше любові.

То пішов бурлак у світ та шукати мав хліба-солі, та вернув бурлак, та надпіс чічку у долоні. Узяв батько сина побивати, взяла мати тяжко дорікати. Ридає бурлак та поник головою на буйнії трави, а янголь ему райптицю зсилає. Соловій співаюк співає, а молод бурлак у сон западає.— Отаке вражінє бринить на рідній мові із-за того *Taugenichts*'а.

Ще багато би я писав, та сумно якось. Не хочу гороїжитися, що літати не дають. От коби супочивку, коби ферії.

Дякую за книжки; з Черновець надіслано лише один том *Keller*'а.

Здоровлю Вас з весною.

Стефаник

№ 15. До В. І. Морачевського

26 березня 1896 р., Краків

Дорогі!

Богаті Ви дуже, друже, бо роздаєте мені багато з передуманого свого, з перебутого свого і переболеного свого. Так уміє стояти файний, але дужий дуб посеред файних берез; як мені не стане сил хилитися, то втечу до Вас.

Тепер лиш що вернув-ем з-попід звіздяного неба. Шовки, переткані золотом, падають на землю від одного краю світа аж до другого. Деревя, то як земляні колюмни, здвигаються ід горі, аби дорогій матері небесній не дати впасти на брудну землю. Я станув поміж галузе, і куснички тої матерії падали мені в волосе, в пазуху, просувалися попри лице і робили не то вражине весняного вітру, не то гладеньких, незроблених рук жіночих. Нагарбав я тої парчі силу та й утік з маєтком до хати. Може, небо має втрату, але зато у мене зорі світять в душі, а легкий вітер червону кров гонить із серця в тіло. Що-м вкрав, то мое.

Бабуся Ваша ще й тепер лікарює у Русові. Вандрівна циганка радила єї на печішку, як вона ще зелену руту за коси затикала. «То, аді, небоже Йване, кров у тебе не кров, а гий вода, гий сирватка,— каже бабуся.— То ти озьми та піди до схід сонця у ліс та шукай білих чічок на найбільшій деревині і т. д.» Іван підкотив штанята та місить божу росу, та ходить за бабиним розумом, білих чічок шукаючи. Йде та йде лісом, а ліс і собі йде, не то йде, не то сунєся, але дивно, дивно. То як солімка на хаті в пекучу днину гей дροжить, гей заходить одна за другу та намагаєся зсунути зо стріхи та лячи купою під грушу, то так віскресно і ліс той йде з Іваном, що ніби й не йде, а таки подаєся. Граб тримаєся зо свидиною, повій з явором, мушій з грибом; ягоди перехилюють головки у траву,— ховаються від Івана. Не знають, що Іванові не до ягід, що він «ліку шукає». То так як ліс сунєся, то нічо Йванові очі не видять, лиш одну стежку з самих грабів десь так зависоко, як голова его, другу таку стежку зі свидини, з яворів, а на землі червоні стежочки з ягід, сині з чічок синіх, жовті з жовтих, а всі ті стежки сунуться ему поперед очі і мріють напереді, і

сходяться в одно, і хапають Івана за очі. «Се мене обмарило, ци що за песя мама»,— каже Іван та й хреститься. Бабуся ему розказала потім, що так має до себе весна, що вона чоловікові лиш квітами «ружними» привиджуєся.

Здоровлю Вас з весною.

Стефаник

26/III 96

№ 16. До В. І. Морачевського

2 квітня 1896 р., Краків

Дорогі!

До Русова не їду. Причини не їхати не маю, але якось облишив-ем ся. Треба би вчитися та здати перший іспит і в світ тікати, бо в Кракові вже тісно. Разом з Вашим листом надійшов мені від когось з Відня і другий том Келлера, не знаю навіть, що за добрі люде вони, оті, що тільки красот надсилають. Ви простіть, що буду Вас непокоїти ще з одним ділом. Ото на феріях лишив-ем у Сторожинці Успенського. Я би хотів его мати, бо велика мені радість з него, і прошу яким чином сю книгу надіслати. Впрочім, я можу сам написати до вп. Вашого батька і просити, аби прислав. Чи добре?

Моя мати та пустила письмо до мене та й прислала грошей на великдень. Пише: «Ти, синку, не лакім ходити до церкви, але на великдень піди, дитинко. Я также піду та буду говорити молитви, аби ти здоровий мені був та й ріс файний. Писанючок я тобі списала та й пасочку спекла,— тато на пошті пришле. Діти, діти, кільки Вас маю, а так як бих вас не мала! Ти десь світами отуда блукаеш, не знаю, чи би то за мої, чи за татові гріхи, Юрка відобрано до войска, Параска віддалася на друге село, а дома лиш Владзьо. Та й его хоче тато дати від хати. До Коломиї і бурси, ци в що. Ой біда чайці-небозі, що вивела діток при битій дорозі: там чумаки йшли, чаенят найшли, чаечку зогнали, чаенят забрали. Таке мое з Вами, діти, як тої чайки з чаенятами». Таке диктандо написав брат від мами. Отож я піду до церкви і буду глядіти на другі матері, як вони молитимуться за своїх дітей. А далі розіблю над потоком дві писанці,

що-м сам їх списав, то одну пушу до Русова до мами, а другу до Вас. Ви прочитайте там, що на великдень до схід сонця треба митися в такій воді, що писанки в ній плавають, бо лиш тоді буде христенин «файний, як великдень, добрий, як Христос, а мудрий, як рахмане, що сидять в серці землі».

Шановна докторша най не забудуть, що мають йти дивитися, як дівчата грають «вербовую дощечку» під церквою. Маленький хлопчик най глядить відтепер на завзятість дівчат, на наш нефайний рід хлоп'ячий, бо ймуться за попід боки та й приспівують: «Кілько в цебрі дощечок, тільки в хлопців болячок».

Здоровлю Вас.

Стефаник

2/IV 96

№ 17. До В. І. Морачевського

16 квітня 1896 р., Краків

Дорогі!

Вибачайте, що зараз не відписав-ем, годі, бо горячка так ізнімає, а голова така тяжка, як коли би натолочив цілу драгтем з отих дітий, що снуються отам за вікном. Такі обдерті, такі голодні! Я ще трохи полежу, а потім встану.

Послідній Ваш лист зробив на мене страшне вражінє. Чи багато таких людей, аби так відчували кривду чоловіка? Чи багато таких хвиль у одного чоловіка? Незміренно Вам дякую за сей лист.

Мене палить, аж спалює такий вид на двірці краківськім. Було у суботу великодну, а я вийшов на дворець, аби радуватися обличчєм усіх тих, що їдуть на великдень до своїх. Такий гомін, такий заколот! Вдарить чобіт до плити, загнєся одіне в фалди — якесь весіле учуваю. Старим бабам половина морщин на лиці пропало, дідусі бадьорно простуються, а молодь ніг під собою не чує. Така радість!

В почекальні брудній у кутку під залізною печею сидить молодиця, жовта, як віск. Робить вражінє людини на мак стертої, на винне яблуко стовченої. На колінах дитина буракової барви, в грубій сорочці батьковій. Уродила десь в почекальні, а тепер пістує в почекальні.

Се емігрантка. Даруйте, що так безмисно пишу, але не можу інакше.

Ви пишiть до мене і не оглядайтесь на то, чи буду відписувати.

Ваші листи такі любі.

Ваш Стефаник

16/IV 96

№ 18. До В. І. Морачевського

22 квітня 1896 р., Краків

Дорогі!

Я трохи хорий, але стало вже ліпше. За стан мій я не годен Вам писати. Щось так багато на душі накіпіло, а таке журливе і безконечне, що драпане пером по папері загонить тоту сумовитість ще глибше, як перед тим. І слів бракує. А от хіба Верлен, може, хоч в частині Вам скаже то, чого я не гаран. Тихі риданя. Сумно ридає Осінь вогкая, Серце дрож обіймає, Дика ж розпука, Що на нім грає. Блуджу — зболений, Світом зболеним. Увесь змарнілий, Як вітром битий. По пустих нивах Листок зів'ялий.

«Завтра великдень! Сегодня я мала роботи, роботи! Паски попекла, подвір'є позамітала, лавки помила... Де тому край?! Таже не роздеруся. Хоть най ні і віб'є, а таки не дам ради. Кличу Аничку. Розплітаю косенята, такі, як хвостики мишачі, беру мию головку, розчісую, заплітаю. Гадаю собі: от, от підбуде, підросте, та й гаразду діждешся, Оксано. З-перед очей меш чоловікові брати та й перед очі класти, чічок, квіток, биндів — обережки цілі будеш набирати по skleпах. Подивиться Іван та й: «Акса, аді, яка фіцігорна наша Аничка». — «Єй, мой, мой, гадаю, якби-с узнав за ті квітки, за ті бинди, що я грошей за них повідаувала, то амінь би-с ми отут зробив. Але то все так з чоловіками». Залетіла молодиця з десять років наперед. За рік залетіла у світи. Сиділа на лавці якурат у суботу великодну на колії. Сиділа та й говорила до себе: «Що тобі, жінко? Що говориш сама до себе? Таже спам'ятайся. Аничка генди спить чорна, як ворона. Ти не газдиня, а циганка, та й я циган. Тепер на руснаків настав такий час, що вони на циганів сходя». Так казав Іван.

«Годиню моя, я тут везуся з осею підвіяною, а робота стоїть. Ото я буду мати від Івана! Деготь не внесений, сорочки не тачені, прошивки не попришивані... Біжу ще корові дати їсти». «Це жінці не на добре,— міркував Іван,— сама до себе говорить, ще прийдеся ховати десь в дорозі. Коби хоть вже на місці. Що я з дітьми пічну?» Та й їхали, їхали у Америку — обітовану землю.

Здоровлю Вас сердечно.

Стефаник

22/IV 96

№ 19. До Л. В. Бачинського

14 травня 1896 р., Краків

Коханий Левку!

Дякую тобі сердечно за щирю пораду. Лист знищив-єм і тайни додержу. Стан між нами такий: я написав сестрі ще взимі, що я її люблю, бо сего хотіла, але не можу її сказати, що оженюся з нею. Се був річевий зміст листу. Якби припало на іншого чоловіка такий лист написати, то, може би, інакше его й написав. Може би, вийшло, що як любить — ergo¹ оженився. Чому в мене так не вийшло? Може, навіть у тебе так би вийшло. Отуг і корінь річі. Відколи я пізнав сестру, відтоді і полюбив. Цинічні уваги Марка, а далі і ради его — то голос вопіючого в пустині. Та зараз по запізнанню з сестрою наступила і переміна в мені. Не дивно, бо перший раз я полюбив. Оже зачав я себе аналізувати, дошукувати в собі спершу якогось чоловіка, ще не ясного, а далі певного чоловіка, такого, як сей або той знакомий. Дальше хотів-єм змайструвати себе за років п'ять, десять і т. д.— що за один я буду, який? Мені конче хотілося знати «по[ло]жительно», чи я буду такий, як багато видіних мужчин, за котрих кождий і я може сказати: се такий, се такий і т. д.

Я не спускав з очий двох причин, котрі формують кожду людину: а се самого чоловіка яко характер і тип его, і друге, впливи з-поза него, так звані обставини. Робив чи думав я се з дуже великої любові до Гені. Я хотів знати так, як з писаного, що я буду такий і та-

¹ Значить (лат.).

кній, з такими а такими хибами, а з такими добрими сторонами. Дійшовши так далеко, я хотів сестрі все то щиро розповісти, аби вона знала, з ким жити має. Того самого я би був зажадав і від неї — я би її вже так розпитував, щоби-м довідався за все. Се-бо є перше услів'є щастя в подружю — знати себе взаїмно, злі і добрі сторони, бо тоді можна відповідно до того вкупі поводитися. Знати, напр., що одного з них робить злосним, заздрим, а то і бішеним, аби таких річий не робити, не говорити. Злі прикмети у кожного є, ніхто не є ангел, навіть і люблена. Знане ж добрих боків треба розвивати, робити задля них і т. д. Не перечу, що вік, здоровле, приналежність до одного або другого слою суспільності має також свою вагу, але тут, в сім спеціальнім випадку, о сім нема бесіди. Ще образоване. Я дуже скептично відношуся до образования галицьких жінок. Крім кількох, то всі жінки галицькі, що ходять в капелюхах, образованем собі рівні. Так само інтелектуально стояла панна Теодорович з Русова, як і Геня, хоча перша знала романи читати по-французьки, так само стоїть Ольга Гаморак, хоч говорить іншими словами, як сестра,— але обі будуть говорити про річ мівко, необразовано. Кобринська, напр., є талановита, та образования у неї нема. Stuart Mill, кілька книжок інших за еманципацію і з скономії — то ціле жерело, з котрого черпає,— і є нудна. Ще більше — бачив-єм революціонерки, і сі також необразовані. Образовані жінки є рідкість, я бачив лиш одну — Окуневську, а читав Ковалевську. Інша річ, чи все лиш образовану жінку можна любити. Я без мотивів кажу, що не все любиться образовану, де є вибір між образованою а необразованою, дуже часто вибираєся послідню. Опроче образованих людей і межі мущинами так мало, що брак образования не може бути перешкодою, аби пібратися з дівчиною. Я тому так розписався о образованию жінок, що ти в листі клав на се дуже велику вагу, і ще тому, аби раз бути im Klagen¹ з сим образованем. Без системи нема науки і образования. Нам може здаватися, що системи науки на університетах дурні, але ми несвідомо чуємо їх користь в образованию. Доки жінок нема на університетах, досі нема межі ними і образованих.

¹ Мати ясне уявлення (про що) (нім.).

Вертаю до своєї секції. Не буду тобі вповідати, що за муки терпиться, як пореса сам чоловік ножиком аналітичним. Кожний свій поступок береш, вивертаєш на всі боки і переконуєшся раз, що ти дурень, знов, що свиня, знов ще, що брехун, і т. д.— аж доходиш до хороби моральної, до зневіри в себе, до декадентизму, іпохондрії. І маячиться тобі то люфа від револьвера, то погорда усіх людей, котрих ти любив і поважав, то подла смерть в шпиталю. Що говорити — мука! Але як переїде чоловік сей пробний огонь, як зачне виздоровлювати з сеї хороби, то надходить ясність в ум, рівновага душевна і взглядне щасте. Мартович є добрий обсерватор, і він не раз питався мене, чи ти не хочеш стрілятися? Був такий час, що се питане було злобою дня у мене. Та тепер той час далеко за плечима, а я лиш скажу тобі, до чого я дійшов. Ото я є фантаст. Сей genus¹ мого характеру має такі підряди: плани, котрі не можуть перейти в дійсність, брїхоньки і добрі брїхні, котрі я в силі пустити і сам у них майже вірити, що так було; оптимізм певного рода. Другий genus, що я ідеаліст; підряди такі: вражливий дуже на біду і кривду, нові вражїня раз по раз творяться і затемнюють передні, а за сим брак рішучості і завзятості, ненавиджу безвзглядності і люблю людей усіх, бо потрафлю не раз плакати над бідою їх. Третій genus — то є позісталість дідична усіх мужицьких дітей — мовчавість і потайність. Підряди: заздрість, інтриганство, посвята і тихе ігнороване людей. До цілості годиться додати, що ніколи не зробив-ем подлості хоча би лиш в гадці. Яскраво може видається тобі зіставлене таких ціх мого характеру і зле вложені.

Може, й слушно, але аби їх поставити рядком і після генетичного порядку, треба би списати з десять таких аркушків.

На підставі сего знаня себе я не можу так, як ти би міг, напр., сказати: за два або три роки я ожениюся. Я не смію. Я тобі скажу, що жду божого змилюваня і лиш маю надію на сестру, на кілько єї не лучиться жених. Лучився — все пропало, може, і я. Бо люблю єї страшно, і чим я непевніший за ню, тим більше люблю. Та помимо таких мук, я би не відважився єї більше сказати,

¹ Рід (лат.).

як лиш люблю. Тому я тобі писав і просив, що як буде хто єї сватати, чи як там, то відводи потрохи а вже цілком ві[д]раджуй, якби мала бідити. Я вчуся дуже і скінчу борзо.

Осе я тобі висповідався дочиста. Ніхто такої сповіді, крім тебе, не вчує. Може би, я і не зважився на се, але твій послідній лист був такий щирий, що я тобі не міг інакше писати, як лиш так. Пиши скоро лист.

Твій *Стефаник*

14/V 96

№ 20. До В. І. Морачевського

17 травня 1896 р., Краків

Дорогі!

Нині мене сумліне заболіло. Воно все було в мене здорове. Я так гадав, та й обмилівся. Така обмилка дуже болюча. Але най Вам розповім, як було. Йду вулицею та й «філософую», що, бач, дощ лле, як з цівки, а мені нема біди! Позволено мені забігчи в будь-які сіни та й перечекати зливу. А будь я в Белелуї або в Сяноці — та й не то! Треба би зараз газдині белелуйській (газда, звичайно, в полі під возом мокне) сказати: «Славайсу! Ег, то-то вцідило, як з коновки, коби хоть чисте!» — «Сохрань, господи, лиш від граду, а ви відтев?!» і т. д. За сховок треба в нагороду цілого «діалогу дощевого». Був би-м шось і далі думав — то певно, може, за місто і за село, може, за соціалізм і дрібну власність, може би, був говорив з газдинею, що «сигонни жити — каміня гризти» — не знаю, що би-м думав? Хто думкам пан? То, кажу, не думав-ем далі, бо перед очима, перед душею, перед цілим мною станула драма муки зо змученими людьми в ролях.

Напереді босий хлопчина здув хрест угору. Ледве ноги волочить за собою, але на зеленкуватім его лиці можна прочитати буту. Несе хрест, веде похорон — голловна роля. Далі йде чотири хлопчики, все по два в двох парах. Несуть трунву на дручках. Якби на тій трунві не було намальованого Христа, а напереді та аби зеленкуватий хлопчина не ніс Христа, то я би допевне помилив-

ся. Погадав би-м: несуть скриньку з парасольками на пошту. Оббивають хлоп'ята босі пальці по твердім ка-міню. Помучені. На трунвочці віночок чічок жовтеньких. Бідний віночок, бідні цвіточки! Такі колачики, як сей віночок, та дають сиротам у церкві за «простибіг». За трунвою іде кілька бабів з вазонками на руці. Бідні рос-тини, бо листе в маю жовте! Бідні, помучені руки, бо для підпомоги чепляються за рубець спенцера. Змучені проводжають одного замученого в сиру землю. Бідні, помучені!

Змучений і я, тож йду за своїми. Та одна баба каже мені забиратися і не робити сміху з їх похорону. Я віді-йшов, бо баба добре знає, хто змучений, а хто не змуче-ний. А я, дивіть, обріхував себе і мав за змученого. А от баба каже, що ролі для мене в тій драмі ще нема! Хрис-тос змучений, бо людей спасав, хлопчики — мученики нашого ладу, баби — вони мучениці, бо зродили мучени-ків, а відки я тут взявся?! Хотів бути мучеником, не протерпівши мук! От брехун!

Та й заболіло сумліне!

Дякую Вам за прегарний лист і за прихильність до такого нероби. Я от направляюся, починаю знов любити людей, терпіти з ними і радуватися. Час від часу я за-непадаю з надміру тих терпінь. А їх так багато! Та й хто не занепадає? Коли їдете до нас, коли побачу Вас на двірці краківськiм? Хотів би-м бути близько коло Вас — може би, сили набрав та подужів.

Ваш Стефанік

17/V 96

№ 21. До В. І. Морачевського

9 червня 1896 р., Краків

Дорогий друже!

Ви, може, бачили статую того посла з Марафону? Є то, знаєте, вирізьблений патріотизм і любов до рідно-го краю, видолоджена долітцем на прегарнім тілі горо-жанина.

Статуя виглядає отак. Біжить той посел, лівою ру-кою держиться за серце, аби не розпуклося передвчас-но, а в правій тримає пальму навперед себе. Тіло — то одна-одніська скісна лінія від п'яти до руки, а в тілі, в душі одна-одніська гадка, аби сказати співгорожанам:

γενετήϊαμεν¹. Гляючи на сю статую, Ви доспіваєте собі решту. Прийде він на ринок, скаже лишень одно слово та й вмере. Співгорожани піднімуть дороге тіло і поховають у високій могилі. Вчені, поети і різьбярі будуть славити его в історії, в поезії і різьбі. Потім пійдуть всі ті співгорожани на Марафон, глядітимуть на поляглих братів і говоритимуть: шкода, що й нас тут така смерть не спіткала! Тепер перебігніть своєю фантазією тисячу і сотки років і дивіться на другого горожанина.

Вибираєся у далеку дорогу. Хреститься, клякає перед іконами і наказує жінці, аби хати дозирала. Хатні его проводжають, прощаються, ще раз обзираються за ним, і дивно стає хатнім на душі. Ще ніколи чогось так не надіялися.

Йде мужик, йде та йде. На тлі зелених нив і голубого неба червона точка не то стоїть, не то пливе. Вітер час від часу розкидає поли червоного халата, а в голові мужик усякої собі гадає. Далі монолог: «Якби цар землю наново ділив, то конче треба би конину купити. Доконешне-е! Вже десь зажичуся, а купити мус! Нічо не поможе. Як муть ділити, то якби мені та попри мое вріжали...» — Та й аж цмокнув.

Йде та йде, а на четвертий день на однім горбику як став, та й примерз до землі, та й засторопів. Щось урвалося в нім, але чи в голові, чи в серці, чи в трунку? Шум в голові. Забув за поділ землі, за жінку, — за все забув. Забувся о світі, обезсебився. Чув лиш, що тут ему амінь! Не поміститься тут ані его халат, ані его чорні руки, ані думки задушєвні, чув, що він грішник, що ему би тут йти якимось не таким, як зеленими нивами.

Перед ним стояла мама — Москва. Від голубого неба красше мала небо, бо золоте, від чорної землі мала красшу землю, бо червоним піском устелєну. Палаці і хати обснєвала щонайдоросшими сукнами, щонайкрасшими цвітами!

Перехрестився та й сонний пішов у надземську Москву.

Одна-одніська гадка була: разочок на царя глянути! Якись мукки переносив з рафінованою радістю аскєта.

¹ Ми перемогли (грецьке).

Били его, товмасили, а він все кружив навколо царя, як кружить несвідома порошинка навколо сонця. Врешті впав серед страшних болів і спам'ятався.

Думав за поділ землі, за жінку, ще й за конину збирався думати, та якась підкова, станувши на голову, перервала любі гадки.

В музею города Москви є статуя того посла з Марафону. Статуя так майстерськи зроблена, що здається, біжить на Крету, аби братам сказати *νευτχῆχαμεν*.

Цілюю Вас.

Стефаник

9/IV 96

№ 22. До В. І. Морачевського

Кінець вересня 1896 р., Краків

Дорогі Ви мої!

Я на Вас ніколи не буду гніватися. Ви є мій приятель, а я на приятелів ніколи не гніваюся, хіба якби перестали бути моїми друзями. А Ви все будете моїм сильним другом. Мені аж страшно від письма Вашого і прикро, до сліз прикро, що так гадаєте о мені. Ви повинні знати, що я на Вас не можу гніватися. Як від'їхав від Вас, то лиш один бог знає! Сум такий сивий, такий безконечний найшов на мене, що хотів-ем з Глибокої вертатися до Вас назад. Вернутися та й сказати: дійте, що хочете, а я не можу від Вас їхати, хочу бути у Вас. Ви би були сказали, що ти, дурнику, ще трохи посидь у нас, а далі забирайся та й до роботи. А я би промовляв просьбою. Бо лиш я виїхав від Вас, та й почув, що я вітер у чистім полію — сам. Та й довго банував-ем за Вами, та й не писав, аби-сте не жалували мене, бо тоді я би Вам написав таке писане, що мусили би-сте мене пожалувати. Тому я не обзивався. Пішов-ем у «політику», аби перемочи сум, поїхав-ем до Кут, аби Вас ще раз побачити, вернув-ем до Русова, аби брата віддати в рекрути, а на нашу бідну маму лляти воду, аби не мліла. Потім пробував-ем творити силу з молодих літератів наших. Збирав їх, наказував, аби сили божої не марнували, аби небо людям утворили. Врешті дав-ем проект заснувати літературний журнал для нас.

І заметушилася братія, і заговорила. Лиш тепер шукаю чоловіка у Львові, аби нам провадив редакцію, а з мого суму за Вами вийшло би гарне діло. Шукаю богачів, аби грошей дали, шукаю мудрих голів, аби писали. Чи вдасться викресати нам трохи вогню — побачимо. На кожний спосіб прошу Вас підпомагати мені радою і письмом. За такими справами пройшов мій час, і через те не писав-ем, бо хотілося дати Вам вже щось певного. Але видите, що ще і тепер нічо певного не можу Вам сказати.

В Кракові сиджу лиш 3 дні і якурат збирав-ем ся писати до Вас, як настигла Ваша карта. Друків жадних не одержав, не знаю, чи Ви посилали до Русова, чи до Кракова? Якби пропали, — пришліть ще раз. Як можете, то пришліть мені усі Ваші праці — я буду радуватися. Брошуру Дашинської посилаю.

Чекаю письма від Вас.

Стефаник

№ 23. До В. І. Морачевського

Листопад 1896 р., Краків

Мій друже!

Насамперед за журнал. Як я відїхав від Вас, то незабавки потому був-ем у Львові на зїзді радикалів і там подибав-ем ся з молодими літератами нашими. Нарікали, кивали пальцем у чоботі на львівських редакторів, що не хочять містити їх праць. Казали, що аби який редактор помістив яку працю, чи наукову, чи літературну, то треба: або стояти в его таборі політичнім, або просто перекупити редактора. Додавали ще, що найрадше беруть до друку такі твори, котрі в данім случаю мають тенденцію сего або того гурту політичного. Конець жалів такий: не маємо своєї газети, тож марнуємося, а як котрий вийде наверх, то перефільтрований і скривлений. Я кажу рацію сим жалям, бо знаю, що редактори літер[атурних] наших часописів — се дурні, старі і шубраві панки. Дурні, бо нічого не знають і не хоча знати, старі, бо мають лиш Шевченка у мозгу, та й то Шевченка, перейшовшого через коректу св[ятого] Юра, а шубраві тому, що шубраві.

Я подав проект молодим жалібникам, аби створити свій місячник, де би мали вступ лише молоді літерати з творами літературними оригінальними і переводами з чужих літератур та з критикою літератури нашої і чужих. Файно — пристали. Політики і духом не мало пахнути в газеті. Я знявся шукати редактора, бо самому редагувати годі було, і тому, що сиджу в Кракові, і тому, що я в таких справах недосвідний,— і не найшов поки що такого, аби ручив, що часопись буде жива, молода і аби стояла на висоті штуки. Грошей був би-м роздобув на перший номер (120 злр.), то бояв-ем ся, що діло скінчиться на пробі і пропаде. А сего я не хочу. Хочу, аби така газета появилася і не падала. Тепер я в переписці з товаришами, та справи стоять так, що я не маю надії, аби вже в січні 97 р. зачати.

А тим часом мені така гадка наплинула. Зачати видавати часопись аж в січні 98 р., але на певних підставах. Певні підстави такі: аби Ви, і Ваша жінка, і я взяли се видавництво на себе. Грошей найшли би-смо зо 500 злр., і сего було би доста, аби газету вдержати і поставити на ноги. Я би взяв на себе літератів наших, Ви би через Ваші стосунки найшли нам кореспондентів з заграниці, а жінка Ваша тримала би у нас через свої праці усіх жінок галицьких. Я би ручив, що наколи би ми станули усі троє, то газета наша вийшла би файна. Ви не знаєте, кільки то у нас талантів молодих а талановитих. Якби зібрав їх, якби дав їм місце на твори — отож би-м собі великдень зробив!

Дорогі! Ви не гнівайтесь, що я так сміло тягну Вас до роботи, що ані хвильки не вагаюся, що Ви мені можете. Я Вам можу все сказати, я можу Вас за сурдут потягнути, я можу Вас просити навіть о звізду з небес— я можу все, бо Ви мій, а я Ваш е. Але зато Ви можете мене за чупер ймити та й сказати: ти не городь дурниць, а слухай, що я тобі на се скажу. Я буду слухати та й казати: дорогі, я хотів лиш трохи сонця пустити межі людей, я хотів ті зорі, що блимають слабеньким світлом, згуртувати і зробити молочну дорогу, аби люде зробили дорогу з звізд краси. Отак би я казав, а Ви би ся, що такого хлопця собі виховали.

Аби спільно щось працювати, треба хоть трохи знати, а Ви знаєте. А я не знаю, ой не знаю. Бракувало мені Вас у Кра-

дям
радували

Аби з Вами

щечки знати того, що
знаю і баную, що не знаю.

кові з самого початку студій, аби знати. Але рівно напишіть, що би то я мав робити, аби Вам помочи, не аби разом з Вами підписуватися, то я попробую, а як не зможу, то щиро скажу: ні, не можу. Словацького твори пішлю Вам, але аж першого грудня.

Мені сумно, що так марне ідуть літа. Але про се вже в другім листі.

Здоровлю Вас сердечно.

Стефаник

№ 24. До В. І. Морачевського

Грудень 1896 р., Краків

Мій друже дорогий!

Не можу Вам затаїти якоїсь безсильності, яку учув-ем, читаючи спис книг, котрі я маю вивчити. У мене зчаства лучаєся почуте безсильності і непевності. Давно я дуже грижівся сим, а далі геть привик до своєї малоти. Бувало так: увійду межи люде і нагле почую спад сили, і звужене думок, і невдоволене. За малу хвилину я був у кишені якогось панка. Чув-ем, що сиджу у кишені від камізольки, і був би-м дав не знати що, коби лиш панок визволив. Такого панка я відразу незлюб-лював. Як вдалося, то і мстився зараз на місці, і злісно мстився. Але чим дальше, то я привикав. Не раз піду в місто і двояко з міста вертаю. Або якийсь чоловічок везе мене в кармапі, або я везу багато чоловічків. Повні кишені маю, паладовані усяким миром божим. Виймаю одного по однім і тішуся ними та й посилаю додому. Кажу на відхід «здорові булли» і бачу, як гурма вилізає і розпливаєся в просторі. Тепер я навіть не гніваюся, як хто хапне мене за пазуху. Бери та неси, як любо, а мені що вадить?!

А як сам перший раз був-ем у Вас, у Кракові, то Ви також були такі недобрі, що хапнули-сте мене в кармап. Я вийшов від Вас трохи гнівний і з тим, аби більше не датися сховати. Більше від того часу я не був у Вашій пазусі, бо якби ще раз було лучилося арештоване, я би втік.

Отак сховали мене в кармап і книги Ваші. Рішив-ем ся так само, як з Вами зробити,— не датися. Отож по-пробую.

Я тепер радуюся зимою. Люди так бігають по вулицях, як коли би десь щось забули і вертають борзенько, аби ще застати згубу на місці. Вусаті дуже обережно тримають лід на вусах, а невусаті закривають геть лице, мовби гадали: нащо маю виставляти тварь, коли нема вусів та й нічо не намерзне? А хлопці, мой, мой! Йде маленький з нянькою та й хватає ручков спадаючий біленький мотилик; заки донесе, аби глянути,— вже нема. Хапає, лапає, хватає — та й все нічо нема. Потім дивується, личко гей посмутніє, і, може, так у головці своїй розгадує: «Паскудні, то на землю можуть падати і не тікають, а від мене зараз навтеки»,— і машерує сумно далі. Ті другі хлопці, старші, то май інакше. Знають секрет, бо беруть сніг з землі і грудку цілу. Кладуть книжки, чи чоботи, чи уберію — що вже там несуть — та й гайда у бій. Не у кровавий, але в біленький, хлоп'ячий. Война. Руки тікають то в сторону противника з грудкою, то до кишені або рота без грудки, то до землі за грудков. Ні один не був у штурмі, але кождий знає, що так «припіса» кажуть, аби руки раз у рот класти, а другий раз, аби за снігом сягати. Жаден ніколи не змилить. Люблю дивитися на сі битви, б'ються маленькі, неначе своїми серцями сніжними, а кров без серця тікає в личко і глядить, чи аби серцю що злого не сталося. А собі живо нагадую, як-то я раз був малий і вийшов на сніг і не мав у кого кинути грудкою. Вийшла моя добра мати, і я пукнув єї. Здивована, погляділа на мене, а я моц завстидався. За хвилю вийшла моя сестра, і мав-єм ціль. А сестру мама вислала з хати, кажучи: «А йди-ко, Марійко, чось Василь кличе». І мати моя хора, а Марійка давно вмерла, а все-таки як згадаю ту пригоду, то тішуся, хоча смуток повинен здусити радість.

Не будьте ж такі злі і приїдьте доконче на свята; я би сів у Снятині і їхав би-м з Вами до Черновець, то би-м надивився на Вас і наслухався Вас. Я від 10 грудня буду в Русові, а до 8 гр[удня] сподіюся ще письма від Вас до Кракова. Напишіть, коли менше-більше переїжджали би-сте через Снятин, то я би сидів у Снятині зо два дні, а тоді телеграфували би-сте st. Sniatyn, Narodna Torhowla. Приїдьте ж, приїдьте!

Зі Сторожинцем переписуємося часто і файно.

Ваш Стефанік

Грудень 1896 р., Краків

Шановна товаришко!

Нині післав-ем Вам книжку Буржета «Lügen»¹. Книжка добра, як знаю з критики, але сам ще її не читав, тож нічо більше сказати за ню не можу. Буржет сам є великий психолог і звертає увагу на такі дрібниці в чоловіці, що, буває, аж нудно стає від его аналізу. Глибше, однак, посягнути, то найдеся там вияснене не одного поступку людського, котрий для суб'єкта є мимовільний, а для оточення невияснений. Читати треба поволеньки і малими дозами. За два тижні надішлю знов книжку і т. д.

Я сидів у Львові добу у тім готелю, де все Ваші тато перебувають. Був-ем зі Щуратом; в справі нашого журналу літ[ературного] говорили-смо довго, і стало на тім, що аби видавати. Пізнійше, однак ж, надибали мене достовірні люде та й казали, що Щурат чоловік непевний і має за собою «турбацькі» вчинки. Мені таки добре стало страшно і встидно за нашу молодь. Тепер напевно не знаю, що буде з моєю «доброю ідеєю», як каже Франко. Був-ем у него довше і видів-ем, що є хорий, чи запрацьовуєся, чи може, заслаб на ту саму хворобу, що жінка? Робить він на мене вражінє нашого сільського дуки, що сам багатий і міг би жити добре і роздає багато на церкву, та жите его не стоїть ані одної гарної хвилі, ні одного ясного промінчика. Такий Франко бідний богач! Гапкевич гадає видавати робітничу газету, лиш ще марниці не має — грошей. Впрочім, у Львові нема більше нічо. Вахнянин — герой дня, але Русь — пустиня, — голос, чи добрий, чи злий, у тій Сагарі скоро завмирає.

В Кракові всьо благополучно. Біда схована в сутеренах, слабість в клініках, злочійство в арештах. По улицах ходя лиш самі порядні люде. Спочатку пригнітала мене возня великого міста і відбирала мені всяку енергію, але тепер вже уходив-ем ся. По решті се доля кожного, що над'їде з тихого села у в[елике] місто. Сів-ем до роботи і тягну, доки не кину. Ще занотую Вам цікавий феномен техніки драматичної. У Лейпцігу грали

¹ «Брехня» (нім.).

«Гостя» (смерть) Метерлінка. Старий дід чує, що хтось загостив до замку. Всі заперечують. Але д опівночі вмирає ему донька,— сліпий каже: я видів гостя. Публіка в театрі сиділа так тихо, що та масова тишина загіпнотизувала її і зробила з неї актора. Сцена, властиво, була аудиторією. Житє є драма, а люде — актори (стара, впрочім, байка), але ще жаден драматург не казав публіці грати драми в театрі!

От ми таки не попрощалися, бо прощане послідне зробило фіаско. Добре. Бо якого біса нам прощатися? Ми ж не розходимося! Один Матейко прощався з розумом.

Жду листу від Вас і Матейка.

Здоровлю Вас усіх сердечно. *Стефаник*

Ласкавий для мене цьоці передайте мої вдячні поклони. Дай боже, аби було за що дякувати.

Ст.

№ 26. До С. А. Морачевської

Грудень 1896 р., Русів

Добра пані!

Хотів би-м Вам з глибини найглубшої серця мого подякувати за Ваш лист. Але я не вмю вже, я забув фанно говорити. А приїхати не можу. Я би Вас і гостей Ваших покомпромітував. Якби-м побачив лиш проблиск щастя на Вашім святім вечері,— то би-м розплакався, і горячі мої сльози впали би на Вашу білу скатерть; а якби-м видів дрібку нещастя,— то би-м додав до него кілько свого, що страва Ваша застигла би і полином просякла би. А якби я увійшов до Вашої хати, то Юрчикове деревце зломило би ся. Ні, я не до людей; зараженим людем низькими болями і такими муками, котрих ані вповісти, ані сказати, ані убити не можна,— таким людем на святій вечір заказано сидіти коло стола. Їм вільно глядіти на гарно освітлені вікна, на деревця хлопчиків,— але з брудної вулиці. Там мають стояти, а хлопці, що ходять колядки колядувати, мають їх замісити в болото. Болото студене, і легонько його мати на чолі, бо якось жар уменшує. Як хто дуже терпить, то хоче, щоби

тим мукам ні кінця, ні початку не було і аби все були більші, страшніші. Се одинока радість.

Я Ваш приятель є, і буду, і все буду. Але Ви моїм не будете, бо я Вас можу затроїти,— а так приятелі не роблять. Але найліпше я Вам так скажу, що я пес перевалений. За того пса то найстрашніша історія, яку я знаю із людей, і зо звірів, і гір, і долин.

Йде собі пес. Зелена мушка бринить ему коло рота, а він — кланц! — але мушка втекла, а він — кланц! — а мушка втекла — аж рот зболів. Йде собі кукурудзамн, гарбузине чепляєся хвоста, фасоліне заперло дорогу. Сів собі та уломив шуличок кукурудзи та й ссе молочко. Солодке, таке солодке, що небо сине не таке солодке! Сонце світить, ховаєся в его шерсть, і ему там під кукурудзком рай. Але надійшов мужик, ушмалив буком, та й перевалив, та й пішов. Лежить пес, голову приткнув до широкого листа гарбуза, а молочко тече зубами, але таке гірке, гірке... Небо таке жовте, жовте... Кукурудзок якийсь багровий, багровий. А мухи зелені надлітають, але нема вже: кланц! кланц! Сідають спокійно, і живцем заїдають і слизують молочко з зубів.

Ви мене не втратили, але я Вас. А як собі нагадаєте, що у Вас нема приятелів, то вдарите своїм чолом о мене, як о скалу, та й нагадаєте собі, що я є. Одного-сте мене маєте. Маєте, маєте, аж самі хіба не схочете.

А тепер вінчую Вас щестем, здоровлєм, аби-сте щасливо зачали і ще краще обпроварили святий вечір. Аби та радість, яку-сте мали від дитини малої, аби вона вся прийшла до Вас на святий вечір і сіла на Юрчикове дєревце, і аби-сте обоє були як діти.

Будьте здорові.

Стефаник

1897

№ 27. До В. І. Морачевського

Русів, Нового року 1897

Коханий друже!

Доста було мої турботи, нарешті дав-ем собі спокій! Гадаю собі, чим довше не будемо разом, тим краще буде нам здібатися колись в будучім. То буде файна година, але тепер вона ще в божих руках. Тим часом я сиджу в Русові ще до кінця січня і тут ще сподіваюся від Вас листа. В неділю їду до Сторожинця, аби повітатися з Вашими та розпитати їх, що Ви говорили за себе і як виглядаєте? Втіха буде.

У мене і сусідів зачався сьогодні новий рік, але сумно. Ліс, давній сусід села, встав рано, як коли би змарнів від вчора — зчорнів цілий і схуд. Почав нахилитися до села і шепотіти, але так жалісливо, що всі хати наші розплакалися. Дрібненькі сльози котилися по вікнах і не переставали до заходу сонця. Маленькі галузки корчилися з болю, а пні все ними трясли і змушували шептати сумні якісь вісті зі світів, що лісові вітер приніс. «Шуміть, шуміть, шуміть»,— каже пень. «Що, що, ой що?» — питають прутчики.

«Вікна плачуть, Катре, обітри платочком»,— каже мама, а Катруся обтирає віконця, а Іванко маленький плаче, і не дає обтирати, і говорить: «Хоцу писати». Мама відкликає Катрусю, а Іванко пише на заплаканих вікнах. Глянув на ліс, і збоявся, і втік на піч. Потім зліз назад і хотів знов писати, але віконця вже Катруся об-

терла. Плаче. Мама бере его на руки, показує ліс і каже: «Лиш плач, та вова з ліса прийде, та й тебе халне — та й по тобі!» Іванко поліз на піч та й заснув. «От дурне»,— гадає мама і усміхаєся.

Д вечеру ліс змордувався, і задеревів, і заснув камінним сном. Із світів далеких, із-за водів глибоких надніс сумну вість до села. Чи то війна буде, чи помір на люде, чи саранча сонце сховає, чи пани панчину заведуть? Бог знає — ми не знаємо. Хрестимося і спати йдемо.

Лиш одна баба Тимчиха знає, що ліс шептав і що то буде. Сидить на печі, і пряде вовну, і віщує дівчатам, що на вечерниці зійшлися. «Чули-сте дівчета, як ліс шумів? Війна буде, ой буде. Такої війни ще не було. Всі царі будуть си бити. Усіх хлопців і чоловіків заберуть і всіх уб'ють, а потім старих озмуть, і вони не повертаються. Лиш баби, дівки і діти полишаються. А потім голод буде. Аж потім буде людям ліпше, бо рекрутів вже не мут брати». Дівчата мліють зі страху і не хоча йти додому, бо страшно. Тато веде доньку додому і сварить, чому забавилася. «Я боялася, бо баба казала, що така війна буде, що і вас уб'ють, і нашого Юрка уб'ють, і всіх уб'ють...» — «Добре, що тебе лишуть»,— каже тато і гадає собі: хто знає, може, й буде війна, і не годен заснути.

Так ми усі разом з лісом, з бабов Тимчихов, з дівчатами і татами творимо то, що житем називаєся в селі, а що поза селом називають люде поезією. Над нами блідий, безкровний місяць, а ми в хатах з заплаканими вікнами супокійно спимо, хіба дівчатам сниться їх милый, але вже у війні вбитий. То лежить Іван десь у чужих краях на білім, острім каміню, а кров з него стікає, а він каже: «Болить мене серце й голова, а ще мої дівчиноньки коло мене нема». Вона роздирає вишиваний рукав надвое, і затикає рану в серці, і видить, що кров ще більшою струєю витікає. В розпуці кричить: «Іванчику, не вмирай, не лишай мене!» Мати її будить, і хрестить її, і каже: «Вже більше на вечерниці тебе не пушу, бо та баба якихось байок вам понавповідає, а потім спати не даєте». На другий день брат каже мамі: «Ма, видите, Марія з Іваном своїм і вночі не хоче розлучитися. Треба сказати Іванові, яку файну любку має». Марія червоніє і тікає з хати, а всі регочуться. Дівчина за

хатою перечікує сміх і говорить до себе: «Бодай ту бабу бог побив!»

От Вам окраець життя нашого в селі. Ви, певне, назвете его поезієв і будете нас мати за щасливих. Добре, ми щасливі до якогось часу. Але як нас сум спіткає і горе, а ми Вам про нього будем писати, то Ви не називайте того поезієв, але муков і горем.

Пишіть довгий лист.

Ваш *Василь*

№ 28. До В. І. Морачевського

Краків, 14 лютого 97
Coll. physicum.

Дорогий друже мій!

То я знов забіг у агітацію виборчу не з любові до політики, не з прихильності до кандидатів, але з великої до хлопів любові. Три тижні сидів-ем у гірських селах і вповідав-ем там, як що куда світом іде, а вони мені усілякі практики. Тримає гуцул відозву виборчу в мозилястих пальцях і не чує, чи має що в руках, чи не має, і так балакає: «Панам ні пся мама, гроші, моспане, мають та й гайда мужикам посилати на пошти папері, а дурні мужики йди та слухай казане аж у Коломиї. Ліпше вже до церкви йти та попа слухати, то блисше». Один із них сидить коло вікна та й нараз каже: «Мей, аді, кумедія!» Всі вибігають з хати на злість усякому парламентаризмові. Видять таке: малий хлопчисько запряг двоє ягнят до саночок, сів на саночки та й поганяє батіжком. Я виджу, бо також вийшов-ем дивитися на кумедію, як по снігу серед величних скалів, серед лісів, що виглядають на сонце, як просо руде, засіяне на горах, іде на санчатах маленький хлопчик, і сонце заглядає в его чорні очі і смієся з него, і він смієся, і гори сміються, і ліси сміються, що таке воно мале та й забігло з ягнятами маленькими межи таких величних, як ліси, гори, сонце. І я сміюся. А гуцули сміються також і кажуть: «З цього, мой, газди не буде!» Вертаємо назад до хати, і я говорю їм бесіду агітаційну, а кождий з них роззявить рот, пустить ниточку слини до землі, і злучиться тою ниточкою з землею, і каже: «А правда, пані, що як бих не вібрали посла, то бих далі жили». А я, бід-

ний агітатор, кажу: «Та правда, щоби-м жили». «Ото-бо і є!» — кажуть мені і розходяться, а я чую, що кепський з мене агітатор, бо не змушую їх, аби мене слухали, лиш сам рад би-м їх слухати. По трьох тижнях я вертався, і гуцули говорили: «Добрый панок якийсь, лишень не знати, чого зимі йде у гори, хіба дома роботи нема?» Так що я в Кракові, бо жандарми хотіли ймити, а я втік, бо, кажуть, взимі зле в арешті сидіти.

Дорогий мій, і сильний, і шановний друже, пишу Вам це тому, аби-сте мене оправдали і не гнівалися, що до Вас не писав-ем. Ваш послідній, прегарний лист, може, найбільше тому винен, що я пішов mezi тих людей, що годні ще сказати: хоть і не віберемо посла, а жити будемо. Я лиш пішов глядіти на ту силу, за яку Ви там уповідали. Був-ем у Сторожинці два дні, і там мені уповідали, що Ви, може, до Кракова приїдете, ой, як би-м тішився! Напишіть, що Ви ще мій друг і не гніваєтеся.

Ваш *Василь*

№ 29. До В. І. Морачевського

Березень 1897 р., Краків

Дорогий друже!

Ваш лист то як файна на весну розцвіла черешня. Цвіту, зеленого листя багато, а там від опівночі є галузка і на однім листочку єї слеза. Лиш одна слеза. Чи Вам, дужому і файному другові мому, не зависла одна слеза на віях? Бо лист Ваш то такий, як коли би віщував великий плач у Вашій душі. Коби я милився.

У нас весна — шість мужиків руських погигло від багнетів, а тисяча сидить у криміналі. То вибори з загальної курії. Для мене се весна, бо чують мої мужики крові у собі багато і виливають єї в чорну землю. Тішуся їх силою і їх пролітою кровею, бо кров змиє болото з нашого тіла і з ран наших тріло.

Ой на селі також буде весна. Біла хата купаєся в сонці. На приспі перед хатою кури дзьобають стіни. Навколо хати герцюють хлопці на деревляних конях. У хаті мала дитина граєся і ручков хоче ймити барви веселки, що крізь вікно увійшли до хати. А старий дід

сидить на лавці, і навколо его сивого волося розсипалися тисячі променів весняних. А волося діда як промені осінні, що лишилися від осені. А в серці у діда якась радісна туга промикаєся. І глядить дід на дитину, що граєся барвою веселки, і шепче: «То давно було, як я так грався!» І дивиться дід на сонце, і з журбою промовляє: «Чи довго ще я буду дивитися на тебе?» І чує дід на сивій голові теплі промені весняні і каже: «Тепленько, весна буде, бо сонечко файно гріє». І я чую, що дідові пустилася по зморщенім лиці слеза, бо дід весну любить, бо дідові на весну жайворонки співали, бо дід на весну кидав зерно у божу землю. А тепер весна є, а хто знає, чи годен він піти в поле і зерно розкидати і жайворон-співу слухати?

І дід обтер слезу і нагадав собі свою молодість. Вінок споминів разом з весняним сонцем найшов у серце. Поле широке, зелене, воздухи чисті, его нива, его волики і плуг его, і він ходить за плугом по тих полях широких, і ходить, і ходить. І чує дід, як коли би весняне сонце вливалось в старі кості ще силу, і чує, що ще буде ходити по широкім полі. І радісно ему в душі.

Вийшов перед хату, крикнув «аушь» на кури і сів на приспу против сонця. І почув дід якусь музику, ему знакому. Ту музику укладають: сміх дітей, що герцюють на деревляних конях, шум галузя вербового, голос псів, що гавкають з утіхи, шум потока, що пливе попід верби, і вітер молоденький, весняний. А ту музику грає сонце, грають промені его. І почув дід музику своєї молодості, і видів дід музику — і чув, і видів музику.

А як він дивився на ту музику і слухав єї, то вітер закотив ему рукави аж за середину руки, і видко було худенькі, зроблені руки діда, що вигривався на сонці, і чув, і видів музику своєї молодості.

Я Вам, дорогий друже, не годен сеї музики написати, але я єї чую, так чую, що все у мені грає. Якби-м був на селі, то би-м і видів ту музику. А якби-м був на селі з Вами, то оба любували би-м ся тов музиков, і я би плакав за старим дідом, і Ви би плакали. Чи будемо ми ще коли на весну укупі?

Посилаю Вам сей лист і жалую, що сам не можу йти до Вас, і розповісти Вам за весну, і подивитися, чи не сумні Ви?

Ваш Василь

В. Морачевський. Фото 1948 р.

Дорогий Іоаннісі!

Подаю Вам до "Греческої Служби" Королівства
 Кулявської про здобуття публікації мо-
 єдиної несправки, скликає до роботи
 Радика Савини, Ви директор des Herzogthum
 Бургундери 28. маж. е.р. Напрямки іх
 ставши обговорював в перший раз і
 і доказав що Ви не розумієте дані
 раціональні і тому, що навіть заки,
 мури, невдоволення і несправки зростає.
 Також моральні зростає з усіма по-
 стачами наші дати. Зростає беззасторож-
 ливо в коритональному відношенні.
 ти. Ви не справно стави, політичні
 машини, сати висловити країнв. Чи
 наі дозволі суверенності в тім
 дозволіти собі? Так, такі, своїми
 з. Зростає, що в коритональному
 частини, щойно зростає, ми
 найдороже, найцінніше в зростає всі
 ми правди, сати дозволі дозволіти
 сати. Сати зростає богато а а по
 висторах во коритональному і зростає
 перешли зростає і зростає. Зростає
 в сати зростає, німає зростає наі,
 зростає і зростає, німає зростає наі,
 зростає. Зростає і зростає, німає зростає наі,
 зростає зростає наі. Сати зростає
 німає і зростає зростає дозволі,
 що і зростає зростає зростає.

№ 30. До С. А. Морачевської

14 березня 1897 р., Перемишль

По дорозі до Тернополя я трохи приослаб та й встав у Перемишлі, а відци їду до Доброміля, аби Франкові помочи, як не приарештують. Погода файна, жовнір ходить та й ніс му почервонів, але все вдає юнака, бо на варті. Я буду у середу вже в Кракові, як...

В. Ст.

14/III 97

№ 31. До С. А. Морачевської

16 березня 1897 р., Перемишль

Добрі!

Іду до Кракова назад. Ані мене не вбили, ані сховали. Лишень той готель, що я у нім сидів, обступила товпа підкуплена і верещала: «Распнем». Дурна товпа, бо лиш кричала. Ночею мав-ем цілу зграю жандармів і поліцаїв. Нині отворив-ем бюро інформаційне, і, може, яких 300 хлопів брало інформації на то, аби Франко дістав 24 голосів у Добромілі. Та й ще багато усякого було. За то Вам з Кракова напишу. Напишіть зараз, що робите?

В. Ст.

№ 32. До В. І. Морачевського

19 березня 1897 р., Краків

Коханий друже!

Я був через кілька днів на селах, аби казати мужикам, що кров червона чорній землі на весну не вадить. Я з ними ходив поміж шаблі і все казав: ви дусші від шабель. Потім мужики впали з кандидатом своїм, а я казав їм, що вони ще десять послів чужих витримають. Потім нас арештували, але мусили пустити. Врешті відвели мене до колії, і ми розійшлися як приятелі. У Кракові надіяв-ем ся застати від Вас лист, та й не застав. Дуже боюся, чи Вам що злого не лучилося? Напишіть зараз хоть одно слово.

Василь

№ 33. До В. І. Морачевського

Березень 1897 р., Краків

Дорогий друже!

Сидів я, сидів та й не міг усидіти. Недалеко від мене били і різали. Я пішов туди. Застав-ем подертий сніг на горах, заболочений на дорогах. Серед тої смерті сиділи чорні села, як тіні, як жужлі, спалені горячкою голоду давнього і довгого. У селах — люде. Гадали вони і ще гадають, що їх сльози розсіються попід сонце і на сонце впадуть, і почорніє воно, і цісареві знак дасть, що вони плачуть і гірко ридають. Гадали вони і ще гадають, що сльози їх на вітер усядуть і піднесуться там, де атоми пурпуру бога тихо обминають, і атоми шептати будуть їх сльози, і бог укритий покажеся, і буде з висот синіх видіти їх, як плачуть і гірко ридають.

Потім я прийшов до них і казав їм, аби не плакали і аби гірко не ридали. Я їм радив, аби брали стріхи свої і складали одну на одну — аж під сонце. А сонце запалить їх високість, і царя спече, і бога покаже. Вони слухали мене і ще боялися. Але я їх таки намовлю.

Ми, однако, стали добрими приятелями. Я їхав, а вони мене прощали і розійти не могли ся зі мною. Жандарми надійшли і нас розтягнули. Се були бойки з Добромильського повіту. Ми йшли темнов ночею болотами і раз по раз спотикалися, але не впав із нас ніхто, бо тримали нас плечі близьких, що разом з нами йшли. Довго ми йшли, і хоть замерзали нам ноги і гнили від мокрого болота, то ми розгрівалися нашими великими словами. Потім настав день, і ми бачили ясне сонце і мідяні ліси, і чули-смо короткий, уриваний спів косів, що недавно надлетіли. Ми ще йшли, хоть бажали глядіти на сонце і ліси. Зайшли-смо у місто і надибали жовнірів, що стояли сперті на олов'яну зброю. Ми пройшли коло них, як діти, — невинні і цікаві. Потім вони нас, як дітей, загнали у церкву. Лиш у церкві ми були безпечні — ми невинні. Обступили вони церкву і хотіли нас там різати. Ми хотіли не датися і чарами святими боронитися. Прийшли потім начальники і просили, аби вийти, то будем безпечні. Потім ми вийшли, нас 24, і голосували.

По голосованю я казав їм, що можна і в церкві боронитися, а в хатах і селах то конче треба.

Такі були вибори. Я за них Вам колись більше розкажу. Мій друже єдиний, я би рад бути з Вами хоть днинку ясну, і я буду доконче старатися, аби поїхати до Вас. Але Ви тим часом пишiть такі листи, як пишете. Се сила моя і краса. Я по них лiпший і файніший. Пишiть.

Ваш *Василь*

Напишiть виразно, чиї імена подавати, а чиї не подавати і чи треба буде товариствам складати подяки? Коби можна, аби не складати. Бо се не конче добре.

№ 34. До В. І. Морачевського

24 квітня 1897 р., Русів

Коханий друже!

Як би-м хотiв Вам сказати за себе, що я роблю, то лиш треба би Вас тут, у Русові, аби-м Вам показав довкола зелень і розцвілі дерева, а до того ще показав би-м мiзинний палець правої руки і сказав би-м: а це я такий сам, як палець. Часом мені добре самому, а часом то так катужу. Хочеса такого чоловіка, аби з ним сiсти на траву у лузі та й говорити. Говорити та й говорити, а потiм казати тому чоловікові: та ходiм до хати, та їсти нам мама дасть, буде бiдна мама трохи униматися, що панських страв не кладе на скатерть, але то нічо, наїмося та й пiдемо поздовж яру попiд верби і будемо знов говорити. Аби то Ви так були у мене, і аби-м так оба їли у мами, а потiм ходили понад яр та й говорили. Мені видиться, що Вам було би дуже добре у мене, та й тому виберiть Ви таку щасливу днину у добру годину та й з'їдьте усiма до Русова. Пані доктор буде з мамою журитися, чим би нас нагодувати, а ми будемо бавити Юрчика і так на їду заробляти. Лиш відтепер вже зважтеся і скажiть, чи можна Вас надiятися, бо iнакше не поїду до Вас до Цюріху, як вперед не обiцяете. Вам буде добре і спокiйно.

Вчера було Юрiя, середина весни. Пообтикали мужики усi ворота терням, оглянулися, чи поколеса вiдьма, та й пiйшли, куди котрий. А одні до мене. Увiйшли, посiдали та й бесiдували за свою радiсть, за весну, за

свою журу, за біду. «Сьогодні лиш води мужикам під достаток, а хліба, то нема»,— каже той, що ткає полотна, а сам зелений, як толока. «Говори свої,— каже той, що свині перепродує,— тобі хліба нашо, зелений-єсь, як лисниця, та й зацвітеш, бо весна тепер, все зелене та цвіте».— «Тобі хвіст свинячий у руках позеленіє, та й відгризеш, бо меш гадати, що то часнок»,— відбивається ткач свинареві. Сміх серед решти. Один цікавий каже: «Набик, хлопи, бо шляхта гонору собі дошукує! Мой, ремісники, вам ще благодать, але нам, справедливим мужикам, то вже виходить з решти. Сьогодні рано кажу своєму хлопцеві: «Йди, небоже, овечета віжени та попаси». Вігнав, знаєте, а то роса така студена, що аж! Плаче малий та й каже, що роса пече у ноги, аж щипає. Кажу я ему: «То ти від роси плачеш, що в ноги щипає, чекай, небоже, прийде роса до очий, тогди заплачеш». Всі слухали та так якось невинно, по-діточому, як коли би вони все мали чоботи на росу, як коли би байки слухали. «Сьогодні вся робота мужицька — мука. Роса, та й вона щипає мужиків, зачинає від ніг а до очий доходить. А земля родить лишень три колоски: один цареві, один жидові, один панові та й попові, а богові і мужикові четвертого вже нема. Та й не знати, чи стане воно коли на тім, аби нам земля вродила четвертий колосок?» Всі слухали, але лиця всіх покрила жура за тим четвертим колоском, усі вони крірвали, усі ноги збивали, досвітками вже по росі ходили, а четвертого колоса не доробилися. Але один письменний перебирав папери на столі та й зачав читати вірш Конопницької:

І чого ж ви впали, роси
Холодні?
Ми ж і так вже голі, босі
Й голодні.
Мало сліз нам, тисне горе
На очі.
І пощо ж нам ще тих срібних
Сліз ночі?

Всі слухали, але з таким ревним серцем, з такими ясними очима, що не могли відвернутися від письменного, хоть вже не читав. «А то хто співає таку співанку?» — «То одна пані написала»,— кажу я. «Ей, де то паня, не може бути, аби то паня була». Потім порозходилися усі додому, а кождий гадав: добре вченому, ему

світ розкритий, а сліпому мужикові світ закритий! Як приїдете до Русова, то мете видіти цих, що не вірять, аби Конопницька була панею.

Здоровлю паню доктор, і Вас, і Юрчика сердечно.

Ваш *Василь*

№ 35. До В. І. Морачевського

Квітень 1897 р., Русів

Дорогий друже!

Ви найліпше знаєте весну, бо у Вас все є весна, все росте, все від землі та під небо йде. Я також сидів сеї весни на горі, ще сонце не сходило. В досвітнім холоді чути було силу різкості, що мала стати на цілий день, бо як сонце зійде, то вип'є всю росу, весь холод забере. Пустить сніп променів і по горах росу вип'є. Мало єї для вічно прагнучого сонця. Пустить срібні лучі рівнинами широкими, далекими. Нап'єся в обіда, та й нічо — палить его далі жара! Ще обмотує доли та долини нитками срібними і решту допиває. Потім стає знесилене своїм вогнем власним.

Витискає піт з сіячів на полі, та й мало, мало для его світла, для его жару вічної!

А в полудне впиваєся нерухоме в ручаї, стави і ріки, у моря сині і Дунай випиває.

Потім підймає хмари з морів, гризе їх з жажди міліонами своїх променів, купаєся в них. А як викупаєся, як згасить душноту, то пускає дощ землі і на гори, і на рівнини далекі, і на долини межі ними. Виходить ясне, молоденьке на небо і смієся до землі, а земля до него.

Отим ранком їхав дід Михайло орати у поле. Чотири колеса від воза одно за другим йшло поволеньки за волами. Пільна дорога перед возом ще спала. За возом гойдалася, хиталася, і всі бодяки застрашені возом та й дідом Михайлом. Першому бодякові головку передне колесо урвало і викинуло аж на ниву, на жито. Другі відхилялися, пручалися, але багато їх впало. Вже віз діда Михайла далеко був, а бодяки ще зо страху тряслися. Виділи зеленого жука, як его роздавило на дорозі, як крильця зарив у порох і як умер.

Так їхав дід Михайло орати на ниву. Перед ним пільна доріжка спала, а за ним тряслася і боялася.

— Гий, ги-ий, маленький! — чути дідів голос, що ро-сою розходиться. Заїхав на ниву, скинув плуг, збудив онука Івана, та й орють.

«Гий, бичок маленький, борозного батогом, най тяг-не»,— каже дід та налягає на плуг, а внук борозного батогом підгонить. «Діду, аді, яких людей усюда по полі»,— говорить Іванко аж на цілу ниву.

«Богато людей, бо весна, треба орати, сіяти, аби зем-ля родила. Довкола кожного села тепер люде орють і сіють. Перевертають скибу д сонцеві. Кілько селів на світі, то довкола кожного є такий обруч людей, що зем-лю д сонцеві привертає».

«Гов, най відітхнуть воли»,— каже дід. «Діду,— каже Іван,— то такі колеса є довкола села кожного, геть коло всіх селів, та й у тих колесах люде орють і сіють — то це весна?»

«Весна, синку,— каже дід,— ану гони волики».

Така весна, мій друже у нас була, і я тішився нею. Дякую Вам за раду, чому не пишете?

Ваш *Василь*

№ 36. До В. І. Морачевського

Квітень 1897 р., Краків

Мій друже коханий!

Я би Вас хотів тепер обіймити за шию, і поцілювати Вас у ясну голову, і сказати: такого приятеля я не мав і мати не буду, а Ви, любий, все будьте моїм. Чи Ви буде-те дужий, чи слабий будете, чи добрий будете, чи злий станете, чи файний будете, чи краса Вас відійде — будь-те все моїм. Мене люде ніколи не намовляють, аби я Вас мав за злого, або за слабого, або за нефайного — Ви, будете усе моїм. Мені доста того, що Ви є мій друг і світло моє. Ви у мене ніколи не змінитесь і все будете моїм сонцем у студінь, і моїм дубом листатим у спар-ноту і животворною тінею.

А я буду усе Вашим, хоть не такий дужий, хоть не такий ясний, але дрібненький, маленький, з веселими очима і гарною душею. Так буде. Ані боятися мені за Вас не хочеся, як можна боятися за зеленого явора, як він, явір, зелененький?! Та най вода підмиває корінь, то за явора зараз співають пісні, і явір зеленіє у віки вічні. Ні, я не боюся за Вас. Як Вам жите підмулить серце, то я за Вас співанку буду співати, як дівчина тепер співає за явора. І Ви все будете моїм так, як співанка моя, що я її співати буду.

Так буде, інакше не буде, та й все так буде.

Я такий радий та втішний, що Ви мені післали свої праці. От мені зараз прийшло на гадку, які би то Ви раді були, якби я Вам післав свої. Треба мені почекати рік ще, аби Вам радість сотворити. Не хочу заходити у спілку з тими, що хотя у моїй душевній роботі все видіти новинку газетярську на дні.

У послідніх місяцях я пробував друкувати малу книжчину (120 сторін 8.) — але ті, що мали дати гроші, сказали: «Талант є, та нема у сих творах служби громаді, нема науки для теперішнього покоління, таке можуть собі богаті німці друкувати».

Я все боявся бути «початкуючим літератором». А тепер видно, що не дармо боявся. Леда дурень, то зараз має претензії батька, брата, меценаса з радами і порадами. Я й подер у їх очах мої папері, і тепер лиш є ті нотатки, що я з них черпав до моїх праць. Знов решту я подер і тепер я чистий з праць, що нема в них служби громаді. Тепер я буду служити людям і собі, а не громаді.

Мене цілі тоті пересправи дуже змучили. Це перший раз я удався до людий знатних, як бідний хлопчик просити, чи би не уставили до вікна і мою чічку, бо вона файна. А відповідь: чічка файна, але не файна.

Я не хотів зараз мучити Вас своїми болями, але тепер усілося і з обов'язку Вам пишу, аби-сте знали, що дію.

Мене боліло не то, що вони не хотіли друкувати, але то, що казали, аби писати так, як вони хочуть, а не як я хочу і вмю. Лютий був-ем і казав-ем собі, що по-руськи не буду писати, а по-іншому не вмю, і моя кар'єра ще перед порогом скінчилося. Але тепер буду писати, хоть би лиш задля того, аби Вам таку втіху учинити,

як Ви мені. По правді, то мене дуже кортить і пімститися на моїх судях. Я би лиш чимборше рад кінчити медицину і тікати до Вас або у світ і оце хотів би-м побути з рік у Парижі, аби навчитися, як люде виглядають. Тепер я вчуся і буду доктором у липню 98 р.

Сего липня поїду до Вас, і там обмислимо вже, що з собою робити. Я тепер Ваш і не громадський. Попри медицину я би ще читав, аби доповнити своє маленьке образование. І тому прошу Вас, аби-сте мені подавали ради в сей спосіб: се би треба перечитати, а се би зробити. Так буде файно. Системи в образовані не хочу, бо не люблю, і тому Ви можете все мені радити.

Так, коханий, стоїть зі мною, і видите, як я потребую Вашої помочі.

Завтра їду до Русова і буду там до 15 мая. З Русова маю поїхати до Ваших у Сторожинець. Чи Ви будете на великдень, чи не можна? То би радість була. Гроші як мете висилати, то до Русова.

Та й пишіть, єдиний, а я Вам також.

Ваш Василь

№ 37. До В. І. Морачевського

Травень 1897 р., Русів

Дорогий мій друже!

Будьте Ви мені дужим і щасливим другом, бо я не могу таким бути. Так мене жите розбиває та так опоясує горем, що ледво, ледво тримаюся. Я не годен ступити, аби не вчути страшної мелодії смерті, та й в моїй моці не є, аби смерть прогнати, а жите наново привернути.

А я собі нагадую жите, але файне, як діброва, в три ряди саджена, як калина червона, а веселе, як потічок у ярку, що кривульками гнеся попід береги та береся підмивати вербу над яром. Але беріг дримає над потічком та й не журиться, що его підміє, а верба похитує листям то д сонцю, то від сонця та й тихенько шепче: «Та не біжи так борзо, бо ще в став забігнеш та й утопишся!»

Але сів чорний мотиль на камінчику. Чи він відпочивав, чи холоду набирив у шовкові крила? А я сидів коло мами та й ланцюг робив зі стрівок, мама полола гряд-

ки та й співала пісню: «Ой їхали купці з гору, з гору, з-за Дунаю...»

Сонце розсіялося по синім небі і відти падало, але не проміннями, але мацінькими срібненькими дробинками. Такого богато сонця, що зірочки напихалися в очі, в пазушину.

А мотиль сидить на камінчику, вітер хилить крила шовкові. То крила зійдуться з собою водно, потім розходяться вдвоє. Та й так все, раз по раз. А сині облаки все запорошують чорні крила срібненькими, сонячними зірками. «Зараз срібний буде, не чорний»,— гадаю, а ланцюг тримаю у зубах. Шовкові крила замикаються, то утворюються, та й мотиль не срібліє.

«Ма! а мотиль зараз сріблий стане?»

«Який мотиль?»

«Аді, той чорний, на камінчику».

«Ти чого на чорного мотиля дивишся, не дивися, бо вмреш».

«А я, я йому его та й не вмру».

«То лови собі».

Повісив-ем собі ланцюг через шию та й гайда за мотилем. З камінчика утік на червону чічку півонії, а відтак впав на листок конюшини, а потім через пліт поплив синім воздухом геть собі. Кудя, кудя?

«А їмив-есь мотиля?»

«Утік у бабин город».

«Не лови ніколи чорного мотиля, бо вмреш, білого собі їми».

«Я їму собі білого».

Потім я заснув під соняшником, мама зв'язала їй кілька докупи, аби більший холод був, а мені приснився чорний мотиль на камінчику, потому мотиль сріблів, аж став сріблий, а я его ловив, ловив.

А я встав, а мама дала хліба і ложку у руки, аби їсти молоко. Але летів білий мотиль, та й я за ним з лижков біг, а мама радила: таже наїжся наперед, білих мотилів є багато, та потім їмеш.

А я наївся та й ловив мотилі коло мами.

Але то давно, дуже давно, як ще моя мама полола грядки, а я за мотилями бігав і ловив їй і в сні, і як молоко їв.

Файно мені було коло мами. А тепер мене обсіли чорні мотилі, а мама не годна вже порадити, що аби

відгонити їх, бо вмру. Мені так страшно стає, чи я не забуду того раю мого, синіх об'яків, ланцюгів плетених, білих мотилів. А то і тепер я ледво нагадав собі, ледво списав Вам маленьку пригоду.

Шумить коло голови моєї рій чорних мотилів, шумить у безконечну мелодію і закриває сине небо, ясне сонце, очі затемнює. Чорна хмара настала, і я рвуся, пручаюся і, відай, утоплюся в чорних хмарах.

А може, Вам буде не до вподоби, що я так розплаквся. Мені би жаль було, якби Вам не було до вподоби, але я таки заплакати мусив. У неділю був у нас, у Русові, др. Окуневський. Дав раду, розрадив, успокоював, та й я вибрався до Кракова. Коби я міг вірити, що ще мама хоть трохи поживе. Коли не можу.

Ще казав мені, що Ви переноситеся до Кракова, і я дуже сим зрадив. Блише будете,— легше буде.

Я вже хотів дати Франкові Ваші гроші, та він питав, чи Ви не зажадаєте звороту гроший, як другі поляки. Франко написав у «Zeit» статю про Міцкевича, і всі поляки, геть усі, тепер на него бий забий! Чи Ви хочете поставити Ваше імне тепер у Франкову газету? Через це мушу чекати Вашого дозволу.

Напишіть письмо добре для мене. Паню Вашу і Юрчика здоровлю сердечно і лист до них пишу.

Ваш *Василь*

№ 38. До В. І. Морачевського

Травень 1897 р., Краків

Дорогий друже!

Файне Ваше письмо за Франка. Ви не знаєте, як мені дуже жаль, що повів студений вітер від нас та на Ваші ниви, у цвіті прибрані. Я би хотів цілою душою, аби так не було.

Але чому наші городи пусті, таже весна у нас щорік з полудня надходить. У нас ниви жита не родя і хліба нема; у нас жита нема і птахів нема, співанок нема. Ми голодні й невеселі.

У нас мужик кидає зерно у землю, і байдуже, чи вродить. Чи вродить, чи не вродить,— ліпше не буде!

Давно платили-м панщину полякам, потім платили-м за процеси лісів і пасовиськ, потім пропінацію, а тепер Вавель. Це полякам.

А Австрії платимо осібно податки з неслухно укладованих ґрунтів і даємо рекрута.

Ми за то маємо права конституційні від Австрії, але їх поляки нам *per fas et nefas*¹ зрабували.

Рабівник може собі у хату справити щонайфайні образи, щонайкращі столи і Міцкевича може читати, але він рабівник. А попід вікна снуються зрабовані і варварським оком глядять на образи.

Але дотепер там, у хаті рабівника, були его діти (соціалісти), що дивилися на зрабованих і казали: «Ми будемо люде, ми вам зрабоване вернемо». Та діти підросли і батьківського розуму набрали.

Тепер ті гелоти кинулися на дім, і вирвали поета з рук, і сказали: «Подлий поет, що татам не дає людства, а дітій до него не доводить».

Оце Вам гадки усіх русинів, навіть найліпших, у сю пору. І Франко, що є їх ротом, сказав за них то, що вони собі гадають. А мені смутно і страшно, бо я з тих гелотів. Я розумію, що так мусить бути. Напад на найкращі цвіти у городі dokonує зрабований і є для себе оправданий. Се є страшне.

Я би хотів, аби розбили були то серце і голову, що поета не чує, а поета аби в церкву були зложили.

Але той варварський напад най буде пересторогою для серць і голов рабівників і старих і малих.

Простіть за нудний лист, але я Вам мусив з обов'язку подати теперішній образ мого оточеня. Я не хочу бути нічийм ротом, але своїм буду говорити до зрабованих. Говорити буду від гелотів, бо я з них, але буду вчити їх, аби поетів у церкву заносили, а серця нелюдські аби кололи.

До другого листу лишаю собі бесіду за мене, а тепер Вас прошу, напишіть мені, як Ви маєтеся? Чи будемо видітися і коли, я би так з Вами хотів наговоритися. Так би-м ревне хотів. Говоріть хоть в листах.

Ваш Василь

¹ Правдами і неправдами (лат.).

№ 39. До В. І. Морачевського

Червень 1897 р., Краків

Дорогий друже!

Дуже файно Вам дякую за файний лист. До Вас поїхав би-м, полетів би-м, так дуже хочу Вас видіти. 10 липня ще би-м у Вас не міг бути, аж хіба 15. Але ся дорога мені багато клопотів наробить. Як зможу, то хоть на один тиждень поїду. На довше, відай, не буде можна. Хоть я маю гроші, обіцяні на сю дорогу, але в кишені їх ще не маю, тож не знаю, чи бог дозволить мені, бідному, хоть тиждень бути у Вас. Ні, але я гроші з-під землі викопаяю! Боже, кільки би я у Вас своїх болів лишив, а кільки би-м сили від Вас набрав?! Коби хоть сей раз поталанило, який я вже змарганій! Я би собі дав палець утяти за сю їзду. Мені здаєся, що я би з Вашої хати чув сине море від полудня, чув би-м гори, що хмари як полотно пробивають і все глядя на голубе небо. Я би вибіг на гору і нагадав собі Вашого Словацького, збіг би-м на долину, на озеро, і знов би-м его спом'янув, і ймив би-м у долоню одну перлу водички, і упрсив би-м перлину, аби замерзла, аби-м собі єї взяв до мами; а вночі сховав би-м кільки звїзд з молочной дороги, обвинув би-м, золоті, у душу свою і приніс із вольного краю до рідного краю. Я би вибіг на верхній вершечок і пустив би-м свої думи найкрасші із хмарами, най би летіли до неба. Відти їм близенько вже. Я би пустував, як хлопчик. А потім би-м Вам розповідав за то, як душа моя боліла, як веселилася, а врешті би-м узав Вас за руку, і довго єї тримав, і поволеньки говорив.

У Кракові є така деревляна будочка. У тій будочці є булки, колачки, медівнички. А дозирає над ними старенька бабуся. Та будочка то так мені виглядає, як коли би єї вимів хто з великого склепу. «А може, це ще здатне? — казав до себе мужик. — Ая, най машірує на сміте, мій пан за таким не стоїть». Та й вимів. Йшла бабуся, підоймила тото нездатне, та й має свою будочку.

То сидить вона собі та й доглядає колачків. На колінах у неї шнурок пацьорків. Вона їх перебирає і шепче, шепче, шепче.

Чи ті пацьорки не сльози бабині? Чи вона їх не по-збирала на шнурочок, як одніське своє маєство? Чи

вона не шепче над кожною слезною, як то було, коли та слеза спускалася з трудом по зморщенім лиці? Але баба шепче, шепче.

Як то було, бабо?

А сонічко засвітило над бабиною будочкою. Ой ти, сонічко боже, не забуваєш за бабку!

А довкола будочки рівчик від дощу. Ковальчики каміня, цеголок, черепочків стояли довкола. То такий пліт бабин.

А за плотом бабиним дітий купка. Коли схочуть, то перейдуть пліт бабин. Сонце дітям з пороху робить веселки сині, дощ їм камінчики сполював. Забава.

Ой бабо, дивися, скрадаєся хлопчик, та й пропаде колачик. Та й баба все дивиться то на сльози свої, то на хлопчиків.

Вечір. Нема хлопчиків, баба лишень з пацьорками лишилася і шепче, шепче. Як то було бабі?

Ми би оба шкодували, чому тої будочки нема коло нас, бабусі було би блисше до неба, а дітям до анголів.

Ваш *Василь*

№ 40. До О. К. Гаморак

Червень 1897 р., Краків

Добрі!

Прошу Вас прислати мені зараз Кіркегарда, бо мушу звернути его властителеві. До посилки додайте і лист, але довгий, довгий. Пишіть за що хочете, пишіть за себе, або за школу, або за політику, але пишіть. Чи, може, знов чим не вгодив і — гнівається? Я Вам мушу дати наперед «генеральне» прощення за всі мої проступки зглядом Вас, аби-сте мені дарували і за то, що було, і за то, що є і буде. Так що як я Вам скажу або напишу що зле, то Ви відразу собі скажіть: але він вже перепросив.

З новин занотую то, що молодіж університеська руська в наступаючім році гадає величаво обходити 25 ювілей літературної діяльності Франка. Вже відтепер робляться приготування. Гадаю, що жіноцтво руське має

також симпатії до Франка і не лишиться. Дайте гадку.

Я вчуся сильно і не знаю, що де в руській політиці дієся. Знаю то одно, що мужиків страшно засуджують в процесах. Мені одному з того випливає одна правда: лиш руські мужики тепер двигают цілу вагу посвяти, кроваву і невольничу, за поступ цілої нації. Чи Вам то не впало в очі? Всі руські партії менше або більше ставали в виборах яко опозиціоністи (крім Барвінського), а Ви не видите ані одного на лаві оскаржених з інтелігенції? Се річ, на котру повинно ся звернути увагу тій подлій публіці «Галичанина» і «Діла» і т д. і зробити проти неї таку встеклу кампанію, аби вона раз вийшла з того, 1) що вона що-небудь варта в поступі народа, 2) що вона є інтелігенція свого народа, 3) що вона живий кавалок живого організму, 4) що вона до чогось придатна в культурнім і суспільно-політичнім житю народа. Примір правдивої інтелігенції і провідників: польський рух соціалістичний почався в р.1879. То був рух маленької частини польської нації. Оже той рух дав за 18 років свого існування 160 інтелігентних жертв того руху, 7 повішених, а решта в Сибірі і австрійських криміналах.

Мене лють бере на молодіж, що хоче 25-літній ювілей Франка святкувати і донині не годна видати нічо. Зрозумійте Франка і его критику на руську суспільність тепер. Відчуйте тепер напади на него зі сторони руської інтелігенції і то, що мусить відчути Франко! Чи не має той чоловік жалувати, що доля кинула его працювати у такій суспільності 25 років!

Пишіть. *Стефаник*

№ 41. До С. А. Морачевської

Липень 1897 р., Кути

Добра пані!

Я лист до Вас запізно пишу, то лиш тому, що я з Кракова поїхав до решти зупсований і немічний, а тут, у горах, то зачив-ем відходити. А як я «відходжу», то забуваю за свої дні і за все; Ваш лист був не то аби

файний, але такий, що правду каже, та ще файними словами. Тепер буду Вам казати, як я сиджу.

Є у саду стара хата, є у тій хаті старі меблі, а газдує стара вірмінка. Стара вірмінка, як стара відьма, — лице смагляве, острє, ще й з глибокими морщинами. Старий стіл має дві нозі, але не такі, як ноги, але як дві лірі. То вона мені той столик до ліжка приставляє і приговорює: як я була молода і чоловіка мала ще, то ці ліри гей грали, гей голос з них голосив у хаті, а тепер то це ноги від стола — та й більше нічо. Я тогди співала і ці ліри співали. Тепер пропало.

А до старої вірмінки та сходиться багато молодих дівчат, єї своячок. То сяде вона межі ними та й вчить: якби-м була молода, то бігме би-м цего доктора розлюбила, та й оженив би ся зо мною. Йшов би він у город, а я би підсіла, та й ймила его, та й заговорила, чому Ви такі самі, чи у Вас роду нема, чи веселості, у нас, у Кутах, всі веселі. Та й би-м зрівналася з ним, та й би-м вже від себе не пустила. А дівчата слухають та й дивуються, як то давно добре було, що на хлопців «випадало» підсідати, а як то сегодне зле... А я слухаю, як мені вірмінка уповідає, та й сміюся з старої цокотухи.

Ся пані та називаєся Богданета Ромашкан і каже, що єї родина давна ще й славна.

А ранком і вечером то я ходжу по горах і по лісах здовж потоками. Прошу Вас, скажіть Ви мені, що я правду кажу. А хочу казати таку правду: йду я дубовим лісом та й на голові капелюх поправляю, бо він так на голові стоїть, що у лісі так не має стояти — якось інакше, так, як галуза на дубі, так має стояти. А ще очі то мають не так дивитися, але так, як лист кучерявий у небо дивиться, так вони мають дивитися. А ще па дубів то я не маю глядіти, як на ліс, але як на дубів, що кождий сам росте, сам жие і сам гние. І я дубам кажу: «Ви, мой, кождий свій пан. Ти, старий дубе, наслухався Черемошу та й багато знаєш, а ти, молодий, слухай, як старий говорить, то будеш з вітрами ся пізнавати, то будеш сонце знати та ще будеш дубом серед лісу ставати!» Поважно мене питає: «А ти, дубе ци береза, ци що ти є?» — «Я от чоловік». — І старий дуб якось згїрдно зашумить листем, гей би приказував: «Ага, то ти плакати любиш!»

Файно мені жити. Жию таким житем, що сильне, та й спокійне, та й тверде. 13 серпня їду до Сторожинця,

бо Ваші гато їдуть до Москви на з'їзд лікарів, а я маю коло хати бути. Дуже тішуся, що їду до Ст[орожинця]. А Ви ще мені напишіть тутки. Юрчикові то напишу письмом, а тепер то его файно вітаю здоров'єм і добром.

Бувайте здорові.

Стефаник

№ 42. До В. І. Морачевського

Серпень 1897 р., Кути

Дорогий мій приятелю!

Добра і картка, добре би було і без картки, якби-м знав, що мене не забуваєте. Нема такого дня, аби-м за Вас не погадав — мені без Вас трохи зле. А вже не знаю, чому то так, але чим блисше до Вас стаю, то тим дальше від моїх давніх відходжу. Часом мені і смутно є, що покидаю давніх знайомих і приятелів. Часом мені жаль, та такий, як малому пастухові жаль за тими полями, що вже спасені і нема пощо гонити вівці на них.

Ото, видите, тепер ніч, але ясна. Господь его знає, де поділася темрява. Відай, вона та збилася вкупу у серце нещасливих людей і там панує — п'є та гуляє. Чи кождому так ясно, як на небі ясно?

Пливе ріка, перебовтує воду і шумить, аж дрошем ліс пробирає. Збилися ялиці вкупу, в ліс — та й ночують. Страшно якось вони дримають, ті ліси. Які сни? Місяць згори розсипає світло, а ліс поставив над собою тисячі хрестів. Обороняти мають перед силою, що дримає у світах світених. Перед отими страшними скалами та мають хворонити ті хрести.

Ті скали і ті чорні тіні від них, то такий страшний сон. Сниться лісові той сон. Вперед є срібло у сні. Ціла земля срібла. Але встають великі чорні великани. Пожирають срібло і ростуть геть аж під небеса. Сили якісь божі по-сріблюють тих великанів, а перед ними земля без срібла. Йде сила на силу, йдуть гори на місяць, що місяць кине срібло, то скала прожре. Така страшна баталія скалів з місяцем. Отак сниться лісові, і боїться він тих скалів, і кождоу шпилькою цілює місяць, і дрожить у страшнім сні.

Пливе попід скали і ліси ріка, і шумить живим сріб-

лом та й заколисусь ліси до сну, і так йде та йде помежи ліси і скали і все гудить пісню.

А що тому павукові, що сховався під паху галузки? Гадає, що якби йому роса не змочила ткани, то би ловив сон лісовий. Але й сам він дримає.

Сріблий сон лісовий...

Не хочеса мені ще кінчити листу. Для маленького Вашого Юрчика та розповім тоту казку, що мені нині баба старенька розказувала.

Каже: мій Іванко був чемний хлопчик. Пас він двайцять овечок і маленького коника. Вівці йшли наперед, Іванко за ними, а коник ще за ними. Бувало, ані шкоди в полі, ані скарги від людей.

Пасе він собі, гадки не має. Як му здрімаєся, то співає, а як зголодніє, то їсть хліб з пазухи.

Вечером то прижене вівці і коника, запре їх у загороді та й зговорить очинаш під фірточкою, аби коник вівці не вбив. А прийде рано — та й знов гонить.

Але раз пішов і старий у полонину. Щось ему Іванко помагав, чи сіно стягати, чи що. Дивиться коник, що Іванко не пасе его, та й забіг у чужий овес. Побіг Іванко та й вігнав. Але коник знов та й знов — унадився у овес.

Як старий побіг, як вужевков потяг коника та й вібив око.

Підбіг Іванко до коника, а коник плаче. Сльози цілу голову зросили. Плаче і собі Іван. А далі як не зачне молитися!

Він просить бога, аби коникові легше на око. Ревне молиться.

Молився до вечора. Гонить овечки додому, та й коника веде, та й молиться за него.

Йде та молиться, йде та молиться.

Забігли овечки у город вже таки нашого сусіди.

Вібіг сусід та й мив бити Івана.

Лишив Іван і коника, і овечки та прибіг додому, та такий страшний був, що аж. Вже-м вік ізстаріла, та такої страшної дитини не виділа.

А потім Іванко вже не хотів ся ніколи молити.

Вже тепер він оженився і діти має, а не молиться. Всі кажуть, що він Кальвін, що собі скаменюшника в серці має. А я знаю, що він не Кальвін і скаменюшника в серці

не має, лиш таки відтогди не каже очинаш, відколи его сусід ймив бити, як він за коника ревне молився.

Коник таки осліп, а Іван і до сьогодні не молиться.

Таке мені розповіла баба та й банувала на сусіда, що сина від бога відвернув.

Пишіть, мої добрі, та й багато. Здоровлю і Вашу паню, і Вашого хлопчика, і Вас.

Стефаник

Від 15-го я в Сторожинці.

№ 43. До С. А. Морачевської

Серпень 1897 р., Кути

Називаю Вас таким наменем, яке найкрасше знаю.—
Вже.

Ви собі нагадуєте, як то я ходив навперед хати, а Ви вийшли зі своїм гладко причесаним волоссям і зі своїм сміхом на лиці. А чи собі нагадуєте, як тогди я Вам уповідав за старого діда, що вийшов, і сів на приспу, і грівся протів сонця. То видите, той образ налетів на мене разом з проміннями, і лишився, і вертиться, і дригаєся, і вириваєся від мене. Я Вам кажу, що мука моя з тим образом. Я ходжу, а він ковтає і допоминається на папір.

Як мене катують такі образи! Вони у мені такі файні, такі файні, що я вповісти не годен. Ростуть вони, ростуть і вже стають файними парубками. І замість лишитися коло мене і радувати мене — вони конче хотя йти на свій хліб, на своє господарство. Боже, що я тогди за болі переживаю! Я дурію тогди. Беру пишу. Даю їм своє господарство. Дивлюся на їх господарство і виджу таке мізерне, таке маленьке. Кажу: у мене ви були богацькими синами, а на своїм хлібу нуждарями будете. А потім ще гірше вам буде. Підете по жебрах за шустку-дві. І йду з подвір'я блудних синів і забуваю за них.

Я вам кажу, як на сповіді, що колись усі ті мізерні господарства попідпалюю, а сам здурію. Прецінь, то страшна річ! Маеш доньку — та й фльондров стане, маеш сина — та й жебраком або злодієм людім у очі лізе. І кожда донька така, і кожний син доньці подобен.

І тому я такий рад, як я маю кому свій образ розповісти. Пускаю сина чи доньку, але до знакомого, до приятеля. А як даю его, то ще можу просити, аби не били, аби мили, аби голову чесали, аби до хліба ще й солі давали.

Доста того, що як пишу який свій образ, то зачинаю все: лізь, чорте, у бульбону!

І сьогодні я своїх синів покарав страшно, порізав, покатував, порозривав. Тепер розумію, як міг Гонта своїх дітей порізати. Але не розумію, як міг плакати на їх гробі?!

Який я сам нуждар і немічний, що не можу діти дати доброго хліба.

Ще-м сего нікому не вповідав і нікому не вповім, а Ви перечитайте лист, підріть, киньте жидам під ноги, а мене не зрадьте.

Ваш Стефаник

№ 44. До В. І. Морачевського

Серпень 1897 р., Сторожинець

Дорогий мій друже!

Той лист, що Ви его писали до Сторожинця, я аж тепер прочитав. Мені дуже гірко стало, що Ви стратили до себе віру. Із-за того, що мете носити ковнір або гудзики, та й зараз турбуватися. А най Ви уберетесь і в орнати, то все до Вас не липне. Ви є чоловік та й все чоловіком будете і великим, і сильним. Ой, друже мій єдиний, не дайтесь болеві і смуткові. Я би за Вас убрався в остатне лахмате, аби Вам не було зле. Як Вам приємно мати мене за свого найближшого, то подумайте собі так: він (я) мене має за свого найбільшого друга, і за такого, що все відкине з дороги, що стоїть наперек неї, і зробить так, що его найближші будуть ним тішитися. Без гроший, без маєтків буду тішитися. Най би-м Вас уздрів і в мундурі галицького старости, лиш аби-м уздрів раз. А мені що за кривда з того, яке Ви убрание на себе уберете?

Мій друже коханий, не журіться. Я тим дуже радуюся, що Ви будете близько коло мене. Мете видіти, який я коло Вас стану. Якнайборше приїжджайте.

Тепер я сиджу у Сторожинці. Вам не треба казати, як тут добре. Ще ліпше тому, що я собі на кождім кроці нагадую Вас та й Вашу жінку.

На то межі нами не сходила бесіда, які Ви у мене вартні та добрі. Заки я Вас не знав, то-м місця собі між людьми найти не міг. А Ви прийшли, та й мені яснійше стало на світі. Ви мали на мене рішаючий вплив, такий, що мені дуже легонько стало жити. Мое жите особисте є дуже тяжке, але Ви его якось змінили. Як то, я не знаю.

Як я ходжу сюда отими дорогами, що ми разом ними ходили, то мені так добре, що аж!

Ми йшли раз оба дорогою тою, що до Будинців. Ви казали, що мемо творити таких людей, аби головами сягали у хмари, а ногами по землі ступали. А я виджу тепер, що я перший такий є. Ще чую, що маю сили доста, аби другого такого створити, як я. Я би хотів видіти ту радість, аби я, що Ви мене створили, і той, що я его сотворю, аби ми оба йшли разом з Вами та разом слухали один одного.

Мені так файно про Вас нагадувати. Як я першого дня лиш подивився на ті стежки наші, то-м писав цілу нічку. Сім образків я посилаю Вам, аби-сте собі вібрали з них то, що Вам найбільше сподобаєся. Ви і Ваша жінка. То, що віберете, то най лишаєся Вам, а решту кину людям у друкованій книжці.

Тато Ваші дуже клопочуться Вашою їздою до Варшави. Кажуть, що Вас поарештують і посаду утратите. Я сам ся страхаю того, може би, Ви не їхали.

Коби-м Вас якнайборше побачив. Ой коби, коби. Напишіть, коли будете у Відні. Може би-м, вже раз зібрався та поїхав Вас привітати.

Ваш *Василь*

№ 45. До С. А. Морачевської

Вересень 1897 р., Сторожинець

Добрі!

Першого дня, як я над'їхав та застав-ем Вашого тата, що го дуже голова боліла. Уповідав мені, що Ви дуже велику журу ему завдаєте, бо хочете їхати до Варшави.

А як поїдете, то будуть Вас допевне арештувати. Прошу Вас, не їдьте, най тато так не журиться. Мож, й години нема такої, аби тато не клопотався тим. Гроші, певно, Вам дасть, бо повезе Вам до Відня.

Потім поскладав-ем усі конфітури в шафу, а Ваші річи Ганя просушувала, потім я замкнув і ключ загубив. Ой, так.

Коби Ви були тут, то би Ви таких листів не писали, що Вам якось не знати як на світі жиється. Ви би узріли таку файну хату. Пішли би-сте на Ройче, тов толоков поза колю, понад той рівчик, що над ним ми раз сиділи, та й би-сте казали: але-бо дивіть, як файно. А я би відповів: ду-у-же файно. А якби-м верталися, то ще би-м забігли на давнє обісте. Нагадали би-м собі, як-то туди бродилося та болото обходилося на тій дорозі. Тепер там якось так, як би хто там умер. Ще би-м ходили попри «пошту» та попри «ворожку» угору як до Черновець.

А так я ходжу, та мені добре, а Ви у чужих краях, та Вам зле.

Фортеп'ян стоїть насеред ординаційного покою. Я туди не захожду, бо все ми ся здає, що він обертається тим вузшим боком, як я увійду, та дивиться, чи Вас нема. Боже, якби він заграв. Усю тугу би сказав, як то тяжко чекати та й замикати у собі то, що найкрасше.

А потім я писав довго, дуже довго. Написав-ем малих образків на цілу книжку за один вечір. Сім посилаю Вам, Ви вібракуйте, лишіть собі по одному, а решту киньте. Але скажіть, котрі-сте вибрали Ви і Ваш чоловік. Як я писав, то Ви з портрету сміялися та мені кривилися: ду-у-же файно. Я Вам з десять разів показав язик. Потім убрав-ем кашкет тата, аби-сте мали з чого сміятися.

Вашому татові на его бажане перечитав-ем 2-й образок, бо то за него, і він заплакав. Мені стало дуже якось жаль самотних людей. Але і радість мені груди розбиwала. Аби мене критика у пух рознесла, бо я ті образки буду друкувати, то я не боюся тепер. Якби я міг перечитати 6-й образок, Вам посвячений, мамам, то би їх міліон заплакав. Я того певний. Міліон мужичок би заплакав.

Ми з татом уже зжилися. Тато навіть мене полюбив. Але що з того. Коли я,— пєся натура. Мені все здаєся, що я упросився, що я зайвий. Хоть як мені прикро признаватися, а все-таки признаюся.

Цілий дім тутки — то як би офіщини того далекого дому Вашого. Все, що робиться, то робиться з гадкою на Вас, все, що гадаєся, то за Вас. Навіть сонічники так виглядають, як коли би Вас чекали.

На мою «Юдітку» то вже щось надивлюся. Що роблю, роблю, та й зараз до «Юдітки».

Рано п'ємо молоко, обідаємо і вечеряємо на «ресторації». Гербата не така, як за Вас була, а конфітурів маленько їм, аби Вам лишилося.

З татом як говоримо, то звичайно є у бесіді така диспозиція:

Вступ: 1. Старокатолицизм або щось друге.

Головна річ. 2. Ви і їзда до Варшави.

Закінчене. 3. Що, може, їсти хочете?

Мені так, як у раю Адамові, ще нім яблуком захлинувся. Добре та добре.

Юрчика поздоровляємо усім домом. Пишіть вже до Русова. Коли будете у Відні, у Кракові або у Львові?

Бувайте здорові. *Стефаник*

№ 46. До В. І. Морачевського

Початок жовтня 1897 р., Русів

Дорогий мій друже!

Я би Вам хотів сказати, що той оріх збрехав, але він не міг правди уповісти. Тота правда страшна, та не під пару вона срібному лучові, аби єї оріх пускав із пим укупі. Сонце лиш потіху дає людям. А той образочок правдивий, але за мене він написаний. Давно я сповідався, а за мою найсердечнішу біль таки нікому не казав. Написав лиш образок та й вам дав, бо лиш вам міг дати.

То давня історія. Я ще був у школі. Висока, білява панна мене полюбила. Я перший раз дізнався, що мене дівчина любить. Ой, то була радість, але така, що єї потім і перед тим такої не було. Але я не любив панни. Тому не любив, що вона мені лист написала відразу. Як я той лист читав, та й та любов пропадала, як коли би єї стрічки листу спивали. Та й пропала. То лиш була хвиля одна та й перша.

Тепер та панна нещаслива. Раз вона чесалася, і я був при тім. Та вона питалася оріха, чи прийде її милий? Я відповів за оріха, що прийде, але додав, що оріх так мусить її сказати, бо інакше він не годен, як сонце дивиться на него. А якби він правду сказав, то би всох на другу весну. А той милий ходить собі, та й не треба за него у образку писати, бо він мав лиш минутку одну, а та пропала, як камінь у воду.

Я боюся, що-м і Вашу рану, може, порунтав, а ви мені простіть, бо-м не знав, що є ще, крім мене, такі, що їх минутка пропала. Ще зо три дні буду сидіти у Русові. Тепер лагоджу книжку до друку. Називається «3 осені». Хотів би-м мати Вас коло себе, аби Вам прочитати. Чую, що-м не так написав, як би-м хотів, але пропало. Не знаю, як довго будете у Рожнітові? Хотів би-м Вас хоть крізь вікно вагону побачити. Напишіть мені зараз картку, яка стація залізнична найблишча до Рожнітова. Може би-сте, вийшли на ту стацію, я зателеграфую, коли там буду. Хотів би-м Вас видіти — та й годі! А може би-сте, до Станіслава могли, отож би рай!

Завтра телеграфую до Вас, хочу знати зараз, чи ще довго будете сидіти у Рожнітові.

Цілую Вас.

Стефаник

№ 47. До В. І. Морачевського

Жовтень 1897 р., Русів

Дорогий друже!

Я виїду зі Снятина $\frac{1}{2}$ 12 вечером у п'ятницю. Як у Станіславові буде такий поїзд, що можна буде ним їхати пізнійше, як аби бути у Креховичах на 4 год. рано, то тим поїду. Але як такого поїзду не буде, то я просто поїду і ждати буду на Вас у Креховичах. Прошу Вас, будьте десь на 9 год. рано на стації.

Чи я поверну до Вас? Як хочете, то добре, але як ми зійдемося і нам доста буде себе, хоть би-м лишень годину були разом, то пощо людям докучати? Лиш прошу, не кажіть їм сего. Вони переказують, що можна бути у них, але мені яковось їхати до них. Впрочім, ще обрадилося на стації.

Мені трохи прикро тепер на світі. З трудом дні свої коротаю. Якесь-то жерело моє висихає на чисту воду, але на якийсь терпкий трунок то багате.

Мої найгорячіші бажання, давні, та не даються держати на прив'язі, але домагаються свого права. Мене разить балаканина людська. Ані тни не хочеса із села їхати! Видиться, що моя мама, і тато, і сестра та були би стократ щасливіші, якби я лишився коло них. А то я поїду, а їх лишу — їм смуток, а мені нічо, коби хоть смуток.

Нині рано я вийшов оглядати поле, як воно маєся. Вчера усі поля від межі до межі обсоталися павутиною. Та трав буйних нема, та в них живих душ мотилів нема! Але тою тканиною воно хвилює, як шовковим одіялом, і пливе собі. Пливе по сонці, по воздухах, по собі. А нині рано вчепилося до тканини сто сот перлів мраки на одну ниточку. Поле не пливе, сонця нема, стоїть студене, мокре, бідне. Коли сонце надійде?

Хочу вас конче видіти.

Ваш *Василь*

№ 48. До В. І. Морачевського

Листопад 1897 р., Краків

Дорогий мій друже!

Я ще був хлопцем, а він був вже жонатий і товаришував зі мною. Ми читали разом червоні листки «Przedświt'u»¹ і чорну книжку «Z pola walki»². Ми тогди оба хотіли урвати корінь злости людської, а цвіт її відкинути на ліси пусті і на пустині. Я був гімназіаст, він був газда на ґрунті. Я Василь, а він Федір. Я его вчив, а він мене слухав чорними очима. Я ему казав, що ми ввремо оба в тій борбі зі злобою людською.

Ми розійшлися.

У марті сего року він убив свою жінку. Вона ему дорікала за то, що свого не пильнує, а ходить поміж люде і балакає їм за злість панів та за кривду мужицьку.

¹ «Світанок» (польське).

² «З поля боротьби» (польське).

А вона плакала, а діти коло неї плакали. Він діти післав, а жінку убив.

Піп католицький пустив письмо до мене, що треба Федорові на адвоката. Піп дав гроші, і я дав. Але Федір дістав сім років в'язниці.

Зі Станіславова пише до мене Федір із темниці:

«Я гадав, що я сотаю корені злости людської,— а я своє зелене дерево скорчував. Мури сиві, мури мокрі. Сім років у мурах сивих, у мурах мокрих.

Ти чув у моїх горах тот шум від крил орла і від гладкої скали. Орел розпростре крила, б'є у стіну камінну, а вітер тікає з-межи них. Лиш ми чули, як він тікав.

А нині у сирих мурах прочуваеся той шум, але страшно, страшно, гірко, боляче. Чую, чую, але гір не видно, лиш мури.

Брате Василю! Коби ти мав гадку за мої діти, бо я їм маму убив. Найстарший називаеся Василь. Коби ти звагу мав, аби на него сонце світило не крізь мішок, грубо тканий, але крізь сорочку, тоненько ткану. Підменша моя Ярина. Коби ти дбав, аби єї рукави не були білі, порожні, але аби вишивані були, аби вона дівка була. А найменший є Никола. Коби его сорочечка на грудях не була мокра від слини. Коби ти бачив, аби вона его у грудці не гризла, аби сухонька була.

Бо я їм маму троїм убив — і Василеві, і Ярині, і Николі.

Як я єї вдарив, то сивий мозок із голови випав. Відай, з него я ношу сиву сардачину у мурах. Я мав якось сон. Я дзвонив у дзвончок сріблій. Всі люде слухали і тишилися. Лиш мої діти затикали вуха, аби не слухати. Страшно мені було.

Що крок зроблю, то мені нагадуеся: убив, убив. Що стану на однім місці: діти дрібні осиротив.

Сім років у сиві сардачині, у сирих, сивих мурах!

Коби я мав кому сказати: сій мені поле моє, збирай з мого поля та годуй діти мої, бо я їм маму убив».

Дослівний текст із того листу Вам пишу. Як можу, так стараюся о его поле і его діти. Разом з попом католицьким, бо той піп каже, що Христос би не писав ему его проступок за вину.

Я би хотів гаркнути і плюнути світові у очі. Я би хотів ті трое дітий взяти на руки і нести їх до гробу Христового. Я би хотів, аби люде дивилися на ті трое дітий

і аби їх сумліне задушило, і аби діти до неба до мами полетіли. Ой мука!

Чорна книжка: «Z pola walki». Лиш Вам пишу сей лист у листі.

Василь

№ 49. До В. І. Морачевського

6 грудня 1897 р., Краків

Дорогий мій друже!

А я гадав, що вже я відпав Вам від серця, а я гадав, що воно кінець нашому братерському життю. Я гадав так та й мучився, ой дуже мучився. Що мені таке вартне у нашім стосунку? Питався сто разів себе і не міг відповісти, і добре, що так. Бо якби я собі міг відповісти, то мені видиться, що то би зійшло на рахунок і я би пропав для Вас. А так мені добре без відповіді. І я Вас дуже прошу, як колись будете мене покидати, то робіть того поволеньки, бо я впаду без Вас. Я Вам правду кажу, і Ви знайте, що мені Вас конче треба, аби я міг рости. І колись, як Вам буде забогато мене, то заки зважиться мене нагнати, то все собі погадайте: тепер я зломлю одну деревинку в саду, що на весну ще зацвісти мала.

Я нині дістав широкий папір у чорних берегах із хрестом. На папері написано ім'я, що колись для мене було дороге. Я був чорний хлопець, а вона була біла дівчина. Як ми сходилися, то вона червонілася. Казала, що єї встид із-за того, бо єї здавалося, що вона мене все цілює. «Люде помежи нас ходя,— казала,— а ти сидиш далеко від мене, а мені стеля падає на голову, бо всі дивляться лиш на мене і всі кажуть: ой, яка вона паскудна, все єго цілює». Нагадую собі сі слова і чую голос єї. За сто миль у сю хвилю і в сю минуту вона лежить мертва, убрана у саме біле, з вогневим вінком доокола себе, з зеленим вінком на голові. Чую, як ті свічки палають над єї золотим волосем, як по тім волосю бігають тіні. Виджу пасма єї волося одні над чолом, що золоті, а ті дальше, із сріблом замішані. А лице того, що червонілося, та воно бліде, а із губів єї не прімкнеся слово. На селі, коло дороги, обсадженої вербами, у хатині малень-

кій лежить. На сіру мраку дивиться ясне вікно і проби-
ває дорогу до неба. Коло неї людей багато, мужиків на-
ших. Умерла та й не діждалася тої весни, що оріх еї
шептав, що вона прийде і милого за руку приведе. Десь
лежить за сто миль від мене. Завтра еї закопають у
землю. Пропаде то лице, що червонілося, геть пропаде.
Ще в сю годину тото лице є під зеленим вінком, а завтра
буде під сиров землев. А мені лиш картка чорна з хре-
стом чорним лишилася.

Ой так мені страшно смутно, смутно. Завиваю сей
лист у той папір чорний і ще раз, і ще раз, може, того
смутку менше стане. Лишаюся з тим чорним папером.
Завтра, 7-го, будуть у землю засипати.

Василь

№ 50. До В. І. Морачевського

Грудень 1897 р., Краків

Дорогий мій друже!

Довго би Вам треба писати та й ще би не дописав
отих щоденних, сірих клопотів, що псують чоловіка. Ві-
дай, ті клопоти лишень на то є, аби не дати ніколи хвилі
доброї. Я вмю біду нести на собі і ніколи на ню не нарі-
каю, а се, що пишу, то лиш на моє оправдане. Я зі своїм
татом погнівався через маму, і тепер між нами таких сто-
сунків нема, аби він мені аж гроші давав. Врешті я би
не приймив від него грошій. Маю трошки грошій від
одного кривного, але то так маленько, що ледво мені
стає. До першого грудня я мешкав *катем*¹ в сутеренах.
Мені було добре, лишень дуже нездорово, і я захорував.
Містив-ем ся з старою бабою і дідом, вони коло мене
ходили, як коло писаного яйця. Старий хотів все мовча-
ти, а стара все говорити — і се була одна межи ними
незгода, і обое говорили. Старий був ще із старих роман-
тиків, а стара просто новожитна реалістка. Але я їх ли-
шав. Мене боліла голова, і воздуху було мало. Ще до
того показалася невроза жолудка, і так вийшло, що я
став і бідний, і слабий. Крім того, б'ють у мене громи
май здалека і дуже тяжко поранюють! Ой так тяжко, що

¹ Наймаючи куток (*польське*).

на ногах не можна встояти! Прошу Вас нікому нічого не казати, і Ви мене не жалуйте, бо я Вам не скажусь, лиш оповідаю. А будьте такі добрі і не гнівайтесь, що я Вам не міг зробити прислуги. На різдво я вибираюся до мужиків у повіт Збараський, але аж 1 січня. Дякую Вам сердечно, що мене просите, добрі друзі мої, аби побути з Вами на святій вечір. Але я не можу так скоро вибиратися, бо задовго мусив би-м чекати у Львові на руський святій вечір. А ще правду Вам скажу, що я не годен стерпіти тепер чужих людей, а трудно, аби я сидів у Вас серед тих чужих, як такий, що му мама умерла. Я ліпше тогди до Вас поверну, як будете самі, і тогди мені легенько буде.

А на святій вечір мужицький я буду у мужиків. Я хочу чути доконче, як «зажурилися гори й долини, що не зродила жито-пшениця». Я скупаюся у святім вечері, я хлопчиків маленьких буду із снігу витягати, аби йшли до вікон і колядували: «Матір божа сина мала, у купелю викупала, та й думала, та й гадала...» Нагадаю собі, що я на святій вечір все забував, що тато мене вибив, що саночка зломилася, що сестра мені медівника не хотіла дати. Всю журу забував, а йшов з хлопцями колядувати. Я тепер також всю журу свою забуду. Буде казати стара баба: народові гірко жити, але відколи-м запам'ятала, то все на святій вечір весело стає людям. І мені весело стане. Може, на тій тканині, що я на ній вишиваю, поміститься файне бабине слово, і ясні зорі святого вечера, і голоси хлопців з-під вікон. Бо та моя ткашина тепер мережитьься чорним шитом. А баба мене на дорогу справить, як свою внуку, що єї вчить вишивати. Скаже баба: ой, небоже, та ще ти молодий, та ще снігу на голові не маєш, то вишивай всякими шовками, аби шите було веселе і ти аби був веселий із-за того шитя твого. Тому я їду межі людей на святій вечір.

Ваш *Василь*

1898

№ 51. До В. І. Морачевського

Січень 1898 р., Краків

Дорогий друже!

Сів я собі у неділю пополудню, аби писати до Вас. Буду писати довго, аж заки не змучуся. Я не хочу бути для вчених русинів нічим — ані ясною, ані темною хвилиною. Не хочу. Я свої тонкої руки у болото не буду класти, бо за рукою піде і моє слабе тіло. А Ви, відай, помиляєтеся на мені. Ви мене тримаєте за файного чоловіка, а я дуже нефайний. Ви вірите у мене, що я вогнем і сонцем запалаю, а я Вас, відай, лиш ошукую. Коби Ви мене любили без тої надії, що я чимось стану. Один раз мені здаєся, що Ви мене так любите, а другий раз мене болить, що Ви, відай, любите в мені того, що ще буде з мене. А з мене нічо не буде. А Ви, мої добрі, не гадайте, що я хочу, аби Ви мене любили, так як я хочу. Любіть, як Ви хочете. Мені лиш страшно стає по таких письмах, як Ваше послідне. Видиться, що я Вас ошукав і ошукую, а ніколи би-м Вас не хотів ошукати. Лиш Вас ні! Ви вірте мені, що я ширу правду говорю. І прошу Вас, не пишть ніколи нічо за мене, бо то є моя мука. Такий лист від Вас мене довго мучить. Бо Ви пишете, що я файний і добрий, а я такий не є. Я би Вам то доказав, але боюся, що то зло, котре я людям зробив, воно би замало було зле з-під мого слова. Най ся лишає на дальший час.

Я Вас ладно прошю, аби Ви не гнівалися і не сміялися з мене. Такі чорні хвилі, так мало сонця, що я гину із самоти у темноті!

Тепер Вам буду писати за чоловіка одного.

Людам нічо ніколи не казав. Самому собі казав: я біла хмарка з золотими берегами. Блукаю по небі і за собою лишаю себе потрошки. Як білі лілії, так за мною виглядає. Ростуть на синім небі, і вітер ними хитає і ломить. І нема ні хмарки білої, ні лілій білих, що хмарка їх по небі насадила,— нема за годинку. Лиш синє небо морщиться, таке, як море.

Або ще казав: відай, мені жите шкодить. Ой, коби я дізнався, що воно мені шкодить! Я би его вирвав так, як дівчина бур'ян із барвінку у неділю, з очима веселими.

Або ще казав собі: а як я найтонша і найвисша галузка на дереві? А як я найборше цвітú і найборше в'яну? Чекати треба сонця, що воно скаже, бо найперше до мене приходить...

А потім ему не хотілося говорити до себе. Похилювався і шукав кінця співанки, що малим хлопчиною чув від мамі. Шукав з веселими очима і з тепленьким серцем.

Насамперед то було так, що він з сестрою Марійкою пігнав вівці в поле. Так, так, з Марійкою. Біла вівця дуже лізла у шкоду. Він скинув поясок, і обое пугали білу. Так файно собі нагадав. А потім біла все була іззаду за вівцями, а не напереді. Певне, було єї дуже встид перед другими. А Марійка потім шила рукави «у фасульки», фасольки вишивала начервоно, а хвостики синьо, а межі поміж рядами чорно. Так собі добре нагадав. А він бігав розперезаний попід верби, свистав у зубчасті листки і кричав по всім полі. А потім їли хліб і сир обое, а вівці вкупу збилися — яка втіха так собі нагадати!

Сполудня верталася мама з поля, бо несла їсти робітникам. Марійка бігла до мамі та й іглу загубила, а він запутався у розперезану сорочку та й упав.

«Чьо ви, як дурні, біжите? Таже знаєте, що йду до вас».

Мама показувала Марійці, що взяла три нитці поза іглу, а то лиш дві треба. А він лежав коло мамі та ногами бив у землю, як коник.

«Ма, ма, аді, бусьок!» — казав він. А мама его поцілювала в голову та й казала: «Ото парубок мій та й розперезаний по полю бігає!» Та й уперезала в свою крайку. А потім мама ему співала:

Ой не коси, бузьку, сіна,
Бо ся зросиш по коліна.
Та най тота чайка косить,
Що набакир шапку носить,—

не може далі нагадати, і се трохи смутно. А потім мама вчила Марійку шити, а він вчився «Ой не коси, бузьку, сіна...». Так вони трое сиділи і вчилися від мами файне шите шити і файні співанки співати. Згоді мама пійшла додому вечерю варити, Марійка шила фасольки, а він бігав за бузьком, обталапався, як чортик, та й співав бузькові: «Ой не коси, бузьку, сіна...»

Співав до самого вечера, аж захрип. Далі не може нагадати. Ходить по хаті, шукає кінця співанки і не може найти. Так ему хочеся до кінця знати ту співанку. Ходить щораз борше і борше і шукає, шукає кінця співанки. Шукаючи, переживає довгий час. Дуже довгий. Сідає знов, похиляєся, і очі его стають смутні, невеселі. Нема кінця співаночки! А его співанка так далі йде. Пішов у світ, на науку. Чи забув, чи сховав усі співанки мамині? Не співав людям.

Був у світі, був, був. А раз приїхав до мами. «Наша Марія умерла. Як умирала, та дуже за тобов питала. А ми єї все казали: над'їде, над'їде. Але як таки прийшла смерть, то вона заплакала за тобов і казала: «Ой боже, кільки ми разом вівці насли, а він тепер у світах, а я на могилу йду. Коби-м хоть через поріг его вздріла». І пішов з мамов на могилу. Дубовий хрест, і рута, і барвінок, і трава усіяка. Мама сиділа коло голови могили, а він у ногах. Вітер звівав вишневий цвіт, і обсипував гріб, і побілів волося мами. Жовто-білий усередині, вишневий цвіт падав на гріб, падав на голову мамину. І здавалося ему, що цвіт вишневий зрісся з сивим волосом мами і що вітер здуває з того цвіту на голові росу ранішню, а Марійка спочивада тихонько в могилі і гадала: він далеко у світах, а я на могилі. Та й встав він, та й ходив, ходив по хаті і не шукав кінця співанки. Гадав: я у світі сам-саміський, Марійка на могилі, мама вибираєся тудя, а я лишуся сам-саміський. І сплітувався той гріб на мо-

гилі з тою співанкою, і з тим цвітом вишневим, і з тою рососою, що падала з цвіту, і з тою білою овечкою, що була спутана,— у якусь тугу страшну, безкраю. І він знов похилився і мав очі сумні, а губи его шептали, відай: «Ой, не коси, бузьку, сіна...»

Вже більше не пишу, бо стемнілося. Прийміть широко і то, що-м написав. Болю правдивого, сердечного богато є не в словах, а за ними, геть далеко за ними.

Напишіть і не забавляйтеся.

Здоровлю Вас усі троє, аби-сте здорові були.

В.

№ 52. До О. С. Маковея

10/II 98, Краків

Вельмиповажаний пане!

Посилаю Вам три маленькі праці. Як схоче комітет редакційний друкувати у «Вістнику» — най друкує. Я знаю, що Ви схочете. А як ні, то прошу Вас задержте папери у себе, а я при нагоді відберу собі.

Якби йшли до друку, то прошу мені нічо не змінити, хіба похибки орфографічні, або можете змінити бесіду мужицьку на бридшу, літературну. Лиш не всувайте ніяких додатків. Ви не гнівайтеся за такі застереження, бо в «Праці» з моїх образків лихо знає, що вийшло, а то лиш через чужі додатки. Іще прошу не читати нікому тих праць з-поза редакції.

Здоровлю Вас. *В. Стефаник*
Coll. physicum. Kraków.

№ 53. До О. С. Маковея

Краків, 11/III 98

В[ельми]пов[ажаний] Добродію!

По Вашім листі я думаю, аби не печатати тих моїх дрібниць. Дякую Вам ладно за прихильне письмо, хоча по нім якось мені немно — хочеться цмокати і в шию чи-

хати. Є в мене дар обсерваційний та й нічо більше. Фонограф або стенограф та ліпше би списали засідане ради громадської. І лице якесь оповіданя тоті мають, лиш що в катране завите. Здаєся мені, що я притертий фонограф, кепський стенограф і туалет мій нефайний. Чоловік — не чоловік, машина — не машина — середина з обоїх. Ви мені сего не сказали, але мені по Вашім листі так здаєся.

Я готовий пристати на то, що мої оповіданя закороткі, заборзо шкіцовані, загрубі, аби увійшли в літературний журнал. Може, борше найшли би собі примісте у споді якої політичної часописі. Сирий матеріал — то хиба. Але більше Ваших закидів не приймаю. Будовою своєю вони, мої оповіданя, не кривдять естетики і штуки.

«Година вечірня», то така дивна година, що навиває на людську душу усіякі спомини. Спочатку вони мотаються, зникають, як та хмарка на небі, а потім запановує один спомин, і він тримає душу в тузі через ту годину. Се образ без рамців — але образ.

Балакають собі пролетарії «З міста йдучи» за того жите, що минуло і що окрайці его вчера пропали. Говорят про минуло, про традицію і вже починають фантазією перетикати дійсність. Се зав'язок байки або байка за добробит. Чи може штуці не впасти до сподоби, що вона чує три голоси мужицькі, як полем розходяться і байку творять? Чи доконечно тут голоса автора або опису тих ротів, що балакають? Хіба штука не є учитель гімназії! Або зійшлися радні на «засідане». Іде товариська розмова. Зарисовуєся в тих розмовах і старий мужик — твердовірець, і новітній, що щось читав з літератури радикальної, і вїйт-боягуз. Зарисовуєся якась зміна, що наступить за якийсь час і поділить тих радних на табори. Але все те неясне ще, як неясні ті думки, котрі привандрують з міста в село. Такі засіданя нині по всій Русі можна найти. Хотів-ем дати образ такого засіданя, а не злодійки. Чому мені редакція радить описувати злодійку? Чи штуці нашій акурат нині треба «Vierberpelz'a»?¹

Не шліфував я їх з того поводу, що, правду кажучи, я не маю тепер часу творити делікатних фабрикатів. Але друга причина тому ще важнійша. Ото я уважаю, що ті естетичні заокругленя, то є на то, аби їх читач борзенько

¹ «Боброве хутро» (нім.).

минав, або на то, аби заплісілому мозкові не дати ніякої роботи. Навіть такої, аби він не пізнав, що як хтось змалку свині пас, а потім нагадує то жите десь у світі, далеко, вже панком ставши, аби не пізнав, що то якась мужицька дитина.

Кретини можуть не читати, бо їм однак з «Годинов», як без неї.

Я ще маю наших літератів за дуже нещасливих людей. Вони говорять до свої публіки, а вона нічо, вони пафосом намагають, і вона знов нічо! Ви бачили, може, коли-небудь бесідника, що бесідує до збору, бесідує він, а збір не переймаєся его словами ані за ніготь! Попадає в фальшивий тон, бо его морозить публіка, і бесіда зла, і вражіння нема, і збір спідлоба глядить! А наші літерати мусять балакати до свої публіки і стараються так балакати, аби робити вражине. І виходить таке, як у «Душі» Кобринської: «О нещасливий народе, яке страшне фатум висить над тобою!..» Се то, що є в новинках «Діла», се то, що посол Окуневський рекламує, а за ним сотка попадаюнок. Як ми маємо стати на якусь оригінальну і сильну літературу, то треба писати безлично голі образи з життя мужицького. І хоть вони сирий матеріал, то все-таки не декламація. Бо всякі речі надто прибрані, і ще з життя нашої інтелігенції, серед котрої нічо не дієся, мусять вийти на декламацію. А серед мужиків так багато дієся, що відти і сирий матеріал має хосен. Я не кидаю сих уваг по причині непечатаня моїх оповідань, бо вони дійсно можуть бути злі, але отак як досвід свій з заокруглених наших творів.

Одно ще скажу Вам щиро, що мої образки, аби їх хто-будь прочитав, то чув би естетичне вдоволене. Я таких оповідань буду сотки писати, я буду і повісті писати, але ніколи не буду давати їх публіці заокруглених. Як ме їх прожирати, най чує, що дре або скобоче.

Одно неприємно, що до «Вістника» я не зможу нічо посилати, бо встид другий раз ковтати до дверей. З ласки свої відошліть мені мої скрипти і прийміть подяку за Вашу раду. Позвольте мені у всякій потребі йти до Вас за порадою.

Ваш В. Стефаник

№ 54. До В. І. Морачевського

Травень 1898 р., Русів

Дорогий друже!

Це перший раз я пишу і тішуся, що до Вас пишу. Мене не було дома два місяці,— сидів-ев над Дністром. Не баную за нічим, лиш за тим, що-м міг Вас мати в Русові. Був би-м Вас провадив по всіх стежках і доріжках, що ними я походжував від хлоп'яти. Так багато часу прийшло, а я забув на всіх людей, що-м з ними був знайомий або з ними приятелював. Лиш за Вас мені нагадувалося. Відтепер я буду знов писати до Вас, бо мені без Вас дуже самотно. З Вами мені буде добре і більше нічого не потрібно.

Я незабавки їду в гори і буду сидіти знов сам. Аж в вересні поїду до Кракова, аби взяти собі курс і здати другий іспит. А доки буду читати по польових дорогах, по горах, по ручаях і лісах. Така велика книжка, що дає червону усмішку на лице.

Я раз назбирав дуже багато диких фіалок. Я тогди найбільше за Вас гадав — цілий день. То тому я гадав, що не знав я ще чоловіка, аби збирав чічки, крім Вас. Мене то радувало, що я люблю то робити, що Ви любите. Дикі фіалки мене [тримають] так близьенько коло Вас, що ніхто нас не розірве.

По селах май і голод. Люде походжають якісь такі, як дитина, що єї мама виб'є. Дивляться на землю та й не гніваються на ню, бо б'є вона їх зеленим маєм у очі. І всі вони терплячі, зболені ходять по землі, маєм устеленій. Всі мають надію і балакають, упоєні голодом, про землю і бога.

Малі діти бувають спухлі. Вигриваються на сонці, коло овець і не граються. Часом баранчик підскочить і якесь світильце засвітить в очах дитини, але пропадає, і сидить воно собі дальше, як квітка непідоляна. А овечки так пасуть, пасуть.

Треба любити сих людей, що тихонько ховають свій біль у зелений май і все, що мають, роздають, а самі нічого не беруть від нікого.

Напишіть мені, що Ви дієте і Ваші жінка з сином.

Сердечно Вас усіх поздоровляю. *Василь*

№ 55. До В. І. Морачевського

Червень 1898 р., Русів

Дорогий друже!

Отепер прийшов Ваш гарний лист. Най Вам усі ниви мужицькі поклоняться за файне слово а за краще серце. Відай, усі їх покинули, лиш вояки коло них та й кати ще.

«Земля дає хліб білий, аби складений стояв по жидах, ми землі даєм піт солений, аби хліб ріс.

Земля хоче нашого поту, а не хоче зівнути заразов, аби нас прожерла.

Сонце лиш на то світить, аби з нас більше поту на землю впало, бо радості з его світла не маємо.

Рано виколуюєся з-поза землі як золотий таляр, аби нас нагнати до роботи, а дітям проміннями, як дротами жаркими, запалювати блідий голод.

Роса падає з неба, аби крізь рани наші аж у серце нас шпикала, а дітям у тонку шкіру в'їдаєся і пробиває рани, аби потім дорогу мала до серця, як у нас.

Дош спускаєся з хмар, аби нас бити по голім тілі, аби з нашого тіла, як з гір голих, дими диміли...

Конець нам усім. Дерева кільки не маємо, аби на себе домовин наробити, бо ліси не нашу гадку співають.

То ми увесь піт наш поз'їдаємо, білим хлібом нагодуємо діти, всю горівку вип'ємо і закусимо, всі порожні склади позапалюємо,— все наше з собов заберемо.

Душ людських не будемо забирати, бо не наші.

Хто з нас щасливий у бога, то зогние у траві, а хто гріх заробив, то того власна дитина кулею прошиє, а найщасливіших кат буде катувати над землею і всі гріхи на себе перебере...»

Стояв коло других та пізнавав людий. З его села були і з других були. Брали собі їсти й пити.

Крик: «Рабунок! Ратуйте!»

Прибіг офіцер, аби вести їх та не дати на рабунок чужого добра. Додавав вояцької охоти.

Він не чув, лиш пізнавав.

Всі не чули, лиш пізнавали собі своїх із селів.

Офіцер більше не кликав. Стояв коло них.

Всі очі кумпанії шукали в товпі, як діти ягід по лісі, аби найти свого.

Офіцер думав, як-то він собі кулю пустить у голову.
Товпа кричала: «Віват цісар і цісарські діти! Цісар за нами!»
Але крику того не чув офіцер.

Ваш *Василь*

По «Синю книжечку» я писав, та ніхто не посилає.
Переведіть знов та й дайте мені, най хоть я прочитаю.

№ 56. До В. І. Морачевського

Червень 1898 р., Русів

Дорогий друже!

Прийшов від Вас лист, і фотографія Юрчика, і манускрипт. Ладно дякую. За фотографію люде кажуть і я кажу, що лишень крил хибує...

«Якби такі біленькі крилечка з такого пір'я, як волосся біленького...» — говорять мами, і очі їх блимають маминим світлом.

Ваш лист файний і дуже болючий. Читав я его, і нагадалася мені одна подія за рідний край.

Іван мав трьох синів, а якби роздав помежи них свій grunt, та й він би був зарібником, та й его сини. Та й тому розгадав іти до Америки.

Зійшлися всі такі, що «не хотіли, аби їх діти ноги по чужім полі кололи!». Як стадо бузьків на млаці — вони хотіли відлітати. Рада була страшна така, як ніж, остра, що все жите надвое морем розтинає.

А одного часу прийшов до мене Іван і був на лиці чорно-зелений... «Чей же я слабій, я лиш працюю і своїй голові, дуже собі голову розбиваю. Устид ми перед жінков і дітьми і перед людьми. Кажу вам, що-м як коли би з розуму схибив. Йду по селу та й геть усе хочу спамнєтати.

Дорога як котра ци з терням, ци з вербами. Так ніби хочу все стемити, аби собі ци на морі, ци за морем нагадати перед очима все село. Аді, отак води-моря, водиморя, а я собі на ті води село як коли поставлю, та й такого туску мати не буду. Та тому кажу вам, що мені устид, бо ци яке тернечко, ци ровець, та й я стану та й

хочу спамнетати, а хтось іде, а я ніби якоїсь роботи шукаю. А дітим і жінці таки не кажу. Устид...»

Тепер Іван вже не хоче йти до Америки, хоть другі вибираються. «Фортиграфії в голові не пускають». Зато, як за кілька років прийде лист з Америки, що тим другим там добре,— то сини Іванові, що будуть зарібниками, будуть бити старого тата і будуть вигонити «фортиграфії з голови»,— але борше душу виженуть. Kocham cię choć mię nie rozumiesz, kocham cię mimo łez, które wyciskasz, mimo bólu, który zadajesz najlepszym synom Twoim...¹ Сей кінець Вашого письма буде кінцем Івана, і я его за то люблю так, як Вас.

Перевід «Синьої книжечки» — мені так подобався, що сказати аж Вам не можу. Боже, коби его де можна надрукувати! Чи в «Kurjer'і» не можна би? Сам виджу тепер, що воно фayne є — така малесенька трагедія усіх хлопів на світі.

Я сиджу дома, часом сам собі їсти готовлю, часом з мужиками поза північ балакаю, часом чую, що всі мене дуже люблять, часом чую силу, що-м середина усіх утіх і болів мого села, а часом баную гірко за світом великим,— і тогди хотів би-м ймитися Вас за полу і не пуститися більше. Гірко мені тогди.

Здоровлю Вас усіх сердечно.

Ваш Василь

№ 57. До О. Ю. Кобилянської

18 червня 1898 р., Русів

Русів, 18/VI 98

Добра наша пані!

Я трохи збоявся, що-м зле зробив. Мені тепер видиться, що Вам дуже тяжко їхати — а Ви їдете. Як Вам трошечки недогідно, то залишіть. Я би не хотів підмовляти Вас на таке, аби Вам прикрість з того була. Лиш один бог знає, як радо я хотів би слухати співанок Крушельницької разом з Вами. Ви би сиділи коло мене, а Солоха навперед нас так би файно виспівувала, що аж!

¹ Люблю тебе, хоч ти не розумієш мене, люблю тебе, незважаючи на сльози, які ллються через тебе, незважаючи на біль, який завдаєш найкращим синам твоїм.... (Польське).

А я би коло Вас таку гадку гадкував: і я не розумію, і всі душі, що отут коло нас «слухають концерту», не розуміють, і сама Солоха не розуміє,— лиш панна Ольга та дуже, вона одна, розуміє оці співанки. Я би так гадкував, а Ви би слухали, а я би через Вас аж слухав.

Або таки над'їдьте. Крушельницька не горда і дуже буде тішитися Вами, вступ не великий, я буду на Вас чекати, і гроший маєте доволі. Напишіть лишень, чи купувати білети два чи один і котрим поїздом будете їхати, аби я чекав. Але борзенько напишіть.

Як приїдете до Белелуї, то я буду Вашим проводатором по полі, бо я сусід Ваш буду дуже близький. Лиш аби борше Ви були моєв сусідков. Я поїду в гори, але згоди, і буду ще у Вас, у Чернівцях.

Зачав я цей лист до Вас писати ще до сходу сонця. У хаті вікна плакали, ліс перед вікнами стояв як вкопаний — так тихо. А тепер то вже діти плачуть і ліс вже пробудився. Заспані діти і ягнята на толоці собі збір мають. Тут мами надбігають і приносять хліб і сир своїм, аби не поголодніли, в поле. Діти укладаються, хто з ким «гонить». Хто кого любить, то той з тим гонить. Так той дівочий і овечий збір з півгодини торочиться, аж всі згуртуються в люб'ячі громади — і розходяться усіма дорогами сільськими в поле. А сонце б'є їх червоними батіжками або по плечах, або в очі. А вони на то не зважають, але показують, що кожному мама дала «в поле». Хто не має нічо до хліба, то решта ему каже: нічо, ми маємо доста.

Я дивлюся щоранку на ті збори, і мені стає тоскно. Минув фашний вік, як у батіг траснув. То так дуже недавно, як я був з вівцями на тій толоці і шукав собі таких, що любив їх. Мої вівці погинули, мої товариші тепер свої діти на своє місце посилають. А моя товаришка Варвара вмерла, але її Николка є замість неї на толоці. Не має нічо до хліба, бо мачоху має, але другі ему дають. Страшно, як борзо мій вік проминув!

Та тогди, коли Ви ходите ранком по городі та голубите самоту до себе та очі Ваші сміються до неї,— то я чую смуток, що не можу вибирати вже тих, що люблю, і що мої вівці пропали.

Бувайте здорові та й напишіть зараз.

Василь Стефаник

№ 58. До О. Ю. Кобилянської

20 червня 1898 р., Русів

Наша пані!

23 ц[ього] м[ісяця] є у Коломиї концерт Крушельницької. Я би хотів дуже, аби Ви поїхали на той концерт. Як з Вами брат не може їхати, то я поїду за Вами і відвезу Вас. Я тому Вас прошу, бо допевне знаю, що співачка буде дуже з нас контентна. Я з нею знакомий віддавна, і вона варт того, аби з нею побути. Відпишіть зараз, лиш не шукайте ніякого «не можна». Ваші «Акорди» в «Вістнику» прегарні.

У нас жито половіє, дощу треба і сонця теплого. А є вітер студений — журимося і падаємо від вітру у голод.

Вівці пасуть, як коли землю цілують, а пастухи голодні, спухлі, пожовтіли, як кукурудза на скоші. Вітер студений не червоніється на тварях пастухів, але половіє. Жито і пастухи половіють. Лиш дощу рясного і весняного теплого сонця — коби нам біг дав!

Але приїдьте, зробіть хоть раз мою волю.

Будьте здорові! В. Стефаник

В Русові, п. Снятин

№ 59. До В. І. Морачевського

Червень 1898 р., Русів

Коханий друже!

Файно Вам дякую за книжки. Ви, запевно, не гніваєтеся на мене, що я мало пишу. Не пишу я тому, що я стратив волю собі. Прикро якомсь жити, ще-м і слабій, і не хочеса мені Вам докучати смутними словами. Сто разів я зачинав писати до Вас та й не кінчив. Писати, бігме, я не годє[н]. Але зато хочу Вас видіти. Доконче. Напишіть, де будете пробувати на вакаціях? Якби-сте їхали за границу, то я поїду до Львова, заки від'їдете. Мушу Вас видіти. Ви мені писали за Будзиновського. Я его не перестаю любити від усіх найліпше. Але мені дуже банно, що він мусив кричати на радикалів не від себе, але від Романчука, від попів, від редакції «Діла».

То так недобре і дуже нефайно з такими патріотами в одну дудку грати. То смерть для кожного чоловіка доброго. Най він кричить на всіх, най йому кажуть, що продався і «сподлився», лиш аби він стояв собі сам, бо так ему належиться. Мені сумно, що він не найшов собі людий таких, як він, таких, що самотні походжають. Додайте ему сили, аби він відірвався від людий.

Я був в Коломиї на концерті Крушельницької. По концерті був комерс з тоастами. Говорила публіка — не артистка.

Перший пан як став говорити, то ціла публіка здригнулася. Ще чула в собі спів і правду, ще очі мала блискучі і здригнулася, бо пан мав позу на собі, як брехун на ярмарку, в роті слова солоденькі, як ті Омеляна Огоновського, а плаксиві, як того попа, що звіщає про упадок кандидата руського до сойму. Як сей пан рот розтворив, то правда і сила втекла від публіки, а вона лишилася, як коли би «Діло» читаючи.

А другий пан говорив за меншого брата і заплакав. Комерс спустив голову в долину. А підвів її в тот раз, як другий пан крикнув: «Тирани, що неньку розпинають!»

То північ була, і дощ накрапав. Під мурами сиділи менші брати з парасолями для «панства».

— Але-бо співає якась дівка, най їй пес маму!

— І я би за гроші день і ніч співав.

— Говори свої, то як заспіває, як гай розвиваєси. Панство тепер її вина купує і декує її, і пани, і ксьондзи...

— А якби так підокравси та став коло дверей, аби послухати...

— Ігій на тебе, та пани би зараз прігнали, тут хлоп смердзі та й машір!

Не знали бідні менші братя, що пад ними плакало панство.

— От здав би си дощ, бо земля аж порозпукаласи.

— Земля, як оцес камінь, тверда. Як нас бог не потіщить, та й торби шиймо!

Та й замовкли, та й заснули на камінях.

Пишіть.

Ваш Василь

№ 60. До О. Ю. Кобилянської

Липень 1898 р., Русів

Добра наша пані!

Шкода, що Крушельницька не буде співати — і Ви би послушали, і я би ще послухав. Перебануємо якось. Наколи Ви над'їдете до Белелуї, то я також буду у Русові, хоть би-м і виїхав перед тим. Повітаю Вас з найраднішої душі на нашім полі. Лиш дивіться, аби-сте приїхали, бо мете знов жалувати.

Про себе я нічо не годен писати. Як Вам показувати чоловіка, що ходить коло великої мармурової брили? Ходить коло неї, потім падає на ню, потім нігтями єї рве, — а брила мертва. Потім сльози падають на камінь, ще потім душа прожерла би камінь — і раниться.

Раз з тої брили стає хрест над могилою — і смуток; раз вибігає білий ангел, як з раю, і радість.

Часом видиться, що брила розпадаєся в порох і трава на ній поростає; а другий раз, що голова витісуєся з білим язиком і з блудними очима, як голод.

Душа розуміє і чує плити тому і часом гаркне як пес, як єї здаєся, що з плити зробили постіль і рубають на ній жовняра, що повісився. А як хто вчує гаркіт — то, п'ючи пиво, каже: «Досконала обсервація!» — і вдоволений, що хтось обсервує за него!

Часом йдуть «на прогульку» з пивом. Сідають на плиту, п'ють пиво і лишають шкірку з ковбаси. Відходячи, банують, що брила необтесана, як спінка від рукава!

Як Вам описати такого чоловіка, що ходить коло тої плити і видить, що в плиті жие мармурове жите?!

Тепер сваримося з Будзиновським за те, що він не хоче покинути тої зграї з «Діла».

Ческаю від Вас листу і здоровлю Вас.

В. Стефаник

№ 61. До В. І. Морачевського

Вересень 1898 р., Русів

Дорогий друже!

Ви в середу повинні мати в руках мій лист, чи дістали-сте?

Вечером я недавно вихилив голову з вікна. Від заходу чорна хмара чорніла, від сходу вітер шумів. Місяць на

небі синім стерся краєм. Земля уся посипана срібним порохом. Ліс хитався, як би хотів себе до сну заколисати. Білі хати по ярах поховалися, як птаха біла від стрільців.

Я хотів дати шумному вітрові свій тихий плач. Так легонько накинути чорний покров на розсіяне срібло... Виділося, що так мені буде файно... Я став співати якісь мелодії. Потім відвернувся від вікна і танцював, танцював...

А потім я видів одну маму. Мала одну дитину, одного сина. Найкрасший межи всіма дітьми. Часом мама виходила на вулицю і навмисне дивилася крізь вікно, як синок грався. Прибігала назад до хати і співала, співала, гадкуючи: хто лиш глипне на него та й мусить засміятися. Та й співала собі...

Одної ночі дитина заслабла.

«Ой хлопче, та ти не хоруї, бо ти, може, і поздоровієш, а я вмру з журн...»

Дитина в'яла, як конопля. Мама боялася лишити хору дитину, і їла, і пила — «треба триматися на силу».

Отак ішли тижні. Хлопчик никнув на очах. Мама трималася, лишень очі стали більші і блудні.

В одно полудне станула перед вікно бідна жінка з дитинов і грала веселу арію на катаринці.

Мама схватилася, лишила хорого хлопчика і пустилася в танець. Катаринка грала, а мама танцювала дикими скоками.

Жінки по похороні говорили: що то за мама, що й не скривиться за дитинов?! А очі мамині вже були геть здичілі.

Ваш *Василь*

№ 62. До О. Ю. Кобилянської

Русів, 1 окт. 1898

1 жовтня 1898 р., Русів

Добра пані!

Ваша лілія тепер моя. Я її гірко ніс. Дорогою я боявся, аби не спеклася в моїх руках. У лісі я її купав у керничці, як малу дитину.

То не може бути, аби вона кому стояла на заваді.

Ви лиш так її уздрите. Я запутаю свої смагляві руки у Ваше чорне волосся і приведу Вас до неї. Мої руки

будуть, як галузе дуба, а волосе Ваше буде, як шовк коло дуба. Мій товариш, вітер, буде зі мною гратися, а шовк буде плакати — тихонько, ніжно,— як шовк знає.

Тогди Ви побачите лілію мою в книжці, з одного боку червоний лист свидовий, а з другого жовтий, черешневий.

Я буду Вам казати:

Лілію Вашу я вбив. Я не люблю цього квіту — він такий біленький, що чоловік мусить его сплямити. Най ангели тримають его, бо то їх чічка. Тому я поклав червоний і жовтий лист коло неї, аби вона вмерла. Я її файно замордував. Тепер білість єї від неї відстала, а за нею десь далеко віднієся сива ткань. Так з білого мarmору виглядає сивий. Я люблю червону рожу. З неї, як зі скали, спливає червоність і по світі розходиться — ріки грубі і масні. Як по дорозі стоїть лілія, то пропадає в заливі червоності. Кожда пропаде.

Ще люблю жовту рожу. Вона, як дідько, смієся з червоної, з грубої і масної. «Хоть ти їх тільки годуй,— каже,— тих людей, своїм червоним смальцем любовним, то вони не понажираються, все будуть облизуватися!»

Я Вам дам жовту і червону рожу. Ви їх ліліями не замордуєте. Ваші лілії умруть.

Хотів би-м на Вас пімститися і чую, що сили мені хибує. Ваш лист так мене мордує, що я его закопаю. І прийшло Вам на душу говорити так, як осінь говорить!! Я люблю осінь, але як вона балакає — то...

Треба бути духом, аби самоту і тишину любити. Мене тишина виносить на такі висоти, що мені голова в'яне і я скочуюся, як камінь, удолину. Мені тогди треба дуже білих рук, аби мене гладили по голові, і губів грубих, аби хухали на мене і казали: «Не бійся, я тебе не дам».

Так було давно, як я видирав горобці з гнізда і впав, то моя мама гладила мене і хухала на голову та й казала, що буде легше. Справді було легше, бо я знов брався до гнізда.

Мій ліс пожовтів і подібний до лану проса. На найбільшому дереві зависло чорних ворон багато. Я сиджу під тим деревом, гадаю про брата, що повисівся, і тішуся, як дитина, що мене на тім дереві ще так борзо не найдуть.

Я буду у Вас сего тижня.

Бувайте здорові. *В. Стефаник*

Добра пані!

Такі картки у мене для літератури, а тепер для листу, бо папір листовий минувся. А Ви приймайте, як є.

Ваш лист я закопав. Як ми з мамов перекопували барвінок, то я его під рискаль і під барвінок! Він мене трохи болів, а більше ще спокою не давав — не було іншої ради. Не можу затаїти, що-м банував за ним трохи, бо був файний. Але барвінок буде на тім місці, доки я не посивію, та все я собі буду той лист нагадувати.

Хотів би-м сего вечора дуже багато говорити, та не маю з ким. Розповідав би я багато, та не маю кому.

Перед кількома днями відводило наше село емігрантів до Америки. За селом поле таке, як сирота, помежи поле ліси, що загорнулися в якийсь біль, що смерть віщує, а ще далі гори з синім димом.

«Люде, поле минемо, ліси пройдемо, гори переліземо, море перебредемо, та не найдемо вже вас», — казав старий газда, перебраний у цайгову одежу. Та й плакав. «Буду йти помежи поле, як жебрак з торбов, — та й показав торбу, — або як циган, що веде за собов жінку й діти», — та й показав жінку й діти. Та й пустився, плачучи, в дорогу. Лишилася цара людей, але зрана. Лиш кров не текла з рани.

У Трійці вмерла жінка одному чоловікові і лишила двоє дітей. Не було кому їх чесати і обпирати. Одного вечера взяв чоловік маленьку дитину на руки, а май більшу за руку та й повів до Прута топити. Маленьку кинув у воду, а старша взялася просити. «Но, то йди собі сама додому та й газдуї, а я йду до суду замельдуватися. Заки я вернуси з кременалу, то ти давно вже у жидів у мамках будеш». Та й розійшовся тато з доньков. «Та вже рівно на тім місці страшно йти убрид, заведе у бульбону, коби хоть хрест на то місце покласти», — додав той мужик, що мені розповідав сесю приходу.

Я радо піду з Вами на циганську музику. Часом вона роздирає шовкову торбинку з перлами, і я як назбираю тих перлів, то-м багатий дуже. Ви пантруйтеся, бо й Ваші повизбираю.

Якось я видів хлопчика на толоці, що давав вівці хліба. Так обіймав за шию, так просив: «На, на, та їж, та-бо їж...» Вівця не хотіла. Мама хлопця крикнула: «Та, дурний, таже аби-с і цукру давав, то вівця не ме їсти». А потім мама безпечно гадала: «Ото, собачий бахур, як прийде та як зачне: ма, хліба, ма,— та й від найприкрійшої роботи відірве, а потім вівці хоче годувати». Та й сміялася до себе — щаслива.

Лілія Ваша стоїть в книжці — тепер я дивився. Біла та й біла. Бігає вона по наших думках, як мева по широкім морі. Мені дивно, що Мор[аче]вська не казала Вам нічо за Белелую. Ми були там і Вас мали з собою брати. Забрали замість Вас якусь прикрість, жаль було, що не застали-смо. Може, я ще борше буду у Вас, як сей лист.

Дякую за вісті про Мор[ачев]ських.
Будьте здорові.

В. Стефаник

№ 64. До О. Ю. Кобилянської

Русів, 20/X 98

20 жовтня 1898 р., Русів

Добра пані!

Дякую Вам, що розповідаєте мені за себе. Я також буду так робити. Мені дуже приємно, що-м похвалу у Вас заслужив. Але я Вас буду просити, аби Ви мене ніколи не хвалили. Не багато я ще жив, але всі ті, що мене хвалили, також і тупими ножами мене різали. То як я чую коли яку похвалу на себе, то чую також і тупі ножі в моїм м'ясі. Не хваліть мене ніколи.

Сидів один пан коло свої мами. Розповідав єї чудними словами пречудні річі. Мама забула за свій біль, засипляла і мала фантійні сни. Так було щовечера. Прийшло до такого аж, що мама забула, що сина породила, і син забув, що родився з неї. Дітьми поставали невинними — посеред болю, і байок, і фантазій.

Одного вечера був той син зі своїми найліпшими товаришами. А тоті товариші дивилися на него з жалем, з таким, що серцем говорить: ти присягав, що разом будемо йти і разом попадаємо. Ти не впав, але не йдеш.

Але ми йдемо до наших мрій — ми їх повітаємо і за тебе...

Найбільш дорікали тоті, що вже завтра мали лишитися, хоть не впасти.

Син прийшов до мами та й сказав: «Мамо, я поломив присягу!» — «Синку, поломана присяга на дванайцятім поколіню прокляте на серцю пише!»

Мама почула болі, і нічо єї фayne не снілося. Син почув чорні смуги проклятя на серцю і забув про свої гарні слова.

Там десь напереді вoйна точиться, всі груди на залізо нападають, а той жовнір, що шукав упавшому другому води, лишився і чує в серцю зраду. Може, чує ще більше жаль над собою.

Барвінок зелений. На осінній землі виглядає, як зелене ягнятко з кучерями. Вітер гонить кучерями, і зелене ягнятко виглядає, як живе чудо. Як ми з мамов пересажували той барвінок, то мама співала:

Коби-м була знала, що те стратю, вінку,
Була би-м те не садила, зелений барвінку!

Я був на похороні, як старий мужик ховав сина. Мама і баби голосили. Тато і хлопці мовчали. Як на трунву почала падати груда за грудую, то мужик сказав: «Праце моя, праце!» Дві сльози котилися з таким трудом долів-лиць, земля так гримала у віко деревища, хлопці так заревіли,— що чути було тоту працю, яка вона тяжка і страшна!

Часом мені здаєся, що я мрія на тлі своєї запрацьованої родини. Всі вони скали праці перевертають і дивляться на мене, як на мрію якогось життя, котрим вони ніколи жити не будуть. Мені навіть здаєся, що я мрія серед всего того життя, що довкола йде. Я не годен «стреміти до цілі», я не годен «добиватися», я не годен «бути звірем товариським».

Як починаєся стемнювати, то я все гляджу у вікно. Студені хати. В хатах біда і трохи радості. На печак діти, і трохи хліба межи ними, і багато страшних байок і снів. Осінь грає тим хатам по сухім листю, як обдертий грач на заржавілих струнвах. Грає, аж плаче, як той грач, що руки собі покервавить. Тогди я чую могутчу музику і хатів, і дітий, і осені. Як з твердої скали добуваєся з осіннього сумерку просьба: сонця, сонечка, ой дайте!

Тогда я чую, як зеркáло мої душі морщиться, як того ставу під осіннім вітром. Дрож проймає, і я хотів би ймитися за якусь тверду руку, що не дрожить. Тогда я, як осінній листок, дрожу, що впав з дерева.

На ювілей поїду, бо годиться глянути на всіх русинів.

У вівторок було сонце. Як межі хорі діти мама увійде, так сонце в сади увійшло. Під деревом сидів дід. «Літо, діду!» — «Бабське, пане». — «Файно обснувала павутина рілю». — «Сніг незабавки єї накрие. Та не знати, чи і сесю павутину сніг прикриє, чи ще подарує?» Старий ймив пальцями жмит чупру білого і питався так: «Сонце слабому, як молоко дитині, конче потрібне», — казав дід і розкішно грівся.

Я зо двацять разів збирався до Черновець, та все щось дорогу перейшло. Але однако я в неділю або в понеділок буду у Вас напевно.

Будьте здорові. *В. Стефаник*

Р. С. За кілька годин я посилав сей лист і дивувався, як можна комусь так голову морочити, як Вам. Уважаю, що-м повинен Вам долучити відшкодоване за очі.

№ 65. До О. Ю. Кобилянської

Листопад 1898 р., Русів

Добра пані!

Сердечно Вам дякую, що питаєтеся за мою маму. Вона хора — спухла. Я баную, що-м не міг бути у Львові. Правда, я не люблю руської інтелігенції, але цікаво було би, може, й файно. Мають рацію, що кажуть за мене: коби хотів писати. Для неї, інтелігенції, я не маю серця. Писати для неї не буду. Не можна любити то, що вродилося тому п'ятдесят років і є маленьке та до того миршаве. Оправдати я годен, але любити не можу.

Я люблю мужиків за їх тисячлітню, тяжку історію, за культуру, що витворила з них людей, котрі смерті не бояться. За того, що вони є, хоть пройшли над ними бурі світові і повалили народи і культури. Є що любити і до кого прихилитися. За них я буду писати і для них.

Буду писати для своїх приятелів. Хочу їм подобатися. Хочу їм заплатити за то, що вони приятелі. Кожда моя новелка — подяка для них.

Для мене кождей літерат, що «змагаєся повисшити уровень полі[ичний], артистичний і науковий нашої інтелігенції», дуже незабавний. Складочки, товариствечка, жебранинка, літературка і т. д. Може бути, що сі neutra¹ оправдані і мають будучність, але для мене вони бридкі. Обридливі і тоті, що добирають їди тому neutrum, аби собі жолудочка не попсувало. Наші газети і література — то легонька потравка для «молоденької інтелігенції». Роди славні на Русі (Окуневські, Кобринські, Озаркевичі) — се паршивство в рукавичках. Бридке. Дуже може бути, що я помиляюся, але то тому, що я окрайця серця для сеї касти не маю.

Чому я не стараюся змінити інтелігенцію? Питане практичного чоловіка. Тому, що мені не хочеся бабрати в препарованю легкої страви. То можна сказати блуди інтелігенції в єї очі. Я скажу.

Для мене села співають таку могучу пісню та гарну, що я мушу забути за «почини» інтелігенції. Як я селові читаю свій образок з его житя,— то воно плаче, перлами мене обкидує. Як я дивлюся на тяжких тисячу літ за селами і на незнані тисячу перед ними — може бути Ваша правда, що я тогди «повний несказаної, глибокої меланхолії». Як тепер я виджу, що організм мужицький простягнувся струною межі двома світами понад море і як на тій струнві грає душа мужика на спілку з їх нуждою — то, ласкава пані, я мушу не дослухуватися катаринки в рукавичкових руках нашого образованого світа.

Для мене нині емігрант, що летить світом, як брудна, вандрівна птаха, оставша від громади,— і біль, і поезія. Чи якби я той біль і поезію післав у руки нашої інтелігенції, чи вона би почула то, що я чую? Ні. А як так, то мені вільно не писати до неї нічо.

Впрочім, не люблю я карієри літературної. Що зауважиш, що «підглянеш», що почувеш — зараз махай на торг, аби продати!

Часом не можна сказати того, що хочеся. Хіба як кому рівно,— чи хочеся, чи ні, бо будь-що скаже. А

¹ Маловажні речі, ні те ні се (лат.).

пукатися на теми пікантні і смаковиті,— на се є легіон газетярів.

Видите ж, добра пані, що-м все Вам сказав, що в листі можна сказати, чому я пильно не пишу. Відслонив я Вам також і мою думку на наше загальне житє. Я не боюся за ню, бо вона щира. Вам можуть мої гадки не припасти до вподоби, і Ви мене судить по-руськи, але по-людськи.

Може би, Ви були ласкаві прислати мені на малий час біографію Нічого¹ або яку порядну книжку. З дому я ще не їду. Новелок своїх не посилаю, бо не маєте часу. Своє діло робить. Ще би Вам схотілося переведити — а то не конче тепер. Як дуже хочете, то пішлю.

Оставайтесь в добрі. *В. Стефаник*

№ 66. До О. Ю. Кобилянської

Листопад 1898 р., Русів

Добра пані!

Ще лиш слово за інтелігенцію. Минуле єї чорне, ще від 48 р. чорне. В'язала поляків повстанців, доносила до поліції. Кільканацять років несла просто в поліцію Франка, Павлика і его сестру. Нині стала хитрійша. Краде Франкові голоси при виборах і рівночасно святкує его 25-літню працю, хоче Франкові конче закинути, що б'є мужиків по лиці, і радуєся его прологом на представленю Наталки Полтавки.

Любити єї — значить заболотитися, ненавидіти — значить любити чистоту людську. Для неї лише той серце має, хто єї хоче в кусні розбити.

Я був, пані, лиш раз на руськім балі.

Серединою салі молодіж танцювала, довкола сиділи «матрони-опіки». Серединою вогонь палав, довкола леді студені стояли. Аранжер кричав, що молоді мають танцювати. Ще і нині мені невмоготу піймати, як можна танцювати при команді? Павза. Донька з мамою шепо-

¹ Ніцше.

чуть. Виходять до побічної хати і витягають «татка» від карт. Старий йде до якогось укінченого і просить на склянчину. Всіх нападає на тих павзах того, що звеса у писанію: шукай — та, може, найдеш. Знов танець. Напое-ний танцює з донькою. Мама обсервує і укладає тактику. Павза. «У нас так файно, що не пожалували бисте, якби-сте приїхали. Околиця чудесна, селяне дуже старого люблять, він їм читальню зробив. Тонечка дуже интересуєся читальнею». Кавалер у півкошульку робить міну і, «я чув,— каже,— про ваш патріотичний дім і дуже би-м радо загостив, аби подивитися, як-то ви заходитеся коло нашого бідного народа...» — «Вже пустили нагінку?» — питає другий у півкошульку. «Я старий лис, мама бере на патріотизм, а я єї на любов до народа...»

Старому краватка пересунулася на плечі. Упрів і випив забогато з усмотреним. Стара його ганьбить, аби «прилично» заховувався, бо «утече». Доньку відводить до гардероби і мало не б'є, чому так очі завертає за тим смаркачем. Говорити маєш лишень з паном Селянським.

Як підстрілена птаха, вертає Тоня на салю. Пан Селянський йде до неї і по дорозі каже товаришеві: треба йти відробляти старим кошт.

— Пані люблять цвіти?

— Я маю городчик...

— Чув-єм, що пані займаються читальнею...

Потім танець. Як страшно робиться від тих скованих молоденьких серць!

Мені тогди виділася встекла кічня сук і псів і старих лисниць і ведмедів, що гонить за добичею.

Чи забава не є зеркалом буденного жита людського?

І забавитися не вміють сі образовані верстви.

До Черновець, відай, поїду. Ще напишу. Пришліть хоть би «N[eu]e Blerliner Rundschau». «Gesellschaft» пішлю з дому.

Посилаю Вам новелки. Пишіть ще сюди, як маєте час і волю.

Будьте здорові. *В. Стефанік*

16 грудня 1898 р., Трійця

Добра пані!

Ви не гнівайтесь, що я не приїжджав і не писав. У мене є багато недбайливості за пазухою, і мені треба дарувати не одно. От даруйте. Зачував я, що ювілей у Вашім місті удався — слава богу. Зачував, що гостили-сте у театрі найвидніші особи — та й се добре. Буковинська Русь все визначалася багатотою обстановою. Гори, ліси, і все воно гарно обкладено.

Читав Ваш нарис «На полях». Гарний тому, що дійсно держаний є у тоні тої синявої мраки, що поля наші завиває. Вже то Ви умієте писати так, що, прочитавши Вашу робітку, у мене очі добріють, як у дитини, і я гляджу навперед себе без крихітки злості на світ і людей. Всі вістря, що могли би ранили людей, Ви ховаєте у себе, всі прості лінії, що вибігали би поза гармонію, Ви нагинаєте своїми делікатними руками. Я з-поза кожної поезії виджу поета. Як читаю Ваші твори, то Ви дивитесь на мене смутно і лагідно, як та матір божя, що має в серцю мечі, а на лиці любов до всіх. Якби в моїй гадці про Вас було що для Вас неприємного, то простіть, я лиш зле написав. Отут, у Трійці, утопив мужик свою дівчинку у Пруті. Старша випросилася, і він її пустив. «Як не хоч, то я не буду, але тобі би ліпше було, а мені однако пацити, ци за одну, ци за дві. Меш бідити, а потім станеш жидівськов мамков. Йди оцев дорогов аж до першої хати, а там скажеш, як то було, та й вони тебе переночують. А потім меш просити, аби тебе де до дитини наймили. Гай, іди, бо я йду до Коломиї мелдуватися...»

Дівчина відійшла, але тато її за хвилю почав кликати: «На бучок, бо якби ті де пес надибав, та й би роз'їв, а так меш мати оборону...»

Отак розповідає осьмилітня дівчинка, як вона з татом розходилася. Я, відай, Вам сю подію вже розповідав, а тепер доповнюю те, що мені дівчинка сказала. Тато був бідний і без жінки і не міг ради собі дати з дітьми. От які злочинці бувають.

Я досить ходжу по полю. З гори виджу ціле село. Жадна хата, як смеркаєся, не має світла, хіба то, що в печі. Той вогонь, червоний, великий, палає півгодини, і

всі вікна потім чорні стають. Мені тогди стає страшно за душу мужицьку. Як вона видержує у тій темноті довгих ночей зимових? Що гадає, чим тішиться, чим живе? Лиш вітер шумить лісами, і спускає на стріху, і вилітає відти, і страшно вие, аж старі, що не можуть спати, віщують помір і війну.

Я в неділю їду до Русова, а відти за тиждень до Кракова. Я боюся дуже, щоби-м Вас чим не прогнівив у своїй «критиці». Напишіть, що ні.

Будьте здорові. *В. Стефаник*

№ 68. До В. І. Морачевського

Середина грудня 1898 р., Трійця

Дорогий друже!

Гарний Ваш лист я одержав, і тішуся ним, і буду тішитися разом з мамов. Вже-м безпечний на ціле жите.

В сім селі сталася новина. Михайло утопив у Пруті свою дівчину, а друга випросилася. Прийшов вечером додому і застав їх на печі. Чекали, аж їм очі продивилися.

«Дедю, їсти нема шо»,— каже старша.

«То беріть та мене їжте, наплодила Вас та й умерла, та однако їй там у землі гнити — а мені смерть. Десь є тріло на шурі, коби-м го дістав та би-м Вас раз нагодував!»

Тихонько стали дівчата. Михайло сів коло стола та й думав, думав.

«Таже певне, що їсти треба. Та ще би я їх і вігодував, але то взимі померзне, таже то вуші поїде... А жадна не хоче піти за мене, аби то діти обхарила...

«Або скажу панам, що так і так, що я чоловік бідний, що жінка вмерла, що нікому зварити та й вічесати, та най ні і вішіють. А тож можна на таку муку дивитиси? Ліпше їм раз та й мені раз!»

Взяв меншу на руки, більшу за руку та й пішов полем долину до ріки. Шпурнув меншу у воду, а старша взялася просити: «Ой, дедику, не топіть мене».

«Та як си просиш, то не буду. Але тобі ліпше, бо так підеш на жидівську мамку. То вертай же си у село, аді,

оцев дорогов просто, просто аж до першої хати. Зайди до хати, скажи, що так і так, дедя втопили Катрусю, а я віпросилася, та й вони пішли мелдуватися до суду, а мене справили до вас. Та й просили, аби я де стала коло дитини, аби бавити. А тепер іди, але не біси».

Гандзя пішла.

«Гандзуню, а на тобі прутчик, як буде пес нагонити-си, то ти прутчиком вімахуй. Гай, тепер іди».

Михайло перебрив Прут та й пішов до Коломиї.

Ми Гандзуню оглядали, і чули оце, і виділи прутчик. Вона все хоче стати коло дитини, аби бавити. А з Катрусєю і з татом то так мало бути, бо дівчина не дивується анітрошки.

Шкода, що нема вже тепер русалок. Катрусі було би ліпше, як Гандзуні.

Отких якихось історій так багато дієся по селах, що вони, як опирі, кров випивають. Все то є матеріал до заповнення «новинок» газетярських. Ой, так гірко.

Пишіть до Трійці ще до неділі, бо потім я їду додому. Скажіть, де будете на різдво? Я по різдві їду і хотів би-м у Вас у Львові бути. Або як лишаєтеся на свято у Львові, то я тогди над'їду.

Напишіть зараз. Ваш *Василь*

1899

№ 69. До О. Ю. Кобилянської

Січень 1899 р., Львів

Добра пані!

Я вже тиждень сиджу у Львові. Не можу сказати, аби мені руська громада подобалася. Всі є зимні і розумні. Всі сміються блідим сміхом з себе. Політичні партії, крім радикальної, вганяються, аби стати урядовими. Люде тоті не мають дрібки серця і сумління — коби почесть, коби кар'єра! Треба би, аби на полях виріс местник для сих трупів.

Літературно-науковий рух є дорогий, але млавий, Грушівський видає річно 20 000 злр. на сю ціль, т. є. на рукописи з X, XI, XII ст. і на номенклатуру. Се має принести користь в перспективі за двацять років. Чи добре увесь гріш народа пакувати в друковані титли? Чи за сим поважним науковим напрямком годен ховатися запал і завзяток? Професори все були трохи сліпі і, відай, будуть.

Був-єм на сходинах літературних. Мізерія. Маковей читав відповідь москальофілам. Франко читав уривок зі своєї політичної поеми. Дискусія показала, що всі мудрі лишилися дома і не прийшли на сходини. Може, то лиш сего разу так?

Маковей незадоволений собою і літературою. Каже, що Грушівський є деспот. Вірю ему, бо Грушівський має щось в собі з московського чиновника.

Будзиновський всі свої сили віддає Видавничій Спільноті. Прибитий є. Не диво, що такий горячий чоловік чує

себе в редакції «Діла» не на місці, що всі несумлінні філістри йому доїли. От все, що знаю.

Прошу Вас, догляньте, аби Стоцький друкував мою книжочку. Маковой каже, що він друкує книжки по два роки. Якби ще не зачав друкувати, то або най зараз зачинає, або зверне папери. Делікатно дізнайтеся і делікатно відберіть. Лишаю Вашій опіці мою працю. За кілька днів напишіть до Кракова, як є. Адреса: Wasyl Stefa-nyk, stud. med. coll. physicum, Kraków.

Що дієте? Здоровлю Вас. *В. Стефаник*

№ 70. До О. Ю. Кобилянської

Кінець січня 1899 р., Краків

В[исоко]поважана товаришко!

Дякую Вам за лист. Який жаль, що мусите сидіти в Чернівцях самі, без жадного чоловіка, аби по-людськи говорив і дивився. Мені все здаєся, що Чернівці є зграя купців і якихось міністерських політиків і Ви, недібрана грійця. Як дістанете стипендію, то добре, а як ні, то таки не лихо, але весни собі не псуйте, не тратьте. Тото, що Ви пишете за себе, то є втома, але втома така, що єї поведує нероблення свого діла. Певне, через довгий час не писали-сте і через то. Як начнете любу собі роботу — втома заподієся геть. Справді варто, аби Вам дати стипендію.

Мені видиться, що Ви би спотужнили і веселіші стали, якби-сте на годину покинули Русь. Синьо-жовті мозги, дерев'яні душі, чуючі по-руськи, ведучі дім по-руськи, виховуючі діти по-руськи, збираючі матеріали до історії і етнографії руської і всяка всякість руська, то вона є спеціальністю до втовмасювання людей у болото. Коби Ви до них були борше плечима обернені! Нині досвіта на двірці краківським було 800 душ емігрантів. Коби-сте їх бачили, то би подумали-сте собі ладно за ту руськість. Насамперед виділи би-сте сотки синіх, спечених губів, потім кололи би Вас у серце ріжнобарві очі діточі — попідпухали, як коли би синявою водичкою намокли. Далі виділи би-сте тисячі брудних засохлих ярочків по лицах від сліз, а далі чули би-сте захриплий голос

бесіди руської, що відбиваєся від мурів і розходиться одним заржавілим гомоном по чужій стороні. Чули би-сте, як багато маленьких чобіток гримає по каміню,— се перші чобітки у хлопців і дівчаток; йдуть, говорять «очима» і оглядаються все на чобітки, що ніколи не мали.

Потім ще виділи би-сте, як мами бігають з плачем за пропавшими дітьми, як їх пани штуркають, як вони ридають. Виділи би-сте, як вони сідають до вагонів, як силоміць пхають бабів і замикають у возах, як вони в тих возах сидя під самим верхом, бо насподі пакунки. Поїзд рушає, жінки і чоловіки чіпляються его, поліція і жандарми відкидають їх, як галушки, а вікна в поїзді розпадаються і кавалками спадають на перон. На пероні лишаються жінки без чоловіків, діти самі без родичів і чоловіки без жінок. Шалений плач, ломаня рук і прокльони. А поїзд лише димом б'є у очі — пішов! Коби побачили раз, то би Ви знали, що маєте гадати о руськості — встид, і жаль, і гнів на тих синьо-жовтих лайдаків.

Просіть брата, аби, як може, найборше мені дав відомість з Румунії. Зі Стоцьким порозуміюся.

Будьте здорові. *В. Стефаник*

№ 71. До О. Ю. Кобилянської

Лютий 1899 р., Краків

Добра товаришко!

Я рад, що мій лист буде нечитаний.— Я рад, і дуже. Лиш зійдуся з Вами, то Ви мені мусите дати свою руку. Я її поцілюю з обох боків, так, як мамину. Я, може, донині десять чужих рук поцілював. То було з мусу або з не уваги. Крім маминої руки, і татової, і ще одної пані, що вже вмерла, я ще жадної руки не цілював. Вашу поцілюю четверту. Не діктнуся губами, але поцілюю. Я цілюю mocno. Якби Ви не дали руки, то я сам візьму. Візьму, бо-м сильніший від Вас.

А тішитися я не годен, бо я всяку літературу маю за нішо. Я пишу тому, що люблю мужиків, і пишу для приятелів. А більше для нічого і нікого.

Я тішуся найбільше тим, що Ви раді з німецького

листу. Бо то нині дуже тяжко найти таких добрих, як Ви є. Тішуся, що-м Вас найшов і пізнав. А переклад сам дурничка. Одна сторона друкованого листа, і нотатки у «Вістнику», і якісь слова читателів — то все мене ні болить, ні свербить.

Тішуся, що Ви раді, і не знаю, як Вам дякувати. Напишу Вам свою біографію, аби-сте її тримали у себе замкнену, більше ніякої не напишу. Або що хочете.

Бо-сте чисті і добрі.

Література — то є афішованя, то є комедіянство. Вся, вся.

Вчера мій тато поїхав до Відня. Я не хотів їхати, бо боюся колії. Занадто тяжко зносити мені той гриміт. Я татові в ресторації казав подати буліон. Він кришив собі до него колач, і їв свою солонину, і пив пиво. Я пив гербату і не міг допити. Тато випив за мене. Всі дивилися дивно. А я тата тепер аж полюбив, бо донині я его не любив. Нагадав-єм собі, як він приїжджав до мене до школи. Слав зі мною і тримав мою голову цілу ніч на правій руці. То така рука, що до сьогодні ніколи не змучилась. Я полюбив свого тата і тішуся. Я так не годен любити, що як кого полюблю, то чую, що небо д мені хилиться.

Дякую Вам, що-сте раді. *В. Стефаник*

№ 72. До О. Ю. Кобилянської

26/II 99

26 лютого 1899 р., Краків

Добра пані!

Дякую вам за лист. Тому дякую, що-м сам, що разить мене твердість світа. Ваша м'яккість до мене прийшла, як огонь з середини землі. Аби таких огнів добутися, аби найти їх керницю, то треба світ розкидати в простори, аби перейшов під сонцем у маленькі звізди. Лиш чи Вас не зболить біла шия, кілька твердих скель двигати? Як керничко? А я блукаю, як сновида. Броджу білими хмарами своїх мрій, і падаю з них, і волочу за собою положані крила. І хоть серце і голова болить, то я все гляджу на небо і чекаю, аби крила загоїлися. І знов, і знов. Колись буду волочитися по світі, як старий жовняр, що блукає на деревляних палицях по твердім каміню.

Хотів би-м часом, аби хто прийшов до мене і сказав: я хочу близенько коло тебе сісти, але близенько, дуже близенько!

Хотів би-м часом бути коло мами, аби мені казала, що-м добрий син мамин, що-м все був добрий від отакого, о!

Потім хотів би-м зібрати всіх приятелів своїх і пити з ними і гуляти. А якби вони хотіли відходити, то би-м сказав: возьміть мене, кохані, з собою, мені так самому зле, зле.

То знов нічо не хочу, ходжу собі і міркую, що добре треба себе пізнати. «Дуже мені приємно — дуже приємно». — «А як Ви задивляєтеся на війну американську? Я, бачите, того, я взагалі думаю, що Америка здобуває собі моцарство, становисько, Європа, тримайся!» — «А Ви як?» — «Я отак-таки». — «Мило було пізнати такого умного чоловіка...»

Морачевська мешкає вул. Миколая, 11. І на Вас не гнівається, тепер занята іспитами. Першого нумера «Вістника» ще-м не читав. Платити не хочу, а так не дають. Пішліть номер, то прочитаю радо «Поетів» і скажу правду. Я працюю доста, хоть праці не люблю. До театру ходжу. Навіть на вольну сцену, уряджувану Пішибишевським, дістаю запрошення. Якось давали Метерлінка «Intérieur»¹. Гарне.

Пишіть пильним часом, скорою годиною.

З[дорові] б[удьте]. В. Стефаник

№ 73. До О. К. Гаморак

26 лютого 1899 р., Краків

Дорога товаришко!

Я післав Вам вчора «Voska komedya»² і «Melancholia»³. Данте повинен бути у кожного інтелігента, і сим я поведувався при купні. З чотирьох ринських я видав на «Komedy'ю» 2.40, на «Melancholi'ю» 1.30.

¹ «Там всередині» (франц.).

² «Божественна комедія» (польське).

³ «Меланхолія» (польське).

На Вашу адресу посилаю також моє «Confiteor» (признаюся), писане для сестри Калитовської. Тому посилаю до Вас, бо хотів би-м, аби, крім Вас двох, ніхто не читав. То є моя біографія, держана в тоні «Wahrheit und Dichtung»¹. Натурально, що я не заказую Вам его показувати, але прошу, аби-сте не показували. Висилаю завтра, аби прийшло якраз на вівторок, коли Калитовська буде у Вас.

У вівторок вечером я буду також обходити уродини сестри. Сам, з вином в руках і з бажанням, аби бути з Вами. Пийте і за мене.

Надіюся листу великого і широкого.

Ваш В. Стефаник

№ 74. До О. К. Гаморак

Березень 1899 р., Краків

Дорога товаришко!

А прецінь і я Вас чимось звеселив — хоть листом. Часом я думаю, що би-м міг Вам дуже приємного вчпнити, і справді не знаю. Ви якісь такі є, що ховається з собою і не можна знати саме, що би Вам велику радість зробило? Скажіть — що?

Я не маю часу тепер що писати і звичайно свою жилку писарську згону на листах. То коштує мало часу і не мучить, за півгодини готово. А все помахався пером. Хочу написати на май образочок для своєї мами і дати до «Вістника», чи тото хотіне станеся,— не можна знати.

Книжок від Стоцького ще нема. Цілість добра, є певна твердість у цілій книжечці і сила. Крім двох новелок слабших, решта є порядні. Говорю се безпартійно.

Тоту рукопись, що Матейко читав у Франчихи, я хочу стягнути назад. Се був перший стріл до нашої інтелігенції, але стріл заслабий і хиблений. Отим панкам руським треба по-капральськи — бити в зуби. Звісно, у «Вістнику», яко в газеті філістерсько-золівській, не можна сего робити. Треба або лагідно, або з наведенням жерел —

¹ «Правда і вигадка» (нім.).

своїх думок не можна. Впрочім, не знаю, що Франко скаже. Своєю дорогою, що Франчиха, крім того, що літі сорочки не носить, дає ще чужі рукописи усякому читати. Се некультурно, як каже Кобилянська, і одне, і друге.

Ще є плани такі, аби у вересню давати другу книжку друкувати, щось з жінок і любові. Такі бажання принайменше мій накладця вискажує. На то конто сто левів достав-ем для заохоти. Сто левів пропилося і вірителі позабирали, а заохота разом з соткою минулася. Взагалі Стоцький веде діло порядно (знов!), по-культурному, навіть гроші дає.

Кажете, аби приїхати на великдень. Я й сам се кажу, але як від'їхати?? Се болить страшно. Тим більше, бо я би не міг бути в Русові зі всяких фамілійних причин. Маю при кінці мая іспит страшний і дурний, маю перед собою сто миль їзди залізницею — але все байки! Співав би-м їдучи, а вертав би-м ся, вже не знаю, чи очима, чи плечима. А хоть воно так попутане, то ще я не можуся погодити з тим, аби не їхати. Сидів би-м у Трійці від 1—10 мая, аби відбити дорогу, а, відсвяткувавши Ваші уродини, 9-го вернув би-м. Не страхайтеся лишень, бо, крім келишка вина, я не смію нічо пити, лиш молоко. Треба стати мимоволі антиалкоголіком. Кави ні, герба-ти — ні, нічо Вас уродини не будуть коштувати. Впрочім, не можу нічого наперед ще сказати, але відтепер питаюся Вас, чи будете зі мною цілі свята в Трійці?

Написав би-м Вам ще дуже сумну історію, та Ви знов мете падькатися наді мною і мене по голові гладити — і будете гризтися. Ліпше будьте здорові. Здоровіть Олега і Дарочку поцілюйте і просіть цьоцю, аби заграли «цьоциної».

Стефаник

№ 75. До О. Ю. Кобилянської

19 березня 1899 р., Краків

Добра товаришко!

Не пишете та й не пишете, я вже боюся, чи Вас чим не прогнівив або не вразив. Може бути, що я Вас і вразив, але будьте певні, що не хотів. Ні, не хотів. А може, маєте журу або біль? Дайте знати.

Ваших «Поетів» прочитав. Гарне і артистичне. Фантазія Ваша була причиною, що я написав до «Вістника» ostrу статейку против нашої інтелігенції. Ваш визов при кінці: «В моім краю поети — се жебраки» — дуже мене зворушив. Я в тій статейці звернув увагу на той визов Ваш і остеріг інтелігенцію, аби своїх поетів не доводила до таких болючих видів на будуче. Не знаю, чи «Вістник» (его редакція) відважиться ту статейку напечатати. Письмо воно є філістерське, і можна сего сподіватися.

Що я роблю? Читаю, вчуся і самотно походжаю. Люблю з бідними дітьми ставати перед гарними виставами склеповими, і слухати слів безсильних, і бачити протяжені руки і забрукані пальчики, що показують забавочки, котрих ніколи не будуть мати. На подертих їх бурнусиках мигає ясне світло ламп електричних, на змарнілих лицах блимає біда, і голод, і діточа безжурність. Десь за кілька років ті лица будуть злодіями, пияками і арештантами і не прийдуть вже дивитися на гарні вистави — будуть боятися поліції. Але їх діти будуть стояти під ясным світлом вистав і т. д.

Люблю йти в поле, і дивитися на весну, і нагадувати собі, як я колись малій перший раз ішов з татом орати. Мама нас, і волн, і віз кропила свяченою водою і виряджала в поле. Мені давала щось доброго в пазушку, аби-м на полудне мав що їсти. Нагадаю собі, як тато на полудне взяв мене на коліна і тішився, що має вже свого погонича. Вечером я сестер трактував звисока — я робітник і погонич, мама давала вечеряти і говорила: «Нашо хлопця мучити, та его десь так ноги боля, що нещістя,— Васильку, боля ноги?» І того вечера дозволила мені йти без очинашу спати. То давні мрії з піль, з синіх, з весняних, з тих далеких, що лишилися поза мною. І я ходжу тепер і дивлюся на весну, але весни не роблю.

Отак я ходжу, та й так думаю. А Ви куда ходите і що гадаєте?

Напишіть і не гнівайтесь.

В. Стефанік

Дорогий товаришу!

Воно файно, що Вам забаглося писати до мене.

Біда, що Ваш сон не сон, а ява, біда, що мужиків кривдять, але вже найбільша біда, що всі їх жалують. Спеціально наша образована верства слова не промовить, аби «селянина» не пожалувати. Часом і сон присниться патріотичний. Се така мода і такий фальш, а як не фальш, то така слямазарність, що вбиває кожде молоде серце. Нема одного русина інтелігентного, аби не жалував, нема такої подлої душі руської, аби не жалувала «простолюдина». Спеціально се атмосфера жаліслива, котра виглядає як берізка, що на матеріал не здатна і на опал недобра. Сей головний тон нашої інтелігенції гупо-жалісливий виідає всяку силу в молодих душах і робить з них декламаторів і калік. Гляньте довкола себе а побачите старих сентиментальних акторів, що грають ролю «селянолюбців». Грати ролю — се патріотизм.

І кого тота згряя жалує? Отих мужиків, що, як циклопи, двиганять на собі тягарі кривди, неправди і розбою, що, як діти, бавляться, що, як шум вітру, співають, що, як їх земля, родять Шевченка, Федьковича і Франка, аби мати своїх постів. То є сила ще не урівноважена, що не дійшла до енергічних чинів, але вона дійде. І треба любоватися нею, любити єї або ненавидіти і шукати в ній сили для безсильної душі. Се є наша культура і сила.

І відки дійшла наша інтелігенція до тих жалошів? То, видите, є доробкевичі, *homines novi*¹, що свою власну безсильність декламують, а фальшиві є настілько, що не себе, а других жалують, нещирі настілько, що свою безсильність покривають. Се такі маленькі визискувачі, що деруть котрий курочку, котрий баночку, котрий шкірочку або голос мужицький і, деручи, липкі сльози проливають. Ще не дійшли до тої сили великих визискувачів і кривлять душею. То є банда маціньких доробкевичів, що удають нині ще м'якосердечних, аби завтра, дійшовши до гроший, стати п'ятою на серце мужицьке. І коби борше так сталося. Мали би-смо гру двох ясних сил, а не

¹ Нові люди (лат.).

було би над нами тої слезливої мраки, що з'їдає всю нашу молодість.

Бачу нині на двірці руських мужиків, що їдуть до Канади. Громада, що сунеся, як в сні, кудась далеко. Дітий, жінок і бабів досить. І не жалую їх, тому що то великі, чорні руки шукають плуга, аби орати. А всі інтелігенти будуть співати «Помарніла наша доля» і нічо не зроблять, аби їм хоть дорогу показати до того плуга. Здохне їх половина, але друга буде орати і, орючи, співати: «Воли мої половії, чому не орете?..»

Отакі думки прислали Ви мені з Вашим листом, і я їх Вам відсилаю, яко Ваші. Хотів би-м, аби-сте стали дужим, і любили мужиків, і не жалували їх, хотів би-м, аби, як ще зродиться на Русі радикальна партія, аби єї всі інтелігенти не покинули, як тепер, аби були ліпші і дусші.

Мої новелки вже надруковані, тепер у переплетчика. Не можу сказати, коли дістану, але вже в дуже короткім часі.

Ваш *В. Стефаник*

№ 77. До О. Ю. Кобилянської

Квітень 1899 р., Краків

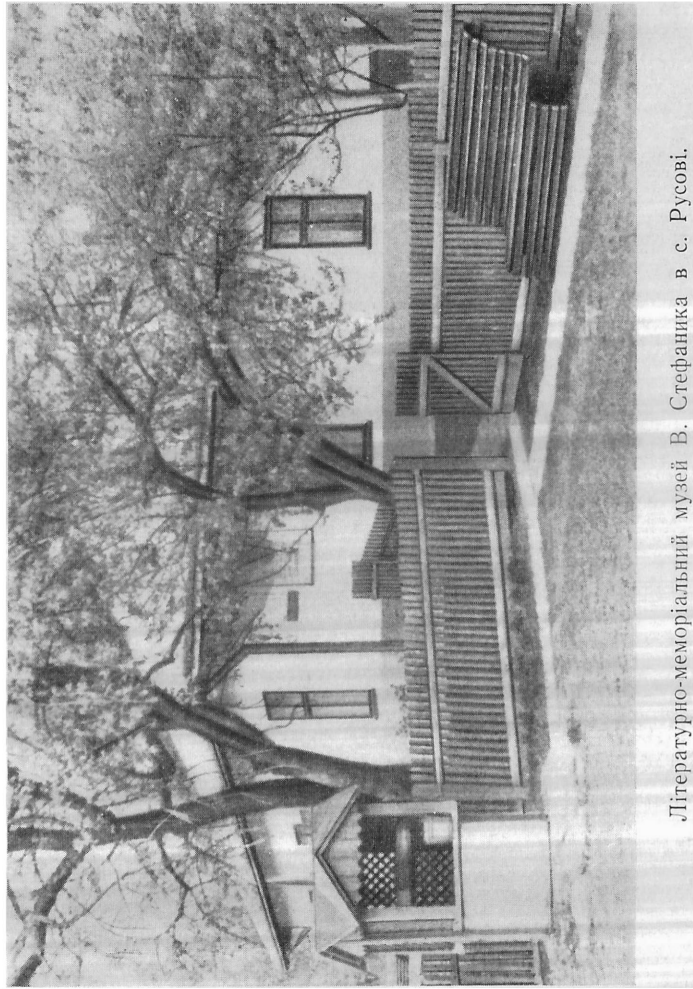
Добра товаришко!

То файно, що я Вам цілу ніч снівсь, весело, що мене любите і пестите, і силу чую, як Вас, такого доброго товариша, маю. Ви — то така жінка, така жінка, що хіба пари Вам нема — легоньку маєте руку і такі-сте правдиві дуже. Я би хотів і Вас попестити, але я не вмю так, як Ви.

А тому панові Івасюкові Ви подякуйте за прихильність до мене та й скажіть, що веселості у нашого народа є дуже багато, але в моім серцю веселості мало. Скажіть ему, що я такий паскудний, що як мені зле, то хочу, аби всім так було. Якби я мав силу судії японського, то би-м сто указів післав між наші провідники, аби розпарили собі черево і кишки виторгали псам. Бо, кажіть ему, що дуже чую трусость, і брехню, і глупоту, і декламацію нашої інтелігенції. Розповіжте ему, що я веселість

В. Стефаник на відкритті пам'ятника І. Франку у Львові на Личаківському кладовищі. Фото 1933 р.

Літературно-меморіальний музей В. Стефаника в с. Русові.

народу чую так, як гомін жита колосистого, але я чую над тим гомоном, що ніби вуса собі гладить, і тучу, як лопотить воздухами і паде, і тасмає, і колінця ломить самі спідні. Якби я веселість народну сказав — то виглядала би так, як би хтось реготався і плював квітами червоної крові на публіку. Я би сам здурів, а публіка борзенько купувала би мило, аби плями з одежі позмивати. Скажіть ще ему, що лиш мужик від побитого градом жита вертає безумний розпукою, а пан ні. Кажіть ему, що я знаю таку сцену ідилічну: чоловік голубить жінку і просить бога, аби їм дитина вродилася, а жінка дивиться на чоловіка ласкавими, блискучими очима і каже: «Коли ж бо я не годна дитини доносити, бо ти мене в черево б'єш і обцасами місиш...» — «Ой, жінко, не з добра я тебе б'ю». (Горький). А нарешті скажіть, що я свою душу пустив у душу народу і там я почорнів з розпуки і слів не маю, аби-м все міг сказати, бо страшно за себе, а я ще трошки хочу жити.

Ладно, що Вас робота успокоює. Пишіть борше, аби-м читали. Посилаю Вам під опаскою «Їусіє», а Ви, перечитавши, дайте Стоцькому і скажіть, що я его сердечно перепрошаю за прикрість і що зло направлю.

Я буду при кінці липня їхати через Вишницю до Довгополя, то, може, побачимося. Я хорий на невралогії в плечах. Пишіть і будьте здорові.

В. Стефанік

№ 78. До О. Ю. Кобилянської

23/IV 1899 р., Краків

Добра пані!

Чому не писали-сте, що хорі, треба приятелям давати знати о собі. Я не належу до публіки читаючої, що лишень хоче знати «друковане». За себе не маю що сказати — самотно, вузько, не по-людськи.

Через Краків переїжджають заєдно наші емігранти. Йду шовечера, аби їх здибати. Страшно за ними і перед ними, серед того вони прибиті, здані на всю подлість людську старого і нового світа. Немилосерда земля чорна, що пустила їх від себе. Відай, очі їх тому так

завмерли, що не видно землі. Жінки не плачуть, «вже-м не годні», діти цікаво оглядаються на все, а хлопці ледво ноги тягають і якось зі страхом глядять на жінки і діти. Цілу громаду їх все хтось гонить навперед себе, якийсь поліцай або жандарм, громада йде така безсила і автоматична, аж серце моє мужицьке кєрвавиться. Йдуть цілі громади, гонять їх десь, що вони самі не знають.

Виджу їх, як дубів, тих мужиків, що їх вода підмиває, корінь підмулює, виджу, як хитаються, як падають, як їх пхають на залізниці і везуть, як дерево на опал. Чую їх біль, всі ті нитки, що рвуться між їх серцем і селом, і мені рвуться, чую їх жаль і муку.

І виджу банду опришків, що вигоняють їх з землі.

Бачу наших руських панів, що жалують «селянина» і слизькі сльози проливають, і жаден з них не має відваги або здерти з мужика мільонів, або єго безконечно любити. Бачу тих калік, що увихаються, як шевці, аби з них взяти голоси і стати руськими послами або підслухати співанку і видати етнографію. Бачу їх, як маленькі тікають тим дубовим лісом, аби дуб, падучи, котрого не пришиб, бачу цілу освічену руськість. Хочє стати інтелігенцією і хочє, аби мала поетів ота погань, що закрила ціле наше жите хмарою сліз ошуканчих і потоками декламації з Шевченка. І хотів би-м мститися на тих каліках, що зробили патріотичний шпиталь з нашої землі. Хотів би-м, аби-сте раз по раз кидали тим калікам такі визови, як при кінці «Поетів».

Коли би Ви виділи, як їх пхають, тих бездомних мужиків, у вози і як поїзд рушає, а ви певні, що то здоровий кусень червоного м'яса з нашого тіла,— ой, то би почули Ви цілу гниль нашого життя. Рад би-м борше кінчити і братися до чищення авгієвої стайні.

Чи брат Ваш тепер дома? Напишіть мені єго адресу, бо маю до него пильне діло. Книжечки ще не маю. Чи зараз по святах руських будете дома, бо я, відай, тогди поїду до Стоцького. Пишіть багато мені одинокому.

Будьте здорові. *В. Стефаник*

5 червня 1899 р., Краків

Добра товаришко!

Я Вашого листа не спалю, бо нема его защо, такого гарного і сердечного, палити. Най він собі стоїть поруч із другими Вашими письмами, а я колись знов его буду читати, буду читати та й гадати собі то само, що тепер гадаю. Добре мати доброго товариша, що такий він, як ота піна біленька, як павутинка, що нагадує собою синяве небо, як мамина рука, що спокійно гладить по волосою. Я так хотів би спокою, так хотів би серця, так хотів би кінця своїм думкам безкраїм. Я би тогди сказав людям щось таке сильне і гарне, що такого їм ніхто не сказав ще. Але мені треба пестошів з такими великими, добрими очима. Треба мені на мій волос буйний такої долоні, аби вона спивала з голови всі мої несупокої, непевності і безнадійність. Я не можу жити в борбі і не можу стерпіти ринку. Хочу людий, а їх нема.

Часом я думаю про смерть, як про якусь гарну жінку, що дотулиться рукою, і все минеся, все, все. Лиш під вишнею на могилі, лиш гріб зелений, чорний і білий — лиш спокій і гріб.

Я доходжу до такої кам'яної стіни, що або я собі голову в ню розтріскаю, або стіна тота западеся і там буде луг зелений, і одно серце, і одні очі, і руки білі, і я лишуся там, аби за все забути. Чекаю того свого чуда, але такий сумний, сумний.

А от Ваш лист такий пестотливий, такий сердечний, що по нім мені якось легше, і я його палити не можу. Хіба як цей лист палити, то маю палити все, що є у мене м'ягкого і горяче-людського. Не можу листа Вашого спалити.

Той Ваш визов далеко був не такий, але его гарно повтинали — більшу половину — і лишили то, що було найлагідніше.

Я тепер нічо не пишу, хоть тисячі планів головою пересуваеся. Та треба писати другу книжечку і пускати єї по нашій землі. Може, хто полюбить нашу землю, але дуже, дуже, так, як я люблю. Чи хто порозуміє, чи ні — се байдуже, лиш коби двох-трьох полюбило наших людий. Розуміеся, то така студинь, що цвіт всихає.

На остаток я безгранично Вам вдячний і дякую Вам, що-сте такі до мене щирі. Через Вашу щирість я більше у світі щастя зазнав.

Посилаю Вам «Синю книжечку». Злагодив давно, але не знав-ем, чи висилати, тому Стоцького питався за Вас.

Будьте здорові. *В. Стефаник*

5/VI 99

№ 80. До О. К. Гаморак

Червень 1899 р., Краків

Дорога товаришко!

По Вашім листі я мав і маю два щирі бажання, аби Вашій цюці щасте на новім місці служило, а моїй матері аби смерть свою прислугу зробила, бо вже крайній час. І ще третє бажання, аби-м став трохи тупий або цілком ступів, аби мене так багато вражінь не боліло! Бо болить мене ціла якась тота істота, що вражіння приймає.

Я тепер маю багато таких сердечних болів, що не лишень раплять, але і чорний сум наводять. Ну, та я все не без сего добра.

І Вам, і Матейкові не знаю як дякувати, що-сте мені маму навідали! Все мамі легше трохи стало, як про мене могла говорити.

Я десь коло 15 липня виїду з Кракова, але куди, того не знаю. Є куди їхати, але не знати, де би було найспокійніше і найліпше. В Стецеві було би мені дуже добре, але хата у Вас так богата, що я би не міг там тих робіт робити, які я мушу робити. Десь я вже поїду. До Трійці — ні.

Як можете мені на першого післати 20 злр., то пішліть ще, а як ні, то ні. Не журіться знов мною так дуже. 12 липня здаю дурний іспит. Був-ем у Пшибишевського на его запросини. Говорили п'ять годин без перерви. Чоловік він сердечний, але до решти запитий. Я его все боявся, аби він на мене не мав якогось впливу. По тій битві він питався мене, чи може мене в коліно поцілювати, бо здавало би ся ему, що землю цілює. Неприємно було. У него пізнав-ем дуже багато всяких світових пройдох літературних.

Не знаю, чи добре я зробив, що-м дав «Будучності» новелу, але я мусив таку річ написати, аби себе до жебрацтва приготувати. Тота жебрачка, то мої думи теперішні — незносні. Ще хочу смерті мамі і напишу до «Громадського голосу» про гарну смерть мужицьку.

Хотів би-м дуже з Вами наговоритися, коби можна як зробити, бо, може, не буде по дорозі мені до Стечеви повертати.

Чи тато дуже смутні через від'їзд цьоці? Хто буде газдувати? Дуже велике нещасте на Вас ударило.

Напишіть, як маєте час, я тепер до нікого не пишу, бо не можу. До мами написав-ем.

Ваш В. Стефаник

№ 81. До К. Гаморака

8/VI 99, Краків

Високоповажаний і дорогий отче!

Над моєю сердечною роботою, над «Камінним хрестом», я умістив Ваше ім'я, аби-сте мали малий знак, як Вас шаную і люблю. За всі Ваші добродійства я не годен Вам дати більше. Прийміть маленьке за велике.

Серед таких мужиків, як Іван, Ви свій вік звікували. Вони, ті мужики, були дітьми невинними, із-за достатку землі вони могли щось любити і носити повні пазухи ясного ідеалізму. Тепер вони не сміють нічо любити. Хіба лишень їди, одежі вони прагнуть, аби душу погодувати. За сими брутальними вимогами пропадає їх ідеалізм або тікає в саму глибину душі. Зо дна душі я его винесу на світ божий, і я буду його показувати яко силу і спасеня для нас.

Цілий наш народ лежить тепер в муках, як жінка, що дитину плодить. Треба ті стражданя і судороги при народеню нових форм життя і нових ідеалів витесати на камінних хрестах, бо се наша теперішня доба є великою добою народин. Треба, аби придуркувата інтелігенція заразилася тими болями і котлети свої не могла спокійно травити. Треба, аби довести до того, аби всіх наших гарних людей обсипали ті сльози і кроваві крики народу, аби вони запалилися і горіли як жертвеник перед богом.

Іван у мене був, то само що і Ви,— той сам ідеаліст. І вірте, що я механічно не поклав Вашого імені над ідеалізмом мужицьким.

Прийміть же мою робітку так прихильно, як мене все приймали-сте.

Здоровлю Вас сердечно. *Василь Стефаник*

№ 82. До В. І. Морачевського

Серпень 1899 р., Довгополе

Дорогий друже!

Я був у мами, а мама мені казала: синку, за тебе пішла слава, а ти змарнів та й, відай, умреш, бо то недобре, як за кого слава помежи люди розійдеся. А потім якось забула за смутну славу і тішилася мною. Тато також тішився. Був-єм у Гамораків — все вони добрі і файні люде. Тепер я сиджу в горах. Якісь німки є, що обскубані, як гуси жидівські, ґегають в городі, та й патріоти. Вони за Вас знають, що Ви приятель русинів і мій. Дуже смішно вони говорять за Вас. Через Вас я стався славним і декадентом, через Вас на русинів незабавки найде новий напрям у літературі. Боятся, що Ви зведете молодих русинів з моєю помочою на манівці фраз і безідейності. Я слухаю, і весело мені на душі, що Ви наважилися русинів кинути у пропасть безідейності. Се критика на Вас, бо вони навіть дуже радуються, що Ви приятель русинів. То на Русі мені є так, що як мене де побачать, та й зараз про Вас балакають, а з Вами балакають про мене — всі знають за нас двох.

В горах мені недобре, бо тісно. За два тижні я поїду або до Трійці, або до Русова.

А що Ви робите? Що діти? Чи Пшибишевський буде у Вас?

Коли будете в Сторожинці? Напишіть мені лист сюда в гори, а я буду его розпечатувати перед русинами і казати, що Ви пишете. Вони будуть дивитися на лист і тремтіти з цікавості.

Чи пані Ваша спокійна?

Здоровлю вас усіх. *Василь*

В. С. В Довгополі Галицькім. П. Довгополе Буковинське ad Wuznica, у о. Попеля.

№ 83. До О. К. Гаморак

Серпень 1899 р., Довгополе

Дорога товаришко!

Ми оба з Геньом Даниловичем у Довгополі. Є ще тут пані Роздольська, професорова зі Львова, і дві німецькі пані з Черновець, що кличуть Попеля вуйцьом. Сих німок я сердечно не люблю і борзо відси заберуся, як вони борзо не заберуться. Ще Попель сподіваєся в себе Маковея і Франка.

Так як нині справа стоїть, то мені тут не є добре. Раз, оті обмикані німки, другий раз, скупий харч, а по-третє, гори, що мене придушують.

Як мені стане ні сюда ні тудя, то я через Трійцю махну до Русова та й збудуся гостюваня.

Вночі переїхували-смо через Устеріки. Так мені дивно було, так дивно, що ми колись там були всіма. Спеціально ж жаль мені стало самого себе такого, як я ще був в Устеріках. Якись давні, померклі спомини вдарили на мене і завоювали своєю минувшістю.

Геньо дрімав, а я дивився на гори. Череда зір густим дощем спадала в чорні ліси, верхи стояли супокійно в синявій млі, над Черемошом протягнулася молочна дорога, а Черемош гудить шумом і летить з молочною дорогою геть із гір. А десь іздалека чути стогін двох бервеник корів, та й жалібну сопілку, та й густу росу з неба. А в душі ворухиться якийсь жаль закований, якийсь шум, і стогін, і жалібна пісня. І куди я зайду, і чого я все відриваюся від моїх людей, як трава від берега?

Відай, я тут не зможу нічо писати і через то борзо втечу. Як будете у мами, то напишіть, а хоть би-сте і не були, то й напишіть.

Всіх Вас сердечно поздоровляю.

В. Стефаник

В Довгополі Галицькім, П. Довгополе Буковинське у о. Попеля.

№ 84. До В. К. Гаморака

Серпень 1899 р., Довгополе

Дорогий товаришу!

Дякую Вам за лист. Рад би-м Вам написати таки щось дуже приємного, але я не кібзуюся вже, Ви ще такий молоденький, що возьмете половину за зерно і не будете гніватися. Тому пишу.

Ви заговорили за ідеал чоловіка. Таких нема. Треба обходитися без них. Але є зато дуже багато людей таких, що їх можна шанувати, а дуже мало таких, що їх можна любити. Аби якого чоловіка любити по правді, то на то треба шаленої відваги і дуже багато серця. Звичайно в любові є багато пафосу і декламації, і тогди є тотя любов у фраку. А правдивої любові є багато і мало. Якби-сте зібрали всі ті відломки гарних чувств, що день у день валяються поміж людьми, то збудували би-сте великий будинок — з кавалочків. До того будинку заїжджає кождий чоловік хоть раз в житю. Але якби-сте взяли шукати великої скали, із любові укованої, то жите би-сте, може, звандрували і, може, не найшли. Таких людей, що годні би таку скалу нести, є так мало! Такі люде звичайно під гнетом своєї любові калічіють. Шевченко один був у нас, що любив страшно, без застережень і без претензій. А вже Франко не то. Він є вояк, не благословить він і не прощає, а, загорнений в панцир залізний, йде наперед. Я сего тепер не можу Вам ясно сказати, але Ви уявіть собі Шевченка і Франка та зрозумійте любов, що лишає по собі вічний слід, і любов, що єї треба нащодень як закришки. Праця, робота, заслуги, користь і то все додатки хвилеві, котрі борше або пізніше пропадають. Як ми станемо народом сильним, то забудемо за всі заслуги Шевченка, а лишиться лишень ідеал чоловіка, що любив кавалок нашої землі. Дивний, і рвучий до себе, і далекий, як сонце, що всіх гріє.

От бачите, за Ваші дуже щирі слова я Вам трохи розумового піску в очі сипнув. Та Ваші очі ще здорові.

Я був з Дашинським у Буркуті і на Чорногорі. Вчера Дашинський від'їхав, а я збираюся на другий тиждень також додому. Тут дощі заедно йдуть, а хата нудка.

Здоровлю Вас усіх в хаті.

В. Стефаник

1900

№ 85. До Б. Д. Грінченка

Русів, 2 лат[инського] січня 1900

Шановний товаришу!

Ваш лист наспів до мене нині, т. є. 2 лат. січня, на сам похорон моєї матері. Тож даруйте мені, що коротенько Вам напишу. Позволю Вам печатати оба оповідання з такими змінами в бесіді, які Ви кажете, що добрі. А вже лишаю Вашому доброму розуміню, як і що перемінювати. Лист Ваш довгенько лежав у редакції «Вістника», і тому аж так пізно Вам даю відповіді.

Моя адреса тимчасова: Василь Стефаник в Австрії, Галичина, Русів, пошта Снятин (Sniatyn).

Здорові останьте. *В. Стефаник*

№ 86. До О. К. Гаморак

У Львові

Січень 1900 р., Львів

Дорога товаришко!

Ви не гнівайтесь, що-м ще не писав; як сей лист дістанете, то погляньте по хаті та й мене нагадайте.

З дому я їхав так, що поза собою не лишав нічо, лишень мамин гріб, а перед собою нічого не видів. Міг-ем стати посеред дороги і не вертатися, і дальше не йти.

Проводило мене сонце. Світило блідонько, як би по довгій слабості підвелося.

А я просив его, аби-м ніколи не найшов собі приста-
нівку, аби-м блудом блудив і серце аби ніколи не успо-
коїлося. Аби болість і смуток не покидали мене, хоть
вони аби не тікали від мене.

Я цілював сухі руки моєї мами і студене чоло і чув-
єм над собою заметіль життя без світла.

Коби мое серце, як весняний дощ, ділилося у пасма і
орало тоту землю мамину і аби билося в ній теплом про-
менів! Аби воно не застигло, бо студене, та не ме чути
слідів маминих по тій землі.

Та й поїхав-єм геть.

Морачевський мене дуже любить. І я его. Але мені
хибує традиції серця. Я не можу любити з сьогодні на
завтра.

Русини мене вітають. І, як бачу, ніби з пошанівком
злосливим. Не знають, що з мене ще може бути, і не
вміють ще мене в рахунок взяти. Всі вони є безпредме-
тові, бо маленькі в бажаннях і любити мужиків не мо-
жуть. Всім їм без того зле. І робота через то у них зла.

Молоді люде, а спеціально літерати, вже надпсовані
тою злісливістю, яка є у всіх тут русинів. А зрештою
фактичні новини я Вам аж із Кракова багато напишу.

У своїм листі посилаю фотографії дітий Морачев-
ських. Він гатові посилає за то, що, як каже, его діти
Вашого тата полюблять.

Напишіть зараз до Кракова, що з Вами чувати? Чи
Шептицький був? Завтра, у вівторок, їду до Кр[акова].

Ваш В. Стефаник

Kraków
Coll. physicum.

№ 87. До О. К. Гаморак

Лютий 1900 р., Краків

Дорога товаришко!

Ви добре робите, що до мене зчаста навідуєтеся,—
мені легше. Я чую сум превеликий за нашим кутом. Се
чужина. «Życie» як буде виходити, то буде приходити до
Вас. Поки що буде, то другого числа нема, бо гроший
хибує. Я сам міркую, що «Życie» свое зробило і може
вмерти, бо занадто монотонне зробилося. Є в чоловіці

щось більше, як звірська любов і передчуте о якімось містичнім світі. Все а все за це говорити, то сприкриться. Щодня приходять до мене Пшибишевський і деревіє на канапі. Mam trzy morgi ziemi po ojcu i tylko o tej ziemi teraz myślę¹.

Чоловік вже не нещасливий, але демонічний в недолі. Пірвав всі питки межі собою і людьми і тепер шукає кінців і сили не має ані в очах, ані в руках, аби наново присилитися. Пропав. Я маю то щасте, що багато людей йдуть до мене зі своїми ранами, аби я їх, як пес, облизував. А то я сам такий Лазар! Хіба до Вас очі підводжу. А нікому не показую своїх ран більше.

З ніким не сходжуся, а до мене приходять. Був Богдан Лепкий. Морачевська ходить, ще зо два поляки і давній мій знайомий з Трійці — Копертинський. Він тут при банку. Мені з ним дуже приємно балакаєся за Трійцю. Шмігер зі мною в одній хаті, а засуджений на смерть Филипович пише щодня листи, чорні і гробом пахучі.

До ніякої роботи я нездібний. Сиджу, читаю і все нагадую за нашу земельку.

Через голову прошибають думки, як огонь пекучі, ані одної такої, аби не різала в саме серце.

Книжок за який день призбираю та й Вам пішлю. Хотів би-м, аби-сте дуже багато читали, аби-сте все разом зі мною ступали і аби-сте все за мене нагадували.

Всі трое говорять за мене, а я за Вас гадати буду. У мене на гадці є якесь писаня,— може, возьмуся. Коли іменини Гені? Пишіть. Здоровлю Вас усіх трое.

В. Стефаник

№ 88. До О. К. Гаморак

Лютий 1900 р.

Добра приятелько!

Salve seternum!² У сиву пропасть нескінченності впа-ли всі бажаня одного і ті молодечі, що мінилися, як веселка, що кладе міст над землею, і ті мужеські, що, як

¹ Маю по батькові три морги землі і тільки про цю землю думаю тепер (*польське*).

² Слава вовіки (*лат.*).

залізо, тверді і горячі, як вогонь, і ті старечі, що подібні до осінніх промінів соняшних, що то сердешні і безсилі, як біле волосся старця. Усі впали, як падає сухий листок з закривленим догори кінчиком у море і пливе, і пливе. Куди, якою дорогою, як далеко? Одно *fatum* незмінне, розум усього, відай, воно знає, куда і як далеко? А як падає у ту пропасть хаотичну і то, що ми, молоді, пережили, і переживаємо, і ще переживемо, то мені сердечний біль і сум. Тому, відай, похорони все були такі сумні і високі настроєм. Тому може сільських жінок і мене боліти та незграбність попа, що нездарно говорить: «Не знаєм, куда йдеш, не знаєм, коли зайдеш, не знаєм, чи повернеш, не знаєм, коли ми підемо, не знаєм, куда заїдемо!» Таж се вічний трагізм людський, его треба відчутти і сказати, але его не треба декламувати. Бо кожний бесідник надгробний все смішний, а бесіду над гробом тата повинен говорити син, над гробом дитини — мама, над гробом жінки — чоловік. Тоді почули би-м не одно слово, що лишило би ся нам, як поезія людського смутку.

Я над гробом діда Вашого кладу смутні думи свої за недолю людську та за передчасно помарнілі бажання юнацькі. Засадив би-м вербу у головах старця, най би вітер хитав листям та й показував живим раз зелений бік, то знов сивий, спідній.

Якurate десь як у Вас були похорони, я їздив з Кракова до Сторожинця, але не знав-єм, що дід умер та й донині не знав-єм. Газет не читаю, Ви не писали, і тому я не післав Вам письма на похорони. Простіть, отже, і Ви, і тато, і цьоця, і вся родина.

Нічого, як можете, то пришліть, я другу книжку пішлю.

Я тепер вчуса на лоб та на шию¹. З початком цвітня приїжджаю додому і також буду вчитися. Своєв дорогов, що у Стецеві будемо їсти та й пити та й журитися, що наші кандидати попадали.

Скажіть мужикам, що я ніколи не буду до них говорити яко кандидат, але так собі, от ніби знаєте як, бо буду. Я вмію говорити і люблю, як мене слухають, але

¹ Стрімголов, дуже багато (нім.).

говорити їм, що вони слабі, а я один їх спасу, то не буду, бо знаю, що вони сильні, а я слабий. Вони кров червону лиють у чорну землю, а я дивлюся і аналізую — хто дужчий?

Напишіть, хто кандидує у обох куріях, чи Матейко у Вас, чи Олик здоров і Ви всі?

Здоровлю сердечно. *Стефаник*

№ 89. До О. К. Гаморак

Березень 1900 р., Краків

Дорога товаришко!

Сего вечера я дуже самотний, Филипович хорий і буде мусити їхати додому — а я лишуся сам-саміський. Сиджу в моїй хаті за містом і людського голосу не чую. Чути лишень гоміт огню з печі, такий самий, як з грубки в Русові. Промовляє до мене той гоміт м'ягонько, по-домашньому, і я ще більше чую самоту. Пишу до Вас, аби говорити з кимось. Коби Ви тепер були в мене, як би я тішився. Посадив би-м Вас на рожеву канапу, дав би-м Вам яблук, і молока, і булок, бо лиш сим міг би-м Вас гостити, і просив би-м Вас, аби-сте багато оповідали. Я би слухав не наслухався...

Нагадуєся мені одна весна — давня, давня. Я мав у пазусі від мами яблука, і сир, і хліб. Стояв-ем коло воза, а мама кропила свяченою водою воли, віз і плуг на возі, і тата, і мене — бо перший раз з весною ми вибиралися в поле. Я перший раз йшов робити весну. Я сидів з татом на возі, і їхали-м в поле свіжими дорогами, що ще ніхто ними від осені не їхав. Тато казав: «Ти вже великий, вже меш зо мнов у поле ходити, а за то д великодню я тобі файний капелюшок кайстровий і черевики куплю, будем робити та й будем мати...» Я тогди дуже поважно брав свою великість і чув вдоволене неописане. Цілий день я погонив — мука була, плач був і сварка. Вечером я вертався додому і чув свою висшість над моїми бідними ровесниками, що їх тати не мали волів, ані поля, ані плуга. Мама мене привітала, як парубка. Дала вечеряти і наказувала Марії, аби мені більше дала яешниці, бо я роблю. Марія лишила більше, бо була добра. А по-

тім мама подарувала мені очинаш, бо ноги дуже боліли, і постелила мені, і перехрестила мене, і я спав, спав...

А нині я не роблю весни, лиш дивлюся на весну. Марії нема, мама вже не дає вечеряти, і не стелить постелі, і не хрестить. Один дужий тато лишився такий самий...

І так мені самотно, аж страшно, лиш огник в печі миготить, як той ярк шумить, що я з него воду пив, як орав з татом. Причувається мені пісня якась давня, затерта в пам'яті, як коли би мамина пісня до сну. І я чую, що-м лист відірваний і кинений на море тихе і безкрає, і чую безсильність свою і тугу велику, довгу і глибоку.

Тяжке є моє терпінє — не знаю, як виглядає наша хата тепер, і не можу побачити ні мої мами, ані милої. Не знаю, яка моя земля і яке небо над нею, і в терпіню своїм зображаю собі, що є чорні, як мої думи.

Ой, як би я радо посадив вас на рожеву канапу, як би-м щиро поклав перед Вас всі мої гостинці і як би-м дивився лагідно очима своїми на Вас. І Ви би говорили, а я би слухав не наслухався.

Ваш *В. Стефаник*

Неділя, вечір.

№ 90. До О. К. Гаморак

Березень 1900 р., Краків

Дорога товаришко!

Я хочу доконче бути з Вами у Тернополі, не будете Ви, то і я не поїду. А як хочете мені дуже велику приємність учинити, то відтепер так собі уладняйте стосунки, аби-сте могли поїхати.

Нині Морачевська врешті зістала доктором австрійським і поїхала. Морачевський був у Відні, і єму афера станіславівська нічо не пошкодила. Я тепер борикаюся з пролетарієм сільським, з палієм, з анархістою. Пишу за него, а властиво за себе. Бо можна свої муки і розпуки класти кому-небудь на плечі, аби ніс межі людей, аби ними зівав на світ, як великою раною. Має то бути річ далеко довша, як я дотепер писав. При довших оповіданнях треба багато зуживати сили на то, аби читача тягнути даліше. Отак вислугуватися я дуже не люблю, і буду старатися «льокайство» зредукувати до мінімуму.

Хто знає, чи я буду годен сю річ довершити так, як хочу. Я не можу цілими днями дрожати в горячці, ані не можу мозгом так обертати, аби видіти все і найменшу гримасу пролетаря. Я такий дуже змучений, і сам, і без нікого. Чи Ви вірите, а я ще з дому листу не одержав. І не їдьте до Русова, і не питайте — най западуться. До Параски поїдьте і напишіть за них.

Будьте здорові і пишіть зчаста і багато.

Ваш В. Стефаник

№ 91. До О. К. Гаморак

Березень 1900 р., Краків

Дорога товаришко!

Я дістав поздоровлене з весною від Вас і від Олега Вашого. І я Вас поздоровляю, моя Ви сестро добра, а поздоровляючи, біжу на той мій кавалочок землі, і оглядаю его зі смутком, і йду з Вами під руку, і оповідаю Вам свої смутки, а Ви, як мила сестра, проганяєте їх від мене, і ми йдемо, йдемо геть аж за село. Я не хотів би ніколи покидати ні того кусня землі, ні Вас. Бо не найду я вже приятелів ліпших, як Ви, ані красшої землі, як наша. Тужу за Вами. Я пишу тепер, крім малих новел, і драму. Як вона вдасться, то буде велика утіха в нашім кружочку. До «Вістника» післав-ем дві новели — «Мужичку» і «Палія». «Палій» є довший образ сільського пролетарія, він мені не вдався так, як я хотів, але більше я не хотів над ним робити і післав его.

Франко не вдоволений, що мене якийсь чех похвалив, і написав таку нотатку, що не знати, хто фальшиво нарід піймає, чи я, чи той чех.

В Перемишлі директор Цеглинський 8-го, в неділю, буде читати відчит «Оповідання Василя Стефаніка і наше жите». Може, я поїду на той відчит, хоть дуже воно прикро світити лицем перед публікою, котра допитливо буде глядіти і все глупості буде собі гадати. Пані Severin з Парижа хоче перетолкувати моїх новел на книжку і видати в язиці французькім. Др. Сіменович обіцяв давати переклади англійські. В «Humanité Nouvelle» є дуже прихильна згадка за мене, у Варшаві толкують багато на польське.

Я пишу Вам осе тому, що по інфлюенції я такий збитий, що писати не годен, а хочеса писати до Вас. Пишіть до мене, моя добра. Все пишіть.

Ваш В. Стефаник

№ 92. До М. Ю. Яцкова

9 квітня 1900 р., Стецева

Читав Ваше «У наймах». Річ дуже гарна, найліпша зі всего, що наймолодші понаписували. Я буду на великдень у Львові та й потішимося більше.

Тим часом стискаю Вашу руку і гратуюлю.

Ваш В. Стефаник

№ 93. До Й. Теодоровича

Травень 1900 р.

Найдорожчий мій Добродію!

Написав мені в[ельмиповажаний] пан страшну новину, я не міг того знести і ліг до ліжка. Аж сьогодні дякую Вам за лист і прошу заявити мойому батькові, що на його одруження дозволу не даю і ніколи на це не погоджуся. Коли ожениється, то я його не буду бачити, хіба що аж на катафалку. Як рівно ж не позволяю вигонити Володимира з дому, бо без батька він готовий стати справжнім жебраком. Коли батько боїться, щоби йому Володимир не робив труднощів в уживаню медових місяців, то нехай дасть йому подушку і верету до стайні. Здаєся, що моя мама ще стільки приробила для свого наймолодшого.

Яке то страшне, яке то страшне, що батько випроваджує всі свої діти, аби мачуха мала широке поле вдень і вночі.

Прошу йому сказати, що приїду на його шлюб, і викопаю труну нашої мами, і покладу її на воротах церковних, і нехай пан молодий і панна молода перестрибують того дуба і трупа і нехай цілуються. Ох, яке то страшне!

Іспит здаю 15 червня. Прошу прислати мені 20 зл., я на першого в[ельмиповажаному] панові віддам, бо від батька не хочу жодних грошей. Нехай в[ельмиповажаний] пан не дозволить кривдити братів.

Стискую дружню руку в[ельмиповажаного] пана.

Василь Стефаник

№ 94. До І. Плешкана

17/V 1900

17 травня 1900 р., Краків

Дорогий Іване!

По смерті мами а на жениханя теперішне тата я не хочу до Русова показуватися. І надумав я найняти тихий кут, аби спокійно у нім який час перебути і всякі роботи подороблювати. Нагадав-ем собі за той пустий двір у тім пустім саді в Чортівці. Якби ти мені там зріхтував одну гарну хату, якби умеблював її той економ і аби я там міг сидіти і писати, то було би мені добре. Я на видатки місячно маю 20 з. р. За сі гроші ти мені найми ту хату, і в себе давай їсти, і час від часу поїдь зі мною над Дністер. І я би переніс там центр руської новели, а ти би, може, долагодив мені свій збірничок поезій. Лишень хату улади так, аби було в ній гарно сидіти та і писати. За се довідайся, і як можна дістати хату, то напиши мені, бо з кінцем червня я вже хочу бути у Вас.

Тепер був-ем три тижні на Русі — у Тернополі і Львові. Нема потіхи серед тих русинів, бо всі з поломаними крилами, а тоті, що підрастають, не мають крил, а лишень на тім місці, де мають бути крила, є металеві ріжки. Скажеш їм, що вони дужі люде,— гніваються, заговоріш, що каліки,— то вони похитують головами і кажуть: так, так, ой так! І не гніваються, і кличуть на питя і на їду — і п'ють, і їдять, як Гомерові герої. А я чоловік ще не зрівноважений, не скінчений — як давно. І радий я, що ще-м не зрівноважений і не скінчений.

Що дієте всі троє? Чи здорові-сте? Та що дієте? Відпиши.

Здоровлю Вас усіх троїх.

В. Стефаник

Краків, 28/V 1900 р.

Дорога товаришко!

Я є в сій хвилі в дуже декламаторськiм настрою і хочу Вам декламувати. Ви знаєте, що я часом люблю набирати на себе позу всетерплячості і всеболючості. Тепер ніч пізня дуже, а я, як вертав додому, то мав таке на гадці. Чому приходять на мене такі години, що я рукою не можу махнути, аби не згадати якогось терпіння руки чиеї, що схилитися не можу, аби не почути якогось болю чиегось поперека, очима глянути не можу, аби не почути якихось очий, що гляділи голодні на щось, і т. д., і т. д.?

Ну, лан. Стерня до половини вже сива. Бур'яни ще зелені, але тверді, як камінь, дикі. Лан чворогранний.

Я его виджу перед собою. І йде дорогою баба. Баба собі в полатаній обгортці чи горботці.

Бачу навіть сині нитки і береги, латки грубі.

І болить мені в мозку щось, і я ратуюся тим, що веду бабу на лан. Мусить вона йти на лан, бо мене голова розболить, я дуже неспокійний.

Баба переступила з дороги і станула на лану. Смішно мені. Така маленька баба — на самім краєчку великого лану! Скидає горботку. Глядить по лану, межею.

Очі її натугою запливають. А я чую біль у своїх очах.

Чи є ковіньки? Коби назбирати повну горботку, але так, аби кінці єї ледво сходилися. Нехай би і плечі тріскали!

Мене так болять плечі, і вухами чую шелест ковіньок у горботці. То таке немиле, як з головок ковінькових земля, персть, по п'ятах сиплється.

Є ковіньки, старі очі добавчили їх. Баба йде. Коби богато. Йдучи, надібає колос вже чорнявий, надгнилий. Ховає у пазуху. Пече у шкіру, коле.

Я такий неспокійний, уф! Йде баба, і знов колос. Хилється. Єї болить поперека.

А мене ріже у поясі. І знов колос у пазусі.

Перша ковінька трохи приспана намумом. Оббиває до землі, аби глину стрясти. Рука так дуже млаво гойдаєся у суставі, як у дуже змучених людей.

Я не годен палиці нести, бо моя рука таки така дуже млава, лишень гойдаєся.

Але йде поліціян, сам як палець. Вигонить мені бабу з голови, і лан, і колося, і ковіньки.

Але я, відай, терплю за тоту бабу — гадаю, — а та баба, відай, не терпіла, а може. Декламація нервів або новеліста, що хоче новелу написати. А може, воно є не декламація...

Та будьте здорові.

В. Стефаник

№ 96. До В. К. Гаморака

*Травень 1900 р., Краків
Субота*

Дорогий товаришу!

Я тепер майже до нікого не пишу, крім до Стецеви. Не тому, що би-м не мав часу або не хотів, але тому, що тяжко мені тепер писати. Мені що іншого в голові, мене друга «бідка» тисне, а людей друга. А так стати і скаржитися чи нарікати — негарно, бо то по-жебрацьки. А до Вас тому не писав, що добре знаю глупе врем'я перед матурою і не хотів Вас з того глупого настрою виривати. Бродить, аж вийдете.

Я Вам дякую, що Ви мене і слова мої любите. Любов чи запал до когось або до чогось є нині на Русі річі проскрібовані. Час у нас тепер настав критичний — аналіз. Такі часи всюди були прикрі, і в нас вони прикрі. У таких часах багато людей нищиться морально, бо не кождому хочеся і можеся злобно реготати, а на запал не стає відваги, бо він смішний. І тому у нас так багато родиться літератів, що кождий хоче своє слово сказати, але прикрите штукаю, бо просто сказати отак, як люде, не можна. Розкритикують, рознесуть на порох, і, по правді сказавши, то треба нам більше людських слів, як усіляких повістий і новел. Сходитеся з чоловіком кілька років і ніколи ему не скажете правди, але студіюєте, берете на папір і так свої гадки висказуєте. Така крута дорога всіх мучить і потрохи деморалізує. Нема тої безпосередності, лицем до лица, яка правдиво зводить людей докупи і креше силу із них і запал. Всі ми затроєні шурі, що пишуть

новели. І тому Ваш лист, як щирий, може мене трохи потішити, що ще є молоді люде, що з собов не встидаються говорити як люде не затроєні, але близькі і правдиві.

Ано, здавайте матуру, та збираймося до гурту, та зачинаймо на Русі нове поколіне. Таке поколіне, що весело і невинно зможе з собою жити і мати пошанівок до праці один другого.

Напишіть карту, чи взяли Вас до войська, і поклоніться знакомим.

Ваш *В. Стефаник*

№ 97. До В. І. Морачевського

Червень 1900 р., Краків

Дорогий друже!

Я до «Prawdy» післав все то, що дістав від Вас, у мене нічо не лишилося. Може, по дорозі, може, в самій редакції пропало. Я на се зарадити нічо не могу.

Новела «Палій» є списана живцем з такої ж драми, котру я хотів послати на конкурс, але знищив.

I. В хаті Курочки.

II. В шинку за містом.

III. В стайні панській.

IV. В хаті Палія.

Такий був розклад актів. Третій акт був найкрасший, але ціла драма мені не подобалася. Я не покинув гадки написати сю саму драму, але згоді, як буду трохи спокійний. А знищив-ем тому, аби нічим з давнього не путати собі рук. Ви не гнівайтеся, що я Вам єї не прочитав, але то було під час слабості моєї мами, і я тогди забував навіть за себе. Як вона горіла в печі, то я думав тогди лишень за Вас. Але я ще напишу.

Я вас дуже прошу, мої добрі, позичити мені тоті гроші, що я до Вас писав. Я без них нічо не годе.

Тепер мені вдалося помежи іншими новелами написати одну таку, що я сам з неї дуже-дуже вдоволений. А Вам вона сподобаєся найбільше, і я сим дуже тішуся.

Ваш *Василь*

№ 98. До О. К. Гаморак

Друга половина червня 1900 р.

Дорога товаришко!

При кінці сего тижня я їду на кілька день до Львова, а відтам до Чортівця. Буду там робити, як віл, і буду чути коло себе дуже а дуже прихильних людей, і буду все Вас надіятися зі Стецеви. В Чортівці буду перебувати incognito для своєї родини в Русові. Чекаю від Вас листу аж в Чортівці, а з дороги буду до Вас писати.

Дивний мій виїзд теперішній. До кого їду? Лишень до добрих людей. Їду поранений і забруканий, такий забруканий борбою світовою. Де примістити того роздерте серце, як его забавити?! Воно так плаче заедно і ходить манівцями, як ягня заблукане. Цить, цить, дурнику, ти не квели, що я кілька ран маю і кілька болота в них, цить, цить! А ні, то йди собі до мами, а ні, то покладь собі по оба боки свої самотньої дороги самі хрести — такі камінні, грубі, з простими, неорфографічними написами, а ні, то пукни і дай мені раз спокій!

Дай мені годинку одну або минутку спокою! А хоть я каліка згноєна, то все ж таки я жити хочу. Візьміть его і киньте на мамин гріб, нехай з него виросте хрест живий!

Возьміть его і сховайте.

Здорові мені будьте, всі мої добрі, добрі приятелі.

В. Стефаник

№ 99. До [С. Лепкого]

Чортовець, 2/VII 1900

Високоповажаний добродію!

І рад би я говорити з Вами, і рад би все те побачити ділом, про що писали-сте. На початок добре буде надрукувати збірку Ваших поезій, а як появляться, стати печатно коло Вашої книжки і сказати тоді про наші стосунки старих і молодих і про нашу літературу і публіку. То буде добра нагода, і треба її використати на прояснення наших туманних понять про штуку і літературу. Нехай Богдан ладить збірку, а ми її надрукуємо. Якось не годен я сими часами писати і тому буду кінчати, хоч

хотів би сердечно з Вами поговорити хоть листовно. Та, може, прийде коли така щаслива днина, що будемо разом і наговоримося по душу.

Сердечно Вас здоровлю. *Василь Стефаник*

№ 100. До О. К. Гаморак

23 липня 1900 р., Чортовець

Дорога товаришко!

Пишу до Вас, бо-сте найліпший мій друг. Правда? Я знов у іншій хаті. Вона пашить каменем, грубістю, самотністю і людий давно не бачила. Вечером до її стін коротко і уривано б'єся сотки комах, що наші люди їх називають: смерть. В темноті від тих ударів оживають бездушні стіни, а вікна дзвонять, як би кидав на них чорні сльози. Дуже добре кажу: чорні сльози. І бринить наді мною той чорний рій, а я спати не можу і думаю. Думаю за той рій маленьких смертей, що бринить за мною віддавна. Клалі вони на лаву молоді мрії, молоді пісні, молоде слово, молоде чувство. Труновок я маю повне серце і обливаю їх теплою кровюю. А по ночах вони отворяються, і встають із них молоді мари, і розказують пімсту, і прокльони, і сльози. І бринять вони над моею головою, і б'ють крилами у душу, і дзвонять чорними сльозами у серце...

І ще питаія! Чи надовго мені стане місця на той цвинтар, чи не розіб'ють мого серця ті молоді мари, аби полетіти до раю.

Гірко, друже мій, бути собі гробарем.

А я пишу тепер. Часом то кровюю ряди веду вперед і вперед, часом безкровними вже губами лиш шепчу і не веду далі рядів.

А часом то з-під землі вибухають співи якісь нелюдські і затиснених долонь мільйони або якась дуже сумна пісня. Або монотонія якась спадає із неба така, що все в ній вмирає, і сонце, і звізди, лишень я один зістаюся. І тоді чую свою прокляту долю найліпше.

Ваш *В. Стефаник*

Чортовець, 23/VII 1900

1901

№ 101. До О. К. Гаморак

15 лютого 1901 р., Городок

Дорогі!

Я пишу тепер давнє своє жите і кажу до себе, пишучи до Вас:

Боже, чого ти такий недобрий, чого другим наворотом пхаєш у руки ту гірку і брудну чашу, що зветься моєю молодостею. Ти тоді не пошанував своєї дитини, ти не відвернув від неї ані одного злого. А я був такий милий і добрий, такий чистий. А ти не відвернув від мене тої чаші.

Боже, ти прокляв мене, бо-с наказав з моєї душі зробити кузню і кувати в ній чистий метал людського слова і его любові. А ти, великий кровопійце, не зважаєш на то, що в тій кузні лється піт, і кусні руди в ній лишаються, і чорною сажею вона присідає.

Ти одно знаєш: кувати твоєму світові метал.

А я слабий і сам.

А я душуся в червонім поломені огню.

А я не хочу винаймати своєї душі на твій крам.

А я надармо чекаю, аби до мене, як я гримаю молодом, увійшла рання зоря.

Ти приковав мене, заковав мене у мою власну душу, ти її спустошив, бо-с зробив з неї склеп.

І ти сьогодні завертаєш давню, гірку чашу і кажеш пити.

Бо знаєш, що напій той хоть мене уб'є, то перед тим

з моєї душі сполоче все золото, і ти кинеш его людям
яко знак, що ти сотворив могучий світ духа.

Ти її виссеш, аби показати її багатство.

Який ти бідний! Чому ж своєї душі не розтвориш?
Кажеш, що в твоїй душі є той метал.

Чому ж твоїм людям не даєш своєї душі?

Я їм нічого не винен. А ти винуватий переді мною.

Ти мене не пощадив такого маленького, я так просив
малими руками.

І ти нині ще раз кажеш пити.

Ох, відійми від уст, бо гірка чаша. Молюся, чолом
буду молитву по каміні писати, твою молитву, відійми!

Отакі я тепер чувства маю. Я не годен їх списати,
але вони гіркі дуже. Я трачу сили, я мучуся і мовчу.
А най хоч перед Вами не мовчу.

До тата, може, приїду, хоча не хотів би-м Русова ба-
чити ні тепер, ні ніколи. Коли саме над'їду, то напишу
ще. Як Юрко буде у Вас, то напишіть мені виразно, за
що мене суд хоче мати, чи за справу спадку по мамі, чи
за іншу, бо довгів я маю досить.

Ваш *Василь Стефаник*

Городок, 15/II 1901

№ 102. До М. Шухевича

Pistyan, 1/7 1901.

1 липня 1901 р., Піщани

Дорогі Миколо!

Дякую Вам за гроші і кажу наперед, що я їх Вам ані
віддати не годен, ані сотворити щось таке, аби Вам воно
стало за ті гроші. Чи я можу Вам відплатити такими ли-
стами, аби Ви в них найшли і вся Русь аби найшла свою
маленькість і великість, і цинізм, і в нім заржавілі на-
м'єтності, і запліснілі свої сльози, і, наконець, той біль
сердечний, що всіх нас чинить нездатними до життя і ро-
бить з нас одно, теперішне покоління?

То се згори.

А чи годен я одну скибу нашої землі привернути до
сонця, блискучу, як нитку шовкову, чи годен другі бороз-
ни класти коло першої і над ними посіяти спів нашого

народа і его міцні руки покласти коло дороги, аби-м йшли і як перед хрестами голови наші хилили, і аби-м відти приносили силу?!

Чую, що я не годен, і знаю, що Ви і другі на те ж мені гроші даєте випрошені і позичені.

І сумлінно мені дуже перед Вами! А сего листу не покажуйте нікому і не розказуйте, бо мені встидно сповідатися перед десятъма попами.

Так і зробіть, як прошу.

Ваш *В. Стефаник*

№ 103. До М. М. Коцюбинського

Ungarn, Pistryan, 8/7 1901

8 липня 1901 р., Піщани

Високоповажаний пане товаришу!

Мартовича і мене Ви своїм листом зрадували, бо таки будемо могли в Кулішевій книжці і наші роботи видіти. До двох місяців Ви будете допевно мати в руках наші праці.

Крім «Синьої книжечки», єсть ще мої два збірники новел «Камінний хрест» і «Дорога». З душі рад би їх Вам післати, та і я не знаю, якого способу добирати до сего. Почтою ніяк не можна, може, рекомендовані? Я зимою буду їхати в Київ, то, може, хоть тоді Вам перевезу.

Ваші писання читаю радо, і вони мені найбільше подобаються зі всіх теперішніх наших. Може, доля коли позоволить лично Вас побачити, то й радість буде. Тепер я пробув місяць на купелях в Уграх для поратованя здоровля. Звідси і пишу, і сердечно Вас здоровлю. Моя адреса на Городок.

Ваш *В. Стефаник*

№ 104. До М. М. Мочульського

Русів, дня 14 грудня 1901

В[исоко]поважаний товаришу!

Я Вам хотів подякувати за гарні переводи в «Хімері» вже давно, та не знав-ем, де Вас шукати. Тепер Ви віднайшлися самі, і я Вам сердечно дякую. На Ваші пере-

води моїх новел в бібліотечі Цукерканстля я радо згоджуюся. Лишень одну до Вас маю просьбу, аби-сте перевели добру коректу, бо я книжок з блудами дуже не люблю, і аби-сте мені прислали п'ять книжок сих переводів.

Кілька дат біографічних! Коли я маю лишень одну дату дотепер, що-м уродився в селі Русові, Снятинського повіту, дня 15 мая 1871 року. А решта дат — нема. Ні женився, ні кандидував, ні редакторував — загалом жив без дат. Я й сам дивуюся собі, як можна було мені прожити без них. А пригоди внутрішні і дати серця я не хочу розкривати, бо то негарно і для мене прикро. Я скінчив гімназію, ходив у Кракові на університет, видав три книжці, сиджу тепер на селі — се ще можете додати.

Стискаю Вашу руку. *Василь Стефаник*

1902

№ 105. До О. К. Гаморак

Січень 1902 р.

Дорогі!

Я не маю сміливості тепер писати до Вас і до нікого з Вас. Я не можу класти на Ваші рани квасного слова. Один бог най Вас потішить, як годен.

На похорони я не їхав, бо карту перечитав-ем аж в середу, бо у вівторок був-ем в Городку. Але хоть би-м і дістав її на час, то не їхав би-м. Забогато смерті, загато скошеної молодості, аби сила була витримати. Я вже ховаюся від смерті, бо боюся її. Боюся, аби не пожерла сонця, аби не змазала всіх моїх доріг, аби не поруйнувала моїх приятелів, аби не лишила мене самого на світі.

Прошу Вас, пришліть Ви мені его збірку поезій, що лишилася в Стецевій. Я виберу кілька і надрукую у «Вістнику». Припишіть ще, котрого року він родився.

До Оля написав-ем, аби не боявся. До Перемишля не їхав-ем, бо чекаю, аби з Олегом разом їхати, бо уважаю, що ліпше буде відразу при іспиті насісти на Цеглинського, ніж передом — забувається все, і се трохи затерло би ся в его пам'яті. Впрочім, говорив-ем з проф. Приймаю, і він казав, що директор все зробить. Ольо має до мене написати, коли їде, і я присядуся до него у Львові. А як тато хотять, аби я був передом, то напишіть, а я поїду.

Я хорую по-своєму, рад би-м вертатися додому, але страшно. Здаєся, що поїду до Городка, аби докінчити свою повість «Листи до мами». Я її зачав і написав вже багато. В Русові, відай, було би засамотно.

Ваш Василь Стефаник

1903

№ 106. До О. К. Гаморак

Київ, 16/9 1903

Нині приїхав в Київ, місто гарне, чудове. Листи з дороги почну висилати за три дні. В Києві буду п'ять днів, потім їду на кілька днів на село. А потім ще не знаю. Я здоров, а Ви? Адресу подам, як осяду.

Стефаник

№ 107. До О. К. Гаморак

Канів, 21/IX 1903 р.

Я сьогодні з Іваном Стешенком побував цілий день на могилі Шевченка. Дніпер долом плине в Чорне море, за Дніпром Лівобережна Україна розіклалася лісами і степами, а там лани і мла синя аж геть в Московщину. Осе ж і місце, звідки я покловився всій Україні.

Їду до Києва, з Києва в Житомир, а звідтам до Тернополя. В Петербурзі нема Горького, отож я вертаю. Я здоровий.

В. Стефаник

1905

№ 108. До В. М. Гнатюка

Стецева, 29/І 1905

Високоповажаний добродію!

Осим вношу на Ваші руки подання на посаду бібліотекаря в тов. ім. Шевченка. Всі услів'я зі сторони товариства приймаю і посаду хочу обіймати на стало. Мої бажання до товариства отакі: аби посаду я обіймив 1 квітня, а вже найскорше 1 марта с. р. і аби місячна платня бібліотекарська виносила 100 корон.

Я вже Вас просив о сю посаду і тепер мою просьбу горячо поновляю.

З глибоким поважанням *Василь Стефаник*

1 9 2 2

№ 109. До В. Сімовича

Русів, 16/V 922

Дорогий Василю!

Тепер я не можу нічого дати Оренштайнові, бо зараз дрібні річі буде друкувати партія яко перший випуск видавництва «Народ». Зате я в маю с[его] р[оку] можу мати довше одно оповідання, яке стане на одну невелику книжку, то можу дати Вам до «Накладні». Гонорар мусить бути високий і за цілість, а не за аркуші друку.

Хоча Ви дуже відпрошуєтеся, та я таки Вас дуже прошу, як у Вас є час, зукраїнізувати мій жаргон як не тепер, то згодом.

Уцілуйте від мене Лепкого та подякуйте ему за его твори, якими дуже тішуся.

Ваш *Василь Стефаник*

№ 110. До В. М. Гнатюка

Русів, 7/IX 1922

Високоповажаний товаришу!

Я мусив для своєї партії дати оповідання до календаря, а як воно запізнилося, то не знаю, чи партія то оповідання деінде не примістить. Як у партії не буде йому місця, то я особисто відберу його і передам Вам. До десятих днів я буду у Львові.

«Літ[ературно]-наук[овий] вісник» для мене презентується добре, хоча трохи хаотично. Замало в нім праць з Великої України, а забагато поговорів про полонофільство його політичної лінії. А то і мене обвинувачують одні за те, що я підпираю полонофільство «Вісника», а другі, що я впроваджую полонофільство до «Вісника». Багато я ніколи не чинив собі з українського Львова і його опінії, та пускати в слизьку мряку сплетень мої твори — мені досить тяжко. Тим більше, що поки вони в мене, то я не бачу в них хиб, коли вони вже надруковані.

Здоровлю Вас сердечно. *В. Стефаник*

1923

№ 111. До І. Лизанівського

Русів, 9 жовтня 1923 р.

Високошановний добродію!

Мої приятелі зі Львова повідомили мене, що Державне видавництво України задумує видавати всі мої твори і що Ви будете редактором цього видання. Очевидно, я задоволений з цього, але прошу Вас в моїм імені, я посилаю разом з цим листом і матеріальну повновласність, попросити в Держлітвидаві гонорар за це видання. Не знаючи цін на книжковому ринкові у Вас, не можу подати висоти гонорару. З цим ділом здаюся на Вас і прошу мене повідомити, як справа стоїть, евентуально присилати гонорар. Держлітвидав міг би в мене дістати нові оповідання, якби Ви запропонували йому це і написали мені. Я від кількох літ отут дуже бідую і радий би, щоби Держлітвидав мене в цей спосіб піддержав.

Дякую Вам вже наперед за Ваш труд і остаю з глибоким поважанням

Василь Стефаник

В Русові, п. Снятин, Галичина

1924

№ 112. До О. С. Маковея

Русів, 8/2 1924 р.

Вельмиповажаний пане товаришу!

Я Вас прошу зараз повідомити мене у такій справі: моя близька своячка Ольга Плешканівна, сирота по укр[аїнському] священнику, яка здала гімназіальну матуру року 1918 в Городенці, хоче доповнити семінаріальну матуру і до кінця лютого с. р. має внести прошення з відповідними залучниками до відповідного семінара. В минулїм році було внесене прошення Ольги Плешканівної до дирекції коєдукаційних семінарійних курсів у Львові (о. Юліан Дзерович). А відповідь на це прошення прийшла від кс. Якорбовського, директора учит[ельського] семінара в Станіславові, 24 години перед реченцем здавання. Тому що Плешканівної в цей день не було в Русові, то термін здавання перейшов аж до сьогодні. Така історія цього нашого заходу. Тепер прошу Вас, кінець місяця недалеко, відповіжте мені на отсі питання:

1) Чи Плешканівна може до дирекції Вашого семінара внести прошення о допущення до доповнення семінаріальної матури?

2) Які залучники до прошення треба додати?

3) Кілько стемплів ліпити на подання і залучника?

4) Де і в кого мені старатися, щоби Плешканівна здавала цей іспит в Вашім семінарі а евентуально?

5) До якого другого семінара вносити подання, щоби оминути Станіславів?

На ці всі питання відповідайте ласкаво скоро, щоби, як нам прийдеться не до Вас вносити подання, ми мали

час его післати до другого семінара. Оплату поchtову ми зараз Вам звернемо.

Це, що я хочу тепер написати, нехай не буде спробою Вам преподобатися. Те все, що Ви написали в останніх роках в нашій літературі лишень одним оком, бо друге Ви прижмурили, є так ясне і здорове в цім часі нашого безсилля і песимізму, що я цілком щиро гратулюю Вам найбільшого поведження, яке Ви стрінули серед нашого громадянства. Героєм одного Вашого оповідання був доктор Долинський, дуже подібний до самого себе і до Вас трохи.

Поздоровте його від мене, і як запросите мене оба до Заліщик, то я особисто готовий привезти Вам прошення Плешканівної до Заліщик, щоби ще раз Вас побачити.

Сердечно Вас здоровлю.

Василь Стефаник

В Русові, п. Снятин.

№ 113. До І. Лизанівського

Русів, 17/III 1924 р

Високоповажаний пане товаришу!

Дуже Вам дякую за всі заходи коло видання моїх творів. Лаяти Вас не буду за поправлювання тексту, бо й так перед роком звертався я до Василя Сімовича, щоб він мої оповідання переписав на літературну українську мову. Правду кажучи, то мене на старість жаргон в моїх писаннях трохи іритує. Інші примусові додатки і вичеркнення з тексту для мене маловажні. Посилаю Вам у цьому листі дрібничку «Пестунка», яка була надрукована року 1922 в учительським календарі в Коломиї. «Дитячої пригоди» тут я не маю. Цей образок був друкований в Буковинському календарі в Відні 1917 року, той календар пропав.

Тому пишу В. Дорошенкові у Львів, щоби казав переписати «Дитячу пригоду» з календаря. І прошу його, аби заразійсько скрипт Вам післав.

До 1924 року, крім деяких дрібниць, по газетах я нічого більше не друкував. Я маю кілька оповідань, написаних та непрошліфованих. Дома мені праця до викінчення їх не на руку, мушу в маю місяці поїхати в гори

і там для Вас докладно викінчити. Спомини про Мартовича можна написати, та боюся, що вони будуть мало цікаві, бо до писання таких справ я не майстер.

Писати спомин про Франка мені було би дуже мило, бо я його боготворив, та цього року, мабуть, не доведеться. Автобіографію свою писати мені тяжко, раз, що маю життя убоге на яскраві випадки, а так писати багато про себе — моторошно. Як не має бути конечним, — то прошу менше-більше сказати мені, що має бути написане і як воно має бути довге. Останню фотографічну картку маю року 1917, як треба новішу, то піду до фотографа.

Якщо дістанете гроші на дорогу, то негайно посилайте, бо без них горе. Надзвичайно Вам вдячний за все те, що Ви для мене під моральним і матеріальним оглядом робите. Даю Вам в цім листі всю повновласність на видання моїх творів, старих і нових, на Україні і в Росії. При бідності Галичини і при моїй власній прийдеться все друкувати у Вас. Цю мою повновласність для Вас можете оголосити в часописі, щоби в справах моїх питань зверталися до Вас. Ясно, що наколи книга вийде, то я прошу мені, і як це можна, прислати здекілька примірників.

Це було би, здається, все.

Сердечно Вас поздоровляю і чекаю листа.

Ваш *В. Стефаник*

Р. С. «Дитяча пригода» таки знайшлася, посылаю в цім листі.

№ 114. З листа до І. Лизанівського

1 серпня 1924 року

В. Дорошенкові раз вихопилося, що я поет загибаючого села і що я, як сирота, стою між двома класами. Чи село загине і чи я є лише поетом якогось суспільного кадавера, це треба б доказати. Я писав тому, щоби струни душі нашого селянина так кріпко настроїти і натягнути, щоби з того вийшла велика музика Бетховена. Це мені вдалося, а решта — це література.

№ 115. До М. Ірчана

Русів, 10 вересня 1924

В[исоко]пов[ажаний] товаришу!

Ваш лист перед 2-ма днями я одержав і відписую. За Вашу прихильність до мене сердечно дякую.

На намічену Вами програму обходу мого 25-річного письменницького ювілею я годжуся і в Ваші руки що до цього передаю всі повновласті, які дотикають мене особисто. Рад би-м, щоби цей ювілей відбувся не крикливо і не по-американськи. В цім часі буде наше робітництво шанувати одного зі своїх працівників, який має аж надто скромні результати своєї роботи. Я думаю, що ми одні другим під час ювілею широко і одверто будемо дивитися в очі, але з великою любов'ю, бо я ніколи на волос не переставав їх обожати і тепер у сивім волоссі чую себе з ними разом. В моїй письменницькій діяльності я, оскільки міг, старався тканину найделікатнішу, яка є на світі, робітничої душі розпростерти перед людськими очима, так, щоби вона блистіла, як чисте небо, і щоби блискавки гніву ударяли громом із тої робітничої душі. Можна, в[исокоповажаний] товаришу, грітися, і це в бук[вальнім] значінню, при ог[нях], які горіли сотки років уже назад у душі нашої поневоленої української маси. Я ціле своє життя грівся коло тих огнів нашої маси, і було мені тепло. І тепер також. Коли по невдатній нашій боротьбі за визволення народу ми впали, то наше робітництво має всіляке право грітися коло тисячолітньої пімсти нашої маси народної, яка є так само велика, як той огонь, коло якого я грівся. Належати мені тепер до Вас — і через мій вік, і через моє виховання — вже тяжко, але запевняю Вас, що ніколи від Вас не відійду. Буду щасливий, як робітники, пімстившись, принесуть нам у своїх чорних руках Україну і кожному з нас покладуть її в пазуху під саме серце.

Бюся, щоби не розплистися декламацією, і кличу до Вас всіх, що жду від українського робітництва побіди, а тим самим і частя для нас і кожного з нас.

Щодо нериторичного, то зв[ідомля]ю Вас, що мої перші твори по[явились] в двотижневику «Праця», [який] видавав В. Будзиновський [у Чернівцях, пізньої осені 1897 р., так що можете святкувати ювілей при кінці цього

року або зараз із початком слідуєчого. Термін залежить від того, чи поспієте. Фотографію і скрипт нового оповідання пішлю Вам за тиждень, бо аж тоді буде фотографія готова. Книжечку, очевидно, напишіть про мене, щоби щось лишилося по тім ювілею.

Що ж до вступу Коряка до моїх творів, то там нічого не бачу, за що я мав би так дуже гніватися, і прошу Вас лишити цю справу, аж порозумієтеся з І. Лизанівським.

Як Ви вже даєте палець, то я вхоплю і за руку. Мій найстарший син Семен здав матуру рік тому в Коломийській гімназії. Родився 1904 і тепер уже рік працює як простий робітник у копальні нафти за Наддвірною. Він не хотів би іти до війська і рад би перенестися на Україну. Я дуже просив би Вас, хоча це буде довго проволікатися, щоби з своїми і моїми приятелями на Україні порозумілися, чи може він ма[ти] які надії на висшу осві[ту] там і чи він годен дістати якийсь заробіток на своє удержання. Як будете писати до мене в цій справі, то не називайте його поіменно.

До фотографії і нового скрипту долучу Вам ще «Вона — земля». Як які гроші збереже з гонорару, то прошу зараз прислати, бо зима студена. Зміст оцего листа посилаю І. Лизанівському в Харкові, щоби він був у тоці справи. Про програму і дату ювілею прошу мене повідомити і Вашій організації донести, що я під зиму не маю здоровля їхати через море. На весну — що іншого.

Кінчу, поздоровляю Вас разом із Вашими товаришами і зістаю з глибокою пошаною.

№ 116. До І. Лизанівського

Русів, 10 вересня 1924 р.

В[исоко]поважаний товаришу!

Скрипти всі пішлю перед жовтнем, їх вигладжування, так як у мене все, іде дуже поволі.

Сьогодні на зазив робітничої організації в Канаді я написав Ірчанові, що годжуся, щоби з кінцем року українці Канади святкували 25-літній ювілей письменницької діяльності. Пишу йому, що перші мої твори появились

року 1897, пізньої осені, в Чернівцях, у двотижневику «Праця», який видавав В. Будзинівський. Сповідую Вас про це тому, що Ви мій головний повномочник на Україні і щоби були-сте в курсі справи. Брехав би-м, якби-м не сказав Вам одверто, що радував би-м ся, якби Велика Україна пошанувала мою дуже скромну працю. Грошей від вас конче надіюся і письма також.

Почав писати спомини про Франка, та вони не вийдуть на книжку, бо я з Франком довше не жив і з ним не працював. По Новім році будуть готові.

Пишіть!

Василь Стефаник

1925

№ 117. До В. Дорошенка

Русів, 2/1 1925

2 січня 1925 р., Русів

Дорогий Володимире!

Прошу Вас, напишіть мені, з яких причин я не можу дістати письма ані з Харкова від Лизанівського, ані з Канади від Ірчана. Мабуть, Ви краще будете знати про цензуру.

Де я маю помістити своє оповіданнячко, щоби себе не скомпрометувати, пішлю його Вам, але вперед скажіть, де надрукуєте. Я думаю, що Ви маєте тільки часу, що напишете мені так довгий лист, як Львів є більший від Русова.

Хотів би-м довідатися від Вас про нові орієнтації в літературі і політиці.

Я вам ніколи не дарую того, що Ви мене зробили поетом трупа — «умираючого села». Ви переборщили зі всіми селянськими орієнтаціями так тут, як і на Великій Україні. Я Вам колись подарую, та критики, які прийдуть після Вас, назвуть мене здоровлям України.

Рад би-м з Вами побачитись, запросіть мене до Львова, але заки я приїду до Вас, то Ви приїдьте до Русова, і найкраще поїдемо оба до Львова.

Зі святим різдвом і Новим роком, бажаю Вашій сестрі і Вам найкращого і чекаю від Вас довженного листа.

В. Стефаник

Дорогий пане Володимире!

За Ваш лист я Вам сердечно дякую. Хотів би-м дуже, щоби Ви приїхали раз до Русова, та з Вашого листу бачу, що той візит треба відкласти до літа. Я, як добре вихований чоловік, а ще до того український письменник, мушу жадати від Вас, щоби Ви мене відвідали в Русові і щоби-сте побачили чоловіка, про якого так багато пишете, в негліжу. Оцим заявляю Вам, що письменницької кар'єри, хоча вона в мене світла, не люблю.

Озеро, яке відбиває в собі небо, не хоче, щоби його фотографували. Для бідного літературного ринку на Україні збір фотографій є справою звичайної, глупої цікавості. Ви знаєте, що я є поетом, який має найменше читачів серед українців, винявши Вас і ще кількоро людей попри Вас. Я то дуже добре розумію, що нікому з публіки не хочеться класти пальців на червоне серце, коли воно розривається, всі тоді тікають і кличуть попа, щоби вмираючому дав перепустку.

Мій коханий Володимире, Ви можете зрозуміти, що кожда моя дрібниця, яку я пишу, граничить з божевіллям, і я нікого в світі так не боюся, як самого себе, коли я творю. Ви можете зрозуміти, то я не пишу для публіки, а пишу на те, щоби прийти ближче до смерті. І коли Ви пишете, що я сиджу на скарбах, то це правда, і ті скарби є закляті, я їх відкопую і попадаю в руки чорта. Знаю, що цей лист Ви заховаєте, знаю, що по моїй смерті він буде надрукований, і знаю, що якийсь доцент української літератури буде робити на нім кар'єру.

Хочу з Вами все бути в контакті, небо і земля для мене тратять інтерес, видко, треба їх покидати, однако все ж здало би ся людям, які гаснуть, чиюсь долоню тримати в своїх руках. Хочу Вашої долоні.

Маю надію, що Ви мене влітку відвідаєте і що я за яких кілька тижнів буду у Вас у Львові.

Ваш Василь Стефаник

№ 119. До І. Лизанівського

3 листопада 1925 р., Русів

До шановного товариша Івана Лизанівського.

При перегляді «Кленових листків», які Ви хочете пустити другим виданням у Харкові, я, крім дуже дрібних помилок коректи, не найшов нічого такого, щоби не віддавало моєї думки або переіначувало мої артистичні тенденції. Дякую Вам за Вашу вмілу роботу, яка мене разом із покутським діалектом зблизила до читачів Великої України. Через те Ви, як мій довірений і співробітник, уважайте «Кленові листки», тепер Вам післані, як авторське поправлене видання.

Василь Стефаник

Русів, 3/XI 1925

1927

№ 120. До редакції журналу «Світ»

7 березня 1927 р., Русів

Товаришу редакторе!

Будьте ласкаві помістити у Вашому журналі «Світ» отсю подяку:

Спершу дякую за привіт журналові «Світ» і за графіки В. Касіяна, які мене глибоко зворушили. Пані Федорцевій, Михайлові Рудницькому та іншим дякую за ювілейну прикрість. Волю Вас мати молодими, як ювілянтами: багато полину є на дні ювілейної чаші. Стискаю руку мойому другові з молодих літ Станіславові Пшибишевському. Мені ще тепер мої тусклі очі розгортаються, як Тебе нагадую.

Всім організаціям і товаришам з Радянської України: «Плугові», Григорієві Косинці, Іванові Лизанівському кажу, що стою на вуглі своєї хати і простягаю до Вас руки. Поздоровте від мене всі дужі таланти у Вас і привітайте Олену Пчілку та тіні Лесі Українки й Михайла Коцюбинського. Ви, молоді, передайте мій найнижчий поклін Михайлові Грушевському, Сергієві Єфремову і А. Кримському.

Стою ж на вуглі із любов'ю, чекаю на Вас, і ноги мене не болять. Тяжко Вас розсаджувати коло великого, дубового стола у моїй хаті. Сідайте, Вячеславе Липинський, професори Стоцький і Колессо, Катре Гриневичева, Олено Кульчицька, Олено Залізняка й ти, моя найліпша Ганю, та не

робіть мені догани, що Вас зле коло стола розмістив. Наталіє Бачинська, моя розумна приятелько, зробіть порядок.

Ех, якби я міг мрію перевести в порядок. Вітав би я Вас усіх, як бідні люди вітають ясне сонце! Моя найближча родина служила би Вам серцем і руками.

Василь Стефаник

Русів, 7 берез[ня] 1927 р.

№ 121. До Л. В. Бачинського

31/V 1927 р., Русів

Дорогий!

Піди до Воевідства і запитай, чому не присилають пашпорта? Вишли мені зараз 100 зл. На Україну будують такі їхати.

Твій *Василь Стефаник*

№ 122. До О. Ю. Кобилянської

Русів, 25/XI 1927

25 листопада 1927 р., Русів

Для Ольги Кобилянської

Найдорожча товаришко!

В день Твого ювілею нагадую собі всі шляхотні по-статі з твоїх творів, всі близькі зеленої Буковини.

Та Ти зі всіх своїх героїв у мене є найшляхотніша. Вірю, що мені — твому сусідові — вдасться побачитися з Тобою. Мої три сини, одні з криміналу, другі з волі, просять Тебе прийняти від них найнижшу чолобитню. По смерті своєї мами вони, мої хлопці, виховувалися в Твоім ідеалізмі. За це я Тобі дякую.

Буду старатися приїхати до Тебе по ювілею, а якщо би Ти вибиралася до нас, то поступай вперед до Русова; там обое наговоримося про вічні діла нашого народу і артизму українського.

Найбільше до Тебе прив'язаний *Василь Стефаник*

1928

№ 123. До Л. В. Бачинського

13/2 928

Дорогий!

Як можеш, то пришли мені хоч 200 зл., бо не маю чим оплатити діти. Розумію, що я надто тебе визискую, та зараз по виборах (як не прийдуть з Укр[аїни] гроші) я продаю поле і гроші віддам.

Твій *Василь Стефаник*

1931

№ 124. До М. І. Рудницького

Русів, 20/III 1931 р.

Високошановний товаришу!

В перших днях березня я був в редакції «Діла» і просив Вас побачитися зі мною в Райха. Дві години пізніше я просив Палієва, директора книгарні, щоби Вас повідомив, що я чекаю в Райха. Недовго я чекав в реставрації, і я поїхав до «Гостиниці», а на другий день розхорований поїхав додому. Це оправдання.

Тоді я Вас хотів просити, аби Ви були ласкаві справити правопис і мову в збірничку моїх образків, які в маю буде друкувати книгарня ім. Шевченка, тепер за це прошу Вас листовно, і як Ви ласкаві, то відпишіть мені на моє прошення. Книгарня зобов'язалася за цю роботу дати плату.

Стискаю Вашу руку.

Ваш Василь Стефаник

№ 125. До М. І. Рудницького

Русів, 12/V 1931

Високошановний товаришу!

Коло 20 мая я буду в Львові і особисто з Вами обговорю діло видання. Тепер вже кажу Вам, що то буде трудно, читачів я не маю, а читачі грошей не мають. Не

хочу, щоби моє люксове видання стояло нечитане роками і щоби нечитавший читач все нагадував собі, кілька грошей я в нього видурив за пусто-дурно.

Сердечний Ваш приятель *Василь Стефаник*

№ 126. До М. І. Рудницького

Русів, 3/VI 1931

Високошановний товаришу!

Ви перший з молодих поетів осмілилися зблизитися до гігантської праці мого приятеля Івана Франка. Хто як хто, але якби Ви були його знали в міцних літах, то Ви були б його найкрасше розуміли і найбільше любили. За його універсалізм, за його божеську працьовитість і за його велику, скаляну гідність людську, якої він мусив боронити перед своїми тодішніми земляками.

Особисто я українську літературу з давнього минулого і недавно минулого знав як літературу, але зрозуміти борбу визволення українського народу в моїй молодості я міг лишень через особисті стосунки і приязнь з Іваном Франком. Я до сьогодні щасливий безмірно, що він мене провадив і по голові гладив — мініатуру «Сфінкс».

І я Вам ніколи не забуду цього, що Ви зважилися раз скінчити з молодими недогарками літературної кав'ярні, з модою маленьких людей нехтувати великими. Мене фізично прямо боліло вже 25 років, як мої приятелі і знайомі, яких я шанував і любив, не могли так високо глянути, аби побачити велику голову Франка в правдивому світлі.

Ви зробили початок, і я Вам буду вдячний, як собака, до кінця свого життя. Цей лист є *res mea privatissima*¹ до Вас.

За кілька днів побачуся з Вами у Львові, і тепер по написанню двох фейлетонів про Франка Ви будете для мене стократ ближший і красший.

Ваш *Василь Стефаник*

¹ Моя найбільш приватна річ (лат.).

1933

№ 127. До М. І. Рудницького

Русів, 27/І 1933 р.

Дорогий товаришу!

Треба мені, хорому, вибачати, що дурничками забирю Вам час. Скучно самому в хаті, і хочеться від Вас листа, навіть довгого. Напишіть мені, як далеко дійшов друк моєї книжки і коли, Ви думаєте, вона вийде у світ? Чи її зверхній вигляд буде гарний та чи ілюстрації вийдуть добре? А ще хотів би-м від Вас поради, а то такої: чи можна, як накладці заберуть свої кошта, чи можна буде продати наклад кому у Львові, щоби я пореперував не так себе, як моїх вірителів. Від Вас залежати буде, до кого я мав би звернутися з цією справою і на яку суму? Загалом прошу Вас, скажіть свою думку одверто, чи можна з тієї книжки надіятися якого доходу. Цей лист до Вас є лишень до Вас, і Ви про нього не згадуйте нікому. Моя пенсія з України, здається, зависла у воздуху, але і це не говоріть нікому. Напишіть мені з ласки своєї вичерпуючий лист і дуже вибачайте, що я своїми приватними справами Вам не даю чистого спокою.

Сердечно Вас здоровлю.

Ваш *Василь Стефаник*

№ 128. До М. І. Рудницького

Русів, 28/II 1933

Дорогий товаришу!

Тринкарь — могорич, трінгельд. «Боли» тут часто уживане, на примірі: хтось прийшов у великій бурі до своєї хати і каже жінці, що хоче з нього обкісати болото: «Лиши, боли, що я дома». Виходить, на «богу дякувати».

В роках вісімдесятих на Покуття заводили священники тверезість місіями, казаннями і брошурами, тоді появилася серед тверезих селян і парасоля, яку висмівали люди, не належачі до тверезих. Парасоля була до певної міри відзнакою тверезого читальника.

Тепер я не чую змоги поїхати до Львова і на місці доробити присвяти і тому по скінченню друку пішлю, може, посла Вахнюка, аби на хвилю забрав всі скрипти вже надруковані, або привезе мені, так як давно обіцяв, доктор Стахів до Русова, або, врешті, пришлю котрогось з своїх синів до Львова, і цей привезе на день. Дякую Вам дуже за листа і остаю Вам все приятелем.

Ваш Василь Стефаник

№ 129. До К. Гриневичевої

Русів, 4/5 1933

Дорога пані Катре!

Я лиш олівцем можу писати, і тому вибачайте, а не хочу диктувати навіть синові. Мені зараз треба 200 зол., і Ви їх мені зараз виходіть або вижебруйте для мене, половину вишліть зараз, а другу за кілька днів. 27/5 приїду до Львова, і тоді разом з Вами продам «Твори Стефаника» та й віддам. Попросіть зятя, аби на 27/5 с. р. замовив мені найтаньший покій у «Н[ародній] гостиниці».

Ваш Василь Стефаник

№ 130. До радянського консула у Львові

Русів, 2/Х 1933

Високодостойний товаришу консул!

Вам таки врешті наскучать мої супліки, і мені відпочеється їх писати; може один чоловік між двома сторонами накаламутити води багато. «Вістник» хотів мати моє ім'я на обгортці, я того не хотів, і його там нема, то зато є непорозуміння з урядом у Харкові. Я є чоловік пів-мертвий і не маю охоти, аби мене купати в помнях вже мертвого,— звичайно мертвого і давно, і тепер купають в чистій воді. Я, впрочім, ніколи не любувався в галасі і в крикові людського ринку, я був довгі роки парламентарним послом у Відні і ні раз рота не втворив, а тепер на старість і на слабість не випадає мені роздирати рот на редактора, з яким мене ніколи нічого не лучило і не лучить. Мій найстарший син розповість Вам моє положення і мою думку про це непорозуміння. Найліпше буде, як Ви пішлете мені гроші, а я зараз приїду до Львова і підпишу якусь цидулу, на яку оба погодимось. Дякую Вам за прихильність і остаю все вдячний.

Ваш *Василь Стефаник*

1935

№ 131. До М. Шухевича

Русів, 16/VI 1935

Дуже дорогий Миколо!

Я вже відхлипався по своїй подорожі до Львова і тому дякую Вам і Вашій пані за дуже приємну а ласкаву гостину. Знаю добре, що до великих приємностей не належало ніколи мати в своїй хаті чоловіка дуже хорого. Може, одно, що Вам обоім улегшувало, то всілякі візити моїх приятелів, і через те я і їм повинен дякувати за їх візити. Та мені тяжко писати а навіть диктувати багато листів. Одну я мав радість, як тепер був у Вас, що Ви зблизилися теперішнім своїм життям до звичайних людей. Нехай же господь бог благословить Вашу молоденьку жінку і Вашого малого Богдана. За Вашу дуже приятельську прислугу і услугу дякую Вам вже, відай, з прощанням, бо я більше не годен вже поїхати, щоби побачити Вашу сердечну сім'ю.

Цілую Вас всі троє найсердечніше і сам підписуюся.

Василь Стефаник

Додатки

[Промова В. Стефаника на зборах польської поступової молоді в Кракові з приводу нападів польської преси на І. Франка за статтю «Ein Dichter des Verrates», 1897 р.]

За свої переконання історично-літературні відповідає сам Франко. Йому свобідно мати о Міцкевичу свою гадку. Я його боронити не буду, бо сам собі це ліпше зробить. А скажу лише за ту квестію, що називається польсько-руська. Ся квестія ніколи не була полякам ясна. Але донедавна була хоть одна партія межі поляками, котра в сій квестії висказувалася справедливо, хоть її не знала, як решта поляки. Се соціалісти польські. Як ся партія вийшла на політичну арену при послідніх виборах парламентарних, то з тої справедливості не лишилося нічо. Проти наших кандидатів радикальних ся партія поставила своїх. Видко, що стан посідання не так легко може скинути з себе навіть поляк соціаліст. А другий факт, як заняла до русинів польська партія соціалістична, се бесіда посла Дашинського на зборах русинів у Відні, що були скликані русинами, аби в центрі держави запротестувати против різні виборчої. Посол Дашинський сказав, що надужиття виборчі були в цілій Австрії, а в східній Галичині лиш тому так ярко виступили, що там не було організації. Се така оборона Баденього аж файе! То войско не на те різало, аби розбити нашу організацію, лиш аби завести організацію. Видите, яка логіка поляка, як забирає голос за русинів. Інших фактів не наводжу, але осими двома хочу вас переконати, що тепер ми, русини, не маємо ні одной партії польської, щоби для нас була справедлива.

А що ж діється серед нашого люду? Хлопи наші емігрують з найліпшої землі, з Поділля, тепер зачинають емігрувати з Буковини. Сотки їх сидить у криміналі за вибори і чекає страшного засуду. Решта, ті, що сіють і орють тепер, чують, що над ними царить якась страшна сила, котра їх хоче роздавити. Хто та сила? Таже при послідніх виборах вони, сі хлопи, усю свою енергію вложили в борбу політичну, легальну, аби визволитись з тої страшної сили. Повинні були вийти усі наші мужицькі послы, а вийшло їх три. Тепер вони сіють і орють і чують страшний нестосунок між їх силою політичною а їх репрезентацією. Чи в тих масах нашого народу горить тепер ненависть до тої сили, чи розпука і апатія точить? А хто ліпше вгадає, як Франко, а хто глубше відчує, як Франко, то, що тепер у нашім мужицтві горить або його точить? Се можуть бути мотиви політичні до статті «Ein Dichter des Verrates».

[Промова на Шевченківському святі в Коломиї 1901 р.]

Селянський світ висилає найліпші свої сили в інший, панський світ, аби вони там набирались розуму і боронили потім його перед тим ворожим, панським світом. Шевченко — се перша така селянська сила, що, набравши розуму в панськім світі, обернула його на оборону селянського світу. По Шевченку таких сил було більше, і хлопи повинні радуватися, що можуть висилати з-поміж себе такі сили, і повинні бути певні побіди, бо доки з-поміж них виходять такі люди, як Шевченко, Франко і т. д., доти вони не можуть загинути...

[Промова на ювілеї М. Павлика у Львові 1904 р.]

Дорогий ювіляре!

Ти прости нам, що ми сьогодні зле проти Тебе приладилися. Не стало нам сили, аби припровадити до Тебе тих, що мають Тебе вітати.

Нема тут тих маленьких дітей, що мерзнуть в соло-м'яних будках, як батьки їх оббирають панську кукуру-дзу. Ані тих хлопчиків-підростків нема, що дозирають своїх сестер в тяжкій слабості і сто раз на день подають води, а темної ночі плачуть в куті перед страшними се-стриними привидами.

Не поклониться Тобі нині тота жінка, що, йдучи на роботу, бере на плечі колиску з хорою дитиною і свічку в пазуху, аби воно без світла не умерло. Не такі у нас бистрі очі, аби ми доглянули той маленький огник серед темряви піль, не такий слух, аби вчути мамин стогін.

Не розкажуть Тобі сьогодні всі тоті, що поверталися із-за моря, своїх пригод і свого жалю за рідною сторо-ною.

Ні, не прийдуть Тебе привітати всі тоті, що з малої дитини шукають притулку, що всіма дорогами ранили свої босі ноги, а правди з серця не викинули на дорогу.

Та ще на поклик Твого імені вони прийдуть і як по-чують Твоє життя і діла, то в їх серцях зродиться нова віра і нова пісня, а Ти, слухаючи тої пісні, аж тоді про-стиш тяжкі кривди, які заподіяли Тобі твої земляки.

А сьогодні нам, Твоїм учням і приятелям, прости за отсю холодну і чемну публіку Твого ювілею.

[Виступ на з'їзді радикальної партії 1909 р. в Тернополі]

Про все ми тут радили, багато дечого сказали, а за-були про найкращих синів України, які ціле своє жит-тя, найкращі свої скарби посвятили своєму народові. Один наш товариш сидить тепер в тюрмі, відірваний від світа, від рідні, а загнала його сюди надмірна, гаряча любов для хлопського народу, рішучий протест проти гнобителів та катів робочого люду: «За вибори, за Ка-ганця, за нашу кривду».

Другий син народу, велет, стовп у нашій літературі, Іван Франко, що своїм мозком кормив українську су-спільність, котрий свої найкращі, юні літа посвятив ра-дикальній справі,— тепер лежить на смертельнім ложу, затроений випарам рутенського багна й невдячності. Се той, що з надмірного напруження ума стратив власть нормального думання.

Франко — наш найкращий провідник, наш учитель, ясне сонце на українському небі, і ми його не можемо збутися, як [це зробили] національні демократи, вибираючи його почесним членом «Просвіти». І тепер, як він в своїй слабості каже до своєї жінки: «Мамо — се вони, се мужики, я з ними», — тепер і ми скажемо: Франко наш. Ми з ним.

[Промова на зборах селян с. Русова 13 червня 1909 р.]

Перший зголосився до слова п. В. Стефаник. На вступі зазначив, що на збори явилось замало людей, з сього виходить, що решта, крім сеї горстки, не інтересується громадськими справами. Як так, то в Русові за тих 15 літ не зайшла жадна зміна, хіба та, що вийшло до 500 душ до Америки, а хлопські «табулі» покрилися чорними плямами: довгами. Решта не змінене. Загал нашого мужицтва, прибитий нуждою та темнотою, зневірився у свої сили — їдучи до Канади, красні співанки з туги співає.

Що кому говорити так, як головою о мур. «А я вже тільки бив головою о мур мужицької впертості до просвіти і злуки... і — мур стоїть, як стояв, а я ходжу з розбитою головою і закривавленим серцем. І нам, що вас любим і для вас працюєм, лишається одно: або зробимо з вас, мужиків, народ, або упадем... Подумайте, яка завдача: з мужиків — народ.

Я, ваш син, скажу вам усю правду: дивіться на пімців і чехів... Таже там усі належать до товариств, усе доконують спільними силами, жаден не ходить самопас. А ви оден дім собі самим не годні збудувати. А чому? Бо ви ще заблизько стоїте коло панщизняних часів. Вам як уряд скаже (з багнетом), то ви несете завити гроші у хусточці-платинці милями, аби віддати на будову камениць... І що тобі, хлопе, з тих домів-камениць, що їх побудував своїми грішми? Яке маеш там право? В церкві тебе ганьблять, в школі діти твої б'ють за краков'яки, у місті нігде, у жаднім уряді, ні ти, ані твоя рідна мова не має пошанівку. І ти мовчиш? Ти, що все то своїми мозолями двигнув, а свого дому, де тобі ні війт, ні староста, ні піп нічо не годен зробити, де ти свобідний і пошанований, не годен побудувати?!

Брате, ти думаєш, що ти у своїй хаті свобідний? Ні, тобі здається, що ти вільний. Лиш обчисли, кільки то до твого нумеру шовесни і осені усяких драбуг приходить і ти їх оплачуєш... Поміркуй: ти вільний чи чиновник-комірник? А той дім народний був би протестом мужицьким проти тих реляцій, які шлють старости намісництву про «чорний народ»,— то був би пам'ятник, поставлений самим собі.

Я вже сивію... і жию надією на покоління молоде.
Я жду!..»

**[Промова на Шевченківському святі в с. Русові
10 травня 1914 р.]**

Перед 100 роками на українській землі в мужицькій хаті вродилася дитина, що спричинила відродження українського народу. Вродилася вона серед сліз і жалю в хвилині, коли наші вороги були певні, що до труни українського народу мають ще лиш один цвях забити і вже його зараз поховають. Шляхта і попівство відщуралися були тоді свого народу, а лишився тільки сам мужик. Кріпачка зродила Тараса і викормила кріпацьким кормом, а він видвигнув мужицький народ на висоту, по якій тепер ступаємо. І коли великі люди дають зміст народам, то Тарас дав його українському народові. Читайте Шевченка, а там отворена вам ціла проява, історія і душа українського народу. Там є найкращі скарби українського народу. І доки наш нарід за своє визволення боротися буде, доти той кріпацький син стоятиме перед очима вашими, ваших дітей, внуків і правнуків. Там для всіх мільонів українського народу велика книга мудрості, книга любові до України. Він сидів десять літ у неволі за вогненне своє слово, котрого всі царі докупити задушити не годні. В його словах показана нам далека-далека дорога до нашої майбутності. Читайте його слово, шукайте тої дороги, йдіть нею, щоб з вас були люди найтвердіші. Беріть на коліна діти ваші, як їдете до Канади, та впоюйте в них слово Шевченка. З Шевченка набирайте карності, відшукуйте квіти краси, а будете кращі і зближитеся до сходу нашого сонця, і всі ми опинимося в вільній... Україні.

[Промова на своєму ювілеї 26 грудня 1926 р.]

Ви мене величаєте. Але не слушно. Я писав те, що серце співало. І половину цього, що написав, я, коли б міг, зчеркнув би. Кажуть, що я песиміст. Але це неправда. Я оптиміст. Я представив ваше темне життя і представив ваш настрій. І все те страшне, що є в ньому а що так болить мене, писав я, горіючи, і кров зі сльозами мішалася. Але коли я найшов у ваших душах такі слова, що можуть гриміти, як грім, і світити, як зорі,— то це оптимізм. Більше описати не можу, бо руки трясуться і кров мозок заливає. Приступити ще ближче до вас — значить спалити себе. А щодо моїх політичних поглядів, то я радикалом завжди був і... буду.

ТРИМІТКИ

Нинішнє видання щодо своєї повноти поступається тільки академічному «Повному зібранню творів в трьох томах» (1949—1954), в якому дано варіанти творів, більше листів. Але разом з тим до цієї збірки ввійшли окремі твори Стефаника, яких не було в академічному виданні або які подавалися там у скороченому вигляді («Серце», «Славайсу», Автобіографія 1929 р., окремі листи та ін.). Книга охоплює всі зрілі новели письменника, автобіографії, публіцистичні статті й найцікавіші листи. Ті твори, які мають кілька редакцій, тут подаються в одній, найдосконалішій редакції.

Н О В Е Л И

Стефаник, готуючи свої твори до перевидання, часто ґрунтовно переробляв їх, удосконалював мову тощо. Іноді доручав робити виправлення в мові редакторам. Ці виправлення погоджувалися з автором. Тому тексти новел у нашому виданні подаються не за рукописами та першодруками, як це зроблено в академічному три-томнику, а за останньою прижиттєвою збіркою «Твори», яка під наглядом автора була видана ювілейним комітетом у Львові 1933 р. Саме в цьому виданні втілена остання воля автора, мова творів за його згодою багато в чому наближена до літературної норми. Історію цього видання розповів М. Рудницький у першому випуску спогадів «Письменники зблизка» (Львів, 1958, стор. 117—119) та в листі до упорядників. Стефаник просив редактора більше наблизити мову його новел до літературної. «Тільки мужицької мови мені не калічте»,— говорив він. Через те, що тоді у галицьких виданнях апостроф чи не вживався, чи у його вживанні був великий різнобій, Стефаник радив друкувати його «Твори» без апострофа.

В основу видання 1933 р. були покладені збірки «Дорога» (1901), «Мое слово» (1905) і «Земля» (1926), які вийшли у Львові також під наглядом автора. При підготовці до друку мова новел була виправлена відповідно до існуючих правописних норм. Так,

у авторській мові послідовно частка «ся» була приєднана до дієслів (замість «рухали би ся — «рухались би»), займенники «єго», «него» виправлені на «його», «нього»; слова «лишень», «дітій», «тогда», «люде», «волося», «жоночі» виправлені на «лише», «дітей», «тоді», «люди», «волосся», «жіночі». Подібні виправлення були зроблені й в інших словах, але не завжди послідовно («пляшка» і «фляшка», «коліда» і «кольида» і т. д.). В цьому випадку упорядники намагалися уніфікувати написання тих самих слів.

У виданні 1933 р. за згодою автора були зроблені незначні виправлення і в мові персонажів, яка особливо насичена діалектизмами. Але й ці виправлення не були послідовними. Наприклад, у ряді повел той самий персонаж говорить то «що», то «шо». Упорядники послідовно дотримувалися форми «шо». Зустрічаємо у виданні 1933 р. «тьгнути» і «тегнути», «вигльидає» і «виглідає» тощо. Нами взято друге з наведених вище написань слова. Прислівник «додому» писався то разом, то окремо (до дому) — скрізь виправлено відповідно до сучасного правопису. Поставлені апострофи. Розділові знаки теж приведені у відповідність до сучасних правописних норм. Явні друкарські помилки (перестановки літер, пропуски їх, пропуски слів, що роблять незрозумілою фразу, тощо) виправлені відповідно до попередніх видань.

Окремі виправлення в мові персонажів теж не суперечать волі автора. Крім листів, з якими Стефанік звертався до мовознавців і редакторів, серед рукописів у Русівському музеї письменника зберігався такий документ: «Уповноважую В[исоко]п[оважаного] п[ана] проф. Василя Сімовича приспособити покутський діалект в розмовах персонажів в моїх творах до української літературної мови та зайнятися їх редакцією. Русів, 31/VIII 1928. *Василь Стефанік*». У мові персонажів Стефанік робив деякі виправлення, але в ній ще дуже багато діалектизмів. Вони пояснюються в доданому до книги словничку.

До збірки творів 1933 р. не ввійшло ряд повел («Портрет», «Межа», «Вовчичя», «Гріх» («Думає собі Касіяниха...»), «Шкільник», «Славайсу»). Вони подаються за іншими виданнями.

Новели подаються в тому порядку, в якому вони були розміщені вперше в збірках «Синя книжечка» (1899), «Камінний хрест» (1900), «Дорога» (1901), «Мое слово» (1905) і «Земля» (1926). Решта творів подаються в хронологічному порядку.

СИНЯ КНИЖЕЧКА

«Синя книжечка. Образки Василя Стефаніка». Так називалася перша збірка новел письменника, що вийшла навесні 1899 р. у Чернівцях накладом друкарні товариства «Руської ради». Вона

включала, крім коротенької передмови, 15 новел: «Синя книжечка», «Виводили з села», «Стратився», «В корчмі», «Лесева фамілія», «Мамин синок», «Майстер», «Побожна», «Катруся», «Ангел», «Сама-саміська», «Осінь», «Шкода», «Новина» і «Портрет». Шість із цих новел («Синя книжечка», «Виводили з села», «Стратився», «У корчмі», «Побожна» і «Сама-саміська») вперше з'явилися в чернівецькій газеті «Праця» в кінці 1897 р. переважно підписані криптонімом «С». Автор був незадоволений змінами, зробленими в новелах редактором газети В. Будзиновським. Він 11 березня 1898 р. писав О. Маковеєві: «В «Праці» з моїх образків лихо знає що вийшло, а то лиш через чужі додатки». Готуючи ці новели для збірки, Стефаник їх ґрунтовно переробив, він багато виправлень і змін.

Синя книжечка. Вперше надрукована в чернівецькій газеті «Праця», 1897, 21 листопада (3 грудня), № 15—16, стор. 119—120, з присвятою «Дунічці» — Євдокії Калитовській, дочці приятелів Стефаника з села Трійці Василя і Євгенії Калитовських. В їх домі написав він цей твір. Сучасник Стефаника письменник Д. Лук'янович свідчить, що первісний варіант «Синьої книжечки» був написаний автором ще в час навчання в Коломийській гімназії, в 1890 р., і опублікований під назвою «Форналь Антін» на гектографі в Тернополі в журналі гімназистів «Поступ», № 3. Журнал не зберігся.

Виводили з села. Перший варіант твору написаний влітку 1897 р. в Сторожинці на Буковині. Заголовок не мав, починався словами «З хорім надвір...» і був присвячений Софії Морачевській. Посилаючи разом з іншими цей твір своїм друзям Вацлаву і Софії Морачевським, Стефаник писав: «Якби я міг перечитати шостий образок, Вам присвячений, мамам, то би їх мільон заплакав. Я того певний. Мільон мужичок би заплакав». Згодом автор переробив твір, вдвічі збільшив його і під назвою «Виводини з села» опублікував в газеті «Праця», 1897, 24 жовтня, № 14, стор. 111—112.

Готуючи до видання «Синю книжечку», Стефаник ще раз переробив новелу і змінив назву на «Виводили з села». Ця третя редакція твору стала основною і друкувалася у всіх наступних виданнях.

Стратився. Тематично ця новела є продовженням новели «Виводили з села». Спільне ім'я персонажів у обох новелах — Миколай. Поштовхом до написання новели «Стратився» був факт самогубства на військовій службі у Львові двоюрідного брата Луки. Твір вперше опублікований без підпису в газеті «Праця», 1897, 21 листопада, № 15—16, стор. 116—117.

У корчмі. Ще в Коломийській гімназії Стефаник допомагав Мартовичеві писати оповідання «Нечитальник» (1888 р.), в якому образ п'яниючого селянина розкривався через його розмови. Навчаючись у Краківському університеті, Стефаник писав 15 грудня 1895 р.

до В. Морачевського: «Ходжу по шинках, бо цікаво мені знати за них. Там так багато людей, так багато темпераменту, горя і сміху... За нероботою люди трохи інші».

Новела «В корчмі» була написана 1897 р. Вперше надрукована в газеті «Праця», 1897, 21 листопада, № 15—16, стор. 117—119.

Лесева фамілія. Новела написана 1898 р., вперше опублікована в збірці «Синя книжечка», стор. 38—44.

Мамин синок. Написана 1898 р., мала підзаголовок «Юрчикові», тобто Юрію Морачевському, синові Софії та Вацлава Морачевських. Вперше надрукована в збірці «Синя книжечка», стор. 47—53.

Майстер. Написана 1898 р., вперше надрукована в збірці «Синя книжечка», стор. 57—64.

Побожна. Написана 1897 р., вперше надрукована під криптонімом «С.» в газеті «Праця», 1897, 19 грудня, № 17, стор. 132—133.

Катруся. Написана десь у 1898 р., вперше надрукована в збірці «Синя книжечка», стор. 75—84.

Ангел. Перша редакція твору була надіслана з листом Софії Морачевській 1898 р. з присвятою її синові — «Юрчикові». Тут основне місце займала розповідь про те, як Тимчиха перелякалася у торговця іконами зображених жажів, як купила собі образок із веселим ангелом. Переробляючи цей твір для збірки «Синя книжечка», автор історію з купівлею образка ангела зробив лише одним, причому другорядним, епізодом, підсилив іронічне ставлення старої Тимчихи до образка. Основними в новелі стали скарги Тимчихи на дітей, які не уважні до старої, її роздуми. Знято й ту трагічно-сумовиту ноту, якою закінчувалася перша редакція твору.

Вперше надруковано в збірці «Синя книжечка», стор. 87—92.

Сама-саміська. Написана в другій половині 1897 р. Вперше надрукована в газеті «Праця», 1897, 21 листопада, № 15—16, стор. 124—125, під криптонімом «С.».

Осінь. Написана 1898 р., вперше надрукована в збірці «Синя книжечка», стор. 101—108.

Шкода. Написана 1898 р., вперше з'явилася в збірці «Синя книжечка», стор. 111—115.

Новина. В основу твору Стефаник поклав дійсну подію, що трапилася восени 1898 р. в покутському селі Трійця: наймит Михайло, не маючи змоги прогудувати дітей, вирішив їх утопити в Пруті. Меншу втопив, а старша впросила не топити її. Стефаник спеціально відвідав Трійцю і розмовляв з сестричкою втопленої дитини, з сусідами. Про цю подію, яка дуже схвилювала письменника, він розповів у листах до О. Кобилянської і В. Морачевського. Ці листи були першими начерками майбутньої новели. Закінчив нове-

лу Стефаник на початку 1899 р. Вперше надрукована в збірці «Синя книжечка», стор. 119—124.

Портрет. Перший варіант твору без заголовка був надісланий Стефаником у листі до Морачевських у серпні 1897 р. Він мав присвяту Атанасію Окуневському — батькові Софії Морачевської, що був лікарем у Сторожинці на Буковині. В його хаті Стефаник і написав цю новелу. В ній йшлося про старого Окуневського й портрет його дочки Софії. Згодом Стефаник цілком переробив твір, у два рази збільшив його.

Вперше надруковано в збірці «Синя книжечка», стор. 127—130. В друге видання цієї збірки, що вийшла у Києві 1914 р., новела «Портрет» не була включена, бо «не відноситься до мужицького життя». Подається за першодруком.

КАМІННИЙ ХРЕСТ

Друга збірка новел В. Стефаника «Камінний хрест. Студії і образки» вийшла у Львові 1900 р., вона мала присвяту: «Старшому моему другові Кирилові Гаморакові присвячую. Автор». Збірка містила 9 творів: «Камінний хрест», «Засідання», «З міста йдучи», «Святий вечір», «Діти», «Підпис», «Лан», «Лист», «Вечірня година». Потім усі ці новели ввійшли до збірки «Мое слово», що з'явилася у Львові 1905 р.

Гаморак Кирило (1835—1909) — священник с. Стецева на Покутті, активний громадський діяч, що співчував радикалам. Його дочка Ольга в 1904 р. стала дружиною Стефаника.

Камінний хрест. Новела написана на початку 1899 р. і того ж року надрукована в «Літературно-науковому віснику», том VI, кн. 5, стор. 255—265. До збірки цієї назви твір включений з незначними виправленнями.

Прототип Івана Дідуха у «Камінному хресті» — реальна особа з рідного письменникові Русова. Після виїзду до Канади він листувався з Стефаником. Ще й зараз у Русові на одному з горбів стоїть той кам'яний хрест, що його поставив Дідух перед виїздом до Канади.

Засідання. Написана на початку 1898 р. Одна з перших редакцій твору, що збереглася, мала назву «Старі і молоді». Потім у переробленому вигляді новела під назвою «Засідання» разом із новелами «З міста йдучи» і «Вечірня година» була надіслана до журналу «Літературно-науковий вісник». Один із редакторів цього журналу О. Маковей у листі від 3 березня 1898 р. відповів Стефанику, що з цих трьох речей йому здалося найліпшим «Засідання». В ньому «знаменита обсервація», але цього замало, «бо добрий

стенограф або фонограф на засіданню ради громадської може ще ліпше «записати» розмови і т. п. Потрібно ще оброблення, угруповання сцен і моментів». Маковей радив «вивести на перший план ту «зłodійку», а попри тій справі вивести і все те, що в Вашім нарисі сказано про раду громадську. Тоді вийшов би образок так само правдивий, а крім того, й артистичний, заокруглений». Маковей закінчував лист порадою Стефаникові не поспішати з друком, бо «се шкіци занадто сирі... Без терпеливості і «шліфування» тут не обійдеться». (Лист Маковея зберігається у Львівському філіалі Центрального історичного архіву, фонд 418, аркуші 73 і 74). Стефаник не погодився з думкою і порадами Маковея (див. лист В. Стефаника до О. Маковея від 11 березня 1898 р.).

Хоч ображений Стефаник вимагав повернути йому його «скрипти», «Літературно-науковий вісник» у травні 1898 р. надрукував у розділі «Фотографії з життя» всі три новели, в тому числі й «Засідання» (том II, кн. 5, стор. 129—135). Є підстави догадуватися, що головну роль у надрукуванні відіграв І. Франко.

З міста йдучи. Написана на початку 1898 р. і надіслана у «Літературно-науковий вісник» разом з новелами «Засідання» і «Вечірня година». О. Маковей, загалом негативно оцінюючи всі твори, про новелу «З міста йдучи» писав: «У фотографії «З міста йдучи» Ви такі скупі на слова, що пишете тільки: Перший (говорить), другий (знову говорять). Можна згодитись на те, що вони говорять, але коли се вже «фотографія», а не два фонографи, то варто би хоч кількома словами нарисувати тих розмовників». Стефаник не погодився з Маковеем (див. лист В. Стефаника до О. Маковея від 11 березня 1898 р.).

Новела «З міста йдучи» вперше опублікована в «Літературно-науковому віснику», 1898, том II, кн. 5, стор. 136—140.

Святий вечір. Твір написаний на початку 1899 р. і 1 липня того ж року, з підзаголовком «Із квітів нашої землі», надрукований у газеті «Будучість», № 2.

Діти. Перший начерк цього твору був написаний Стефаником у серпні 1897 р. в Сторожинці на Буковині. Заголовок не мав, починався словами: «Йшов з поля...» Разом з кількома іншими начерками Стефаник тоді ж послав його своїм друзям Морачевським. Коли готувалася збірка новел «Камінний хрест», автор ґрунтовно переробив перший свій начерк, вдвічі розширив його. Цей удосконалений варіант твору був надрукований у збірці «Камінний хрест», стор. 59—62.

Підпис. В основу твору Стефаник поклав дійсний факт. Його племінниця Євдокія Стефаник навчала селян села Русова писати свої прізвища, щоб не витрачатись на поручителів і нотаря,

коли позичали гроші в банку. Написана новела на початку 1899 р., а в березні того ж року як «фотографія з життя» надрукована в журналі «Літературно-науковий вісник», том V, кн. 3, стор. 287—289. Для збірки «Камінний хрест» Стефаник переробив новелу, змінив її композицію, посилив соціальне звучання твору.

Лан. Мініатюра написана 1898 р., вперше надрукована в збірці «Камінний хрест», стор. 69—70.

Лист. Прототипом основного персонажа твору арештанта Федора став добрий приятель Стефаника з гімназійних часів селянин із Пістина, біля Косова, Федір Котюк, активний учасник радикального руху, селянський бесідник. Від нього не раз перепало урядовим колам, попові, багачам. І вони настроювали проти Федора його жінку. Не раз спалахували сварки. «Вона,— писав Стефаник у листі,— йому дорікала за то, що свого не пильнує, а ходить поміж люде і балакає їм за злість панів та за кривду мужицьку». Під час одної з таких сварок у березні 1897 р., що переросла в бійку, Котюк зовсім випадково забив жінку. Він сам пішов заявити на себе і був засуджений до 7 років ув'язнення. Через три роки помер у тюрмі. Стефаник, довідавшись про нещастя Котюка, збирав серед знайомих гроші на адвоката, турбувався долею його дітей.

Твір був написаний восени 1897 р., вперше надрукований під криптонімом «С» у газеті «Праця», 1897, 19 грудня, № 17, стор. 130—132.

Для збірки «Камінний хрест» Стефаник переробив твір, дав новий, глибший змістом, художньо переконливіший варіант його.

Вечірня година. Перша редакція цього автобіографічного твору без заголовка була надіслана Стефаником Морачевським на початку 1898 р.

Друга відома редакція цього твору під назвою «Мужицька дитина» збереглася в рукописі й надрукована в книзі: Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, том I, К. Видавництво АН УРСР, 1949, стор. 292—295.

Третя, відмінна від згадуваних, редакція твору під заголовком «Вечірня година» на початку 1898 р. була надіслана до журналу «Літературно-науковий вісник» (разом з новелами «Засідання» і «З міста йдучи»). О. Маковей 3 березня 1898 р. писав авторові: «Образок «Година» мені подобався, хоч і тут бачу ту завелику скупість на слова: багато має читач дорозумітися. Се виходить не раз так, як би маляр лишив на образі місце на чоловіка, але не намалював його: лишив тим, що дивляться, аби догадалися, що тут має бути чоловік, і то студент університету з хлопського роду взагалі панок якийсь. «Не міг сісти, так його щось гнало від стіни до стіни». Читаєш і думаєш собі: «Хто такий? Мужик якийсь чи так хто

інший?» Аж тут виходить, що се мужицький син, що пішов на науку. Ага! Коли так, ану треба знов спочатку читати, бо перше не знав, хто. Враження псується.

На мою думку, шкода би таку гарну обсервацію вбирати в такі убогі лахи. Як кажуть: мелодія є, але гармонізація кепська. Очевидна річ: велике діло найти мелодію, але яка різниця н. пр. поміж народними мелодіями в устах мужиків а тими самими мелодіями в інструментації Лисенка — Ви се самі знаєте. Що виходить з сеї простої хлопської мелодії!

У листі-відповіді від 11 березня 1898 р. Стефаник не погоджувався з Маковеєм, який у той час був прихильником докладно-описової прози.

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1898, том II, кн. 5, стор. 140—142.

У збірці «Камінний хрест» новела «Вечірня година» вміщена в редакції, опублікованій у «ЛНВ».

ДОРОГА

На початку 1901 року у Львові вийшла третя збірка В. Стефаніка «Дорога. Новели». Вона містила 13 новел: «Дорога», «Скін», «Давнина», «Вістуні», «Май», «Палій», «Кленові листки», «Похорон», «Сон», «Басараби», «Озмина», «Злодій», «Такий панок».

Друге видання цієї збірки, ілюстроване видатною художницею О. Кульчицькою, було здійснене у Львові 1917 р. Змін у тексті не було.

Дорога. Лірична сповідь Стефаніка «Дорога», як і за рік перед тим «Сопfітеор», що згодом став відомий під назвою «Мое слово», написані не для друку. Ці твори готувалися до дня народження дочки Кирила Гаморака Євгенії, що була дружиною священника села Трійця Василя Калитовського. Стефаник познайомився з Євгенією Калитовською тоді, коли вона була заміжною і мала дітей. Відчувши взаємну приязнь і любов, вони розуміли, що зустрілися пізно, що сім'ї руйнувати не можна. Це з'ясувалося зокрема в час гостювання Стефаніка в Калитовських у січні 1899 р. Повернувся до Кракова письменник у пригніченому настрої. Там щойно вийшов перший номер журналу «Życie» з програмною декадентською статтею редактора С. Пшибишевського, що називалася «Сопfітеор» («Сповідь»). Наближався день народження Євгенії Калитовської. І Стефаник не без деякого впливу Пшибишевського пише свій твір під такою ж назвою. У підзаголовку стояло: «Писано для п[ані] Євгенії Калитовської на день еї уродини 28/II 99». Цей твір Стефаник переслав Ользі Гаморак, молодшій сестрі Євгенії, для передачі їй. У листі говорилося: «То є моя біографія, держана у

тоні «Wahrheit und Dichtung» («Правда і вигадка»). Ольгу Гаморак вразив сумний, безнадійний тон твору. «Ви,— писала вона авторові,— син бідного народу, маєте бути сильні, щоб Ваша оборона була сильна...»

Поступово розум брав верх над почуттям, але Євгенія не забувалася. До дня її народження у наступному 1900 р. Стефаник знов пише для неї новий варіант поетичної біографії — «Дорога». В ній було більше оптимістичних тонів, але чимало було й від траурних мелодій, породжених смертю любимої матері.

Таким чином, і «Confiteor», і «Дорога» спершу не розраховувалися на друк, а призначалися коханій жінці, про яку пізніше в сповіді «Серце» Стефаник сказав: «Євгенія Калитовська — мій найвищий ідеал жінки».

Скоро і Ольга, і Євгенія стали радити Стефаникові опублікувати обидва ці твори. Він спершу вагався, а потім «Confiteor» переробив і надрукував під назвою «Мое слово» в журналі «Літературно-науковий вісник», 1901, том XIII, кн. 1, стор. 15—17. А ґрунтовно перероблена «Дорога» відкривала третю збірку його новел.

Скін. Написано восени 1899 р. і 1 грудня того ж року надруковано в львівському журналі «Громадський голос», № 23, стор. 187—189. Потім без змін було включено до збірки «Дорога».

Давнина. Написана новела в першій половині 1900 р., вперше надрукована в тому ж році у львівському журналі «Громадський голос», 6 вересня, № 17, стор. 138—140, і 12 вересня, № 18, стор. 150—152. Без змін передрукована в збірці «Дорога».

Вістуні. Написано приблизно 1900 р. Вперше надруковано у збірці «Дорога», стор. 15—16.

Май. Новела написана приблизно 1900 р. Вперше надрукована у збірці «Дорога», стор. 19—24.

Палій. Твір написано у квітні 1900 р. Спершу Стефаник писав драму «Палій», але вона його не задовольнила. В листі до В. Морачевського автор розповідав: «Новела «Палій» є списана живцем з такої ж драми, котру я хотів післати на конкурс, але знищив».

Поштовхом для написання оповідання була дійсна подія. У статті «Під вражінням вистави «Землі» (1934) Стефаник згадував: «А я добре пам'ятаю старого Федора з «Палія» — і він таки підпалив Курочку, бо сам мені признався, але Курочка зараз побудувався, а Федір пішов жебрати селом».

Збереглися два чистові рукописи «Палія»: а) в Русівському музеї В. Стефаника і б) з багатьма змінами у тексті в архіві І. Франка (рукописний відділ Інституту літератури Академії наук УРСР, шифр 218).

Вперше «Палій» був надрукований у журналі «Літературно-науковий вісник», 1900, том X, кн. 6, стор. 249—261.

У «Творах» 1933 р. в V розділі «Палія» чомусь пропущені слова Федора: «А ти ж би любив, якби я з твого хліба всю мнекушку вїв, а тобі лишив саму згорену шкірку? Правда, що ти би не любив, бо то не по правді?» Ці слова поновлені в тексті.

Оповідання було присвячене товаришеві по Краківському університету і по радикальній партії Сафатові Шмігеру, з яким автор деякий час жив на одній квартирі.

Кленові листки. Написано в липні — вересні 1900 р. в селі Чортовець біля Городенки (тепер Івано-Франківська обл.). Перші варіанти твору мали назву «Мужичка». В процесі роботи автор вніс значні зміни в композицію оповідання, окремі сцени випустив і додав нові. Як свідчать стаття Стефаніка «Під вражінням вистави «Землі», основний персонаж твору Іван чи не мав прототипа, чи цей прототип забувся. «Іван з «Кленових листків», — писав у цій статті новеліст. — розпливався все по моїй уяві, я не міг нагадати собі його обличчя. Я боюся, що це не був правдивий чоловік, а так нахапаний з усіх усюдів».

Вперше надруковано в «Літературно-науковому віснику», 1900, том XII, кн. 12, стор. 330—337.

Похорон. Перший ескіз цього твору був накреслений автором у листі до В. Морачевського від 17 травня 1896 р. Згодом, у 1900 р., Стефанік повернувся до теми похорону дитини міської жінки-зарібниці й створив повелу «Похорон».

Вперше надруковано у збірці «Дорога», стор. 54—56.

Сон. Новела написана приблизно в 1900 р., вперше опублікована в збірці «Дорога», стор. 57—59. Присвячена Богдану Лепкому (1872—1941), письменникові, авторові кількох статей і спогадів про Стефаніка. В ранніх творах реалістично змалював картини важкого життя народу. Пізніше підпав під вплив декадентів, став на буржуазно-націоналістичні позиції.

Басараби. Приблизна дата написання — 1900 р. Вперше надруковано в збірці «Дорога», стор. 60—71.

У статті «Під вражінням вистави «Землі» про персонажів цього твору сказано: «Тома Басараб з «Басарабів» — це один з багатьох басарабів, які поповнили самовбивство. Як моя мама не заходила коло всіх них, аби не вішалися, то ані одного не врятувала. Їх чотири поповнили самовбивство». В автобіографії Стефаніка 1929 р. теж говориться: «Мій нарис «Басараби» — то є правдива історія фамільна». Ідучи від конкретних фактів, Стефанік основну увагу звернув на те, як народ пояснює причину самогубства Басарабів (кара за злочин перед трудящими).

Озимина. Час написання — 1900 р., вперше опубліковано в збірці «Дорога», стор. 72—74.

Злодій. Написано 1900 р., вперше опубліковано в збірці «Дорога», стор. 75—83.

Поштовхом до написання твору була дійсна подія, але письменник розгорнув її інакше, ніж було насправді. У статті «Під вражінням вистави «Землі» він розповів, що в дійсності «жінка Гьоргія таки урятувала злодія, а потім лежала хора зо два місяці, і я її лічив, та все вона була вдоволена, що не дала вбити, а навіть її Гьоргій був дуже задоволений».

Такий панок. Написано 1900 р., вперше надруковано в збірці «Дорога», стор. 84—90.

МОЄ СЛОВО

Четверта збірка творів В. Стефаника «Мое слово. Оповідання» вийшла у Львові в 1905 р. До неї ввійшли новели із збірок «Синя книжечка» і «Камінний хрест», а крім того, лірична сповідь «Моє слово» і новела «Суд», що не входили до попередніх збірок.

Мое слово. Див. примітку до твору «Дорога».

Суд. Вперше надруковано в збірці «Мое слово», стор. 171—178.

В основі твору — дійсна подія, що трапилася в Русові восени 1901 р. Іван Дідух-Зуб женив сина. На весіллі між біднотою й багачами виникла сварка, що переросла в бійку. Під час неї було вбито двох багачів. Десь невдовзі після цієї події Стефаник і написав свою новелу.

ЗЕМЛЯ

П'ята збірка творів В. Стефаника «Земля. Нариси і оповідання» вийшла у Львові 1926 р. з передмовою Д. Лук'яновича. До неї ввійшло 8 новел другого періоду творчості письменника: «Вона — земля», «Марія», «Діточа пригода», «Пістунка», «Сини», «Воєнні шкоди», «Могітиги» і «Дід Гриць».

Вона — земля. Час написання — початок 1922 р., вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1922, кн. 1, стор. 6—8.

У статті «Під вражінням вистави «Землі» Стефаник згадував: «Вона — земля» — це була розмова мого батька Семена з людьми, утікачами з Буковини. Мій батько навіть дуже негарно говорив про жінок, яких Данило привіз на подвір'я. Ті нечемні слова я пропустив, а решта так і було».

Новела присвячена пам'яті батька Семена, який помер у жовтні 1920 р.

Марія. Час написання — друга половина 1916 р. Новела була присвячена пам'яті Івана Франка, який 28 травня того року помер. Вперше надруковано в «Віденському ілюстрованому альманасі на 1917 рік» — «Кривавого року», що його видав Ярослав Весоловський — критик, публіцист і видавець ліберально-буржуазного напрямку (1881—1917).

Про жінку, що стала прототипом основного персонажа новели, Стефаник так згадував у статті «Під вражінням вистави «Землі»: «Марія... донедавна жила тут, близько коло мене. Умерла в більшому завзятті, ніж по програній війні, а сини її розлізлися десь по світі. Вона до смерті, ця Марія, панувала над оточенням».

Діточа пригода. Це була перша новела, написана Стефаником після тривалої перерви у творчості — в 1916 р. у Відні. Вперше з'явилася у буковинському календарі на 1917 рік, що його видаło чернівецьке товариство «Українська бесіда» у Відні, стор. 173—175.

Пістунка. Написано влітку 1921 року і в тому ж році надруковано в Коломиї в «Учительським календарі на рік 1922», стор. 38.

Сини. Написано влітку 1922 р. і в листопаді того ж року надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», кн. 7, стор. 3—7. Присвячено другові з гімназійних літ, одному з керівників радикальної партії в Галиччині, адвокату Льву Бачинському (1867—1930). У статті «Під вражінням вистави «Землі» Стефаник розповів: «Сини» написані для наших жовніврів, які повернули з визвольної боротьби, а Максим дійсно лишився сам, чи лиш він один...»

Воєнні шкоди. Написана новела 1925 р., вперше надрукована в харківському журналі «Червоний шлях», 1926, № 2, стор. 5—7. В основу сюжету автор поклав подію, яка трапилася в селі Русові невдовзі після загарбання Галичини панською Польщею.

Могітурі. Написано 1925 р., вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1926, № 2, стор. 7—10. Перші начерки твору мали назви «Сонце» і «Богачі».

Дід Гриць. Це спогад-розповідь про селянина з села Волчківці на Покутті Грицька Запаренюка, відомого селянського бесідника, активного учасника радикального руху, приятеля Франка, Мартовича і Стефаника. Написано 1925 р., вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1926, № 2, стор. 10—12. Про переслідування Грицька Запаренюка згадав Стефаник і в новелі «Славайсу».

Нитка. Одна з редакцій цього твору, початок якої зберігся, мала назву «Коверець». Новела автобіографічна — йдеться про матір письменника Оксану, батька Семена, сестру Марію, брата Юрка і його самого. Присвячена товаришеві по перу і багатолітньому другу Іванові Семанюку (Марку Черемшині). Написана в кінці 1926 р., вперше надрукована того ж року у львівському двомісячному журналі «Світ», 1927, № 6, стор. 3.

Давня мелодія. Новела має автобіографічний характер. Написана чи в кінці 1926, чи на початку 1927 р., вперше опублікована під заголовком «Браття (Давня мелодія)» в журналі «Червоний шлях», 1927, № 5, стор. 6—7, а також у львівському журналі «Світ», 1927, № 6, стор. 3. У книзі «Твори» (1933) автор залишив лише підзаголовок — «Давня мелодія».

Славайсу. Новела автобіографічна, написана на початку 1927 р., вперше надрукована в журналі «Червоний шлях», 1927, № 5, стор. 7—8. Подається за першодруком.

Трильовський Кирило (1864—1942) — один із діячів радикальної партії Галичини.

Межа. Написано в кінці 1926 р., вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1927, кн. 2, стор. 97—98. Подається за першодруком.

Вовчиця. Написано на початку 1927 р. і того ж року разом із новелами «Браття (Давня мелодія)» і «Славайсу» надруковано в журналі «Червоний шлях», № 5, стор. 5—6. Подається за виданням: *Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. I, К., Вид-во АН УРСР, 1949.*

Гріх («Думає собі Касіяниха...»). Як видно з незавершених чернеток твору, спершу жінка звалася Калина, потім автор назвав її по чоловікові — Касіяниха. Написано на початку 1927 р., вперше опубліковано в харківському журналі «Вапліте», 1927, № 3, стор. 42—44. Подається за виданням: *Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. I, К., Вид-во АН УРСР, 1949.*

Мати. Написано на початку 1927 р. і тоді ж надруковано в журналі «Вапліте», № 3, стор. 45—46. Коли готувалася ювілейна збірка «Твори» (1933), Стефаник наново відредагував твір. Подається в цій останній редакції.

Роса. Час написання — травень 1927 р. Вперше надруковано в «Народному ілюстрованому календарі товариства «Просвіта» на переступний рік 1928», Львів, 1927, стор. 132—133.

Дурні баби. Час написання — грудень 1928 р. В основі твору — подія, що трапилася в м. Снятині восени того року. Вперше

надруковано у львівському журналі «Проти хвиль», 1929, № 1, стор. 1—2.

Шкільник. Цей твір Стефаник продиктував своєму синові восени 1931 р. Вперше надруковано в львівському журналі «Рідна школа», 1932, № 1, стор. 2—4. Подається за цим журналом.

Червоний вексель.—Гріх.—У нас все свято. Ці три новели продиктував Стефаник восени 1933 р. спеціально для ювілейного видання «Твори», що вийшли у тому ж році (стор. 213—222).

ПОЕЗІЇ В ПРОЗІ

Подаються за виданням: **Василь Стефаник**, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953.

Амбіції. Вперше надруковано в журналі «Радянська Україна», 1941, № 2, стор. 103. Приблизна дата написання — 1896 р. Інша назва — «Самому собі».

Чарівник. Вперше надруковано у виданні: **Василь Стефаник**, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953.

Ользі присвячую. Вперше надруковано в журналі «Радянська Україна», 1941, № 2, стор. 104. Приблизна дата написання — 1896 р. Поезію в прозі присвячено Ользі Кирилівні Гаморак (1871—1914), що згодом стала дружиною письменника.

У воздухах плавають ліси. Вперше надруковано у виданні: **Василь Стефаник**, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953. Приблизна дата написання — початок 1897 р.

Городчик до бога ридав. Вперше надруковано (в іншій редакції) в журналі «Радянська Україна», 1941, № 2, стор. 104—105. Приблизна дата написання — травень 1897 р.

Вночі. Вперше надруковано в журналі «Радянська Україна», 1941, № 2. Дата написання 1 червня 1897 р.

Раненько чесала волосся. В цій редакції вперше надруковано у виданні: **Василь Стефаник**, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953. Датується травнем 1897 р. В. Стефаник у цій поезії змальовує Євгенію Бачинську — першу любов письменника (померла 1897 р.).

Весна. Вперше надруковано у виданні: **Василь Стефаник**, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953. Написана приблизно в липні 1897 р. В першодруці її подано як початок чорнової редакції новели, але, як етюд, ця поезія в прозі має вигляд завершеного твору, тому подаємо її окремо.

Санчата. Ця «хлопчача зимова сценка» у лютому 1897 р. Стефаником надіслана синові Вацлава і Софії Морачевських Юрію з таким листом: «Коханий Юрчику! Я прошу та прошу твого образочка та й не можу допроситися. Тепер посилаю тобі образочок писаний, може, за него дістану твій. Знаєш наші села? То тепер таких образочків, як отой вище, сотки діються. Малі хлопчики кукають з-поза горну і добре обсервують, чи мама або сестра не зобачить їх саночок? Сотки таких хлоп'ячих сценок тепер по селах. Сей мій образочок давній, але я его віднайшов і даю тобі его, бо він хоть не штудерний, але файний. Такий файний, що моя сестра і моя мама питалися мене, чому я збрехав та й перехрестив Василя на Йвана. Але читай!»

Певне, сценка ця написана взимку 1896 р. Вперше опублікована в журналі «Радянська література», 1941, кн. 4—5, стор. 189—191. Подається за виданням: Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 3, К., Вид-во АН УРСР, 1954.

Про хлопчика, що його весна вбила. Написано й надіслано з Кракова весною 1897 р. синові Морачевських Юрію з листом, в якому зокрема говорилося: «Я тобі розповім за хлопчика, що его весна вбила. Будеш слухати?..» Закінчувався твір припискою: «Тепер, любий Юрчику, йди додому та й кажи мамі, аби сміялася до тебе і не тускувала. Будь здоровенький. *Стефаник*». Вперше надруковано в книзі: В. Стефаник, Твори, Львів, 1942, стор. 127—129. Подається за виданням: Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 3, К., Вид-во АН УРСР, 1954.

АВТОБІОГРАФІЇ ТА АВТОБІОГРАФІЧНІ ТВОРИ

Автобіографія (1926). Вперше надрукована у другому виданні збірки: В. Стефаник, Твори, Х., ДВУ, 1927.

Подається за виданням: Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953. Пропуски, зроблені в цій публікації, відновлюються за автографом (ф. 8, № 1).

Автобіографію (автограф заголовка не має) В. Стефаник написав на прохання І. Лизанівського, радянського публіциста й критика, упорядника творів В. Стефаника.

...*Сестра Михайла Павлика*...— Анна Іванівна (1855—1928) — активна діячка громадсько-культурного руху в Галичині.

Плешкан Іван (1864—1902) — приятель і свояк В. Стефаника. Писав також поезії; окремі з них завдяки В. Стефаникові були надруковані в «Літературно-науковому віснику» вже після смерті їх автора.

Бачинський Лев (1872—1930) — приятель В. Стефаника, за професією адвокат. Разом з В. Стефанником брав участь у діяльності радикальної партії.

Борковський Олександр (1841—1921) — український освітньо-громадський діяч народовського напрямку, за професією педагог.

Морачевський Вацлав (1867—1950) — видатний польський вчений, доктор біологічних наук, після 1939 р. — професор Львівського ветеринарного інституту. Був великим приятелем В. Стефаника, невтомним популяризатором його творчості серед польських читачів.

Лепкий Богдан (1872—1941). — Див. примітку до новели «Сон».

Пишибишевський Станіслав (1868—1927) — польський письменник, один з найвидатніших представників модернізму в польській літературі, 1899 р. був редактором журналу «*Życie*», де друкувалися в перекладі на польську мову твори В. Стефаника. Залишив цікаві згадки про В. Стефаника.

Оркан Владислав (1876—1930) — визначний польський письменник, популяризатор української літератури (в тому числі й творів В. Стефаника) в Польщі.

Виспянський Станіслав (1869—1907) — видатний польський поет, драматург і художник.

Каспрович Ян (1860—1926) — польський поет і перекладач.

Тетмайєр (Пшерва) Казимир (1865—1940) — видатний польський письменник, в той час — модерніст.

Дашинський Ігнаци (1866—1936) — один з активних діячів і лідерів польської соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії; за часів буржуазно-поміщицької Польщі займав високі урядові пости, стояв на позиціях буржуазно-націоналістичних, виступав проти СРСР. В. Стефаник різко критикував Дашинського за помилки націоналістичного характеру.

Гаморак Кирило (1835—1909) — культурно-громадський діяч на Снятинщині, тесть В. Стефаника.

Будзиновський Вячеслав (1868—1934) — український громадський діяч та публіцист, редактор радикальних газет «Праця» (в ній 1897 р. вперше надрукував декілька новел В. Стефаника) та «Громадський голос». Опублікував цікаві спогади про В. Стефаника.

Автобіографія (1929). Вперше надруковано в журналі «Жовтень», 1956, № 5, стор. 100—103 (публікація К. Стефаника та

О. Крицевого). В першодруці — чимало нічим не виправданих пропусків.

Автобіографія написана 1929 р. В. Стефаник продиктував її своєму троюрідному братові Іванові Матвійовичу Стефаникові, вчителю села Русів. Рукою В. Стефаника після речення «Бодай того пана нічо лихе не минуло, то він намовив, аби хлопця давали до школи» зазначено: «1 додаток за пана Теодоровича».

Подається за рукописом, що зберігається в Літературно-меморіальному музеї В. Стефаника в Русові (далі — скорочено: ЛММС).

... р. 1884 скінчив 4 класи...— Снятинську школу В. Стефаник закінчив 1883 р.

Бодай того пана...— Йдеться про Йосипа Теодоровича (див. «Автобіографію» 1926 р.).

Данилович Северин (1861—1939) — український ліберально-буржуазний діяч в Галичині, один з активних учасників радикального руху, близький приятель В. Стефаника.

Яросевич Роман (1862—1938) — за професією лікар. Працював у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). Був членом української радикальної партії.

... і писав «На дні»...— В. Стефаник помиляється: оповідання «На дні» І. Франко написав 1880 р. у Коломиї (після виходу з тюрми).

Макух Іван (1872—?) — український громадсько-політичний діяч, спочатку радикального, а після 1917 р. — буржуазно-націоналістичного напрямку.

Трохи автобіографії. Вперше надруковано в додатку до газети «Громадський голос» за 1931 р., № 17, у збірці «Дорога (Василеві Стефаникові у 60-ліття його дороги життя)».

Подається за виданням: Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953.

Перший твір Леся Мартовича (Спомин). Вперше надруковано в альманасі «Кривавого року», Відень, 1917, стор. 163—165. Подається за першодруком.

Герасимович Іларій — український культурно-громадський діяч. Як директор ремісничої «Гуцульської спілки», сприяв розвитку українського народного мистецтва Гуцульщини.

Рудольф — син австрійського цесаря Франца-Йосифа. Таємнича смерть Рудольфа викликала багато легенд навколо його імені.

Людмила. Вперше надруковано в газеті «Громадський голос», 1927, № 1—2. Подається за виданням: Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953.

Серце. Ця автобіографічна новела, що вводить нас у поетичний світ В. Стефанника, в коло його знайомих і друзів, вперше

надрукована в газеті «Громадський голос», 1927, 27/І. Передруковувалась в журналі «Червоний шлях», 1927, № 6, а також у Повному зібранні творів В. Стефаника (лише перша частина). Зберігся авторизований рукопис (ІЛ АН УРСР, ф. 8, № 37) та чорновик твору (ЦДІА), який дечим відрізняється від тексту, що тут подається (окремі оцінки знайомим В. Стефаника більш деталізовані). Подається за журналом «Червоний шлях».

Калитовська Євгенія — сестра Ольги Гаморак, приятелька Стефаника. Письменник присвятив їй твори «Мое слово» і «Дорога».

Данилович Анна — близька знайома В. Стефаника.

Северин Данилович — мій учитель соціалізму. — Ці слова не слід розуміти буквально. С. Данилович, як і В. Стефаник, брав участь в діяльності української радикальної партії, яка на початку свого існування в 90-і роки, коли основну роль в цій партії відігравали І. Франко та М. Павлик, зазнала на собі певного впливу ідей соціалізму. В. Стефаник був знайомий з ідеями соціалізму і з інших, більш авторитетних джерел. Як свідчать листи В. Стефаника, він знав деякі праці К. Маркса, хоч і не завжди вмів відрізнити науковий соціалізм від різних видів дрібнобуржуазного утопічного соціалізму.

Смаль-Стоцький Степан (1859—1938) — український філолог буржуазно-націоналістичного напрямку, довгі роки очолював кафедру української літератури Чернівецького університету. 1899 р. видав із своєю передмовою першу збірку творів В. Стефаника «Синя книжечка».

Заячківський Микола — український громадсько-культурний діяч, близький знайомий В. Стефаника, голова кооперативної спілки «Народна торгівля».

Шухевич Микола — адвокат у Львові, займався різними справами В. Стефаника.

Морачевський Юрій (1896—1935) — син В. Морачевського, великий приятель В. Стефаника. Написав про В. Стефаника літературознавчу розвідку (ненадрукована).

Каменярі (С по м и н). Вперше надруковано у львівському журналі «Каменярі», 1936, № 1, стор. 11—12.

Подається за виданням: В а с и л ь С т е ф а н и к. Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953.

...*Франка, який мешкав нижче великої жовтої техніки* — тобто: будинку Політехнічного інституту.

Терлецький Остап (1850—1902) — український громадський діяч, критик і публіцист демократичного напрямку.

«*Kurjer Lwowski*» — польська газета. У багатьох питаннях громадського й культурного життя займала прогресивні позиції.

І. Франко співпрацював у ній до 1897 р., доки редакція не змушена була його звільнити під тиском шовіністично настроєної польської інтелігенції.

Про ясне минуле. Автограф невідомий. Вперше надруковано в «Альманасі українського студентського життя в Кракові», Краків, 1931, стор. 9—11. Подається за першодруком.

Невєстюк Яків — український суспільно-громадський діяч і письменник, автор комедії «Кандидат» (Львів, 1911).

Филипович Володимир — товариш В. Стефаніка, діяч української радикальної партії.

Шмігер Сафат (помер 1926 р.) — товариш В. Стефаніка. Пробував також писати художні твори.

Труш Іван (1869—1940) — український художник, мистецтвознавець і літературний критик. Великий приятель В. Стефаніка, дослідник і популяризатор його творчості.

Старосольський Володимир — український громадський і культурний діяч, спочатку радикального, а після 1917 р.— буржуазно-націоналістичного напрямку.

Бойчук Михайло (1882—1934) — український художник-модерніст. Пізніше працював професором Художнього інституту в Києві.

Він для мене все був такий смий гарний, як і його твори. — В. Стефанік має на увазі ранній період творчості Б. Лепкого.

Гринєвичева Катерина (1875—1942) — українська письменниця, близька приятелька В. Стефаніка, авторка цікавих спогадів про нього («В заранні», надруковано в газеті «Діло», 24/V 1931).

ПУБЛІЦИСТИЧНІ І ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ СТАТТІ

Жолудки наших робітних людей і читальні. Автограф невідомий. Вперше надруковано в журналі «Народ», 1890, № 10, стор. 144—146, за підписом «Василь Семенів».

Подається за виданням: *Василь Стефанік, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953.*

«Котка rolnicze» — сільськогосподарські товариства в Галичині, які організовувалися польською шляхтою для посилення впливу на українське селянство.

...наш посол д. Кирило Гаморак... — 1889 р. К. Гаморак був обраний депутатом до галицького сейму.

Стрийський Є. — особа не встановлена.

Мисула (Михайло) — священик с. Русова.

Стефанік Семен (1848—1920) — батько В. Стефаніка.

Вахнюк Ілля — селянин с. Русова, близький товариш Стефаніка.

Вахнюк Іван — син селянина з с. Задубрівці Городенківського району, пізніше учитель у с. Русові.

Потічок, Видинів — села Городенківського району, Івано-Франківської області.

«Січ» — товариство українських студентів у Відні, організоване 1868 р. У 80—90-х роках в ньому основну роль відігравало демократичне крило (О. Терлецький, І. Франко, М. Черемшина та ін.). Пізніше це товариство перетворилось на буржуазно-націоналістичну організацію.

Віче хлопів мазурських у Кракові. Автограф невідомий. Вперше надруковано в журналі «Хлібороб», 1893, №№ 21—23, за підписом «Стефан».

Подається за виданням: *Василь Стефаник*, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953.

Навчаючись у Кракові, В. Стефанік бував на зборах польської дрібнобуржуазної партії «Stronnictwo ludowe», яка мала близькі стосунки з українською радикальною партією. Іван Франко в 90-х роках намагався об'єднати українських і польських селян в одній демократичній селянській організації Галичини. З цією метою він брав участь у зборах польських селян. Про один з таких виступів розповів В. Стефанік.

Мазуричина — Західна Галичина (на захід від Сану), населена переважно поляками.

Стояловський Станіслав (1841—1911) — ксьондз, один із засновників польської дрібнобуржуазної селянської партії «Stronnictwo ludowe». Пізніше відійшов від боротьби за народні інтереси.

«Народна воля» — масова селянська організація радикальної партії на Покутті. Головою її деякий час був І. Франко.

Мазурське віче у Ржешові. Автограф невідомий. Вперше надруковано в журналі «Хлібороб», 1894, № 10—11.

Подається за виданням: *Василь Стефаник*, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953.

«Хлібороб» — популярний журнал радикальної партії, виходив у Коломиї з 1891 по 1895 р.

Стапінський Ян (1863—?) — керівник польської селянської партії.

Романчук Юліан (1842—1932) — український громадсько-політичний діяч, депутат галицького сейму і австрійського парламенту, один з лідерів буржуазно-націоналістичної партії народовців.

Телішевський Костянтин (1851—1913) — український громадсько-політичний діяч в Галичині, народовець.

Мужики і вистава. Автограф невідомий. Вперше надруковано в журналі «Народ», 1894, № 13—14, стор. 221, за підписом «Василь Ст.».

Подається за виданням: Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953.

На крайовій сільськогосподарській виставці у Львові, що була відкрита 1894 року й мала головним чином польський характер, були й українські павільйони. В. Стефаник передав враження селян про виставку в цілому і про український відділ зокрема.

Шухевич Володимир (1850—1915) — етнограф, народовець, голова товариства «Руська бесіда», що брало участь у виставці.

«Сокіл» — польське спортивне товариство буржуазно-націоналістичного характеру.

Промова на ювілеї М. П. Драгоманова. Автограф невідомий. Вперше надруковано в журналі «Народ», 1895, № 1—2, стор. 27—28, під рубрикою «Промови учасників ювілею».

Подається за першодруком.

Як зазначається в тому ж номері журналу, В. Стефаник на ювілеї 30-річної науково-публіцистичної діяльності М. Драгоманова виступав від імені української студентської молоді в Кракові.

Книжка за мужицький харч (Справоздання). Автограф невідомий. Вперше надруковано в журналі «Хлібороб», 1895, № 13—17, стор. 1—3.

Подається за виданням: Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953.

Рецензуючи брошуру доктора М. Цибульського, Стефаник звернув особливу увагу на тяжке матеріальне становище селянства, критично поставився до рецептів і порад цього народовського популяризатора медичних знань.

З Городенського. Автограф зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 8, № 783). Дата в автографі — 11/IX 1895 р. Вперше надруковано у виданні: Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953. Подається за першодруком.

Замітку про вибори до галицького сейму в Городенському повіті восени 1895 р. Стефаник надіслав редакції газети «Громадський голос», але вона не була надрукована.

Молоді попи. Автограф невідомий. Вперше надруковано в газеті «Громадський голос», 1898, № 15, за підписом «В. Ст.».

Подається за виданням: Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953.

Українська радикальна партія розпочала у 90-х роках боротьбу з клерикалізмом. Про окремі моменти цієї боротьби розповів Стефаник у своєму дописі.

Стецева, Карлів — села Городенківського району, Івано-Франківської області.

Для дітей. Автограф невідомий. Вперше надруковано в газеті «Громадський голос», 1899, № 9. Дата в першодруку — 23/IV 1899 р.

Подається за виданням: Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953.

Поети і інтелігенція. Автограф невідомий. Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1899, кн. 6.

Подається за виданням: Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953.

У статті Стефаник виступає проти галицької буржуазної інтелігенції. В листі до Ольги Гаморак (липень, 1899) він так характеризує цей виступ: «Це був перший стріл до нашої інтелігенції, але стріл заслабий, хиблений. Отим панкам руським треба по-кап-ральськи бити в зуби».

Крашевський Йозеф (1812—1887) — польський письменник помірковано-ліберального напрямку. Написав багато творів на українські теми.

«*Поети (Фантазія)*» — нарис Ольги Кобилянської, надрукований у «Літературно-науковому віснику», 1899, кн. 5.

Під вражінням вистави «Землі». Автограф зберігається у відділі рукописів ІЛ АН УРСР (ф. 8). Вперше надруковано у львівській газеті «Новий час», 1937, № 15. Дата написання — 1934 р.

Подається за виданням: Василь Стефаник, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953. Пропуски відновлено за першодруком.

«*Заграда*» — пересувний український театр у Галичині. Директором і режисером театру був В. Блавацький, який згодом став на виразно націоналістичні позиції.

Для вистави «Землі» режисер використав такі новели В. Стефаника: «Вона — земля», «Сини», «Марія», «Злодій», «Побожна», «Morituri», «Камінний хрест», «Кленові листки», «Палій», «Басараби».

Яричевський Сильвестр (1874—1918) — український письменник з Буковини, за професією — вчитель.

Сімович Василь (1880—1943) — український філолог і мовознавець. Близький знайомий В. Стефаника. Написав про нього декілька статей.

Це не прегарно оброблена земля, про яку я читав в Євгена Чикаленка і про яку я читаю в Тичини і Рильського.— Стефаник алегорично говорить про мову радянських письменників Тичини і Рильського як про «прегарно оброблену землю». Згадуючи Є. Чикаленка (1861—1929), В. Стефаник має на увазі його брошури з питань сільського господарства.

«Марія» — початок війни січових стрільців.— Січові стрільці — українські військові підрозділи, сформовані австро-угорським урядом (при активній участі українських буржуазних націоналістів) під час першої світової війни. Свою зрадницьку політику організатори «січового стрілецтва» прикривали гаслами боротьби за вільну Україну, але насправді це була боротьба за відрив України від Росії з метою запродати її в австро-німецьке рабство. Згодом свідомиша частина стрілецтва перейшла на бік радянської влади, влилася в ряди Червоної Армії.

ЛИСТИ

«Моя література — в моїх листах», — писав В. Стефаник в одному із своїх листів. На ці слова зважили упорядники, відбираючи для даного видання частину епістолярної спадщини письменника. Подаються лише найцікавіші листи, головним чином ті, що розкривають, як В. Стефаник працював над своїми творами, показують його як людину і письменника. Мова листів, за незначними винятками, зберігається повністю. Виправлено за сучасним правописом такі форми, як: церква, панський, синий та ін.

Автографи майже всіх листів В. Стефаника зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 8).

Листи подаються за тритомним академічним виданням творів В. Стефаника (Повне зібрання творів в трьох томах, т. 3, К., Вид-во АН УРСР, 1954), частина — за журнальними та газетними публікаціями. Чимало листів друкується вперше.

Друковані листи, як правило, звірялися з автографами. Пропуски в них відновлені, виправлено невірні прочитані слова. Оскільки абсолютна більшість листів подається за вказаним вище виданням, у примітках, з метою економії місця, воно не називається. Зверху листа дата, набрана курсивом, поставлена упорядниками. Авторська дата стоїть там (найчастіше внизу, під листом), де її ставив Стефаник.

Докладніші примітки подаються до тих листів (місце його знаходження, датування тощо), які друкуються вперше.

1895

№ 1. До В. І. Морачевського (12 серпня)

Лист написано українською мовою латинським правописом.

В. Стефаник написав цей лист у тюрмі під напливом «тюремних» вражень. На початку червня 1895 р. Стефаника було заарештовано за участь у виборчій кампанії на користь радикальної партії.

№ 2. До В. І. Морачевського (16 серпня)

Від вчора я на світі — звільнений з тюрми.

№ 3. До В. І. Морачевського (жовтень)

...в справі між Вами і Окуневським. — Про яку справу йдеться, не встановлено.

№ 4. До В. І. Морачевського (24 листопада)

Розбишака-дука — так В. Стефаник назвав свого батька, з яким деякий час, особливо після смерті матері, в нього були дуже натягнуті відносини. Це не заважало В. Стефаникові поважати батька, присвятити йому новелу «Вона — земля».

1896

№ 6. До В. І. Морачевського (29 січня)

...«Нечитальник» був головним чинником на селах. — Йдеться про неписьменне галицьке селянство, серед якого у 90-х роках почала проводити агітаційно-масову роботу українська радикальна партія.

«Нечитальник» — узагальнений, алегоричний персонаж першого оповідання Леся Мартовича, виданого заходом В. Стефаника в період навчання обох майбутніх письменників у Коломийській гімназії.

...той пан, що заходив до Гусака... — особи не встановлені.

...той казетник, що хотів землю для мужиків забрати... —

М. Павлик.

«*Monitor*» — одна з найдавніших польських газет. Виходила у Львові з 1765 р. Приділяла чимало уваги літературі. В перекладі М. Мочульського в ній були надруковані 1903 р. дві новели В. Стефаника — «Гріх» і «Вечірня година».

№ 7. До М. Ганкевича (14 лютого)

Ганкевич Микола (1868—1931) — український громадсько-політичний діяч, публіцист. Спочатку радикал, а в 20—30-х роках — буржуазний націоналіст.

...яке становище заняли делегати нашої партії... — В січні 1896 р. відбувся з'їзд української соціал-демократичної партії Галичини, на якому М. Ганкевич виголосив програмні положення української соціал-демократичної партії, що саме тоді організовувалась.

№ 8. До В. І. Морачевського (17 лютого)

Бажаю Вашому фраккові... — жартівливе побажання В. Морачевському з нагоди початку його викладацької роботи,

«*Лумера*» — твір Леся Мартовича, план якого (диспозицію) склав Василь Стефаник у час їхнього спільного перебування в Дрогобицькій гімназії.

Макай. — Очевидно, Стефаник має на увазі рецензію на поезії та оповідання німецького письменника (англієця за походженням) Джона Генрі Макая, надіслану Морачевським Стефаникові в кінці 1895 р.

«*Radykali ruscy*» — пропагандистська брошура ксьондза Бадені, спрямована проти українських радикалів. У ній є випад проти Наталі Кобринської (1855—1920) — української письменниці і громадської діячки.

№ 9. До В. І. Морачевського (25 лютого)

...великан і дрібонькі хлопці коло него.— Йдеться про якусь картину за сюжетом грецької міфології.

№ 10. До В. І. Морачевського (26 лютого)

...У синіх дворах сивобрового господина...— Очевидно, ця картина нав'яна образами твору Юлія Словацького «Швейцарія». В той час В. Морачевський перебував у Швейцарії.

№ 11. До О. К. Гаморак (29 лютого)

Marx поставив 10 заповідів бідним...— Цей образний вислів свідчить, що Стефаник був знайомий з марксизмом.

Verlaine — Поль Верлен (1844—1896), французький поет-декадент.

Baudelaire — Шарль Бодлер (1821—1867), французький попередник декадентів.

Lenau — Ніколаус Ленау (1802—1850), німецький письменник.

Musset — Альфред Мюссе (1810—1857), французький письменник-романтик.

Goncourt'su — Брати Гонкури, Жюль (1830—1870) і Едмонд (1822—1896), французькі буржуазні письменники натуралістичного напрямку.

Якобсен Петер (1847—1885) — датський письменник, один з попередників імпресіонізму.

Левицький — товариш В. Стефаника.

№ 12. До М. І. Павлика (2 березня)

«Громадський голос» — газета радикальної партії, виходила з 1895 по 1935 р.

«*Радикал*» — український журнал, орган радикальної партії. Виходив у 1895 році.

«Поступ» — радикальне культурно-освітнє товариство, засноване 1894 р. в Галичині. Видавало також популярні брошури з суспільних питань.

№ 13. До В. І. Морачевського (3 березня)

Малому докторкові... — сьнові В. Морачевського, Юркові (1896—1935).

Біборський — особа не встановлена. Очевидно, знайомий В. Стефаника.

№ 14. До В. І. Морачевського (15 березня)

Келлер Готфрід (1819—1890) — визначний швейцарський письменник-реаліст.

«Taugenichts» («Бурлак») — поема Келлера.

№ 16. До В. І. Морачевського (2 квітня)

Шановна докторша... — дружина доктора медицини В. Морачевського.

№ 17. До В. І. Морачевського (16 квітня)

...вид на двірці краківськiм. — Будучи в Кракові, В. Стефаник спостерігав жахливі картини переселення українських селян Галичини на заробітки до Америки. На краківському вокзалі вони пересідали на поїзди, що везли їх за кордон.

№ 18. До В. І. Морачевського (22 квітня)

Лист навіяний спогадами В. Стефаника про роки дитинства в с. Русові.

№ 19. До Л. В. Бачинського (14 травня)

...тайни додержу. — Левко Бачинський у листі до В. Стефаника торкнувся його взаємин зі своєю сестрою Євгенією.

Цинічні цваги Марка... — Про кого йдеться, не встановлено.

№ 20. До В. І. Морачевського (17 травня)

У листі, починаючи з другого абзаца, дається начерк новели «Похорон».

№ 21. До В. І. Морачевського (9 червня)

...статую того посла з Марафону — грецьку скульптуру, що зображує воїна бігуна-посланця, який біжить в м. Марафон, щоб оголосити своїм співвітчизникам: «Ми перемогли!»

№ 22. До В. І. Морачевського (кінець вересня)

Шукаю богачів, аби грошей дали...— В. Стефаникові не вдалося роздобути коштів на видання літературного журналу.

Брошуру Дашинської...— Йдеться про польську соціал-демократку Софію Дашинську. Про яку саме брошуру говорить В. Стефаник — не встановлено.

№ 23. До В. І. Морачевського (листопад)

Політики і духом не мало пахнути в газеті.— В. Стефаник мав намір видавати чисто літературний орган, в якому «не мало пахнути» не взагалі політикою, а політиканством галицьких політиків-народовців. Адже сам В. Стефаник радо друкував свої твори саме в політичних органах — в журналі «Народ», газеті «Праця» тощо.

№ 24. До В. І. Морачевського (грудень)

...читаючи спис книг, котрі я маю вивчити.— Йдеться про медичні книги, які В. Стефаникові треба було вивчити для здачі іспиту.

№ 25. До О. К. Гаморак (грудень)

Бурже Поль (1852—1936) — французький письменник-романіст.

Щурат В. Г. (1871—1948) — український поет, перекладач і вчений. В. Стефаник запрошував В. Щурата бути редактором журналу, який хотів видавати разом з Морачевським.

Вахнянин — герой дня... — Народовці на чолі з А. Вахняниним завдяки урядовій підтримці одержали під час виборів 1895 р. місця в парламенті.

Матейко — студент, домашній вчитель сім'ї Гамораків.

№ 26. До С. А. Морачевської (грудень)

...Юрчинове деревце... — ялинка сина Морачевських — Юрка, якому тоді не було ще й року.

1897

№ 27. До В. І. Морачевського (1 січня)

В листі — начерк новели, яка не була опрацьована; баба Тимчиха фігурує в новелі «Ангел».

№ 28. До В. І. Морачевського (14 лютого)

У листі відбиті враження В. Стефаника від його агітаторської роботи за українську радикальну партію на Гуцульщині (Коломийщина).

№ 29. До В. І. Морачевського (березень)

У листі — первісний начерк новели «Озими́на».
...*шість мужиків руських погубло від багнетів...* — В. Стефаник має на увазі репресії під час виборів у Галичині 1897 р.

№ 30. До С. А. Морачевської (14 березня)

Лист розкриває драматичні моменти політичної діяльності В. Стефаника під час виборчої кампанії 1897 р.

№ 34. До В. І. Морачевського (24 квітня)

Конопницька Марія (1842—1910) — видатна польська письменниця. Вірш «І чого ж ви впали, роси холодні?» наводиться в перекладі В. Щурата.

№ 36. До В. І. Морачевського (квітень)

...*пробував друкувати малу книжчину...* — збірку поезій в прозі.

№ 37. До В. І. Морачевського (травень)

Франко написав у «Zeit» статтю про Міцкевича... — «Ein Dichter des Verrates» («Поет зради»), що була надрукована 1897 р. у віденському журналі «Die Zeit». Стаття І. Франка була скерована не стільки проти Міцкевича як поета, скільки проти польської шляхти, яка пригноблювала українське населення Галичини.

№ 38. До В. І. Морачевського (травень)

В. Стефаник висловлює свої міркування з приводу тих питань, які порушив у названій вище статті І. Франко.

Гелоти — ілоти, селяни-кріпаки в стародавній Спарті.

№ 39. До В. І. Морачевського (червень)

До Вас поїхав би-м... — до Швейцарії.

№ 40. До О. К. Гаморак (червень)

Кіркегард (Кернегор) Сьорен (1813—1855) — датський письменник і філософ-містик.

Барвінський Олександр (1847—1927) — український культурно-освітній і політичний діяч буржуазно-націоналістичного напрямку, посол до австрійського парламенту.

«Галичанин» — львівська реакційна газета, орган галицьких москвофілів. Виходила з 1893 по 1914 рр.

№ 41. До С. А. Морачевської (липень)

В. Стефаник перебував у Кутах (тепер Косівського району, Івано-Франківської області) на відпочинку. Одночасно займався творчою працею.

№ 44. До В. І. Морачевського (серпень)

Сім образків я посылаю Вам...— поезій у прозі.

№ 45. До С. А. Морачевської (вересень)

Написав-єм малих образків на цілу книжку...— поезій у прозі. Письменик назвав її «З осені». Видати поезії окремою книжкою В. Стефаникові не вдалося.

№ 46. До В. І. Морачевського (початок жовтня)

...той оріх збрехав...— Йдеться про поезію в прозі «Раненько чесала волосся», присвячену В. Морачевському.

Висока, білява панна...— Євгенія Бачинська.

№ 47. До В. І. Морачевського (жовтень)

...аби бути у Креховичах...— В. Стефаник мав намір зустрітися на станції Креховичі з В. Морачевським, який повертався з Швейцарії до Львова.

№ 48. До В. І. Морачевського (листопад)

...він був вже жонатий... — Йдеться про селянина із села Пістиня (тепер Івано-Франківської області) Федора Котюка, який брав активну участь у радикальному русі. Мотив цього листа розроблений у новелі В. Стефаника «Лист».

№ 49. До В. І. Морачевського (6 грудня)

...папір у чорних берегах... — повідомлення про смерть Євгенії Бачинської.

№ 50. До В. І. Морачевського (грудень)

...поміститься файне бабине слово...— В. Стефаник написав згодом «різдвяну» новелу «Святий вечір».

№ 52. До О. С. Маковея (10 лютого)

Маковей Осип Степанович (1867—1925) — український письменник, критик і публіцист. Тоді був одним з редакторів «Літературно-наукового вісника».

...три маленькі праці — новели «Засідання», «З міста йдучи», «Вечірня година».

№ 53. До О. С. Маковея (11 березня)

По Вашім листі...— Мається на увазі лист О. Маковея, написаний від імені «Літературно-наукового вісника» 3/III 1898 р. В ньому О. Маковей, признаючи талант В. Стефанника, ставлячись загальному прихильно до нього як письменника, робить ряд закидів і зауважень з приводу новел «Засідання», «З міста йдучи», «Вечірня година». В. Стефанник не зовсім був вдоволенний відповіддю О. Маковея, не з усіма його зауваженнями погоджувався. При цьому він висловив своє розуміння власної творчості, своє творче кредо.

«*Biberpelz*» («*Боброве хутро*») — комедія німецького письменника Г. Гауптмана. В ній є картини, в яких у гумористичному світлі показано образи злодіїв.

«*Душа*» — психологічний етюд Н. Кобринської, надрукований у «Літературно-науковому віснику», 1898, кн. 1.

№ 54. До В. І. Морачевського (травень)

...сидів-ем над Дністром.— Де саме в цей час перебував Стефанник — не встановлено.

№ 55. До В. І. Морачевського (червень)

Переведіть знов... — В. Морачевський ще в 1897 р. переклав новелу «Синя книжечка», але той переклад десь загубився.

№ 56. До В. І. Морачевського (червень)

Перевід «Синьої книжечки»... — Цю новелу в перекладі на польську мову Морачевський вислав Стефанникові в с. Русів.

№ 57. До О. Ю. Кобилянської (18 червня)

З Ольгою Кобилянською (1863—1942) В. Стефанника єднала тісна і довголітня дружба. Обидва письменники листувалися (листи О. Кобилянської до В. Стефанника вперше надруковані у виданні: Ольга Кобилянська, Твори в п'яти томах, т. 5, К., Держлітвидав України, 1963).

Крушельницька Соломія (1873—1952) — відома українська співачка, близька знайома В. Стефаніка. Концерт в Коломиї вона дала 23 червня 1898 року.

№ 58. До О. Ю. Кобилянської (20 червня)

Ваші «Акорди» — новела О. Кобилянської, надрукована в «Літературно-науковому віснику» за 1898 р.

№ 59. До В. І. Морачевського (червень)

В. Стефанік висловлює своє враження від концерту С. Крушельницької, а також від вшанування співачки народовською інтелігенцією м. Коломиї.

Ви мені писали за Будзиновського... — В. Стефанік має на увазі лист В. Морачевського від 14 червня 1898 року. В. Стефанік з пошаною ставився до В. Будзиновського, але й критикував його за відступи від радикалізму, прихильником якого він був.

№ 62. До О. Ю. Кобилянської (1 жовтня)

О. Кобилянська в кінці серпня 1898 р. гостювала в селі Белелуя у свояків Сінгалевичів, де зустрічалася із Стефаніком. Під час однієї із зустрічей вона подарувала йому на згадку білу лілею.

№ 63. До О. Ю. Кобилянської (14 жовтня)

В листі відбиті враження, що лягли в основу новел «Камінний хрест» і «Новина».

№ 64. До О. Ю. Кобилянської (20 жовтня)

На ювілей поїду... — О. Кобилянська запрошувала В. Стефаніка до Чернівців на ювілей 100-річчя з часу опублікування першої частини «Енеїди» І. Котляревського.

№ 65. До О. Ю. Кобилянської (листопад)

Роди славні на Русі... — В. Стефанік різко засуджував українську ретроградну інтелігенцію Галичини за її байдужість до інтересів народу. Окуневські, Кобринські, Озаркевичі для нього були синонімами цієї інтелігенції. А тому полемічний виступ В. Стефаніка не слід розуміти буквально — як виступ проти Окуневських, Кобринських і т. д., серед яких були й прогресивні діячі, друзі В. Стефаніка.

№ 66. До О. Ю. Кобилянської (листопад)

...несла просто в поліцію Франка... — Йдеться про політичні арешти 1877 р.

«*Neue Berliner Rundschau*» — німецький журнал, виходив у Відні.

«*Gesellschaft*» — німецький прогресивний журнал, видавався в той час у Відні. У ньому друкувалися твори В. Стефаніка, О. Кобилянської, О. Маковея.

№ 67. До О. Ю. Кобилянської (16 грудня)

Отут, у Трійці, утопив мужик свою дівчинку у Пруті...— фрагмент, розроблений письменником у новелі «Новина».

1899

№ 69. До О. Ю. Кобилянської (січень)

Грушівський видає річно 20 000 злр. на сю ціль...— В. Стефанік висміює тут науково-видавничу діяльність М. Грушевського (1866—1934), що тоді був головою Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

...відповідь москальофілам...— стаття О. Маковея «Слово і діло галицьких москвофілів», надрукована в «Літературно-науковому віснику», 1899, кн. 5.

№ 70. До О. Ю. Кобилянської (кінець січня)

Справді варто, аби Вам дати стипендію — літературну стипендію, яку виділяло австрійське міністерство освіти письменникам, в тому числі й українським.

№ 71. До О. Ю. Кобилянської (лютий)

...Ви раді з німецького листу.— Мається на увазі новела В. Стефаніка «Лист», перекладена 1898 р. О. Кобилянською на німецьку мову (1899 р. надрукована в журналі «Die Gesellschaft»).

№ 72. До О. Ю. Кобилянської (26 лютого)

А як Ви задивляєтеся на війну американську? — Мається на увазі загарбницька війна, яку вели США 1899 р. за іспанські колонії.

№ 73. До О. К. Гаморак (26 лютого)

«*Boska komedya*» — «Божественна комедія» Данте.

«*Melancholia*» — збірка оповідань Казимира Тетмайера.

...мое «Confiteor»...— новела «Мое слово», присвячена Євгенії Калитовській до дня її іменин 28 лютого 1899 р.

«*Wahrheit und Dichtung*» — «Правда і вигадка», твір Гете.

№ 74. До О. К. Гаморак (березень)

Книжок від Стоцького ще нема — «Синьої книжечки», яку він видавав тоді у Чернівцях.

Крім двох новелок слабших... — Одна з них — новела «Портрет», друга невідома.

Тоту рукопись, що Матейко читав у Франчихи... — Ольга Гаморак у листі до Стефаніка від 21 березня пише: «Матейко видів Вашу рукопись у Франка і Франчихи».

Се був перший стріл до нашої інтелігенції... — Йдеться про статтю Стефаніка «Поети і інтелігенція».

№ 75. До О. Ю. Кобилянської (19 березня)

...я написав до «Вістника» ostrу статейку... — «Поети і інтелігенція».

№ 76. До В. К. Гаморака (29 березня)

«Помарніла наша доля» — популярна у 90-і роки українська пісня, прийнята вболіванням за долю народу. Слова В. Федоровича, музика Н. Вахнянина.

№ 77. До О. Ю. Кобилянської (квітень)

Івасюк Микола (1864—1938) — український художник, родом з села Заставна на Буковині. В той час жив у Чернівцях, де мав свою художню школу.

№ 78. До О. Ю. Кобилянської (23 квітня)

...такі визови, як при кінці «Поетів». — Твір О. Кобилянської «Поети» закінчується словами: «В моїм краю поети — це жебраки».

№ 79. До О. Ю. Кобилянської (5 червня)

...лишили то, що було найлагідніше. — Твір О. Кобилянської «Поети», написаний німецькою мовою, переклав на українську (не змінивши його ідейного спрямування) І. Франко. Підозра, що редакція «Літературно-наукового вісника» скоротила, обкраяла твір, — безпідставна.

№ 80. До О. К. Гаморак (червень)

«Будучність» — український суспільно-політичний журнал радикального напрямку. Виходив у Львові у 90-і роки. В ньому була надрукована новела Стефаніка «Святий вечір»,

№ 81. До К. Гаморака (8 червня)

...над «Камінним хрестом» я умістив Ваше ім'я... — ця новела В. Стефаніка присвячена К. Гаморакові.

№ 82. До В. І. Морачевського (серпень)

Тепер я сиджу в горах. — В. Стефанік тоді перебував у селі Довгополе (на Буковині) в священника Попеля.

№ 83. До О. К. Гаморак (серпень)

Данилович Євген — брат Северина Даниловича, товариш В. Стефаніка.

Роздольська Ольга (1878—1960) — дружина фольклориста і етнографа Осипа Роздольського (1872—1945).

№ 84. До В. К. Гаморака (серпень)

...забудемо за всі заслуги Шевченка... — Це цілком суб'єктивне твердження В. Стефаніка суперечить його іншим висловлюванням про Шевченка.

1900

№ 85. До Б. Д. Грінченка (2 січня)

Друкується вперше за автографом (ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, III, 39529).

В. Стефанік відповідає на лист Б. Грінченка від 16/X 1899 р. (вперше надрукував його М. Гладкий у «Літературній Україні», 1964, 28 січня). Б. Грінченко просив у В. Стефаніка дозволу підправити для українських читачів з Наддніпрянщини його мову, замінити деякі діалектизми тощо.

У другому виданні альманаха «Досвітні вогні» (К., 1908), що його упорядкував Б. Грінченко, вміщено новелу В. Стефаніка «Дорога».

...оба оповідання... — «Катруся» і «Мамин синок». Ці дві новели у виданнях Б. Грінченка не були надруковані.

№ 86. До О. К. Гаморак (січень)

Шептицький Андрій (1865—1945) — уніатський митрополит, резидент Ватикану в Галичині, пізніше — запеклий ворог Радянського Союзу.

№ 87. До О. К. Гаморак (лютий)

Копертинський — знайомий В. Стефаніка, в той час працював у краківському банку.

Коли іменини Гені? — Євгенії Калигівської, якій В. Стефаник присвятив поезію в прозі «Мое слово».

№ 88. До О. К. Гаморак (лютий)

Друкується вперше. Подається за автографом, виявленим у Центральному державному Історичному архіві у Львові Ю. Сливкою. Подав до друку М. Грицюта.

Лист не датований. Датується лютим 1900 р. на основі змісту та на основі листа: О. Гаморак до В. Стефаника від 21/II 1900 р. *Ніщого, як можете, то пришліть...*— Йдеться про твори Ф. Ніцше.

...чи Олик здоров... — Олег, брат О. Гаморак.

№ 90. До О. К. Гаморак (березень)

Я тепер боркаюся з пролетарієм сільським...— В. Стефаник тоді писав одне з кращих своїх оповідань «Палій».

№ 91. До О. К. Гаморак (березень)

Франко не вдоволений...— Що має на увазі В. Стефаник, докладніше не з'ясовано.

Цеглинський Григорій (1853—1912) — український письменник і громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку, за професією вчитель гімназії. Деякі його драматичні твори позитивно оцінив І. Франко.

...видати в язиці французькім.— Окремим виданням твори В. Стефаника в перекладі на французьку мову не виходили.

Сіменович Володимир (1862—1932) — український публіцист і журналіст. Працюючи редактором українських видань в Америці, В. Сіменович переклав деякі новели В. Стефаника на англійську мову. Чи були вони друковані — невідомо.

...в «Humanité Nouvelle» є дуже прихильна згадка за мене...— Цього відгуку на твори В. Стефаника не вдалося розшукати.

№ 92. До М. Ю. Яцкова (9 квітня)

«Річ дуже гарна...»— В листі-відповіді від 12/IV 1900 р. М. Яцків писав В. Стефаникові: «Признання Ваше для моєї бідненької пастушки «У наймах» — признання Душі, в якій вулканом кипіла сила,— є мені дороге і миле» (ІЛ АН УРСР, ф. 8, № 732).

№ 93. До Й. Теодоровича (травень)

Вперше надруковано в «Літературній газеті», 1961, 12 травня (в перекладі з польської мови).

Подається за першодруком.
...страшну новину...— Й. Теодорович написав В. Стефаникові про намір його батька одружитися вдруге.

№ 94. До І. Плешкана (17 травня)

Друкується вперше. Подається за автографом (ЛММС, № 529).
...роботи подороблювати.— В. Стефаник готував тоді до друку збірку новел «Камінний хрест» (вийшла 1900 р. у Львові).
...свій збірничок поезій.— В. Стефаник підтримував поетичні спроби І. Плешкана; збірки поезій свого товариша йому не вдалося видати.

Що дієте всі троє? — Іван, Олеська і Галя Плешкани.

№ 95. До О. К. Гаморак (28 травня)

У листі — первісний начерк майбутньої новели «Лан».

№ 97. До В. І. Морачевського (червень)

Я до «Prawdy» післав все то, що дістав від Вас...— Очевидно, йдеться про перекладені В. Морачевським новели В. Стефаника «Шкода» і «Осінь», що були того ж року надруковані в польському тижневику «Prawda» (№ 44). Тут же (№ 43) була опублікована стаття В. Морачевського про українську літературу, в якій основне місце відведено В. Стефаникові.

№ 98. До О. К. Гаморак (друга половина червня)

Друкується вперше. Подається за автографом, виявленим у Центральному державному Історичному архіві у Львові Ю. Сливкою. Подав до друку М. Грицюта.

Лист не датований. Датується приблизно, на основі його змісту, а також попередніх листів — другою половиною червня 1900 р. Лист навіяний враженнями від смерті матері В. Стефаника.

...їду ... до Чортівця — до свого приятеля І. Плешкана.

№ 99. До [С. Лепкого] (2 липня)

Друкується вперше. Подається за автографом (ІЛ АН УРСР, ф. 8, № 813). Лист зберігся без конверта.

Лепкий Сильвестр (1845—1901) — український письменник ліберально-буржуазного напрямку. Як поет, більше відомий під псевдонімом Марко Мурава. В. Стефаник, як видно з цього листа, мав намір допомогти С. Лепкому видати збірку творів.

Нехай Богдан...— очевидно, син С. Лепкого.

№ 100. До О. К. Гаморак (23 липня)

Я знов у іншій хаті.— В. Стефаник жив тоді у селі Чортівці в самотній хаті, що її підшукав письменникові його приятель І. Плешкан,

1901

№ 101. До О. К. Гаморак (15 лютого)

До тата, може, приїду...— В. Стефаник тоді був глибоко ображений на батька, який мав намір вдруге одружитися після недавньої смерті своєї дружини.

№ 102. До М. Шухевича (1 липня)

Дякую Вам за гроші...— У червні 1901 р. В. Стефаник лікувався в курортному містечку Піщани (Угорщина). М. Шухевич вислав йому потрібні для лікування гроші.

№ 103. До М. М. Коцюбинського (8 липня)

...будемо могти в Кулішевій книжці і наші роботи видіти.— Ні В. Стефаник, ні Л. Мартович не встигли нічого подати з своїх творів до альманаху «Дубове листя», присвяченого пам'яті П. Куліша.

№ 104. До М. М. Мочульського (14 грудня)

Друкується вперше. Подається за автографом (ЦДІА).

Мочульський Михайло Миколайович (1886—1940) — український критик, літературознавець, письменник і перекладач. Переклав польською мовою більшість творів В. Стефаника (вийшли збіркою 1904 р. під заголовком «Kłopotliwe liście» («Кленові листки»).

...за гарні переклади в «Хімері»...— в польському літературно-мистецькому журналі «Chimera» за 1901 р., № 7—8, вміщені в перекладі М. Мочульського новели В. Стефаника «Дід», «Скін» і «Вечірня година».

...в бібліотеці Цукерканстля...— Збірка новел В. Стефаника у перекладі М. Мочульського вийшла не в бібліотеці Цукерканстля, а в «Ксенгарні польській» у Львові.

1902

№ 105. До О. К. Гаморак (січень)

На похорони я не їхав...— на похорон Івана Плешкана, друга В. Стефаника.

...аби докінчити свою повість «Листи до мами».— Чи була написана ця повість — невідомо. Зберігся лише план її.

1903

№ 106. До О. К. Гаморак (16 вересня)

Друкується вперше. Подається за автографом (ЛММС).

1903 р. В. Стефаник, з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському, відвідав Наддніпрянську Україну і зокрема побував у Києві.

№ 107. До О. К. Гаморак (21 вересня)

Стещенко Іван Матвійович (1873—1918) — український письменник, літературознавець, перекладач і громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку. Супроводжував В. Стефаника в його поїзді в Канів на могилу Шевченка.

1905

№ 108. До В. М. Гнатюка (29 січня)

Друкується вперше, за автографом (ЛНБ). До друку подав М. Машотас.

...поданя на посаду бібліотекаря...— Бібліотекарем Наукового товариства ім. Шевченка В. Стефаник не працював.

1922

№ 109. До В. Сімовича (16 травня)

Друкується вперше. Подається за автографом (ЛММС).

...не можу нічого дати Оренштайнові...— коломійському видавцеві Якову Оренштайнові, який мав намір видати збірку творів В. Стефаника в «Галицькій накладні» (див. лист В. Сімовича до В. Стефаника від 5 грудня 1921 р. (ІЛ АН УРСР, ф. 8, № 688).

...зукраїнізувати мій жаргон...— В. Стефаник неодноразово звертався до В. Сімовича, доброго знавця української мови, зокрема покутської говірки, яку щедро використовував письменник у своїх творах, виправити мову його персонажів на літературну, щоб, таким чином, його твори стали більш зрозумілі читачам всієї України.

У згаданому вище листі, торкаючись цього питання, В. Сімович писав: «Маючи в пам'яті Ваше бажання, я почав перекладати дещо з Ваших творів із «жаргону», як Ви казали, на наддніпрянську мову. Страшно важко передати всі нюанси, а деколи й неможливо (пор[івняй]: «прісцев вес маєток!»). Я боюся, що воно не вийде в мене, що я тільки збавлю, хоч робити буду, бо ж Ви собі

того бажаєте, щоб я робив. Але як не вийде, то не буду гніватися, як мене вилають і люде, і Ви самі. Це дуже буде важко, головню, коли дивитися, щоб мистецькість твору не пропала».

№ 110. До В. М. Гнатюка (7 вересня)

Друкується вперше, за автографом (ЛНБ). До друку подав М. Машотас.

...дати оповідання...— В. Стефаник мав намір дати один із своїх творів до календаря радикальної партії (очевидно, «Громади»). В. Гнатюк запрошував письменника друкувати нові оповідання в «Літературно-науковому віснику».

1923

№ 111. До І. Лизанівського (9 жовтня)

Вперше надруковано в журналі «Жовтень», 1956, № 5.

Подається за першодруком, звіренням з автографом.

...Державне видавництво України задумує видавати всі мої твори...— Мається на увазі збірка новел В. Стефаника, що вийшла 1924 р. Справою цього видання займався І. Лизанівський.

1924

№ 112. До О. С. Маковея (8 лютого)

...до дирекції Вашого семінара...— О. Маковей працював тоді директором української вчительської семінарії в м. Заліщики.

Те все, що Ви написали...— У листі-відповіді від 15 лютого 1924 р. Маковей писав: «Своею похвалою моїх писань зробили Ви мені велику втіху — найбільше тим, що се Ви, В. Стефаник, її написали, майстер, котрсо ми всі високо цінимо» (ЛММС, № 536).

№ 113. До І. Лизанівського (17 березня)

Вперше надруковано в журналі «Жовтень», 1956, № 5.

Подається за першодруком, звіренням в автографом.

Дорошенко Володимир (1879—1963) — український буржуазно-націоналістичний літературознавець, бібліограф, тоді працівник бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Згодом емігрував за кордон.

Спомини про Мартовича...— під назвою «Перший твір Леся Мартовича (Спомини)» опубліковані у збірці творів «Кленові листки», Х., 1924.

№ 114. З листа до І. Лизанівського (1 серпня)

Вперше надруковано в статті-публікації І. Лизанівського «Стефанік про себе» (журнал «Плужанин», 1927, № 3, стор. 20—24).

Крім короткого загального вступу і згадок про те, як 1927 р. готувався до друку збірка творів В. Стефаніка в Державному видавництві України в Харкові, стаття містить автобіографію В. Стефаніка (подана скорочено) та уривки з листів від 17/III 1924 р., 1/VIII 1924 р. та від 9/II 1926 р.

Оскільки автограф листа, уривок з якого друкується в цьому виданні, невідомий, то подаємо лише ту частину, яку опублікував І. Лизанівський у своїй статті.

№ 115. До М. Ірчана (10 вересня)

Вперше надруковано в журналі «Жовтень», 1956, № 9.

Подається за першодруком, звіренням з оригіналом.

Ірчан Мирослав (1897—1937) — український пролетарський письменник, видатний громадсько-політичний діяч. Популяризував творчість В. Стефаніка в Канаді, куди виїхав 1923 р. для проведення політично-культурної роботи серед українських емігрантів. Завдяки М. Ірчанові в Канаді було відзначено ювілей літературної праці В. Стефаніка.

Що ж до вступу Коряка до моїх творів...— В. Стефанік має на увазі передмову В. Коряка до збірки новел «Кленові листки», що вийшла 1924 р. в Харкові.

У передмові, названій «Між двома класами», відчутний вплив вульгарного соціологізму. Автор дає ряд невірних оцінок творчості В. Стефаніка, називає форму його новел імпресіоністичною. В. Стефанік вважав недоцільним з цього приводу полемізувати з В. Коряком.

№ 116. До І. Лизанівського (10 вересня)

Вперше надруковано в «Літературній газеті», 1961, 12 травня.

Подається за першодруком.

Скрипти всі пішлю...— рукописи творів, що готувалися до друку окремою книгою в Харкові.

1925

№ 117. До В. Дорошенка (2 січня)

Вперше надруковано в журналі «Жовтень», 1956, № 5.

Подається за першодруком, звіренням з автографом.

...Ви мене зробили поетом трупа — «умираючого села».— В. Стефанік рішуче протестував проти спроб деяких буржуазних критиків

зачислити його до письменників, що змальовують лише «вимираюче село». В. Стефаник, очевидно, має на увазі брошуру В. Дорошенка «Василь Стефаник», видану у Львові 1924 року.

№ 118. До В. Дорошенка (20 січня)

Друкується вперше, за автографом (ЛММС).

Лист цінний тим, що вводить нас у творчу лабораторію письменника.

№ 119. До І. Лизанівського (3 листопада)

Вперше надруковано в збірці: В. Стефаник, Твори, видання 2-ге, ДВУ, 1927.

Подається за першодруком.

При перегляді «Кленових листків»...— Готуючи до друку друге видання збірки творів В. Стефаника (мали вийти під заголовком «Кленові листки», вийшли просто як «Твори»), І. Лизанівський надіслав письменникові підредагований ним текст новел для авторизації.

В. Стефаник, бажаючи, щоб його твори стали відомі на Радянській Україні у нових, доступних широким масам виданнях, дав згоду на публікування збірки «Творів» в редакції І. Лизанівського, назвавши її навіть «вдалою». Насправді ж редагування І. Лизанівського не можна вважати вдалим — він втручався в лексику письменника, замінював одні слова на інші, наприклад: аді, туск, гезде, най на: а ось, жаль, ось, хай, що обезбарвлювало твори Стефаника. Тому, коли 1932 р. у Львові готувалося нове видання творів В. Стефаника, письменник не скористався редакцією І. Лизанівського, а звернувся з проханням до М. Рудницького підготувати нову редакцію його творів, яку саме і слід вважати останньою волею автора.

1927

№ 120. До редакції журналу „Світ“ (7 березня)

Автограф невідомий. Вперше надруковано у львівському прогресивному журналі «Світ», № 6 від 25 березня 1927 р., скорочено — в Повному зібранні творів В. Стефаника, т. 3, К., 1954.

Подається за першодруком.

Це — публічна подяка В. Стефаника за широке вшанування в Галичині, а особливо на Радянській Україні його літературної діяльності. Звертаючись до Радянської України, В. Стефаник дякує всеукраїнській спілці селянських письменників «Плуг», яка 1 лютого 1927 р. привітала його телеграмою, письменникові Г. Косинці, з яким

він підтримував листовні зв'язки, харківському редакторові його творів І. Лизанівському. Вітаючи С. Єфремова — тоді академіка АН УРСР,— В. Стефаник, зрозуміло, не міг знати, що згодом буде викрито буржуазно-націоналістичну діяльність С. Єфремова.

Федорцева Софія Володимирівна — артистка західноукраїнського театру, згодом виїхала до Харкова, де працювала в Академічному драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка.

Липинський Вячеслав (1882—1931) — знайомий В. Стефаника, громадський діяч буржуазно-націоналістичного напрямку.

Колесса Олександр (1867—1945) — український буржуазний літературознавець, фольклорист і поет.

Залізняка Олена, Ганя (Анна Данилович), Наталія Бачинська — близькі знайомі В. Стефаника.

№ 121. До Л. В. Бачинського (31 травня)

На Україну буду-таки їхати.— В. Стефаник мав намір поїхати на Радянську Україну, щоб взяти участь у святкуванні 25-літнього ювілею його літературної творчості. Однак польсько-шляхетські власті не дали письменникові закордонного паспорта для поїздки в Харків.

№ 122. До О. Ю. Кобилянської (25 листопада)

В день Твого ювілею...— 40-річчя літературної діяльності Ольги Кобилянської.

...одні з криміналу, другі з волі...— 1927 р. два сини В. Стефаника — Семен і Юрій — були заарештовані шляхетською владою за виступи проти пансько-польського гніту.

1928

№ 123. До Л. В. Бачинського (13 лютого)

Вперше надруковано в журналі «Жовтень», 1956, № 5.

Подається за першодруком.

...зараз по виборах...— Йдеться про вибори до польського сенату. Українською радикальною партією Галичини тоді була висунута й кандидатура В. Стефаника, але письменник не погодився бути сенатором санацийної Польщі. Він писав Л. Бачинському 17/XII 1927 р.: «Я не маю найменшої охоти кандидувати до Варшави».

...з Укра[їни] гроші...— Йдеться про персональну пенсію, призначену В. Стефаникові Радянським урядом у 1928 р.

1931

№ 124. До М. І. Рудницького (20 березня)

...побачитися зі мною в Райха — у львівському ресторані, власником якого був Райх.

№ 125. До М. І. Рудницького (12 травня)

...обговорю діло видання — справу видання збірки творів В. Стефаніка (вийшла 1933 р. у Львові).

№ 126. До М. І. Рудницького (3 червня)

...по написанню двох фейлетонів про Франка. — Йдеться про статтю М. Рудницького про Франка, опубліковану в двох підвалах (за тодішньою назвою — фейлетонах) газети «Діло» від 28 і 29 травня 1931 р.

1933

№ 127. До М. І. Рудницького (27 січня)

Моя пенсія з України... — У той час внаслідок погіршення політичних відносин між Радянським Союзом і шляхетською Польщею (за вини останньої) В. Стефанікові невчасно була виплачена пенсія, призначена йому Радянським урядом 1 жовтня 1928 р.

№ 128. До М. І. Рудницького (28 лютого)

Посол Вахнюк — односельчанин В. Стефаніка, вчитель, депутат польського сейму.

Доктор Стахів — Магвій Стахів, адвокат, громадський діяч, спочатку радикального, пізніше буржуазно-націоналістичного напрямку. 1931 р. спонукував В. Стефаніка видати повну збірку творів, на що письменник відповів йому в листі від 31/IX 1931 р. таке: «...Публіка мене не читає і не дурна давати нагороду нелюбому письменникові, так само не дурна купувати книжок того ж письменника. Збірне видання моїх творів — це є моя і літературна, і громадська школа, і мені в ту з трудом побудовану та з естетичного і громадського боку гарну школу життя тяжко заносити на кінці мого життя дранте, яке там не належить. Зсохлими ціцьками не заманиш коханка і не нагодуєш дітей. Цего не розуміє ні Матчак, і, що дивно, — Рудницький. Пішов я в жєбри з літературною нагородою, тепер ще зі збірними творами» (газета «Сніп», місячний додаток до «Громадського голосу», Львів, 1937, 1 червня, стор. 3).

№ 129. До К. Гриневичевої (4 травня)

...продам «Твори Стефаніка»...— зібрання творів письменника, що саме тоді вийшло у Львові.

№ 130. До радянського консула у Львові (2 жовтня)

Друкується вперше. Подається за автографом (ІЛ АН УРСР, ф. 8).

Лист В. Стефаніка має принципово важливе значення для розуміння того, як письменник ставився до Радянської України. В. Стефанік за посередництва К. Студинського неодноразово засвідчував радянському консулові у Львові свої симпатії до Радянської України, мав намір поїхати на деякий час у Харків.

«Вістник» хотів мати моє ім'я на обгорці...— До співробітництва в цьому журналі у післявоєнний період В. Стефаніка запросив 1922 р. В. Гнатюк. Коли журнал став відверто профашистським, В. Стефанік відмовився співпрацювати у ньому. В листі до Д. Донцова від 1 січня 1933 р. він писав: «...я мушу Вас просити, щоби Ви не друкували мого імені між співробітниками вашого журналу. Це співробітництво вже довгі роки є фікційне, а я не хочу, щоби моє ім'я фігурувало між всілякими позвами і спростуваннями по газетах. Тому вичеркніть моє ім'я з-поміж співробітників ваших вже в найближчій числі «Вістника» (ІЛ АН УРСР, ф. 8, № 805).

...непорозуміння з урядом у Харкові.— Див. примітку до листа № 127.

1935

№ 131. До М. Шухевича (16 червня)

...по своїй подорожі до Львова...— В. Стефанік їздив до Львова консультуватися з лікарями.

ДОДАТКИ

Всі матеріали, вміщені в додатках, подаються за виданням: Василь Стефанік, Повне зібрання творів в трьох томах, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1953.

[Промова В. Стефаніка на зборах польської поступової молоді в Кракові з приводу нападів польської преси на І. Франка за статтю «Ein Dichter des Verrates», 1897 р.]. Вперше надруковано у виданні: Повне зібрання творів В. Стефаніка, т. 2, К., 1953. Це уривок з недатованого листа В. Стефаніка до І. Франка, що був призначений для надрукування в журналі «Житє і слово». В цьому

листі він пише: «Подаю Вам допис до «Житя і слова», коротеньку нотатку про збори тутешньої (краківської.— *Red.*) молодіжі поступової, скликані по поводу Вашої статті «Der Dichter des Verrates». Були збори 28 мая с. р.» (ІЛ АН УРСР, ф. 3, № 187).

Стаття І. Франка «Ein Dichter des Verrates» (про Міцкевича) була надрукована в німецькому журналі «Die Zeit», 1897, т. XI, № 36.

Нотатка В. Стефаніка про збори не була надрукована. Датуємо промову Стефаніка днем зборів — 28/V 1897 р.

Бадені Казимир (1846—1909) — польський граф, поміщик, в 1888—1895 рр.— намісник Галичини, в 1895—1897 рр.— міністр-президент.

[**Промова на Шевченківському святі в Коломиї 1901 р.**]. Вперше надруковано в газеті «Громадський голос», 1901, 28/III, № 14. Промова виголошена з нагоди 40-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка. Наводиться в інформації «Загальні збори «Народних спілок» і Шевченкове свято в Коломиї».

[**Промова на ювілеї М. Павлика у Львові 1904 р.**]. Вперше надруковано у збірці «Ювілей 30-ліття діяльності Михайла Павлика», Львів, 1905.

[**Виступ на з'їзді радикальної партії 1909 р. в Тернополі**]. Вперше надруковано в газеті «Громадський голос», 1909, 19/II, № 7.

Один наш товариш сидить тепер в тюрмі...— Йдеться про студента Львівського університету Мирослава Січинського, який 12/IV 1908 р. вбив графа Потоцького — цісарського намісника Галичини, за що був засуджений на довічне ув'язнення. М. Січинському вдалося втекти з тюрми.

За вибори, за Каганця, за нашу кривду.— Слова з промови М. Січинського на суді. Марко Каганець — селянин с. Коропець, Бучацького повіту, вбитий жандармами під час виборів 1908 р.

...Іван Франко... з надмірного напруження ума стратив власть нормального думання.— 1908 р. Іван Франко через надмірну працю, надзвичайно тяжкі життєві обставини і постійне цькування реакційними елементами тяжко захворів нервовою недугою.

...і ми його не можемо збутися, як [це зробили] національні демократи...— Буржуазні націоналісти з націонал-демократичної партії у 1908 р. обрали І. Франка почесним членом «Просвіти», але нічого не зробили, щоб допомогти хворому письменнику.

Промова на зборах селян с. Русова 13 червня 1909 р.]. Вперше надруковано в газеті «Громадський голос», 1909, 23/VI, № 25, в інформації про VII загальні збори товариства «Народна спілка» в с. Русові.

[Промова на Шевченківському святі в с. Русові 10 травня 1914 р.]. Вперше надруковано в газеті «Громадський голос», 1914, № 20. Промова виголошена з нагоди 100-річчя з дня народження поета.

[Промова на своєму ювілеї 26 грудня 1926 р.]. Вперше надруковано в газеті «Громадський голос», 1927, № 3.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Авус — усе, кінець.
Аді — а дивись.
Акзамент — екзамен.
Амінь зроблю — убію.
Аністрат — судовий документ
про заборгованість ґрунту.
Атрамент — чорнило.

Бадьо — дядько (звертання до
старшого чоловіка).
Бай — бал, розвага.
Байрат — рада в селі.
Балу та балу — слово за словом.
Бандиги гнути — плести нісе-
нітниці.
Банно — жаль.
Банувати — тужити.
Бахур — дітисько.
Бевка — бовтанка з муки (стра-
ва), пійло.
Белендіти — плутано говорити,
базікати.
Бервено — колода.
Бестія — звір.
Било — бадилля, огудина.
Бинди — стрічки.
Борзо — швидко.
Бранка — рекрутський набір до
війська.
Брехунка — шептуха.
Бризднути — померти.
Букатка — крихта, шматочок.
Бунда — верхній сукняний одяг.
Бучок — хвостинка, паличка.
Буча — буки, побої різкою.

Вагатися — наважуватися.
Важки — віжки.
Вгараїти — навести на думку,
надоумити, порадити.
Веймір — галас.
Вереня — рядно.
Верітка — рядниця.
Вийти на край — перемогти,
здобути верх.
Віймки — винятки.
Виобразувати — виховати.
Висуватися — вибиратися (з
хати).
Відай — либонь, здається.
Віно — придане.
Вінчувати — віншувати, вітати,
поздоровляти.
Віпуцувати — виходити, виго-
дувати, вичистити.
Вітекати — здійснювати обця-
не, мати змогу щось зробити.
Віци — жарти, витівки (з нім.).
Влазливий — шкідливий, в'ід-
ливий.
Вонітувати — ригати.
Воркотіти — бурмотіти.
Втеркатися — втручатися.
Вуйко — дядько.
Гай — гайда, подався.
Гамба, гямба — паша, рот.
Ганцига — худоба, шкапа.
Гаптах — стойка «смирно» при
військовій муштрі.
Гаравус — геть.

Гарак — горілка.
Гарувати — тяжко трудитися, надриватися на роботі.
Гатунок — тут: сказане і твердження.
Гвер — рушниця.
Гезди — осьде.
Гельт — гроші.
Гидно — погано.
Гиндель — продаж, торгівля.
Гиндлювати — торгуватись, крутити.
Глемедати — ковтати, жадібно їсти.
Гони не довгі — мало лишилося жити.
Горботки — спідниці.
Горівчаний — п'яний.
Грань — жар, розжарене вугілля.
Грейцір, грейцар — дрібна монета.
Грешно — гречно, благально.
Гріночка — скибочка.
Грядка — жердка під стелею для одержі.
Гудз — зачіпка до сварки.
Гулити — дурити, обманювати.

Делькотіти — трястися.
Деревіти — перетворитись у деревину, лежати нерухомо (від утоми).
Деревище — домовина.
Деревня — вироби з дерева.
Деда — батько, тато.
Дзигарок — годинник.
Дзюмбелати — гнзудати.
Дідичність — спадщина.
Догорити — допекти, завдати горя.
Доженювати — запевнювати, свідчити.
Доробало — одоробло (лайливе слово).
Драб — босяк.
Драганистий — високий.
Дранка — порвана, стара одержина.
Дулуман — важкий кінець (лушні).
Дуча — ямка, могила.
Дюгнути — шибнути.

Егомость — піп.

Жалувати — співчувати, жаліти.
Жвндіти — хитрувати, крутити.

Заасекурований — застрахований.
Загулювати — заманювати.
Заказити — заразити, направити на невірний шлях.
Замогти — пересилити, перемогти.
Запастися — втратити свідомість.
Запіворити — заверещати.
Запрезентувати себе — представитися, назватися.
Заразійсько — одночасно.
Збуй — розбійник.
Здривілий — здирявілий.
Зіздріти — оглянути, охопити очима.
Зіпертися — зупинитися.
Зіцірувати — муштрувати.
Злісний — лісник.
«Злодійка» — потайна кишень.
Зновитися — трапитись якийсь новині.
Зріхтувати — відремонтувати, прилагодити.
Зумкотіти — дзижчати.

Ізгонити — валити (з ніг).
Ізнуρνати — зникнути, втекти.
Імити — ввіймати.

Кальвін — недовірок, тут: забяка.
Камазелька — жилетка.
Капарити — важко трудитися, надриватися.
Катраня — убрання.
Квестія — питання (лат.).
Кертиця — кріт.
Кербутом — перевертом.
Кивати — красти, зачіпати.
Кілько — стільки.
Кіптар — вишиваний кожушок без рукавів.
Клевець — молоток.
Клякнути — стати на коліна.
Ковбок — обрубок дерева.

Кожівка — куделя.
Кокошитися — гордитись, високо ставити себе.
Коляшня — кошара, стайня.
Колійовець — залізничник.
Колія — залізниця, а також коло, круг.
Колодка — замок (висячий).
Комірне — наймлена квартира.
Коміть головою — шкереберть, вниз головою.
Коновка — дерев'яне відро.
Контетний — вдоволений.
Копилук — байстрюк.
Корса — кривуля.
Кошниця — круглий амбар для кукурудзи.
Кошт — витрати.
Кранкати — варкати, накликати біду.
Кременал — в'язниця, злочин, ув'язнення.
Креперувати — пропадати, гинути.
Кривати — шкутильгати.
Кримінальник — злочинець.
Крішка — трошки.
Кулеша — мамалига, густа каша з кукурудзяної муки.

Лакітки — ласощі.
Ландати — тинятися.
Латка — панок, підпанок (іронічно); (леда латка — найменший панок).
Латюга — голодранець, хитрун.
Лежа — лежання (при хворобі).
Ленка — панський одяг; одяг із дотканого полотна з льону.
Лісниця — кислиця.
Лумеро — номер.
Луфко — олівець.
Лучити — єднати.
Люфт — повітря, протяг.

Магістрат — міська управа.
Май — дуже.
Машір — марш.
Мельдуватися — зголоситися, повідомити про щось.
Мете — будете.
Ми — мені.

Млака — болотиста місцевість.
Мляскати — плямкати.
Мой — га, гей (при звертанні).
Мотилиця — тут: заборгованість (зразу ховали речі в газди, що він без мотилиці).
Моцуватися — натягуватися.

Набрентити — набрякати, опухнути.
Надибати — зустріти.
Напа — мапа географічна.
Настрашитися — налякатися.
Натарпом — нахабно.
Начернути — зачерпнути, набрати (води).
Начіпка — приправа, гарнір до страв.
Невправці — прямо, відверто.
Нендза — нужна, воші.
Непранка — дуже брудний одяг.
Нехтолиця — ледащо, повія; сивуха.
Ні — мені.
Ністро — Дністер.
Нотаруш — нотаріус.
Нюгувати — роздумувати.

Обарінок — бублик.
Обачіне — милосердя.
Обкидок — дрібні витрати.
Обмарити — прийти на гадку.
Обмінений — змарнілий.
Оборіг — схованка для сіна від дощу на чотирьох стовпах з дашком.
Обсербувати — доглядати, піклуватися.
Обчас — закаблук.
Око — міра рідини.
Ордунок — порядок.
Орнарія — збіжжя, плата за роботу натурою.
Орудка — справа.

Павун — павич.
Павза — перерва.
Пазити — стерегти.
Пайташ — патlach, дідуган.
Парох — піп.
Паруграф — закон.

Пасія — лютість, шаленість, не-самовитість (з польськ.).
Патороч — клопіт, морока.
Пацнти — мучитись.
Пацюк — тут: кабан.
Перебанувати — перестати жа-літи.
Переднівок — переджнівний час.
Пережити — вжити, випити.
П'єтка — п'ять ринських (гро-ші).
Пивка — м'яч.
Пиняво — мляво.
Письма — твори.
Пігнути — схилитися.
Підкасати — підіймати, ого-лювати.
Пільний — польовий.
Пістувати — виховувати, нянь-чити.
Пістунка — нянька.
Писок — рот.
Пленіпотент — уповноважений.
Пляцком — ниць.
Повіхоплювати — повмирати.
Подлуг припису — відповідно до закону.
Позір мати — доглядати.
Позмилювати — допускати по-милку (при письмі).
Покласти — побудувати (хату).
Покласти на ґрунт — виділити в осібне господарство.
Покласти на письмі — написа-ти.
Політок — врожай.
Помінити — дати зарік, присяг-нути.
Попосочити — побити до крові, знищити.
Порекло — прізвище.
Поривач — кочерга.
Порунтати — рушити, взяти, вкрасти.
Порушливий — крадій.
Порція — чарка.
Посідати — лишати.
Посідзене — засідання.
Постерунок — поліцейський пост.
Потенькувати — тремтіти, хви-люватися.

Потручувати — підганяти (в роботі).
Пошибати — наздоганяти.
Правдатися — сперечатися.
Преложений — начальник.
Припрятати — прибрати (в кім-наті).
Присанівок — пристановище, зупинка (не маю пристанів-ку — не маю пристановища).
Прихарити — причепурити.
Прімкнути — втекти; втягнути (нитку в голку).
Претати — збирати, заощаджу-вати.
Пудити — мчати.
Пукати — стукати, а також тріскатися, рватися.
Пустек — пустун.
Путерія — міць, сила.
Пушка — пучка.

Рабівник — грабіжник, злодій.
Радний — член громадської ра-ди на селі.
Рейвах — галас, гармидер.
Ред — порядок, порядкування.
Рихт — право.
Рихтіх — справді, дійсно.
Рицишка — рецепт на ліки.
Ріхтувати — лагодити, оброб-ляти.
Розводити — заспокоювати, розраджувати.
Розволочувати — розбещувати, привчати волочитися.
Розгорнений — роздягнутий, го-лий.
Розказ — наказ, розпоряджен-ня.
Розпосочити — розтовкти.
Розтулок — розсудок, думка.
Розфурети — розметати.
Ромунка, румунка — горілка румунська.
Рунтати — красти, брати.

Сарака — бідолаха.
Секвертант — збирач податків
Сішки — стовпчики, на яких ставляться лави і піч у хаті.
Скаправіти — повигнвати, за-киснути.

Скемренчати — плакати, скиглити.
Скидатися — цуратися, забувати (за когось).
Сопуха — сморід.
Спендити — збути (вік), промучитися.
Співорити — кричати з переляку.
Спочений — відпочилий.
Спросити — скликати, зібрати.
Спуза — попіл.
Станція — тут: кімнатка.
Стеглий — оскраженілий, скажений.
Стрих — горщик.
Стрій — вбрання, одяг.
Строїти — отруїти.
Стручувати — скидати, стирати.
Стухнути — зігнати.
Схибити (з розуму) — збожеволіти.
Тайстра — торба.
Тано — дешево.
Трактамент — частування.
Трафіка — тютюнова крамничка.
Третильник — бідняк, що обробляє чужу кукурудзу за третину врожаю.
Три дні — життя.
Тринкар — могорич.
Трунок — шунок; живлення.
Трутити — збути.
Турма — згряя (птахів).
Увихатися — упадати біля роботи, трудитися.
Угурний — надойливий, настирливий, упертий.
Україна — край.
Утворитися — розпочатися.
Уторгати — роздобути великою працею, вимучити.
Фаерман — тут: крутій.
Фалате — дрантя.
Фасувати — одержувати.
Форт — безперестану.

Форшпан — службова підвода, яку виділяють селяни по черзі.
Франци — сифіліс.
Фурети — кидати.
Футитися — тягатися.
Хабаль — розпутник, гульвіса.
Халасувати — їсти поспішаючи, давлячись.
Хвалений — ухвалений, признаний.
Хилетиси — згинатися, нагинатися.
Хина — Китай.
Холод — тінь, холодок.
Хорбак — хребет, спина.
Хороми — сіни.

Цайговий — із дешевої фабричної шерстяної тканини.
Цара — натовп.
Цинтель (до цинтля) — дощенту.
Цізорик — складаний ніжик.

Черес — пояс.
Чиколопки — кісточки.
Чипіти — чатувати, стерегти.
Чічка — квітка.
Чомбаран — виродок.

Шіфа — корабель.
Шлях трафив — побила б лиха година.
Шпіхлір — комора, амбар.
Штерн — зірка; штерна втяти — звільнити з посади, розжалувати, зірвати погони.
Штроф — штраф, грошова кара.
Штубак — йолоп, дурень.
Штудерний — розумний, дотепний.
Штука — хитрість.
Шустка — десять крейцарів (дрібні гроші).

Щезник — дідько, чорт.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

- Хата, в якій народився Василь Стефаник (Фото).
- Школа в селі Русові, в якій вчився В. Стефаник (Фото).
- Група українських письменників, які 1903 р. брали участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Перший ряд (зліва направо): Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Гнат Хоткевич. Другий ряд: Василь Стефаник, Олена Пчілка, Михайло Старицький, Володимир Самійленко (Фото 1903 р.).
- Обкладинка першої збірки новел В. Стефаника «Синя книжечка». Чернівці. 1899.
- Василь Стефаник (Фото 1905 р.).
- Титульні сторінки збірок В. Стефаника, що вийшли за життя письменника.
- Василь Стефаник (Фото 1911 р.).
- «Камінний хрест». Сторінка автографа В. Морачевський (Фото 1948 р.).
- Автограф листа В. Стефаника до І. Франка.
- В. Стефаник на відкритті пам'ятника І. Франку у Львові на Личаківському кладовищі (Фото 1933 р.).
- Літературно-меморіальний музей В. Стефаника в с. Русові.

З М І С Т

Стор.

Великий майстер реалістичної новели. <i>Вступна стаття</i> <i>Василя Лесина</i>	3
--	---

Н О В Е Л И

Синя книжечка

Синя книжечка	33
Виводили з села	35
Стратився	37
У корчмі	40
Лесева фамілія	43
Мамин синок	46
Майстер	50
Побожна	54
Катруся	57
Ангел	61
Сама-саміська	64
Осінь	66
Шкода	69
Новина	71
Портрет	74

Камінний хрест

Камінний хрест	76
Засідання	86
З міста йдучи	92
Святий вечір	97
Діти	101
Підпис	103
Лан	106
Лист	107
Вечірня година	110

Дорога

Дорога	113
Скін	116
Давнина	119

	Стор.
Вістунки	124
Май	127
Палій	131
Кленові листки	144
Похорон	152
Сон	154
Басараби	156
Озимина	164
Злодій	166
Такий панок	173

Мое слово

Мое слово	178
Суд	181

Земля

Вона — земля	187
Марія	190
Дігоча пригода	198
Пістунка	200
Сини	202
Воєнні шкоди	207
Mogituri	211
Дід Гриць	215

Новели 1926—1933 років

Нитка	219
Давня мелодія	220
Славайсу	222
Межа	225
Вовчиця (Фейлетон)	227
Гріх («Думає собі Касіяниха...»)	229
Мати	232
Роса	234
Дурні баби	236
Шкільник	239
Червоний вексель	242
Гріх («Вдова Марта давно хора...»)	245
У нас все свято	248

Поезії в прозі

Амбіції	252
Чарівник	253
Ользі присвячую	254
У воздухах плавають ліси	255
Городчик до бога ридав	256
Вночі	257
Раненько чесала волосся (Вацлавові)	259
Весна	260

Дитяче

Санчата (Хлопчача зимова сценка)	261
Про хлопчика, що його весна вбила	264

АВТОБІОГРАФІЇ ТА АВТОБІОГРАФІЧНІ ТВОРИ

Автобіографія (1926)	269
Автобіографія (1929)	275
Трохи автобіографії	281
Перший твір Леся Мартовича (Спомин)	282
Людмила (Із споминів про Леся Мартовича)	284
Серце	287
Каменярі (Спомин)	289
Про ясне минуле	291

ПУБЛІЦИСТИЧНІ І ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ СТАТТІ

Жолудки наших робітних людей і читальні (Зі Снятинського)	297
Віче хлопів мазурських у Кракові	303
Мазурське віче у Ржешові	305
Мужики і вистава	307
Промова на ювілеї М. П. Драгоманова	309
Книжка за мужицький харч (Справоздання)	310
З Городенського	315
Молоді поли	316
Для дітей	318
Поети і інтелігенція	323
Під вражінням вистави «Землі»	325

ЛИСТИ**1895**

№ 1. До В. І. Морачевського (12 серпня)	331
№ 2. До В. І. Морачевського (16 серпня)	333
№ 3. До В. І. Морачевського (жовтень)	334
№ 4. До В. І. Морачевського (24 листопада)	335
№ 5. До В. І. Морачевського (29 листопада)	336

1896

№ 6. До В. І. Морачевського (29 січня)	337
№ 7. До М. Ганкевича (14 лютого)	338
№ 8. До В. І. Морачевського (17 лютого)	338
№ 9. До В. І. Морачевського (25 лютого)	339
№ 10. До В. І. Морачевського (26 лютого)	340
№ 11. До О. К. Гаморак (29 лютого)	341
№ 12. До М. І. Павлика (2 березня)	343
№ 13. До В. І. Морачевського (3 березня)	344
№ 14. До В. І. Морачевського (15 березня)	345
№ 15. До В. І. Морачевського (26 березня)	346

№ 16.	До В. І. Морачевського (2 квітня)	347
№ 17.	До В. І. Морачевського (16 квітня)	348
№ 18.	До В. І. Морачевського (22 квітня)	349
№ 19.	До Л. В. Бачинського (14 травня)	350
№ 20.	До В. І. Морачевського (17 травня)	353
№ 21.	До В. І. Морачевського (9 червня)	354
№ 22.	До В. І. Морачевського (кінець вересня)	356
№ 23.	До В. І. Морачевського (листопад)	357
№ 24.	До В. І. Морачевського (грудень)	359
№ 25.	До О. К. Гаморак (грудень)	361
№ 26.	До С. А. Морачевської (грудень)	362

1897

№ 27.	До В. І. Морачевського (1 січня)	364
№ 28.	До В. І. Морачевського (14 лютого)	366
№ 29.	До В. І. Морачевського (березень)	367
№ 30.	До С. А. Морачевської (14 березня)	369
№ 31.	До С. А. Морачевської (16 березня)	369
№ 32.	До В. І. Морачевського (19 березня)	369
№ 33.	До В. І. Морачевського (березень)	370
№ 34.	До В. І. Морачевського (24 квітня)	371
№ 35.	До В. І. Морачевського (квітень)	373
№ 36.	До В. І. Морачевського (квітень)	374
№ 37.	До В. І. Морачевського (травень)	376
№ 38.	До В. І. Морачевського (травень)	378
№ 39.	До В. І. Морачевського (червень)	380
№ 40.	До О. К. Гаморак (червень)	381
№ 41.	До С. А. Морачевської (липень)	382
№ 42.	До В. І. Морачевського (серпень)	384
№ 43.	До С. А. Морачевської (серпень)	386
№ 44.	До В. І. Морачевського (серпень)	387
№ 45.	До С. А. Морачевської (вересень)	388
№ 46.	До В. І. Морачевського (початок жовтня)	390
№ 47.	До В. І. Морачевського (жовтень)	391
№ 48.	До В. І. Морачевського (листопад)	392
№ 49.	До В. І. Морачевського (6 грудня)	394
№ 50.	До В. І. Морачевського (грудень)	395

1898

№ 51.	До В. І. Морачевського (січень)	397
№ 52.	До О. С. Маковця (10 лютого)	400
№ 53.	До О. С. Маковця (11 березня)	400
№ 54.	До В. І. Морачевського (травень)	403
№ 55.	До В. І. Морачевського (червень)	404
№ 56.	До В. І. Морачевського (червень)	405
№ 57.	До О. Ю. Кобилянської (18 червня)	406
№ 58.	До О. Ю. Кобилянської (20 червня)	408
№ 59.	До В. І. Морачевського (червень)	408
№ 60.	До О. Ю. Кобилянської (липень)	410
№ 61.	До В. І. Морачевського (вересень)	410
№ 62.	До О. Ю. Кобилянської (1 жовтня)	411

	Стор.
№ 63. До О. Ю. Кобилянської (14 жовтня)	413
№ 64. До О. Ю. Кобилянської (20 жовтня)	414
№ 65. До О. Ю. Кобилянської (листопад)	416
№ 66. До О. Ю. Кобилянської (листопад)	418
№ 67. До О. Ю. Кобилянської (16 грудня)	420
№ 68. До В. І. Морачевського (середина грудня)	421

1899

№ 69. До О. Ю. Кобилянської (січень)	423
№ 70. До О. Ю. Кобилянської (кінець січня)	424
№ 71. До О. Ю. Кобилянської (лютий)	425
№ 72. До О. Ю. Кобилянської (26 лютого)	426
№ 73. До О. К. Гаморак (26 лютого)	427
№ 74. До О. К. Гаморак (березень)	428
№ 75. До О. Ю. Кобилянської (19 березня)	429
№ 76. До В. К. Гаморака (29 березня)	431
№ 77. До О. Ю. Кобилянської (квітень)	432
№ 78. До О. Ю. Кобилянської (23 квітня)	433
№ 79. До О. Ю. Кобилянської (5 червня)	435
№ 80. До О. К. Гаморак (червень)	436
№ 81. До К. Гаморака (8 червня)	437
№ 82. До В. І. Морачевського (серпень)	438
№ 83. До О. К. Гаморак (серпень)	439
№ 84. До В. К. Гаморака (серпень)	440

1900

№ 85. До Б. Д. Грінченка (2 січня)	441
№ 86. До О. К. Гаморак (січень)	441
№ 87. До О. К. Гаморак (лютий)	442
№ 88. До О. К. Гаморак (лютий)	443
№ 89. До О. К. Гаморак (березень)	445
№ 90. До О. К. Гаморак (березень)	446
№ 91. До О. К. Гаморак (березень)	447
№ 92. До М. Ю. Яцкова (9 квітня)	448
№ 93. До Й. Теодоровича (травень)	448
№ 94. До І. Плешкана (17 травня)	449
№ 95. До О. К. Гаморак (28 травня)	450
№ 96. До В. К. Гаморака (травень)	451
№ 97. До В. І. Морачевського (червень)	452
№ 98. До О. К. Гаморак (друга половина червня)	453
№ 99. До [С. Лепкого] (2 липня)	453
№ 100. До О. К. Гаморак (23 липня)	454

1901

№ 101. До О. К. Гаморак (15 лютого)	455
№ 102. До М. Шухевича (1 липня)	456
№ 103. До М. М. Коцюбинського (8 липня)	457
№ 104. До М. М. Мочульського (14 грудня)	457

1902

№ 105. До О. К. Гаморак (січень) 459

1903

№ 106. До О. К. Гаморак (16 вересня) 460

№ 107. До О. К. Гаморак (21 вересня) 460

1905

№ 108. До В. М. Гнатюка (29 січня) 461

1922

№ 109. До В. Сімовича (16 травня) 462

№ 110. До В. М. Гнатюка (7 вересня) 462

1923

№ 111. До І. Лизанівського (9 жовтня) 464

1924

№ 112. До О. С. Маковея (8 лютого) 465

№ 113. До І. Лизанівського (17 березня) 466

№ 114. З листа до І. Лизанівського (1 серпня) 467

№ 115. До М. Ірчана (10 вересня) 468

№ 116. До І. Лизанівського (10 вересня) 469

1925

№ 117. До В. Дорошенка (2 січня) 471

№ 118. До В. Дорошенка (20 січня) 472

№ 119. До І. Лизанівського (3 листопада) 473

1927

№ 120. До редакції журналу «Світ» (7 березня) 474

№ 121. До Л. В. Бачинського (31 травня) 475

№ 122. До О. Ю. Кобилянської (25 листопада) 475

1928

№ 123. До Л. В. Бачинського (13 лютого) 476

1931

№ 124. До М. І. Рудницького (20 березня) 477

№ 125. До М. І. Рудницького (12 травня) 477

№ 126. До М. І. Рудницького (3 червня) 478

1933

№ 127. До М. І. Рудницького (27 січня) 479

№ 128. До М. І. Рудницького (28 лютого) 480

№ 129. До К. Гриневичевої (4 травня) 480

№ 130. До радянського консула у Львові (2 жовтня) 481

1935

№ 131. До М. Шухевича (16 червня) 482

ДОДАТКИ

[Промова В. Стефаника на зборах польської поступової молоді в Кракові з приводу нападів польської преси на І. Франка за статтю «Ein Dichter des Vergates», 1897 р.] 485

[Промова на Шевченківському святі в Коломиї 1901 р.] 486

[Промова на ювілеї М. Павлика у Львові 1904 р.] 486

[Виступ на з'їзді радикальної партії 1909 р. в Тернополі] 487

[Промова на зборах селян с. Русова 13 червня 1909 р.] 488

[Промова на Шевченківському святі в с. Русові 10 травня 1914 р.] 489

[Промова на своєму ювілеї 26 грудня 1926 р.] 490

ПРИМІТКИ 493

Пояснення слів 538

Список ілюстрацій 544

ВАСИЛЬ СЕМЕНОВИЧ СТЕФАНІК

Сочинення

(На українском языкє)

*

Редактор *Г. Т. Сингаївська*
Художник *Г. Р. Кохан*
Художній редактор *М. П. Вуєк*
Технічний редактор *О. П. Яхніс*
Коректор *С. І. Шевцова*

*

Здано на виробництво 16/V 1964 р.
Підписано до друку 23/IX 1964 р.
Формат паперу 84×108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 17,25.
Умовн. друк. арк. 28,29 + 7 вкл. Обліково-видавн. арк. 26,362.
Ціна 91 коп. Замовл. 4-252. Тираж 20 000.
ТП — 1964—поз. 26.

*

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Книжкова фабрика ім. Фрунзе
Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

